

THE.
RATNÂVALÎ
OF
S'RÎ HARSHA-DEVA.

EDITED

*With an exhaustive Introduction, a new
Sanskrit Comm., Various Readings,
a literal English Translation,
copious Notes and useful
Appendices.*

BY

M. R. KALE, B. A.,

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'

'Sâhitya. prasamgraha,' 'A Smaller Sanskrit Grammar,'

&c. &c.

SECOND EDITION, REVISED.

5a8N

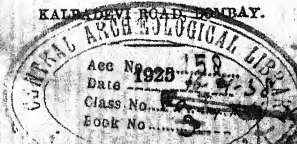
Har/Kal

PUBLISHED BY

GOPAL NARAYAN & Co.,

Booksellers & Publishers,

KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 8518

Date. 18. 3. 51.

Call No. Sa 8N

Har/Kal

All Rights Reserved by M. R. Kâle.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of
India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay.

AND

Published by V. N. & D. V. Mulgaokar, Proprietors,
Gopal Narayan & Co., Booksellers, Kalbadevi Road, Bombay.

Anon

PREFACE.

First Edition.

This edition of Śrī Harsha Deva's *Ratnāvalī* is prepared on the same lines, as my edition of the *Nāgānanda* two years ago, with a view to supply the University student with a text-book that will meet all his requirements. Care has also been taken to make the book useful to the general reader as well. A brief but sufficiently exhaustive new commentary in Sanskrit has been written, as there was no suitable ancient comm. available on this play. Another feature of this edition is the Introduction wherein all that has been known of the author and the play has been put together for ready reference and systematic study. The figures of speech and the various technicalities of Sanskrit dramaturgy are not given (except in a few cases) in the Notes, as they are not of much use to junior University students. They are, however, pointed out in the commentary. I have used the editions of Messrs. V. S. Ghate and Joglekar, and the Nirṇ ed. and the available Calcutta editions, and I am beholden to the editors of all these. But my special thanks are due to S'āstrī Nigudkar whose edition was useful to me in writing out the comm., and Prof. Ray's excellent edition of the play from which I got many useful hints. Any suggestions for improvement &c. will be gratefully welcomed.

BOMBAY, June 1921.

M. R. KALE.

Second Edition.

This is mainly a revised reprint of the first, with a few changes here and there.

BOMBAY, April 1925.

M. R. KALE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader.² Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited,' and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rûpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Upa-rûpaka*. The Rûpaka,³ which has Rasa or Sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz. नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः । स्थायोगसमवकाशौ वीक्ष्यङ्कहास्यग इति ॥ Of the Upa-rûpakas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nâṭikâ*, such as the *Batnâvali*, the *Viddhaśālabhañjikâ* &c., and *Troṭaka*, such as the *Vikramorvaśiya* &c.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rûpakas* themselves, which is

1 The first two Sections are nearly the same as those prefixed to the *Nâg*.

2 The information given here has been mainly culled from the *Das'arûpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sâhityasârasaṃgraha* (Nir. Ed.).

3 अवस्थावृत्तिर्नाट्यं रूपं दृश्यतपोच्यते । रूपकं तत्समावेशाद्दृश्यैव रसाश्रयम् ॥ D.-R.; रूपवत्तेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्येर्दृशविधम्. *Nâṭya* is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy, and his work is styled the *Nâṭya-Sâstra*. *Nâṭya* is also called *Rûpa* inasmuch as it has *dṛśyâ* or the capability of being seen, and *Rûpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

threefold'—(1) वस्तु or the Plot of the play; (2) नेता or the Hero; and (3) रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

1 VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds : आधिकारिक or 'Principal' and प्रासङ्गिक or 'Accessary.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessary is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, viz., *Patākā* and *Prakārī*. *Patākā* or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakārī* is also an episodical incident—of limited duration and minor importance—, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija*¹ is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results, and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*² is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kārya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called the *Arthaprakṛitis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, i. e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nāṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are (1) आरम्भ beginning

1 वस्तु नेता रसस्वीया भेदकः ।

2 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्भेदतुर्भावं विस्तार्यनेकधा ।

3 अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) माह्वसा prospect of success, (4) निवृत्ताति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलप्राप्त obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Samdhis* or junctures. They are five in number, answering to the five *Arthaprakritis*, each of which they join with its corresponding stage, viz., मुल (Protasis or the opening juncture), प्रतिमुल (Epitasis), गर्भ (Catastasis), अवमर्श (Peripateia), and निर्वहण (Catastrophe), also called उपसंहृति or उपसंहार. Thus *Mukhasamdhi* is the combination of the *Bija* and *A'rambha*, i. e., wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamars'asamdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, as in the *Śākuntala* the King's forgetting Śak. after marriage owing to *Durvāsas'* curse. The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious, or mixed, is from its inherent nature capable of a twofold division. It is divided into (1) सूच्य, deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) हृद्यश्रव्य, fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशनैः । (1) For *Viṣkambha* see Notes, Act I. (2) *Chūlikā* is the suggestion of some incident from behind the Scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of *Kāmandakī* and others at the

1 अङ्कान्तपान्नैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कास्यार्थसूचनात्

end of the 3rd Act of the Mál.-Mādh. (4) अङ्कावतार¹ consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; e.g., the sixth Act of the Śāk., the germ of which is cast at the end of the fifth Act; Málav. II. and Mál.-Mādh. II. are other instances. (5) For प्रवेशक see Notes, Act II.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वश्राव्य or प्रकाश, अश्राव्य or स्वगन, and निवृत्तश्राव्य. The last is of two kinds, जनान्तिक and अपवारितक (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशमवित (आकाश) or Speech from the Void.

The styles or modes of action (वृत्तयः) to be followed in a drama are four in number, viz. शृङ्गार केशिकी वीरे सात्त्विकामर्डी पुनः । रसे रौद्रे च बीभर्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ Of these the Kūṣikī (used in the Nāṭikā) consists of music, dancing and love-sports, assisting the development of Śrīṅgāra, and is delightful by that and from the fascinating dresses worn by women. (See S.-D., VI. 124). It has four *aṅgas*, viz. (1) नर्म or polite pleasantry, (2) नर्मस्फूर्ज (स्फूर्ज according to D.-R.) or development of Love, (3) नर्मस्फोट or the distant indication of Love, and (4) नर्ममयै or covert action for the furtherance of love (यथा मालतीमाधवे सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम्).

2 NETA' or THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.² Heroes are mentioned to be of four kinds, viz. धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. 'Dhīrodātta,' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes

1 अङ्कावतारसङ्क्रान्ते पाताऽङ्कस्याविभागतः । The distinction, however, between an Āṅkāśya and an Āṅkāvatāra, is considered by some as merely imaginary. Viśvanātha actually supplants the latter by Āṅkamukha which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्वामी दक्षः मर्यादः । रक्लोकः शुचिर्वाग्मी स्वध्वंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्धयुक्ताहस्त्वतिमशकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रबध्नुश्च धार्मिकः ॥ भेदैश्चतुर्षां ललितशान्तोदात्तोद्धतरयम् ॥

here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' i. e., equally devoted to many women, though principally attached to one; or शत्रु 'sly,' i. e., one who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be घृष्ट 'bold,' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly, he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The वीरोदात्त Hero has eight manly qualities—शौभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero the principal is the वीरभद्र, the hero of the Patākā or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the विद्वक्, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidāshaka, is the विद्व, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक, who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nāyikā or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds¹. She may be the wife of the hero (स्वीया), as Sītā in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenā in the Mṛich. The परकीया may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play². The maiden's love, however, better helps the *Rasa*, and is therefore the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the Nāyikā are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्वृत्ता नायिका त्रिधा ।

2 अन्यस्त्री कन्यकोटा च नान्योदाङ्गिरसे क्वचित् । "We may observe, however, to the honour of Hindu drama, that the Parakīyā or she who is the wife of another person, is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve."—Wilson, *Hindu Theatre*, Vol. I., p. 45.

assistants the Heroine may have a सखी, दासी, चाचेयी, प्रतिवेशिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA OR THE SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression of feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by the proper action of the *Vibhāvas* and the *Anubhāvas*, as well as the *Sāttvika* bhāvas and the *Vyabhichārībhāvas*¹. Bhāva (भाव) or 'Feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into (1) *Ālambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to whom or which a sentiment arises—, such as the Hero or the Heroine, and (2) *Uddīpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season, &c.; and beauty, decorations, &c. of the principal characters, in the case of सुकुमार. *Anubhāva* or an Ensuant is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The *Sāttvika* or natural *bhāvas* are a sub-division of *Anubhāva*, and are mentioned as eight in number—सप्तमप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वेवर्ण्यवेषधू । अश्रुवेस्त्रयमिन्द्रियद्वौ । The *Vyabhichārīs* or the Accessories are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthāyībhāva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment² of a composition is one—'the ocean melting all salt into water'—which not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature. Now, a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate), a *rās* may be mixed with one or more of others.

1 विभावैरनुभावश्च सार्वकैर्ग्यमिचारिभिः । आनीयमानः स्थायत्वं स्थायी भावो रसः स्पृष्टः ॥ सुखदुःखादिके भावैर्भावस्तत्कालभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावोपेयकत् ॥ आलम्बनोदीपनत्वमभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनत्वमकः ॥

2 विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विचित्रयते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्त स्थायी लक्षणकारः ॥

There are eight Sthâyibhāvas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, मय, लज्जुत्सा, and विस्मय on which are based respectively the sentiments—शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having शम or tranquillity for its Sthâyibhāva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are here mainly concerned with the Erotic, that being the prevailing sentiment in most Sanskrit plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love-in-separation and संभोग or Love-in-union. The former, the Daśarūpaka sub-divides into two kinds, अयोग the Non-consummation of Marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause; मान 'jealous anger,' arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (the Nāyaka, however, is rarely Mānt). This मान has several varieties such as ईर्ष्यामान, आनुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—साम्ना भेदेन दानेन जस्युपेक्षारसान्तरेः—and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nāyikā give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a Prelude or Prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the Nāndī. This Nāndī according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sūtradhāra may sometimes retire after the recital of the Nāndī, in which case another actor, called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play), takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sūtradhāra or the Sthāpaka suggests the sub-

ject in the form of the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the Śākuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhāratī Vṛitti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्रवेशना as in the Ratn., and (2) आयुष, in which the Sātradhāra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रवेशवार्त्ता. When the entry of a character is directly indicated by the Sātradhāra, saying 'Here he enters,' that is Prayogātīśaya.

The Prelude being over, the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nāṭaka may consist of from five to ten acts. The Hero should be of the Dhīrodātta class. The Sentiment should be वृत्ति or वीर (or sometimes कर्ण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced into the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa*, and introduced by *Vishkambhaka* &c., according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays, and the absence of tragedies in Sanskrit¹. The play should end, as it began, with a Benediction or

1 Wilson observes—"They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute Tragedy in Shakespeare's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy.....The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup."

prayer, called the *Bharatavākya*, which is repeated by the principal personages and which contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout.

As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and the minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian Drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of languages to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a *Nāṭaka* belong with certain modifications to the other divisions of the *Rūpaka* as well.

Of the *Uparūpakas* we are concerned here with the *Nāṭikā* alone. We therefore give below its special features.

The *Nāṭikā*:—This is defined by the *Sāhitya-Darpana* as:—नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात्स्त्रीयाया चतुरङ्गिका । प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥ स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यावृताथ वा । नवाङ्गरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥ संप्रवर्तते नेतास्या दिव्यास्त्रासेन शक्तिः । देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा मगलभा नृपवंशजा ॥ पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो ह्येषः । वृत्तिः स्यात्केशिकी स्वरूपविमर्शाः संधयः पुनः ॥. The *Nāṭikā* should be based on an invented story, should consist of four Acts, and abound in female characters. Its Hero should be an illustrious King and of the *Dhīralalita* class. The Heroine should be a maiden of royal family (or a celestial one)¹ newly touched with Love, and should be either connected with the inner apartments (as an attendant of the Queen), or engaged in musical practice. The Hero should proceed in his love affair cautiously from fear of the Queen. The Queen should be a grown-up lady, bold, and also of royal family. She should display her indignation at every step, and the union of the lovers should depend on her consent. The *Kaiśiki*, with all its four parts, must be the *Vṛitti* employed, and the *Sandhis* should be without the *Vimarsa* (as explained by the comm.). The principal *Rasa* should be *Śṛīṅgāra*.²

1 दिव्या चाथ मनोहरा । *Das'a-Rūpaka*.

2 शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः । *Ibid*.

The points of difference between a Nāṭaka and a Nāṭikā are:—(1) The plot of a Nāṭaka should be well-known, *i. e.*, derived in its main features from history, while that of a Nāṭikā should be mainly invented. (2) In the former the Hero is Dhīrodāta, while in the latter he is Dhīralalita. (3) While a Nāṭaka should have many males engaged in important affairs, the Nāṭikā should have many females. (4) The former should have one principal sentiment, which may be either प्रेम, or वीर, or क्रोध, while the latter should have प्रेम only. (5) A Nāṭaka may consist of five, seven, or even ten Acts; a Nāṭikā of four only.

II. THE POET.

The chronology of Sanskrit literature has been a perplexing problem to scholars and antiquarians, and it is no unusual experience for the serious student to have to face confusing statements and many-sided arguments before he can reach a safe conclusion about even the most famous of Sanskrit authors or their works. The authorship of the three plays, the Priyadarśikā, the Ratnāvalī and the Nāgānanda, has not escaped the common fate, and has provided the speculative critic with a most convenient dumping ground for all kinds of fanciful theories. There are some who doubt, in the first place, whether all the three dramas were written by the same person, and are inclined to differentiate between the author of the Nāgānanda, and that of the Priyadarśikā and the Ratnāvalī. Some have believed that Bāṇabhaṭṭa, the author of the Kādambarī and the Harsha-charita, wrote the Ratnāvalī also; while others have put forth with insistence the claims of Dhāvaka or Bhāsa. Tradition, however, has been consistent in ascribing the authorship of all the three plays to King Śrī-Harsha, or Harsha-Deva, of Kanauj. Scholars have generally accepted this view, and it is one with which, it might be stated at the outset, we are in entire agreement. But questions have been raised about the identity of this Harsha, since it is another common feature of all similar inquiries that they are hampered by a plurality of Sanskrit writers¹ bearing the same, or similar, names and titles. And

1 Compare in this connexion the existence of a number of poets bearing the names Kālidāsa, Dandin, Rājasekhara, and many others.

the view has even been held that the royal personage was merely a patron, the real author of the plays being some poet at his court, who wrote them and presented them to the public as those of his distinguished benefactor.

It is not easy to unravel this entanglement without clearing the ground before us by examining if there is any internal evidence leading up to any definite statement. Happily we are here on a firmer basis than in the case of other poets and writers, who have not deigned to vouchsafe any information about themselves. The *Prastāvanā* of the *Rātnavallī* (p. 5) reads—

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सवहुमानमाहूय नाना-
दिश्वेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमुद्देन उक्तः । यथा
अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनानलंकृता रत्नावली नाम नाटिका
कृता सा चास्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चातुमहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण स्वया
नाटयितव्या इति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

From this it is clear that, since the time when the play was originally composed, it has been received as the work of King श्रीहर्षदेव (or merely श्रीहर्ष, if we omit the royal title *Deva*). And this is corroborated by similar Prologues in the two sister-dramas—

(1) सूत्रधारः ॥ (परिक्रम्य ।) अद्याहं वसन्तोत्सवे सवहुमानमाहूय नाना-
दिश्वेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमुद्देन उक्तः । यथा
अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनानलंकृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका
कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चातुमहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण स्वया
नाटयितव्या इति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Priyadars'ikā*, Act I.

(2) सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं इन्द्रोत्सवे सवहुमानं आकार्य
नानादिश्वेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमुद्देन उक्तः ।
यथा अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनानलंकृतं विद्याधरजातकमतिनिबद्धं
नागानन्दं नाम नाटकं कृतं अस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् ।
तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चातुमहबुद्ध्या
यथावत्प्रयोगेण स्वया नाटयितव्यमिति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Nāgānanda*, Act I.

Indeed, as would be apparent on comparison, the three Prologues are almost indetical in their wording, and none of the theorists has yet directly challenged their genuineness, or the truth of the information therein conveyed, viz., that the

King-Poet Śrī-Harsha composed the three dramas. In the face of this evidence one is surprised to find Dr. A. B. Keith stating categorically:—"The authorship of the *Ratnāvalī* is disputed, but it is absolutely impossible to decide the question, and the author must remain anonymous." (*Catalogue of Sk MSS. in the Bodleian Library*, Oxford, 1909, p. 39) Our first task, therefore, is directed towards discovering and fixing the identity of this Śrī-Harsha.

There are three¹ well-known Śrī-Harshas known to ancient Indian history. One is the author of the famous *नैषधचरित महाकाव्य* in 22 Cantos, who also wrote *अर्णववर्णन*, *खण्डनखण्डखाद्य*, *गौडोर्वीकुलमशस्ति*, *छन्दःमशस्ति*, *नवसाहस्राङ्कचरित*, *विजय-प्रशस्ति*, *शिवशक्तिसिद्धि* and *स्थैर्यविचारण*. All these works he mentions in the concluding stanzas of the several Cantos of the *Naishadhiyacharita*, where he describes himself as the son of *हीरि* and *मामल्लदेवी*. In one place² he describes himself, again, as receiving certain favours at the hands of his patron, the King of *Kānyakubja*. This then is assuredly not the author of the *Ratnāvalī* who is a King with a "*पादपद्मोपजीवी राजसमूह*." This fact alone is sufficient to disprove the supposed identity of the two. Moreover, the author of the *Naishadhiyacharita*, if he had written any or all of these three plays, would certainly have glorified himself by including their names, too, in the list which he so persistently presses on our notice. It should be noted, again, that the *Naishadhiyacharita* is a work of the 12th century,³ and is never quoted in the earlier works on Indian rhetorics, while *Dhanika*, the commentator of the *Das'arūpa*, writing at the end of the 10th century, quotes⁴ frequently from all the three plays. The author of the *N.-Ch.* could not then, evidently, have written them.

Another Harsha was the ruler of Kashmir between 1113 and 1125 A. D., and to him Prof. Wilson attributed the *Ratnā-*

1 There are some minor authors who bore this name (e. g., a Śrī-Harsha who wrote a commentary on the *Gītāgovinda*). But they are evidently modern, and none of them was a King.

2 *ताम्रलघुयमासर्ग च छमते यः कान्यकुब्जेभरात्* N.-Ch. XXII. 155.

3 See Pandit Śivadatta's Ed. of the poem (*Nirṇayasāgara* Press, 1894), Introduction p. 9. This Harsha, the author of the *खण्डनखण्डखाद्य*, flourished under King Jayachandra of Kanauj (circa 1175).

4 See the English translation of the *Das'arūpa* in the Columbia Univ. Indo-Iranian Series (New York, 1912), Introduction p. xxxvi.

vali in the early days of Sanskrit scholarship. Here certainly we have a *King Harsha*, but the discovery of the existence of the quotations in Dhanika's commentary has laid this theory finally at rest, and it is now forgotten.

There then remains the King S'ri-Harsha, better known as Harshavardhana, of Kanauj, originally of Thanesar, who must have been the author of these plays, and to whom scholars, both Indian and western, agree in ascribing them.

The reign of S'ri-Harsha or Harshavardhana, from 606 to 647 A. D., was one of the brightest epochs in the history of ancient India. It is an epoch of which we possess detailed and more or less trustworthy records, and the researches of antiquarian scholars have recently made further valuable additions to our knowledge of Harsha's political career, a brief account¹ of which may be given here.

In the latter part of the sixth century the city of Thanesar (in the holy land familiar to the A'ryans as *Kuru-kshetra*) was ruled over by a King named Prabhakaravardhana, whose younger son was Harsha. His elder brother was Rájyavardhana, the crown prince, who ascended the throne in 605 A. D., on the death of his father; but he did not live long to enjoy his accession, having been treacherously murdered by the king of Bengal whom he had sought as an ally in an expedition against the ruler of Malwa. Rájyavardhana having died without leaving an heir, his ministers finally chose Harsha as his successor (October, 606). The wisdom and fitness of this choice were proved soon after by the energy and ability with which Harsha conducted himself in his new position. He first planned a methodical system of conquest (*Dig-vijaya*), with the purpose of bringing the whole land under one political power, viz. his own. Within six years he had conquered large parts of the north-western regions and of Bengal, and his military strength at this time can be gauged from the fact that he could put in the field "60,000 war-elephants and

1 The standard account in Sanskrit is the *Harsha-Charita* of Bāṇa. The account given by Párikṣī Sāstrī in his Marathi Essay on शिवा (1911) and the scholarly Introduction in Gujarātī prefixed by Mr. K. H. Dhruva to his Guj. transl. of the *Priyadarśikā* (2d ed. 1917) are also very helpful. Consult especially V. A. Smith's *Early History of India* (3rd ed. 1914) pp. 335-359, from which mainly the above facts have been compiled.

100,000 cavalry." He then reigned for thirty-five years longer, most of which period was passed in peaceful development and the perfecting of the various schemes of administration and in making occasional additions to his already extensive empire. Towards the close of his reign his empire extended over the whole of the basin of the Ganges (including Nepal), from the Himálaya to the Narmadâ, besides Malwa, Gujarat and Saurâshtra (the modern Kathiawar). His long career of conquest was unbroken save for one defeat, which he sustained in 620 at the hands of Pulakesin II. of the Châlukya family. The Chinese traveller Houen-Tsang gives an eye-witness's description of his civil administration, with which he was highly impressed. The principal source of revenue was of course land revenue, other taxes being light and negligible. Crimes were rare, and on the whole the people were prosperous and contented. Harsha in after-life was strongly inclined towards the quietistic teachings of Buddhism, and he himself lived like a Buddhist devotee. Rest-houses (*Dharma-sâlâs*), religious establishments, and benevolent and charitable institutions on the model of those of Aśoka, were founded throughout his kingdom. He held religious assemblies, once at Kanauj and again at Prayâga, where he freely gave away his wealth in charity. Having conquered Assam (*Kāmarûpa*) he even sent a mission to China, between which country and India there was constant communication in those days. Harsha died in 646 (or 647) without leaving an heir. On his death the throne was usurped by one of his ministers. The removal of his mighty personality soon plunged the country in disorder which rapidly made his compact and solid state soon crumble to pieces.

Harsha was known as चक्रवर्ति-श्रीहर्ष, or Harsha the Paramount Sovereign. He earned that title for himself by his extensive conquests, and we have seen how, during the forty years of his rule, he devoted his energy to the efficient administration of his wide dominions. Education was developed, and literature and learning flourished under government patronage. Two of the most famous poets at his court were Bâṇabhaṭṭa, the author of the *Kâdambarî*, and Mayûra, who composed the *Sûryasataka*. The King himself was a writer of considerable merit. As Mr. Smith says, "Besides a grammatical work, three extant Sanskrit plays and sundry compositions in verse

are ascribed to his pen; and there is no reason for hesitating to believe that he had at least a large share in their composition; *for royal authors were not uncommon in ancient India.*"¹

Taken by itself the reign of Harsha can be compared to that of the great Mogul Emperor Akbar, as regards the universal prosperity of the people, the efficiency of the administration, and the encouragement given to learning and the fine arts. Harsha's autograph has been preserved on an inscription, and those interested might find it at p. 342 of Mr. Smith's *History*. For nearly thirteen centuries, his plays have continued to enjoy an extensive popularity, and have furnished rhetoricians and literary critics with models and illustrations for their canons, their position in Sanskrit literature being very high.

Coming now to the various conflicting theories, we do not think there is any ground for urging that the same hand that wrote the *Priy.* and the *Ratn.* could not have written the *Nāgānanda*, so that it is necessary to provide the *Nāgānanda* with a different authorship. This argument seems to have been based on the general similarity of the subject-matter of the first two plays, and the totally distinct theme of the *Nāgānanda*. That is a very slender reed to rely upon; for nothing can prevent an author from choosing widely different subjects for his works, if he is so pleased. And in the plays themselves there are abundant traces and points of resemblance that leave no doubt as to their all having emanated from the same hand. There are, in the beginning, the *प्रस्तावना*s, which agree almost literally with one another; and the *प्रस्तावना*s at the end have also the same ring of similarity. Many words, sentences and idioms, are common to all the plays, and these we have quoted in the Notes wherever they occur. Many verses are similar in sentiment or in phraseology (*cf.* the verse *स्यकिञ्चिज्जन्तुना* &c. which occurs both in the *Priy.* and in the *Nāg.*). The *प्रवेशक* in *Ratn.* II. resembles the corresponding one in *Nāg.* II. Apart from the resemblance in words, incidents and ideas, the general simplicity of style, and characterization are almost uniform in the three plays, and the reader can hardly remain unconvinced that these plays

1 *E. g.*, S'ādraka, Vis'ākhadatta, Bhoja, Yas'ovarman, and others. (The Italics in the quotation above are ours).

were composed by the same author, however dissimilar the subject of the *Nāgānanda*¹ may be from that of the two other plays.

It has been contended with great force and display of ingenuity, that King Harshavardhana did not himself write these plays, but some poet at his court did it for him, and this contention rests on a sentence in the *Kāvyaprakāśa* of Mammaṭa (Uch. I.)—"श्रीहर्षादिपात्रकादीनामिव धनम् ।" Earning money is stated there to be one of the objects in composing a literary work; and as an instance the case of पात्रक getting money from श्रीहर्ष is pointed out. The commentator Uddyotakāra explains—"पात्रकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्यः बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धम् ।"; and he is followed in this by some other commentators. In some MSS. of the *Kāvyaprakāśa* is found a variant, पात्रादीनामिव धनम् for पात्रकादीनामिव धनम्, and this caught the imagination of the late Dr. Hall, who was the first to attribute the *Ratnāvalī* to Bāṇa. As it is, the whole of this argument turns upon the explanations of the commentators of the *Kāvyaprakāśa*, whom we need not implicitly follow; for there is another and a more natural interpretation of the passage in question, viz., that Dhāvaka and other poets got wealth from their (royal) patrons as a reward and as a mark of appreciation—and it is not necessary to suppose that authorships were transferred to the patrons in consideration of such gifts. Sensitive and honourable patrons themselves would fight shy of such wholesale transfers.

But, apart from that, there is no evidence whatever, internal or external, to believe that Bāṇa wrote the *Ratnāvalī*, since his style, as seen in his prose works, is completely removed from that of the dramas. The former is highly ornate and elaborate, the latter is simple and plain. Moreover, why Bāṇa should have sold the dramas only, and retained the *Kādambarī*, which would have brought him a princely sum of money, would be a puzzle; again, Bāṇa was in sufficiently opulent circumstances, quite beyond the necessity which would drive an impecunious author to bargain for the

1 As it is well known that Harsha showed a leaning towards Buddhism towards the end of his reign, we can easily suppose that the *Priy.* and the *Ratn.* were his earlier works, while the *Nāg.* marks the beginning of the Buddhist tenor of his thought-development.

sale of his works including their authorship. Dr. Hall also argued that the presence of the verse *द्वीपाद्वन्यस्मादपि* etc. both in the *Ratnāvalī* and in the *Harshacharita* proved Bāṇa's authorship of the former. But *no such verse exists in the Harshacharita*, and the learned doctor led scholars to follow a wild-goose chase for a time, till the theory came to be abandoned as both hasty and unsound. It was reserved for an enterprising scholar of South India, Mr. Nārāyan Shāstri, to pursue the seemingly obscure reference to *घावक* in the *Kāvyaaprakāśa*-passage, and to deduce some very ingenious theories about the authorship of these plays. The learned scholar's conclusions and arguments, if they are proved to be correct, would disturb the chronology of many authors and make it necessary to revise and rewrite the early history of Kāvya literature; but for reasons shortly to be stated, we must say we are unable to concur in Mr. Shāstri's conclusions. Mr. Shāstri identifies *घावक* with the famous poet *मास*, who is eulogized by Kālidāsa, and thirteen of whose dramas were recently discovered in Travancore; he also identifies the *हर्ष* of the Preludes of these plays with a certain king Vikramāditya whom he places between 552 and 457 B. C.; and he ascribes the authorship of our plays to Bāṇa, a court-poet of this Śrī Harsha-Vikramāditya, thus carrying back the age of the plays by some ten centuries or so!

This edifice of conjecture and theory is based on a quotation given by Mr. Shāstri as from the *कविविनिर्देश* of राजशेखर, which runs as follows:—

भासो रामिलसौमिलौ वरकविः श्रीसाहस्रश्लोकः कवि—
 मेण्ठो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
 दुण्डी बाणद्विवाकरी गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
 सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥
 कारणं तु कवित्वस्य न संपन्नकुलीनता ।
 घावकाऽपि हि यद्भासः कवीनामप्रमोऽभवत् ॥
 भासो भातेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।
 निरीर्ष्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥
 तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालिव राजत ।
 दशरूपककामिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥
 नागानन्दं समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।
 अमन्दानन्दभरितः स्वसन्धमकरोत्कविम् ॥
 उदात्तराघवं नूनमुदात्तरसमुष्कृतम् ।
 यदीक्ष्य भवभूत्यायाः प्रणिन्युनटिकानि वै ॥

शोकपर्यवसानाऽस्य नवाङ्गा किरणावली ।
 माकन्दस्यैव कस्यात्र प्रददाति न निर्द्वितम् ॥
 भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्तं परीक्षितम् ।
 स्वप्रवासवदनस्य दाहकोऽयुज पावकः ॥

Dhāvaka, *lit.* 'a washerman,' was a title by which, no doubt, Bhāsa was known, as it is said he was a washerman by profession. But since Bhāsa preceded Kālidāsa¹, the श्रीहर्षविक्रम in the quotation above cannot be identified with the king Harshavardhana of the seventh century, and hence Mr. Shāstri discovered an earlier Harsha, from a verse of the Rājataranginī.² Mr. Shāstri further argued from the similarity in idiom and ideas between the Priyadarśikā and the Mālavikāgnimitra, that the former play of Bhāsa must have served as a model for Kālidāsa's work. The latest supporter of the theory of Bhāsa's authorship of the plays is Prof. S. M. Paranjpe³ of Poona.

It is not possible so easily to brush aside the quotation given by Mr. Shāstri. But the manner in which it was originally offered is highly suspicious, and creates in our mind grave doubts whether such a work as the कविद्विन्दो, from which those verses are cited, actually exists. And till that work comes to light, no inquiry can profitably be conducted to enable us to form a conclusion directly on the strength of this statement ascribed to Rājasekhara. Because, when Pandit R. V. Krishnamachariar, the learned editor of the Priyadarśikā in the Vani Vilas Sanskrit Series (Srirangam, 1906) challenged Mr. Shāstri to produce the source of his information, the latter wrote back in reply that he borrowed the quotation from a *friend of his*,⁴ and thus the whole thing apparently based on hearsay, came to almost nothing. And therefore it becomes necessary to suspend judgement on other questions arising out of these quoted verses. Prof. Paranjpe, fully conscious of the weakness of Mr. Shāstri's position

1 Kālidāsa mentions Bhāsa in the Prologue to his Mālavikāgni-
 mitra.

2 तत्रालिङ्गस्युज्जयिन्यां श्रीमान्दर्शपरामिधः । पकच्छत्रशक्रवर्ता विक्रमादित्य इत्यमर ॥ Rā-
 jatar. III. 125.

3 In an article in Marathi in the monthly *Chitramaya Jagat*, for December 1915.

4 See p. xxvii. of the Sanskrit Bhūmika of the Priyadarśikā, Vani Vilas Edition.

which was thus rendered quite untenable, passes over that point and tries to argue independently that Bhāsa was the real author of the Nāgānanda. He has picked up similar ideas¹ and grammatical and literary peculiarities,² from the published writings of Bhāsa and the two plays Nāgānanda and Priyadarśikā; and relying on them he endeavours to show that the same hand must have produced all the plays. We must say with reference to this attempt that the learned critic has relied too much on a generous imagination, and he is prejudiced as he starts with a declared purpose to be on the look-out for similar ideas. If we are to apply the same argument, almost any classical work in Sanskrit can be shown to be written by almost any famous poet, as there is bound to be some similarity, more or less, everywhere. Similarity of ideas is to a certain extent common in all works having similar themes; very frequently it arises out of the fact that the works owe their composition to a common source, as in the case of the Pañchatantra and the Hitopadeśa; still more frequently it arises when an author, who is acquainted with the works of his predecessors, deliberately imitates them or unconsciously repeats the ideas and words with which he is familiar. Thus the works of Kālidāsa are abundantly bestrewn with phrases, constructions, similes and ideas from Vālmīki's Rāmāyaṇa. But who will venture to assert that Kālidāsa had a hand in the composition of the Rāmāyaṇa, or *vice versa*? In fact, Prof. Paranjpe has stepped beyond the limits which a cautious critic must always set to such an argument. There is not a shred of evidence to deny King Harshavardhana's authorship of the Nāgānanda. Granting that all these resemblances set forth by Mr. Paranjpe, and many more, do occur, we can at the best argue that Harshavardhana must have read and admired the plays of Bhāsa. To jump at any other conclusion would be unsafe and is most certainly unwarranted. For in

1 E. g., the worship of Agastya; the extreme heat of the S'arad season; the idea of कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति (Nāg. p. 17) similar to that of कन्यकादर्शने निर्दोषमिति कृत्वा (Bhāsa's Pratijñā-Yaugandharāyaṇa); the affection of the heroines for trees and plants; the attempt at suicide by hanging; and some others.

2 The most common of these is the recurrence of the phrase आपस्तम्ब, which Prof. Paranjpe compares to अमलव जड at Nāg. p. 118 (variant given in the foot-notes to our ed. of the play).

the first place there is the question of style. Bhāsa's style is comparatively crude and his language more easy-flowing; it must have evidently belonged to an earlier date than the polished refinement of Harsha's works whose style resembles much more that of Kālidāsa. Next it might be urged, though it lacks confirmation, that Harsha might have written these plays on the model of, and as revised or modified versions of, those of his predecessor, Bhāsa, in the same way in which Śūdraka wrote his *Mricchhakaṭika* on the basis of Bhāsa's *Chārudatta*. But for this we must wait till more plays of Bhāsa come to light, including his *originals* of Nāg., Priy. and Ratn., if at all he wrote these. But the most convincing testimony, to our mind, to prove that King Harsha of Kanauj wrote the Nāgānanda in the seventh century, is afforded by the Chinese traveller-pilgrim I-Tsing,¹ with which for the present we can safely conclude this brief inquiry into the genesis of our play. He writes:—"King Śilāditya² versified the story of the Bodhisattva Jīmūtavāhana who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music; he had it performed by a band, accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time."

III. THE PLAY.

(1) THE STORY OF THE RATNA'VALI'.

The *Ratnāvalī* or the *Jewel Necklace*, is a drama in four Acts; it is so named after the Heroine, the Siṃhala princess Ratnāvalī, whose union with King Udayana of Kauśāmbī forms the theme of the play. In order that the student may fully understand the various points subsequently to be discussed, it is desirable that he should be acquainted with the outline of the plot, which is therefore given below:—

Act. I. After the Benediction (Nāṇḍī), the Sātradhāra in the Prelude (Prastāvanā) introduces to the audience the play to be enacted, *viz.* *Ratnāvalī* by King Śrī Harshadeva. After this begins the Act proper. King Vikramabāhu of Siṃhala had a daughter, named Ratnāvalī. A sage (*Siddha*) had prophesied that whoever would marry her would be a paramount sovereign (Sāryabhauma). Yaṅgandharāyaṇa, the chief minister of King

1 English Tr. by Takakusu, p. 163.

2 This was one of the titles of King Harshavardhana.

Udayana, heard this rumour, and acting upon it, sought Ratnāvali in marriage for his master. King Udayana had already a wife, the Queen Vāsavadattā, and for fear of offending her, the request was disallowed by king Vikramabāhu. Thereupon Yauga. got a rumour circulated that Queen Vāsavadattā perished in a fire at Lāvāṇaka. The only objection to the proposed marriage being thus removed. Vikramabāhu gave his consent, and sent Ratnāvali to Kauśāmbi on board a ship. The ship was wrecked in mid-ocean; the princess, however, was luckily rescued by a trader of Kauśāmbi while she was clinging to a plank. He recognized her by the Jewel-Necklace (Ratna-mālā, whence her name Ratnāvali), which she always wore. The minister Yaugandharāyana, to whom the rescued princess was brought by the trader, did not announce her identity, for obvious reasons, but introduced her into the Queen's apartments, where she worked as an attendant-maid, appropriately named *Sāgarikā* ('rescued from the sea'). In a soliloquy or the stage Yaugandharāyana explains all these previous incidents. The ship which carried Ratn. also carried Bābhavya (Udayana's chamberlain) and Vasubhāti (Vikramabāhu's minister) as the escorts of the princess. They, too, were rescued, but they were unaware of the similar rescue of Ratnāvali. Hence, believing her to have perished, they kept the affair to themselves, and straightway joined the army of General Rumaṇvat, whom Udayana had ordered to lead an expedition against the Kosala country. Thus the only two persons who could have disclosed *Sāgarikā*'s identity were away, and Yaugandharāyana thought that she (*Sāgarikā*) would be able by means of her uncommon beauty to win Udayana's heart under her assumed name and position as a common maiden; it would then be happier and better to make known her identity as a princess of the royal blood. These plans also are briefly touched upon in Yaugaddharāyana's soliloquy. Then enters on the stage Udayana, accompanied by the court-jester (*Vidūshaka*). They discuss and describe the annual Cupid's carnival which was then in full swing. Then enter two maid-servants, *Mādanikā* and *Chūtalatikā*, who dance and sing on the stage. The *Vidūshaka*, too, feels inclined to join them in a spirit of general gaiety. After a little diversion, the maids deliver a message from the Queen to the King, requesting his presence that day in the Makaranda garden. The King and the *Vidūshaka* accept the invitation and forthwith repair there, where shortly arrives the Queen accompanied by her attendants, *Kāñchanamālā*, *Sāgarikā* (i. e. Ratnāvali) and others. The Queen perceives the necessity of keeping the extremely young and beautiful *Sāgarikā* out of the sight of her husband, and sends her away on some pretext. But *Sāgarikā*, who was full of curiosity as to how the Cupid's festival was celebrated in this strange land, hides herself behind a tree and looks on. In the meanwhile the Queen offers worship to Cupid, and then to her husband.

Sāgarikā, who had never seen the King before, feels for him love-at-first-sight, and later, learning that he was the same King Udayana to whom she had been betrothed and sent by her father on board the ship, her love waxes strong. It being evening, the festival closes with the departure of the royal party off the stage.

Act II.

In an Interlude (Praves'ak) two maid-servants announce that the King was to go that day to visit the *Navamālīkā* creeper with a view to try upon it an experiment which would make it blossom out of season, and that Sāgarikā had gone to a bower of *kadalī* plants with painting materials. We are then introduced to Sāgarikā herself who is love sick and diverting her longing by drawing the picture of her lord and looking at it. In this state she is observed by Susaṃgatā, her friend, to whom she had entrusted the cage of the queen's pet bird (a *śrīḥā*). A conversation ensues between them in which Sāgarikā confesses her love for the King. A diversion is created at this stage by the news that a monkey had got loose and was frightening women and children. Sāgarikā and the maid Susaṃgatā who was with her, both leave the stage in a hurry; the *śrīḥā* flies away from her cage which was broken open by the monkey. Then enters the Vidūshaka with the news of the success of the experiment on the creeper *Navamālīkā*, which he relates to the King. They then come upon the bird (*śrīḥā*) who, parrot-like, repeats in their hearing the impassioned utterances of Sāgarikā which she had listened to, as well as the replies of Susaṃgatā to them. There are no names mentioned, and the King and the Vidūshaka discuss as to whom those words could refer to. They wander about, and come upon the painting hastily left behind by Sāgarikā. The Vidūshaka therein recognizes the King, but neither of them can recognize Sāgarikā whom Susaṃgatā had painted at his side and whom they had not seen before. In the meanwhile Sāgarikā and Susaṃgatā come back for their bird and painting-board; and finding there the King with the Vidūshaka, they listen to their conversation. It soon becomes clear to them that the King too has fallen in love with the unknown maiden (i. e. Sāgarikā) of the picture; Susaṃgatā thereupon introduces her friend to the King. Apprehending a visit from the Queen, Sāgarikā goes away. Then enters Queen Vāsavadattā who catches sight of the painting-board, recognizes her maid therein by the side of her husband, gets angry with the latter who gives evasive answers, and leaves in a huff. The crest-fallen King, thereupon, departs with the Vidūshaka.

Act III.

In an Interlude (Praves'ak) two maid-servants relate how Susaṃgatā has planned to bring about a meeting between the King and Sāgarikā who is to be disguised as the Queen, Susaṃgatā taking

the disguise of the Queen's maid Kāñchanamālā. Then enters the King whom the Vidūshaka acquaints with this scheme. Then they both repair to the place of rendezvous. In the meanwhile the Queen, too, learns of the plot and she also arrives there. The King and the Vidūshaka take her for Sāgarikā (disguised), and address her as such; the King perceives his mistake and tries to reconcile her, but the Queen departs in high dudgeon. Then there comes the real Sāgarikā (dressed like Vāsavadattā), but she proceeds to commit suicide by hanging herself in despair as she suspects the plot might be discovered by her royal mistress. The King now mistakes her for Queen Vāsavadattā, and when he goes with to rescue her, he sees his mistake and is very much rejoiced at having been unexpectedly united with his beloved. But just then the Queen, repenting of her ill-temper towards the King, comes back prepared to be reconciled to him, to find him engaged in paying his attentions to Sāgarikā. The King feels now thoroughly abashed, and the curtain drops on the scene as the Vidūshaka is marched off, bound, along with Sāgarikā, by the Queen who follows both herself.

Act IV.

The Queen circulates a report that Sāgarikā was sent away to her father at Ujjayini, while she keeps her secretly a prisoner in her palace so as to prevent her being seen by anybody. In an Interlude the maid Susāṃgatā gives to the Vidūshaka the jewel-necklace which was worn by Sāgarikā and which the latter had handed over to her to be given to some Brāhmaṇa as a gift, when she herself despaired of her own life. The Vidūshaka visits his royal master, informs him that Sāgarikā was said to have been sent to Ujjayini and shows him the jewel-necklace. In the interval news is brought about the success of the expedition against the Kosala country in which Rumanvat had been engaged. Then enters a magician whose performance the King witnesses; but this is interrupted by the arrival of Bābhavya and Vasubhūti, who were with the army of Rumanvat, and who had now returned to the capital. Vasubhūti sees the jewel-necklace with the Vidūshaka and recognizes it as the same that once belonged to the Princess Ratnāvati. He next proceeds to give a full account of the proposed marriage between Ratnāvati and Udayana, but the narration is interrupted by the commotion caused by the news of a fire having broken out in the royal household. Vāsavadattā is afraid that Sāgarikā (who was a prisoner) might lose her life in the fire, and in her terror she asks the King to save her. The King promptly rushes to the rescue, and brings Sāgarikā safe out of the fire. It is then discovered that the fire was unreal, having been the work of that magician Vasubhūti: at once recognizes his princess in Sāgarikā, and then everything is satisfactorily cleared up. Vāsava-

dattā regrets the treatment she gave to her rival, who turns out to be her cousin; Yaugandharāyana enters next to explain his part in the affair; the magician had been sent in by him in order to bring about the release of Śāgarikā. Everyone is happy, and the Queen consents to the long-deferred marriage of Udayana and Ratnāvalī. The play then closes with the customary *Bharataśloka*, praying for peace, prosperity and contentment all round.

(2) THE SOURCE OF THE PLOT.

It is a noticeable feature of dramatic literature in Sanskrit that few, if any, play-writers have troubled themselves with inventing *entirely* original plots for their plays. Most of them, among whom is our author, have been content to borrow their plots from ancient sources, either from the inexhaustible fund of the great Indian Epics, or from the semi-legendary stories current among the people. The largest collection of these legends, ever made, was probably the *Bṛīhatkathā*, attributed to one Guṇāḍhya. This work, which is supposed to date from the first century A. D., was written in the Pāli¹ language. It is, however, unfortunately no longer extant in the original; but we have two excellent and fairly extensive abstracts of it in Sanskrit both compiled in the 11th century, the *Bṛīhatkathā-mañjarī* of Kshemendra and the *Kathāsaritsāgara* of Somadeva. The latter (which is larger and less condensed than the version of Kshemendra) is a veritable mine of ancient Hindu legendary lore and makes as entertaining reading as the *Arabian Nights' Entertainments*. The originals of the plots of Harsha's three plays would be found in the *Kathāsaritsāgara*. But it is difficult to pass any definite criticism on these originals and the changes worked in them by the poet. For, the *Kathāsaritsāgara* is a later paraphrase, which was not before Harsha, who probably had direct access to the *Bṛīhatkathā* itself: and we do not know how far Somadeva has improved upon the *Bṛīhatkathā* in minor details.

In our edition of the *Nāgānanda* we have given a long extract to show how closely the plot of that play was taken from the *Bṛīhatkathā*. The plots of the two plays *Priya-*

¹ "A term applied to a number of low Prakrit dialects spoken by the most ignorant and degraded classes."—Macdonell.

darsikā and Ratnāvalī have also been borrowed from the same source ; but it should be stated that the borrowings here have not been wholesale as in the case of the Nāgānanda. The story of the loves of king Udayana of Kauśāmbī and his Queen Vāsavadattā seems to have been exceedingly popular in ancient India, as it is referred to by many poets of note, including Kālidāsa—(who says in his Megh. प्राप्यावन्तीतुदयनकथाकोविद-
ग्रामद्वद्वात्, प्रयोतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽन जहे &c.) and Śūdraka (in his Mṛicchh. योगन्धरायण इवाद्यनस्य राज्ञः). It is given at length in the Kathāsariteśvara. As Harsha does not borrow that story we have not given any extracts from it here; the curious student may consult the beginning of the third Lambaka for the same. In the Kathās. is given an account of how Yaṅgandharāyaṇa, the minister of Udayana, brought about a marriage of his king with Padmāvatī. Harsha has taken this broad fact for his basis, and some names (such as योगन्धरायण, the General रुमवत्, वसन्तक, वासवदत्ता, कौशाम्बी, लावाणक &c.) are common to his play and the original story. But the actual development of the plot, as it runs through the four Acts to the *dénouement*, is practically his own invention. In the Kathās. the princess is the daughter of king Pradyota of Magadha, Padmāvatī¹ by name, and it was prophesied by a seer that she was destined to be the wife of Udayana ; but Harsha names her Ratnāvalī and makes her a daughter of King Vikramabāhu of Ceylon. The rumour of Vāsavadattā being killed in the Lāvāṇaka fire is common to both the accounts, but the use made of it by Harsha is not in the original and constitutes a novel feature, as also does the prophecy of the sage concerning Ratnāvalī.

In short, while originality of plot has to be denied to our poet, it must be admitted that in the Ratnāvalī his inventive genius and constructive skill shine out so pre-eminently as to make his indebtedness to the original quite insignificant. This has endeared the Ratnāvalī to the later critics and students of the play, and Dāmodaragupta, a poet of the eighth century,

1 The poet Bhāsa, thirteen of whose dramas have been recently recovered, has written two plays on the Udayana and Vāsavadattā story, the *Svapnavāsavadattā* and the *Pratijñāyaṅgandharāyaṇa*. These follow the original as represented by the Kathās. much more closely than *Ratnāvalī*. Harsha, therefore, does not appear to be indebted to Bhāsa in this respect.

has in his *Kuṭṣaṇmata*¹ given a detailed summary of the first Act of *Ratnāvalī*, with the encomium—

आश्लिष्यसंधिवन्धं सत्याचतुर्वर्णयोजनं सुतराम् ।

निपुणपरीक्षकद्वयं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥ (924)

—which undoubtedly it deserves.

(3) TIME-ANALYSIS OF THE PLAY.

The action of the *Ratnāvalī* is spread over a period of four consecutive days (probably more), roughly according with the four Acts. The time when the action begins is the season of Spring (*cf.* अथाहं वसन्तःसर्वे p. 5, प्रयोनस्य सुता वसन्त-समयः p. 10).

Act I.—begins late in the afternoon of one of the days of the Madana-festival; and this must be the full-moon-day of the month of Chaitra (इह प्रथमं मधुमासः &c. I. 15). For this is clearly shown by the fact that the moon is described as rising just after the sun has set (*cf.* उदयतटात्तरितनिर्यं प्राचीं सूचयति दिङ् निशानायम् p. 27). The actual events narrated probably take up two hours, when the sun sets and the Act ends (नमसः पारं प्रयति रवेः p. 26, संप्रति परिणतमहः p. 27).

Act II. The time of this Act cannot be conclusively ascertained; but that it comes the next day immediately after the events of Act I. is sufficiently clear. For in Act I. Sāgarikā hands over the bird sārīkā to Susaṃgatā (p. 22); as she has forgotten to take it back, Susaṃgatā is shown at the beginning of Act II. as seeking her friend in order to restore the bird to her keeping (p. 29). This must be evidently the next day. The time, though not definitely mentioned anywhere, is probably early afternoon; for it was on that same day (अथ p. 29) that the King learnt the कुसुम-संजननदोहद from श्रीवृषहदास, and that must have happened in the morning. Again, Sāgarikā is mentioned as going to the

1 See the ed. of the *Kuṭṣaṇmata* in *Kāvya-mālā*, Guuchellhaka III. (1889) pp. 105—110. Dinodharagupta not only mentions सामरिका, काञ्चनमाला, the sārīkā देवाविनी &c., but actually quotes the verse उदयनमात्तरितनिर्यं &c. from the first Act of the play.

2 And not the 13th, as supposed by Prof. Jackson; see p. 91 of his article in the *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 21 (1900). For the मदनमदोहद see p. 9 of our text.

plantain-bower, with a picture-board and painting materials; this must have been in the afternoon, as then alone she could have got leisure to do it. The subsequent events follow consequently without a break, and the Act ends some time *before* sunset, for otherwise a description of sunset would most likely have come at the end.

Act III —begins late in the evening of the next day. Some have imagined that the events of Acts II. and III. take place on the same day, with only an interval of two or three hours between. But this appears hardly likely. For the King is described as being love-sick and in ill-health (*खलु सागरिकां वर्जयित्वा* p. 6), and the Queen as sending Kāñḥana-mālā to learn about the condition of his health (*अस्वस्थशरीरस्य मर्तुः* p. 62). Surely, at least a day's interval is necessary for the King to manifest signs of his indisposition and the Queen to get anxious on his account. The action begins at about dusk (*प्रदोषे* p. 61, *पर्यवसितमहः* p. 66), and is continued for a few hours, the darkness (*प्रसृतिं पूर्वादिशं प्रच्छादयन्तिमिरिषः* p. 67) affording a ready ground for the series of mistaken identities upon which so much of the interest of this Act depends. Later on there is moon-rise (*स्थितः पुरस्ताद्विशानाथः* p. 74), the Act thus closing late in the night of probably the 2nd day of the dark half of the month.

Act IV. The events of this Act follow the very next day; the reference to Śāgarikā being said to have been sent away at "mid-night" (*उपस्थितेऽर्धरात्रे* p. 86) obviously indicates the mid-night intervening between the two days on which respectively the events of Act III. and IV. take place. As to the actual time of this Act, there is no conclusive proof, but it may be taken to be early afternoon, in the absence of any mention to the contrary.

(4) TECHNICAL REMARKS.

The *Ratnācalī* is pre-eminently a Sanskrit play which conforms strictly to the various canons of Sanskrit dramaturgy, and is for this reason more often quoted in the later treatises on dramaturgy than many other plays.¹ It belongs to the class

1 *E. g.* Prof. M. Windisch as quoted by Prof. Jackson, *op. cit.*

2 In this respect it is to be compared with the *Vepīśatī* which also is very largely drawn upon in Sanskrit treatises on dramaturgy.

of *Uparāpakas* known as the *Nāpikā* and is divided into four Acts. As regards the three chief requisites, the *वस्तु* or Plot is *प्रख्यात* or historical, as the story of *Udayana* and *Vasava-dattā* was popularly received as history in the poet's own days. The *वेना* here is *धीरललित*, "firm, sportive and tender-hearted" (*निश्चितो धीरललितः कलासक्तः सुखी मुहुः* D.-R. II. 3). The Heroine belongs to the variety known as *सुरघा*, who is defined as *सुरघा नववयःकामा रतो वामा मुहुः कुधि* (D.-R., II 16). There is no *प्रति-नायक* or *प्रति-नायिका* as in other plays. The prevailing *रस* or sentiment is *शृङ्गार* (Love). There is an occasional infusion of *करुण* as in the lament of *Sāgarikā* (p. 79) and of *हास्य* as in the jokes of the *Vidūshaka*; but these are all subordinate to *शृङ्गार* which permeates the whole. The *अर्थप्रकृतिः*, *कायविस्थाः*, the five *संधिः* and their various *अङ्गः*, have been pointed out in the commentary in the various places.

As regards the *dénouement* and the external setting, the play opens with the customary *नाग्दी*. Then in the *प्रस्तावना* or Prelude the *Sūtradhāra* informs the audience of the name of the poet, the title of the play and the occasion of its performance. Then there is a *विक्रमवक* in which the minister *Yaugandharāyana* briefly relates that portion of the story which is anterior to the period where the play actually begins. Then each of the three succeeding Acts has a *प्रवेशक* or interlude, and finally there is the *परतवाक्य* as usual. This is the broad structural outline of the arrangement of the play; for details and minor divisions and sub-divisions of topics (*e. g.* *फलयोगः*, *करण*, *नर्म*, *गुण*, *तोटक* and others too numerous to mention) the student may consult the *Daśarūpaka* which deals with these fully.

(6) THE GEOGRAPHY OF THE PLAY.

The scene of the play is laid at *Kauśāmbī*, the capital of king *Udayana*, who ruled over the *Vatsa* country. *Vatsa* is thus described in the *Kathās*.—*अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो द्वेो-पशान्तये । स्वर्गस्य निर्मितो चात्रा प्रतिमल्ल इव स्थितो ॥* The city of *Kauśāmbī* was very famous in ancient times, being mentioned in the *Rāmāyana* of *Vālmiki*. The *Kathās*, describes its grandeur as *लक्ष्मीविलासवसतिमूलस्येव कणिका* (II. 1. 5) : In many Ceylonese books it is named as one of the nineteen capital cities of ancient India. It was founded by *Kuśāmba* (son of

Kus'a), tenth in descent from Purúravaśa. Time has deprived it of its glory and now it is represented by the comparatively insignificant village of Kosam, on the river Jumná, about 30 miles above Allahabad.

कोसल—The country of Kosala against which Rumaçvat led an expedition, is the southern Kosala, as it is mentioned in the fourth Act that the Kosala-king had taken refuge in the Vindhya fortress (विन्ध्यदुर्गवस्थितस्य p. 93). This is distinct from the Uttara-Kosala, where reigned the celebrated kings of the solar dynasty (see Ragh. IX. 1). It lay to the south of the Ganges and stretched as far as the modern Berar. According to the Vāyupurāṇa, Kus'a, the son of Rāma, ruled over this country at his capital कुशस्थली or कुशावती, built in the defiles of the Vindhya mountain.

सिंहल—is identified by some with the modern Ceylon. Others hold that it was an island different from Ceylon as the two are separately mentioned in the Bhāg.—P. Sk. V., जम्बुद्वीपस्य च राजपञ्चद्वीपानष्टौ हेतु उपदिशन्ति । तद्यथा—स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनी रमणकी सुदाहरणः पाञ्चजन्यः सिंहलो रुक्मेति । Varāhamihira also mentions these differently; see Brih.-Sam. Oh. XIV. 11, 15 (कांची मरुचीपत्तनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः ।).

लावाणक—was the name of a village adjacent to Magadha, and was probably situated on the south bank of the Jumná, near its confluence with the Ganges.

(6) CRITICAL AND GENERAL REMARKS.

Of the three plays of Śrī Harshadeva, the Nāgānanda, which is a Nāṭaka, is of a unique type and stands quite by itself, being intended to teach a lofty moral; while the two remaining ones (Ratnāvalī and Priyadarśikā) may be called sister plays, their subject being common, viz. the love-intrigue of King Udayana. They are, like the Mālavikāgnimitra¹ and Vikramorvaśīya of Kālidāsa, essentially love-plays, and

1 The plot of the Mālav. resembles that of our play in some details. There also we find Mālavikā, the Heroine, like Ratnā, thwarted in her assignations with the King Agnimitra by his second queen Irāvati. There also Mālavikā is put in fetters and confined in a room by the chief queen Dhārinī and is released by means of a scheme, and the queen herself, as here, gives her in marriage to the King.

the poet herein neither desires to teach any moral nor aims at illustrating any of the great concerns of worldly life. Thus these plays lie on a lower plane than the *Nāgānanda*; none the less they are sufficiently interesting on the stage. The *Ratnāvalī*, in particular, by reason of its well-conceived and well-developed plot, has attracted admirers ever since the days when it was first exhibited at Harsha's royal theatre. We have already quoted the enthusiastic praise accorded to it by Damodaragupta; and we might here quote Dr. Macdonell, who writes :¹ "Altogether, *Ratnāvalī* is an agreeable play, with well-drawn characters, and many poetical beauties." His play which has thus elicited admiration from both eastern and western scholars, holds no insignificant position in Sanskrit literature, and, as has been stated elsewhere, is very frequently quoted (by way of illustration or authority) by writers on poetics. Evidence of style shows that the *Ratnāvalī*, which is more polished and distinctly more graceful than the *Priyadarśikā*, must be a later production, while the *Nāgānanda* must be put last, as it was obviously written² during the closing years of Harsha's life.

The *Ratnāvalī* is deservedly the best of the works of Harsha; it observes the unities of time and place, and maintains the spectators' interest in the story right up to the end, where finally the ingenious little plot of the minister, Yaugaudharāyapa, is revealed to the King. How cleverly the poet has manipulated the incidents for keeping up the interest may be observed in each Act. Thus he ingeniously makes use of the talking-bird, Śārikā, both for the purpose of frightening the Vidūshaka and allowing the audience to enjoy a joke at his expense (कोटवि मृतः प्रतिवसति p. 43) and of informing the King of the beginnings of his own love-affair. Next in Act III. the poet has, by dressing Śārikā as Vāsavadattā

1 *A History of Sanskrit Literature*, p. 362. Cf. also "The story is romantic, the incidents are well contrived, the situations are eminently dramatic, and although the spectator is let into the secret of the plot from the beginning, the interest is very successfully maintained. The intrigue corresponds perfectly with the definition given by Schlegel; it is the union of unexpected combinations, resulting from the contending operation of accidental occurrences and premeditated designs."—(Wilson).

2 See p. XLVI. of our ed. of that play.

and *Susamgatā* as *Kāñchhanamāñā*, finely used the opportunity thus provided for creating a number of mistaken identities which not only help the plot but must also have been very amusing to the spectators. The fire-scene in the last Act is again an excellent display of ingenuity, without which the entrance of *Sāgarikā* on the stage at the required time would not have been possible, except in some bare, lumdrum, manner. That *Yaṅgundharāyana* should have planned and worked out the whole marriage-scheme on his own responsibility, without letting the King know anything about it, seems strange. The minister himself feels it when he says स्वेच्छाचारि मीन एवास्मि मत्तुः (p. 9). But by the above device the poet has given such a finish to the whole thing as to make it impossible for the King to blame his minister, or the Queen to withhold her consent to the intended match. The only draw-back in the play is that the poet has represented the Heroine as somewhat simple-minded. For, in his anxiety to describe the supreme handsomeness of his Hero, he makes *Sāgarikā* conceive him as Cupid in bodily form (p. 25) and then suddenly recognize him as a human personage. Another weak point is the hanging-scene in the third Act; the poet seems to be rather fond of painting his Heroines as unable to hold out against distress even for a short time and seeking relief therefrom in this extreme and exaggerated fashion; for he has used a similar device in the second Act of the *Nāgānanda* also. At any rate, it does not speak much for the Heroine's strength of mind.

The *Ratnāvalī* is a court-comedy and not a social comedy like the *Mṛicchhakatika*; hence it is natural if it does not give us much detailed information about the social customs or the domestic habits of the people in those days. It appears that music (p. 15), dancing (p. 14) and painting (p. 30) were the fine arts cultivated by cultured ladies then—a contrast with the present day Hindu society. Shipping is referred to as a commercial enterprise (p. 8). Magic seems to have had a firm hold on the popular mind (cf. अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रोपधीनां प्रभावः p. 39, and also the ऐन्द्रजालिक-scene in the fourth Act). Belief in ghosts was then as common as it is now (cf. how the *Vidāshaka* is frightened at p. 40). Beyond these stray facts we get few glimpses into the daily life of the people of *Harsha's* times.

The style of Harsha is simple and easy-flowing, though consciously elaborate in a few places. It has not the grace or rhythm of Kālidāsa, but it is also remarkably free from the artificial ponderousness of latter-day Sanskrit. S'ri Harsha evidently took Kālidāsa for his model and many of his stanzas and sentences are reminiscent of Kālidāsa. Thus प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो बुद्धिहेतौ &c. (p. 9) reminds us of इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्त-साधुवपि मत्वा &c. (Mālav. IV. 5). Compare also न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यथाभिरमते (p. 32) with सागरमुज्जित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति &c. (S'āk. III.), दुल्लहजगत्पराओ (p. 35) with दुल्लहो पितो मे (Mālav. II. 4) and many other passages pointed out in our Notes. Verses like उद्यतदान्तरितमियं &c. (p. 27) and दृशः पृथुतीकृता जितनिजाब्जपत्रखिपः &c. (p. 53) are not unworthy of the distinguished author of the Śākuntala. It has to be admitted, however, that coming after Kālidāsa, Harsha has not quite escaped from the deterioration in style that is observable in post-Kālidāsaian authors. Puns like those in स्त्रीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः &c. (p. 45) or दृशामुद्यनस्येन्दोरिव &c. (p. 27), long compounds like संख्यामृष्टावशिष्टस्वरपरिकल्पद्वहेमारपाङ्क्ति (p. 66) or सान्द्रोद्यानद्रुमाग्रलपनपिशुनिताल्पन्ततीनाभि-तापः (p. 103), and jingling collocations of words like those in अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रशङ्कषणोत्कृत्तौत्तमाङ्गे (p. 94) are of very rare occurrence in Kālidāsa's verse.

In simplicity and easy intelligibility of style, Harsha would rank next to Kālidāsa, and above Bhavabhūti. But the same cannot be said of him as a dramatic artist, or as a master of language either. As the author of the three plays taken together, Harsha's position among Sanskrit writers is in the second class. He calls himself, in modesty, only a निगुण कवि (p. 5); but Jayadeva (the author of the Prasannarāghava) calls him 'the Delight of the Muse of Poetry' (हर्षो हर्षः—कविताकामिन्वाः). It is possible that in his enthusiasm and love of alliteration Jayadeva was led into conferring upon our author a position to which sober critics would demur. We on our part are content to endorse the poet's own estimate of his work, that he was a "skilful" (निगुण) writer, a star of lesser brilliancy than Kālidāsa or Bhavabhūti, but certainly not inferior to Bhaṭṭa-Nārāyaṇa or Viśākhadatta in constructive art.

(7) THE PRINCIPAL CHARACTERS
IN THE PLAY.

VATSARA'JA (HERO).

It may be remarked at the outset that the interest in the story of this play depends on the incidents, and not so much on the development of any particular character; this is also due to the fact that the action of the play is spread over the very short period of a few days, and not over a number of months or years, in which latter case there is sufficient scope for developing a character more fully. As it is, we shall content ourselves with pointing out the salient characteristics of the dramatis personæ as delineated by the poet. They are all cast in the conventional mould. The Hero is King Udayana of the Vatsa country, chosen for the purpose of showing him in the enjoyment of courtly life, the charming incidents of his public life (लोके हारि च वत्सराजचरितं p. 5) having already won for him great popularity. He was a good ruler who understood and discharged his duties and responsibilities (*cf.* राज्यं निजितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः परा-मिताशेषोपसर्गः प्रजाः I. 9). We get few glimpses into his political career, as this is not a political play; still, one stray remark that falls from him in appreciation of a vanquished foe (साधु क्रौत्सलपते साधु। मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रुवीर्यमेवं पुरुषकारं वर्णयन्ति। p. 94) shows his generous and noble nature; while his surprise at Yaugandharāyana's action (कथमसौ मामनिवेद्य किंचित्करिष्यति p. 108) shows that the minister had to consult him in all state-matters before they were finally disposed of. We need not look askance at his love-intrigue; polygamy was common in India among sovereigns in those days, and it is excusable if the King felt attracted by a new face. He himself was very handsome, as is shown by his being mistaken by Sāgarikā for Cupid (p. 25). That this was not his first love-affair is clearly shown when he narrates his covert experiences in verses like उद्दामोऽहं कलिकां &c. (p. 38) and मलयविहादां हृष्टिं वके &c. (p. 70). Although forced to tell a lie when the occasion demanded it, as when he denied having ever seen Sāgarikā (न तु दृष्टव्यं p. 57), he does it equivocally and does not tell a downright lie. Being a past master in dealing with the jealousies and counter-jealousies in his harem, he is careful not to wound the feelings of his old love, as is shown by his uniform respect for his Queen

Vāsavadattā and his constant endeavours to conciliate her. Gallant speeches like मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् and ननु वक्तव्यमुत्सवान्तरमापतितमिति (p. 17) are a further testimony to his courtesy towards the Queen. He is a kind master, as is clear from the familiar manner in which Susāngatā speaks to him at p. 51.

THE VIDU'SHAKA.

The Vidūshaka is a necessary, conventional character in most Sanskrit plays. He is a Brāhmaṇa, the privileged court-wit and a constant companion of the Hero. His apparel, stupidity, and general air of self-conceit serve to excite laughter on the stage; he is generally described as ugly in appearance (*cf.* how he is mistaken for a monkey; p. 37). His business is also to assist in forwarding the progress of love-affairs of his friend the hero; this he accomplishes in this play to a great extent, and the rendezvous in Act III. is brought about by his agency. He is made to dance and sing with the two maid-servants (p. 16) to show him up as a simpleton. His character as a glutton is shown by his constant references to मोक्ष (pp. 16, 86). As a Brāhmaṇa he is fond of boasting of his knowledge of the Vedas; what that consists of is known when he mistakes a गाय for a ऋक् (p. 42). His taste for study is seen in his remark यदि पठ्यते तद्वलेतेन (p. 16). He is somewhat greedy and is ever ready to receive gifts and presents (pp. 17, 45). His wits are not really dull, however; they can become quite sharp if the occasion requires it (*e. g.* वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्ति । नूपुरशब्द एवैव देव्याः परिजनस्य । p. 20). His emotions are easily excited; he is easily frightened (*e. g.* एतस्मिन्नुकुलपादेषु कोऽपि स्तुतः मतिवसति p. 40; मो लब्धाच्छिव । वेपत इव मे हृदयम् p. 93) and as easily and readily delighted (*e. g.* at p. 56 when he dances in wild joy and lets fall the picture-board). Generally considered, he constitutes the chief source of the comic element on the stage. Nevertheless, now and then we get a glimpse of the nobility of his mind. For although the *ratnamālā* was given to him as a present (p. 86) he hands it over to the King for his diversion without saying a word about it (p. 91), and finally restores it to Ratnāvalī (according to one reading; see p. 109). Again, his love for his master is unbounded—to him none is as great—as is clear from his words अयं वा कोऽन्यः कुलमन्त्राप-भ्यपदेशेन निहृत्यते (p. 43), and मो वयस्य यस्य पुनः.....आत्मन उपरि कः परामर्शः &c. (p. 48).

SĀ'GARIKĀ'.

Although the play is named Ratnāvalī after the Heroine, yet, for reasons already stated in the case of the Hero, there is nothing especially noteworthy about her character. She is described as a young and an uncommonly beautiful princess, charming and accomplished—one who captivates the Hero's mind at the mere sight of her picture. Her character is not drawn with a view to represent her in the glory of a maiden of high birth like Mālatī, or to paint her in the grandeur of married life either. The chief noticeable thing about her is her great love for the King, with whom she falls in love-at-first-sight, thinking him as handsome as Cupid (p. 25). Her another trait is her extreme sensitiveness of feeling, and the slightest untoward incident plunges her into a depth of despondency so that she immediately thinks of death and suicide. Compare सर्वथा मरणमेव मम मन्दभागिन्या उपस्थितम् p. 31, जीवितमरणयोरन्तरे वने p. 47, and वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धव्योपरता न पुनर्ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूता p. 79, इयं रत्नमाला जीवितनिराशया तया &c. p. 85. This representation of weakness detracts not a little from her character as a Heroine. The only relieving feature of her character indirectly indicated is her high sense of family honour which prevents her from disclosing her identity even to her friend Susamgatā.

VĀ'SAVADATTĀ'.

She is the chief Queen, elderly and staid; her love for her lord is deep-rooted, and is recognized as such by the latter when he remarks प्रिया मुञ्चत्ययं स्फुटमसहना जीवितमसौ प्रकटय प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति (p. 77). She is well aware of the King's fondness for a pretty face, and hence tries (p. 21) her best to keep Sāgarikā out of his sight. Failing there, she is naturally jealous, and as such interrupts the King in his love-passages; but she is really affectionate at heart and her anger is of short duration. This is amply illustrated by her almost instantaneous repentance at having spurned the King's reconciliation (p. 81). Her tenderness of heart is shown when she readily confesses her secret, viz. the imprisonment of Sāgarikā in fetters, the moment she perceived her to be in danger of life. Her magnanimity is shown finally, when she willingly accepts Sāgarikā as her rival and sharer in her lord's affection, her character thus appearing in a generous and lovable light.

IMPORTANT ABBREVIATIONS.

<i>Ak.</i> , <i>Amara</i> .—Amarakośa.	<i>Megh</i> .—Meghadūta*.
<i>Amaru</i> .—Amaruśataka.	<i>Mṛich</i> .—Mṛichchhakaṭika.*
<i>Bg</i> .—Bhagavadgītā.	<i>M.-S.</i> —Manusmṛiti.
<i>Bh.</i> —Bhartṛihari's Śatakas. (N. and V.)*	<i>Mudrā</i> .—Mudrārākshasa.*
<i>Bhaṭṭi</i> .—Bhaṭṭikāvya. (I.-V.)*	<i>M.-W.</i> —Monier Williams.
<i>Bṛih.</i> -S.—Bṛihatsaṃhitā.	<i>Nāg</i> .—Nāgānanda*
<i>Bṛih.</i> -Up.—Bṛihadāraṇyako- panishad.	<i>N.-Ch.</i> —Naishadhīyacharita.
<i>Cf.</i> —Compare.	<i>Pāṇ.</i> —Pāṇini's Ashtādhyāyī.
<i>Ch.</i> —Chapter.	<i>Priy.</i> —Priyadarśikā (N. Ed.).
<i>Com.</i> —Commentary; commen- tator.	<i>Pt.</i> —Pañchatantra.*
<i>Die.</i> —Dictionary.	<i>Ragh.</i> —Raghuvamśa.*
<i>D.-K.</i> —Daśakumāracharita.*	<i>Rām.</i> —Rāmāyaṇa.
<i>D.-R.</i> —Daśa-Rūpaka.	<i>Ratn.</i> —Ratnāvalī.*
<i>Gīt.</i> —Gitagovinda.	<i>Rig - V.</i> —Rig-Veda.
<i>H.-Ch.</i> —Harshacharita.	<i>Ritus.</i> —Ritusamhāra.*
<i>Hitop.</i> —Hitopadeśa.*	<i>S.</i> —Śāstra.
<i>H. S. Gr.</i> —Higher Sanskrit Grammar (by the Editor).	<i>S'āk.</i> —Śākuntala of Kālidāsa.*
<i>Kād.</i> —Kādambarī.*	<i>S.-D.</i> —Sāhityadarpaṇa.
<i>Kathās.</i> —Kathāsaritsāgara.	<i>Sid.-Kau.</i> —Siddhānta- Kaumudī.
<i>Kāv.</i> , <i>K.-D.</i> —Kāvyaśārṅga.	<i>S'is'</i> .—Śiśupālavadha.
<i>Kir.</i> —Kīrātārjunīya (I.-III.)*	<i>Subhā.</i> —Subhāshita.
<i>K.-P.</i> —Kāvyaaprakāśa.	<i>Swap.</i> - <i>Vās.</i> —Svapnavāsa- vatta of Bhāsa.
<i>Kum.</i> —Kumārāsambhava.*	<i>S'v.-Up.</i> —Śvetāśvatara- panishad.
<i>Mah.</i> - <i>Bh.</i> —Mahābhārata.	<i>Uttar.</i> —Uttararāmacharita.*
<i>Mālav.</i> —Mālavikāgnimitra.*	<i>Vārt.</i> —Vārttika.
<i>Malli.</i> —Mallinātha.	<i>Veṇi.</i> —Veṇīsamhāra.*
<i>Māl.</i> - <i>Mādh.</i> —Mālatī- Mādhava.*	<i>Vikr.</i> —Vikramorvaśīya.*
	<i>Vikr.-Ch.</i> —Vikramāṅkadēva- charita of Bilhana.

DRAMATIS PERSONÆ.

—: o:—

MALES.

सूत्रधारः—The stage-manager.

राजा (उदयनः)—The Hero, king of Kausāmbi.

विदूषकः (वसन्तकः)—A Brāhmaṇa, the Hero's companion and court-wit.

योगन्धरायणः—The chief minister.

विजयवर्मा—The nephew of Rumaṇvat who is the commander-in-chief of the King.

बाधक्यः—The chamberlain of the King.

वसुभूतिः—The minister of Vikramabāhu, the king of Sindhala.

ऐन्द्रजालिकः—A magician.

FEMALES.

नटी—The stage-manager's wife.

रत्नावली (known as सारिका)—The Heroine, daughter of king Vikramabāhu of Sindhala.

वासवदत्ता—The Queen, wife of King Udayana.

काञ्चनमाला—An attendant-maid of the Queen.

सुसंगता—A maid-servant, friend of the Heroine.

चूतलतिका—A maid-servant.

मदनिका—A maid-servant.

निपुणिका—A maid-servant.

वधुधरा (प्रसीहारी)—The door-keeper.

OTHER PERSONS &c. MENTIONED.

विक्रमबाहुः—The king of Sindhala, and father of the Heroine.

रुमन्वाच्—The commander-in-chief of the King.

मेधाविनी (सारिका)—A talking-bird.

SCENE.

Kausāmbi, the capital city of king Udayana.

भूमिका ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकुरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-
दिगन्तरालाः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयः स्वकृत्या-
भरणैर्वाग्वधूं मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिकमण्डलाः शब्दसर्गाजि-
तोर्जितयशस्का विदग्धधुरीणाः प्रतापसंतापितारातिचक्रा वक्रेष्वप्यार्जवमुत्पादयन्तश्चक्र-
वर्तिनो राजानोऽभून्निन्यहो नवनवाश्चर्यनिर्माणचातुरी विधेः । श्रीसरस्वत्योः ख्यात-
निसर्गभिन्नास्पदयोरप्येकसंस्थानं कस्य हि सहृदयस्य चेतः कुतूहलितं प्रमोदनिर्भरं च न
कुर्यात् । एतेषु श्रीमच्छूद्रकयशोवर्मभीमटभोजादिषु कवितृपेक्षप्रेसरीभूतः श्रीहर्षाभिधः
स्थानेश्वरेश्वरः चक्रवर्तिश्रीहर्षवर्धनाख्यया पुरावृत्तकोविदैरुद्युष्यमाणकीर्तिर्नृपति-
रितल्लयोदशशताद्वर्षेभ्यः प्राग्भारतभूमण्डलं प्रशशास । यस्य च प्रियदर्शिका—
रत्नावली—नागानन्दसमाख्यं रूपकत्रयमथ यावद्रसिकान्तःकरणग्रहणेनात्मनो
निर्मातुर्यथार्थनामत्वं प्रख्यापयद्रसिकानां हर्षं संवर्धयन्नाटकनिबन्धेषु गुणानुकूल्याद्वी-
वर्तीति जानन्त्येव विपश्चितः । यस्य चेभ्यस्य सभ्यो गद्यकविषूधेन्यपदवीमारूढः काद-
म्बर्याः प्रणेता श्रीमद्व्याणः स्वस्वामिनः शूरस्य वदान्यस्य विक्रान्तस्फोदारचरितस्य
चरितमाख्यायिकारूपेण सुललितपदबन्धं निबबन्ध । सोऽयं चित्तवमत्कारी
हर्षचरिताख्यो गद्यप्रबन्ध एव श्रीहर्षनृपतेरितिवृत्तादिविज्ञाने प्रधानतया सहायतां
समुपगच्छति प्राचीनवार्ताविविदिष्णुमिति सुविदितमेव सुधियाम् । केचित्तु नव्य-
शिक्षिता नागानन्दादिरूपकप्रणेतुत्वं न श्रीहर्षवर्धननृपतेः किं तु कस्याप्यपरस्य तद-
नुजीविनः कवेरिति साम्रहं प्रत्यवतिष्ठन्ते । तेष्वपि भिन्नभिन्नमतप्रणाल्या महती
विप्रतिपत्तिः । केचिच्चयोर्विंशतिसंख्यकरूपककृतः श्रीमतो भासस्य, अन्ये हर्ष-
वर्धनाश्रितपण्डितपारिषदानामेकतमस्य धावकस्य, अपरे चोपरिनिर्दिष्टगद्यगीवधू-
प्राणस्य श्रीबाणस्य न कथंचिदपि तावच्छ्रीहर्षस्य त्रितयमिदं रूपकाणामिति
नानापरंपरानुसरणशीला बम्भ्रम्यमाणाः कष्टयन्ति चेतः शिष्टानाम् । सोऽयं सर्वो-
ऽप्युद्बुधसमूहो न विश्वसनीयत्वकक्षामवगाहत इति सविस्तरं विमर्शितमन्यत्रास्मा-
भिरिति नात्र परतरं प्रस्तूयते ।

श्रीमान्हर्षः सर्वत्र भासकालिदासादिमहाकव्युपदिष्टपथानुसरणपरः स्वकृतिषु
वैदम्भीमेव रीतिमवलम्बितवानिति स्फुटमेवावलोक्यताम् । यां च रीतिं श्रीबिल्हण

इत्थमुपवर्णयामास—“अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भी-
रीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥” इति । प्रसादश्लेषमाधु-
र्यादिकाव्यगुणैर्द्विगुणीकृतसरसत्वमस्य प्रबन्धत्रये सर्वतः समुल्लसतिराम् । पथे
ह्यसमस्तपदप्रचुरप्रचारादये च सरलायाः सुस्पष्टाया वाचो निबन्धनात्कविरयं भव-
भूत्यादिपश्चात्तनकव्यपेक्षया सुतरां संमानार्ह इति संमतमेव संख्यावताम् ।

एतदीयप्रबन्धत्रये परस्परानुगुणगुणगणनक्रमेण रत्नावलीसमाख्या नाटिकैव
शेखरीभूता यामुद्दिश्याह कुट्टनीमते श्रीदामोदरगुप्तः — “आश्लिष्टसंघिवन्धं
सत्यात्रसुवर्णयोजितं सुतराम् । निपुणपरीक्षकदृष्टं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥”
इति । तदपेक्षया प्रियदर्शिका न्यूनगुणाऽथ चैतदपेक्षातो नागानन्दं न्यून-
गुणतरम् । एवमधराधरक्रमानुस्यूतमपि नागानन्दमस्य कवेः चरमैव कृतिर्भवेदिति
तस्य शान्तरसप्रधानाद्वस्तुस्वरूपासुव्यक्तमेव । कालानुक्रमेण रत्नावलिरियं
मध्यस्थतामाख्या । अस्या नाटिकात्वेन चत्वार एवाङ्काः । अत्र नायकः
सुबिख्यातचरितसौरभो बृहत्कथादिषु वर्णितहारिवृत्तान्तो वत्सराज उदयनो नाम
धीरलक्षितः । नायिका च सिंहलेश्वरविक्रमबाहोरात्मजा रत्नावली यस्या अत्र
सागरिकेतिनाम्ना व्यवहारः । सा च सुग्धा । रसोऽत्र प्रधानः शृङ्गार एवाङ्की ।
इतिवृत्तः चास्या आधारभूतं बृहत्कथावर्तिवत्सराजचरितं यदुपजीव्य प्रादुरासम्बद्धानां
कविप्रकाण्डानां प्रबन्धाः । अस्यां च नाटिकायामुपवर्णितं कथावस्तुवाङ्कानुक्रमतो
विशक्तं सारांशरूपेण सुखावबोधायाज्ञोपनिबध्यते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सुखधारनशीसंवादेन
नाटिकाया अस्याः कर्तृत्वाभिधानादीनामुपन्यासः । ततो विष्कम्भके वत्सराजप्रधा-
नामात्यस्य यौगन्धरायणस्य प्रवेशस्तन्मुखेन च पूर्ववृत्तस्य वस्तुनः किमपि निवेदनम् ।
तद्यथा । वत्सराजे महीं शासति केनापि सिद्धेनादिष्टं सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहो-
रूपेणैहिह रत्नावल्या यः पाणिं प्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति ।
ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणोदयनस्य स्वामिनोऽयं बहुवारं प्रार्थितोऽपि विक्रमबाहुः
प्रथमपरिणीताया देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिजिहीर्षन्नास्य प्रणयं स्वीचकार ।
तत्रा लावाणिकेन बह्विना वासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य यौगन्धरायणः सिंहले-
श्वरान्तिके बाभ्रवं कञ्चुकिनं पुनरत्नावलीं प्रार्थयितुं प्रेषयामास । प्रदत्ता च रत्ना-
वली सिंहलेश्वरेण पश्चात्तदमात्येन वधुभूतिना बाभ्रव्येण च सहागच्छन्ती समुदे यान-
भङ्गाभिम्भा । किं तु दैववशात्फलक्रमासाद्य जीवितं धारयन्ती सा केनापि कौशाम्बी-
येन वणिजा सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता संभाविता रत्नमालां च तत्कण्ठगतां बिलोक्य
प्रत्यभिज्ञाय कौशाम्बीं प्राप्य यौगन्धरायणहस्ते समर्पिता । सोऽथ साग्रतः
प्राप्तये दारिकेति भणित्वा तां सागरिकेतिनाम्ना परिज्ञायमानः देव्या वासवदत्तायाः
पतिजनत्वेन स्मरितवान् । इमं कथांश्च लब्ध निवेद्य निष्क्रान्ते यौगन्धरायणे वत्स-
राजविदूषकयोर्मैतृदमहोत्सवं सादरं च सानन्दं नावलोकयतोः प्रवेशः । अत्र

नृत्यन्त्योश्चेत्योः साकं विदूषकोऽपि नृत्यति गायति क्रीडति च । चेटीमुखेन वासव-
दत्तायाः संदेशं—‘ प्रवृत्ते मदनोत्सवेऽथ खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रक्ताशोक-
पादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रार्थपुत्रेण
संनिहितेन भवितव्यम् ’ इत्येवंविधं समुपलभ्य यावच्च राजा तत्र गच्छति तावद्वासव-
दत्ताऽपि सपरिजना तत्रोपस्थिता । परिजनमध्यगतां चाद्भुतमनोरमलावण्यां सागरिकां
दृष्ट्वा यस्य दर्शनात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेदिति कृत्वा राज्ञी तां
कुत्रचिदन्यत्र प्रेषितवती । सागरिका तु मदनपूजाकुतूहलाक्रान्तचित्ता तत्रैव
प्रच्छन्नाऽतिष्ठत् । वत्सराजं दृष्ट्वा च तस्मिन्बद्धभावा बभूव ।

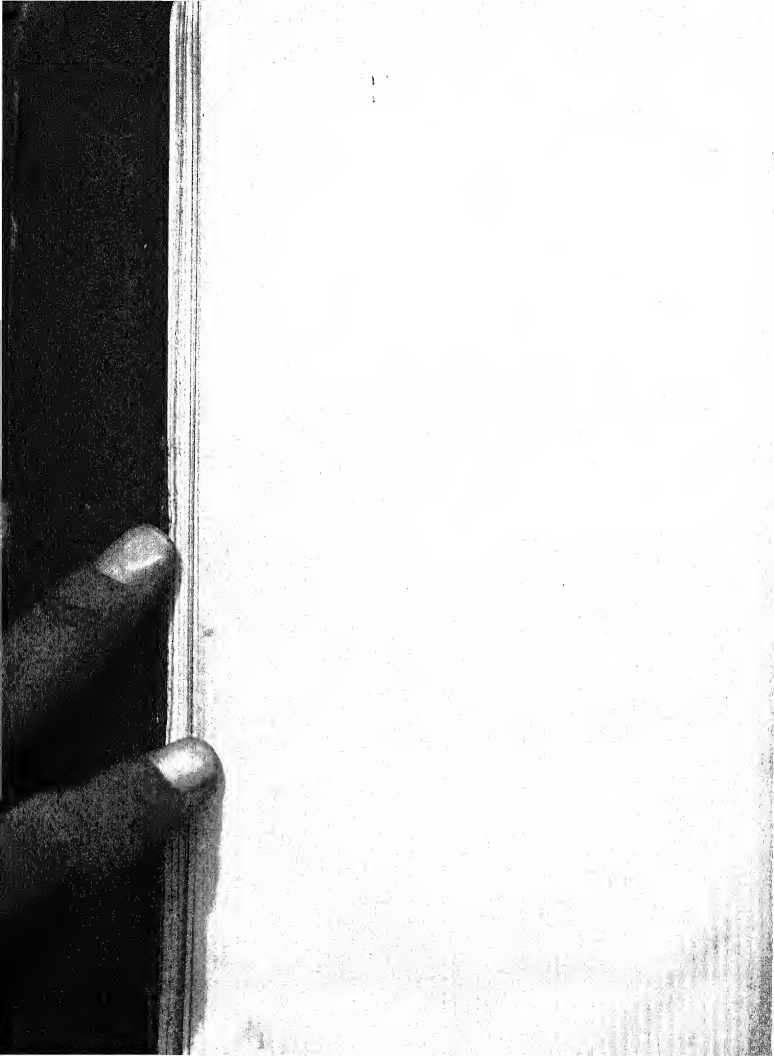
द्वितीयाङ्के प्रथमं तावत्प्रवेशके सुसंगतानिपुणिकासंवादाज्ज्ञायते यन्मदनोत्क्षिप्त-
हृदया सागरिका गृहीतचित्रफलकवर्तिकाद्युपकरणा कदलीगृहं प्रविश्यावस्थितेति ।
ततस्तथाविधां नायिकां सुसंगतोपातिष्ठत् । सागरिकयाऽऽलिखिते वत्सराजे तद्भावं
ज्ञात्वा सुसंगताऽपि तस्याश्चैव सागरिकामालिखितवती । ततो युक्त्या ज्ञातसखीहृदया
सा तस्या अभिलाषमभिननन्द । पञ्जरस्था मेधाविनी नाम सारिका मिथो
मन्त्रयमाणयोस्तयोरालापस्य गृहीताक्षरा बभूव । अत्रान्तरे कोऽपि वानरो मन्दु-
रायाः प्रभ्रष्टस्त्यैव दिशागमिष्यतीति शङ्क्योभे निष्क्रान्ते । सारिका च वान-
रेणोद्धाटितपञ्जरोद्गीयापससार । ततो वत्सराजविदूषकौ प्रविशतः । तयोश्च समीपे
वृक्षस्था सारिका यानि मदनपरवशतया सागरिकया वचांस्युक्तानि तान्येव भणितु-
मुपक्रम्य सर्वे तद्ब्रह्मस्य तयोः श्रवणपथं प्रापयामास । उद्गीय गतां तामनुसरन्तौ द्वावपि
सागरिकया त्वराक्रान्तया विस्मृतं चित्रफलकं दृष्टवन्तौ । ततः सुसंगतापि फलका-
पनयनव्याजेन तत्रागत्य राजानं नर्मवचोभिः प्रसाद्य तस्य सागरिकया संगमं
कारितवती । ततश्च वासवदत्तागमनमयेन निष्क्रान्ते सुसंगतासागरिके । आगतया
च वासवदत्तया चित्रफलकं विलोक्य कुतः कोपानुबन्धः निष्क्रान्ता च सा-
ऽकृतैव प्रसादम् ।

तृतीयाङ्के प्रवेशक आदौ मदनिकाकाञ्चनमालयोः संवादेनेदं ज्ञाप्यते यद्राजान-
मस्वस्थशरीरं दृष्ट्वा वसन्तकः सुसंगतया सह संकेतं कृतवान् । यथा—सुसंगते न हि
सागरिकां वर्जयित्वान्यत्किमपि राज्ञोऽस्वस्थतायाः कारणं तच्चिन्त्ययात्र प्रतीकार-
मिति । तथा च प्रत्युक्तं यथा—विरचितवासवदत्तावेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि
देव्याश्चेत्याः काञ्चनमालाया वेषधारिणी भूत्वा प्रदोषे माधवीलतामण्डपं समागत्य
तत्रैव तया सह भर्तुः समागमं संपादयिष्यामीति । एतं संकेतमनु वसन्तकेनानु-
गम्यमानो वत्सराजः प्रसृते तिमिरसंघाते रजनीमुखवेलायां माधवीलतामण्डपमुपा-
गमत् । तत्रैव नौपरिधता कथमप्युपलब्धोदन्ता देवी वासवदत्ता । ततो वासव-
दत्तामेव संकेतिनीं सागरिकां मन्यमानो राजा यावत्प्रणयवचनैस्तामाराधयितुमुप-
चक्रमे तावत्सा सरोषमवगुण्ठनमपनीयात्मानं दर्शितवती । निष्क्रान्ता चाकृतैव
भर्तुः प्रसादम् । गतायां च तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी सागरिकैकाकिनी तमेवो-

देशं प्राप । किं तु देव्या आत्मसंकेतो ज्ञात इति समुपलभ्य निराशक्रान्तहृदया सा यावदात्मानमुद्भव्य लतापाशेन व्यापादयितुमुपपन्नमे तावद्वाजा विदूषकोऽपि तां दृष्ट्वा सहसोपलूत्य तस्या आरम्भं निष्कलं व्यदधाताम् । एतस्मिन्नेवान्तरे जातामुतापा देवी वासवदत्ता राजानमनुनेतुं तत्रैव प्रत्यागतवती । उभयोश्च मेलनं दृष्ट्वा भृशं संकुद्धा तेनैव लतापाशेन विदूषकं भर्तुः साहाय्यकरं बद्धा सागरिकामग्रे कृत्वा निर्जगाम ।

चतुर्थोऽङ्कः प्रवेष्टुं सुसंगता “ सागरिका वासवदत्तयोज्यायिनीं नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे कुत्रापनीता तन्न ज्ञायते । इयं च रत्नमाला सागरिका-कण्ठस्था तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तदङ्गीकरोत्वतां भवान् ” इति विदूषकेण सह संलपं कृतवती । विदूषकोऽपि तां गृहीत्वा राज्ञः समीपमुपसर्प । सागरिकायाश्च यथोपलब्धं वृत्तान्तं वयस्याय कथयित्वा रत्नमालां चादर्शयत् । ततो विरहपर्याकुलो राजा यावत्सिष्ठति तावत्कोसलोच्छिस्तये गतवता सेनापतिना समुपवता जिताः कोसलाः इति प्रवृत्तिं तद्भागिनेयाद्विजयवर्मण उपलभ्य किञ्चित्समाहितान्तःकरणो बभूव । अत्रान्तरे कोऽयैन्द्रजालिको यौगन्धरायणप्रयुक्त आगम्यात्मनो खेलनस्य दर्शनाय राजानं व्यज्ञापयत् । उपक्रान्ते खेलेऽसमापित एव सिंहलेश्वरामाल्यो वसुभूतिः कञ्चुकिना बाध्नव्येण सह नृपं द्रष्टुमागतः । ततो विश्रम्यतामिति प्राप्ताज्ञ ऐन्द्रजालिकः “ एको मम खेल उर्वरितो देवेनावस्यं प्रेक्षितव्यः ” इति संप्रार्थ्य निश्चक्राम । प्रवृत्तायां च बाध्नव्य-वसुभूतिवत्सराजसंक्रथायामन्तःपुरेऽभिस्थित इति महान्कोलाहलः संबभूव । ततो वासवदत्ता “ मया निवृण्वयाऽन्तःपुरे निगडसंयमिता संस्थापिता सागरिका विपत्स्यते । तत्परित्रायतामेनामार्थपुत्रः ” इति राजानमुपकवती । सोऽपि वह्निं प्रविश्य सागरिकां बहिरानयत् । तस्मिन्नेव क्षणे प्रशान्तो वह्निः । ततः किं न्विद-मिन्द्रजालमिति सर्वे शशङ्किरे । बहिरानीता च सागरिका वसुभूतिना बाध्नव्येण चापि प्रत्यभिज्ञाता । यौगन्धरायणश्चागत्य सर्वमात्मनो निपुणमुपक्रमं स्वप्रयुक्तं चैन्द्रजालिकवृत्तान्तं समाचल्यौ । ततो या सागरिका सैव स्वभागिनी रत्नावलीति समभि-ज्ञाय वासवदत्ता स्वीयाभरणैस्तामलं कृत्य हस्ते गृहीत्वा “ देवीशब्दभागिनीं च कृत्वा “ गृह्णात्वाम् रत्नावलीमार्थपुत्रः ” इति भर्त्रे समर्पयामास । एवं च सर्वेषां प्रिय-संजननमुपदर्थं कविरन्ते भरतवाक्येनेनं वत्सराजचरितैकदेशमुपसंजहार ।

महाकविश्रीहर्षदेवविरचितां

रत्नावली ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां

शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तद्वाराधने ।

हीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया

विश्लिष्यन्कुसुमाञ्जलिगिरिजया क्षितोऽन्तरे पातु वः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्दनिमग्नाय चित्स्वरूपाय केवलम् ।

भक्तकामप्रदात्रे च कस्मैचिद्योगिने नमः ॥

अथ तत्रभवान् कविप्रवरः श्रीहर्षदेवः काव्यस्य यशआदिसंपादनद्वारा श्रेयः-
साधनतां पश्यन् ' नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ' इत्याद्युक्त्या श्रव्य-
काव्याद् दृश्यकाव्यस्य औत्कृष्ट्यं निश्चित्य दृश्यकाव्यप्रभेदं शृङ्गाररसस्य सर्वाङ्गादकरत्वा-
च्छृङ्गाररसप्रधानां रत्नावलीं नाम नाटिकां निर्मेमे । नाटिकादिलक्षणानि उपोद्घाते
लिखितानि तत्र द्रष्टव्यानि । तत्राप्रत्युहसिद्धिकाम आदौ मङ्गलभूतां—' आशीर्नमस्क्रिया
वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् '—इति वचनानुरोधेनाशीरूपां नान्दीमवतारयति-पादाग्रेति।
गिरिजया पार्वत्या शम्भोः शिवस्य शिरसि ईहितः । पातयितुमिष्ट इति यावत् । किं तु
क्षिप्तः सन् अन्तरे उभयोः मध्ये विश्लिष्यन् विशीर्णः पतन् कुसुमाञ्जलिः वः सामाजिकान्
अस्माश्च । पातु इत्यन्वयः । कीदृश्या गिरिजयेत्याह—तद्वाराधने शम्भोः सेवावसरे
इत्यर्थः । पादयोः अग्रे पादाग्रे ताभ्यां स्थितया । तथापि मुहुः स्तनयोः भरः भारः
स्तनभरः । भृ भरणे इत्यस्मात् ऋदोरप् इत्यप् । तेन मुहुः पुनः पुनः नम्रतामवतति
आनीतया प्रापितया । पुनश्च शम्भोः । स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहं तच्च तल्लोचन-
त्रयं तस्य पन्थाः ०त्रयपथः । ' ऋक्पूरुषः पथामानक्षे ' इति अप्रत्ययः समासान्तः ।
तं यान्त्या गच्छन्त्या । सस्पृहलोचनैस्तेन दृष्टयेति यावत् । पुनश्च कीदृश्या । पुलका
रोमाञ्चाः स्वेदोद्गमः घर्माविर्भावः उत्कम्पः वेपथुः तैः सहिता तथा सपुलक-
स्वेदोद्गमोत्कम्पया । अनेन सात्त्विकभावोदयेन मदनाविर्भावः सूचितः । अत एव
हीमत्या जातलज्जयेत्यर्थः । अत्र स्तनभरेत्यादिहीमत्यान्तानां पदानामञ्जलिविलेखे
हतुत्वात्काव्यलिङ्गमन्कारः । ' हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ' इति तल्लक्षणात् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु 'सूर्याधैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।'
इति । नान्दीलोकादेवास्यादौ मगणः प्रयुक्तः । तदुक्तं आमहेन—' क्षेमं सर्वमुक्तं

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वंरा सहधुवा व्यावर्तमाना हिया
तैस्तेर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाग्रे वरंमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अपि च ।

संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनं त्वत्तो मदर्थे पुरा
तद्युक्तं [किं युक्तं] बहुमार्गगां मम पुरो निर्लज्जबोहुं [बोहुं] तव ।
तामेवानुनयस्वभावकुटिलां हे कृष्णकण्ठग्रहं
मुख्येत्याह रुषा यमद्रितनया लक्ष्मीश्च पायास्तु वः ॥

मगणो भूमिदैवतः । इति ॥ १ ॥ बहुविधशङ्कया तन्निरासाय पुनर्मङ्गलमेव तनोति-
अपि चेति । औत्सुक्येनेति । नवे संगमे विवाहानन्तरं प्रथमसमागमे औत्सुक्येन
उत्सुकस्य भाव औत्सुक्यं तेन हेतुना कृता त्वरा संरम्भो यया सा कृतत्वंरा । सह
भवतीति सहभूः तथा सहजया हिया लज्जया व्यावर्तमाना परावर्तमाना । बन्धुवधूनां
जनस्य सधूहस्य तैस्तेः समग्रैः वचनैः प्रोत्साहनभावणैः । वीक्षणायां द्विवचनम् । पुनः
आभिमुख्यं नीता पत्युः संमुखं प्रापिता । ततः अग्रे पुरतः वरं परिणेतारं दृष्ट्वा आत्तः
साध्वसरस्य भयस्य रसो यया सा आत्तसाध्वसरसा । यद्वा आत्तौ साध्वसं च रसः
रागश्च साध्वसरसौ यया तादृशी । तथा च सरोहत्पुलका सरोहन्तः पुलका रोमाञ्चा
यस्याः सा तथोक्ता । तथाविधां दृष्ट्वा हसता हरेण श्लिष्टा कृतालिङ्गना गौरी वः
शिवायास्तु । कल्याणविद्धातु इत्यर्थः । अत्र नवोढाया यथावत्क्रियावर्णनास्त्वभावोक्ति-
रलंकारः । तदुक्तं- 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति । शादूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥ अतः परं प्रक्षिप्तमपि पद्यं व्याख्यायते-

संप्राप्तमिति । अद्रितनयासमुद्रतनययोः स्वस्वभनार्तमुद्दिश्य श्लिष्टोक्त्या सरोषवचनान्याह ।
तत्र शिःस्थितां गङ्गां दृष्ट्वा सपत्नीद्वेषादद्रितनययोक्तमाह-हे कृष्णकण्ठ नीलकण्ठ पुरा
तपश्चरतस्त्वव विवाहार्थं मनआकर्षणकाले मकरो ध्वजो यस्य स मकरध्वजः कामस्तेन
मदर्थे । मां पुरस्कृत्योद्यतत्वात् । त्वत्तः मथनं संप्राप्तं मृत्युलब्धः । तत्तस्मात् हे निर्लज्ज
हर । यस्या मम कृते कामेनापि प्राणास्त्यक्तास्तस्या ममोपेक्षणादिति भावः । मम
पुरः समक्षं बहुभिः मार्गैर्गच्छतीति बहुमार्गगा त्रिपथगा गङ्गा तां बोहुं युक्तं खलु
इत्युपहासः । यद्वा युक्तमिति काकुः । न युक्तमेव इत्यर्थः । स्वभावेन प्रकृत्या कुटिलां
वक्रां नदीत्वात् । तमेव गङ्गामेव अनुनय चाद्रुक्तिभिरावर्जय । ग्रहं मधुवनवाग्रहं
महेन्द्रग्रहणम् । आलिङ्गनमिति यावत् । वा मुखं । इति ये हरमद्रितनया पार्वती रुषा
कोपेनाह स हरः वः पायाद्रक्षतु । आशिषि लिङ् । पक्षे-स्वीकृतायां कुञ्जायां परि-
णीतायां सरस्वत्यां वा हे कृष्ण पुरा दुग्धोदधिमन्यनकाले मकरध्वजेन मकरलाञ्छनेन
सागरेण मदर्थे । लक्ष्म्या मध्यमानसागरोत्पन्नत्वात् । त्वत्तः भगवता मन्दरधारणा-
दिनि भावः । मथनं मन्यनं संप्राप्तम् । तत्तस्माद् हे निर्लज्ज । बहूनां मार्गं गच्छ-

अपि च ।

क्रोधेद्धैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिर्रुपशमिता बह्वयोऽमी त्रयोऽपि

त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।

दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति कैरुणं विद्रुतं चापि देवैः

शंसन्त्रियात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥ ३ ॥

अपि च ।

जितमुद्रपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

भवंतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ ४ ॥

तीति । कुलटात्वात् । तां कुब्जाम् । अथ वा बहुमार्गैः श्रुतिस्मृत्यादिभिः वेदभीगौडीया-
दिभिर्वा गच्छतीति तां सरस्वतीम् । बोद्धुं युक्तमिति पूर्ववत् । भावेनाभिप्रायेण
कुटिलां वकां श्लेषवक्रोक्त्यावियुतां पक्षे भावेन हृदनेनाभिप्रायेण अङ्गविक्षेपादि-
चेष्टया वा कुटिलाम् । तामेवानुनयस्व प्रणय । कण्ठस्य ग्रहं ग्रहणं मुख । इति
लक्ष्मीः यं रुषा आह स कृष्णः वः पायात् । श्लेषालंकारः । शार्ङ्गलविक्रीडितं छन्दः ॥

क्रोधेद्धैरिति । मखमथनविधौ मखस्य दक्षसंभृतयज्ञस्य मथनं विध्वंसः तस्य
विधिः विधानं तस्मिन् विषये तमधिकृत्येत्यर्थः । देव्यै पार्वत्यै । क्रियया यम-
भिप्रेति इति संप्रदानम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शंसन् कथयन् । आतः गृहीतः
हासो येन स आतहासः । स्वस्य स्वाभाविकलीलाकृतसंरम्भदर्शनादिति भावः ।
अट्टहास इति पाठे अट्ट उच्चो हासो यस्येत्यर्थः । शिवः वः पातु इति योजना ।
उक्तमेवाह-क्रोधेन रोषेण इद्धैः प्रदीप्तैः । जि इन्धीत्यस्मात् क्तप्रत्ययो नलोपश्च ।
त्रिभिः दृष्टिपातैः तिसृणां दृष्टीनां पातैः पतनैः अमी प्रसिद्धाः त्रयोऽपि दक्षिणगार्ह-
परयाहवनीयाख्याः बह्वयः उपशमिताः निर्वापिताः । त्रासेन भयेन वीरभद्रोत्तरूप-
दर्शनजेन आर्ताः विह्वलाः । चपलैः चञ्चलैः गणैः प्रमथादिभिः हताः उष्णीषार्थं
शिरोवेष्टनार्थं पट्टाः उष्णीषपट्टा येषां ते तथोक्ताः । ऋत्विजो याजकाः पतन्ति ।
इतस्ततो धावन्त इति शेषः । दक्षः स्तौति । मम कोपप्रशमनार्थमित्यर्थात् । अस्य
पत्नी करुणं दीनं यथा तथा विलपति कोशति । देवैरपि विद्रुतं पलायितं च । क्षोणिदेवैः
इति पाठे ब्राह्मणैः इत्यर्थः । 'भूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः' इत्यमरः । इति शंसमिति
संबन्धः । अत्र पुरा किल विततयज्ञेन दक्षेणोपस्थितः शिवोऽपमानितो जटास्फोटनोत्पन्नेन
वीरभद्रेण तयज्ञं विध्वंसयामासेत्यादि कथानुसंधेया । विशेषस्तु भागवते चतुर्थस्कन्धे
द्रष्टव्यः । अत्रानुप्रासः स्फुट एव । स्रग्धरा वृत्तम् । 'प्रज्ञैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता
स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ३ ॥ पुनरपि मङ्गलमेव विस्तारयति—
जितमिति । उद्धृतां नक्षत्राणाम् । 'तारकाप्युद्धु वा खियाम्' इत्यमरः । पति-
श्चन्द्रस्तेन जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तेन तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थो लभ्यते । चन्द्रवंशीयेन

१ क्रोधोद्धैः, क्रोधाद्यैः, क्रोधोत्थैः, २ मुद्रकं. ३ त्येष. ४ प्रल०. ५ कृपणा-ण.
६ क्षोणिदेवैः, देवि दे०, चाधिदेवैः. ७ हासैः, अट्टहास, आतहर्षः. ८ धूर्जटि-
पातु युष्माच. ९ देवः, देव्याः. १० भवति, जयति. ११ वीर.

राज्ञा श्रीहर्षेण इत्यपि ध्वनितम् । सुरेभ्यः नमः । द्विजवृषभा ब्राह्मणश्रेष्ठाः । 'स्युस्तर-
पदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थैर्गोचराः ॥' इत्यमरः ।
' उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ' इति समासः । निर्गत उपद्रवो येषां ते
निरुपद्रवाः पीडारहिता भवन्तु । पृथिवी च समृद्धं विपुलं सस्यं व्रीह्यादि । एतत्प्र-
सवान्तरस्याप्युपलक्षणम् । यस्यां सा समृद्धसस्या भवतु । नरेन्द्रः चन्द्र इव । द्विजवृषभ-
वत्समासः । नरेन्द्रचन्द्रः राजश्रेष्ठः चन्द्रवपुः चन्द्रस्य इव वपुर्यस्य तथा सन् प्रतपतु ।
सर्वान् सुखयन्प्रतापं दर्शयतु इत्यर्थः । समासगा उपमालंकारः । पुष्पिताप्रा वृत्तम् । 'अयुजि
नमुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥ एवं
श्लोकचतुष्टय- (मतान्तरे श्लोकत्रितय-) घटितैर्यं नान्दी । नान्द्यां मनाक् काव्यार्थसूचनं
कर्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपि प्रदर्शयते-तत्र प्रथमश्लोकेन प्रथमाङ्कार्यः सूचितः । तदित्थं-
गिरिजाशब्देन सागरिका पुष्पाञ्जलिक्षेपेण तत्कृतं कामदेवपूजनं च सूचिते । शम्भोः
लोचनत्रयपथं यान्त्या इत्यनेन नायकस्य दृष्टिपथादक्षितायाः सागरिकायाः वासव-
दत्तया दर्शनं तेन च अहो प्रमादः परिजनस्य इत्यादिः काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय
इत्यन्तः संदर्भः सूचितः । औत्सुक्येन कृतवरेत्यादिना हृदय प्रसीद प्रसीद इत्यारभ्य
सुसंगता-भर्तः अतिकोपना खल्वेषा तद् हस्ते गृहीत्वा प्रसादयैनमित्यन्तः क.व्यार्थः
सूचितः । दृष्ट्वाप्रे वरमात्सलसाध्वसरसेत्यनेन सागरिका-राजानं दृष्ट्वा सहर्षं सप्ताध्वरं...
एनं प्रेक्ष्य अतिसाध्वसेन न शक्नोमि पदारभ्यमपि गन्तुं तर्किक वात्र करिष्ये इति
काव्यार्थः सूचितः । हरेणेत्यनेन राजा गौरीत्यनेन गौरवर्णा सागरिका । श्लिष्टेत्यनेन
राजा- (सानन्दम् ।)-यथाह भवती । (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।) इत्यादिग्रन्थः
सूचितः । एवं द्वितीयश्लोकेन द्वितीयाङ्कार्यः सूचितः । तृतीयश्लोके-क्रोधेद्वैरित्यनेन
वासवदत्ताक्रोधः । दक्षः स्तौतीत्यनेन राज्ञा कृतं वासवदत्तासान्त्वनं, अस्य पत्नी
करुणं विलपतीत्यनेन-सागरिका-हा तात एषाहमनाथाऽशरणा विपद्ये इति
सागरिकाविलपनं-इत्यादिस्तुतीयाङ्कार्यः । तथा च उपशमिता बह्वय इत्यनेन त्रासार्ता
इत्यादिना च चतुर्थाङ्कप्रतिपादितः ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितामिहृतसंरम्भः तत्प्रशमनं
चेत्यर्थजातं सूचितम् । जितमुडुपतिनेति पद्यं नान्द्यन्तर्गतमेवेति मन्यमानानां
मते जितमित्यनेन चतुर्थाङ्कनिर्दिष्टो समुत्पन्नो विजयः राज्ञा च रत्नावलीलाभः
सूचितः । **नान्द्यन्त** इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिर्नोद्व्यप्रदीपे- 'नन्दन्ति काव्यानि
कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुर्हंसी तस्मादियं
सा कथितेह नान्दी ॥' इति । नान्दीलक्षणमादिभरते- 'आशीर्नैर्मस्त्रिकारूपः श्लोकः
काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते तस्यां पदादिनियमोऽपि वा । नान्दीपदैर्द्वादश-
भिरष्टाभिर्नाप्यलंकृता ॥' इति । पदस्वरूपं नाट्यप्रदीपे- 'श्लोकपादः पदं केचित्सु-
सिद्ध्यन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमचिरे ॥' इति । तत्र श्लोकपादः पदमिति
मते द्वादशपदा षोडशपदा वेयं नान्दी । इयं च पत्रावलीसंज्ञा । तदुक्तं नाट्यदर्पणे-

सूत्रधारः -- अलमतिर्विस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमान-
माहूय नानादिदेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना
राजसमूहेनोक्तो यथा -- अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनार्कृता
रत्नावली नाम नाटिका कृता । सा चास्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न तु
प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु
चौनुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद्यावदिदानीं
नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपादयामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च ।)
अये आवर्जितानि सकलसामाजिकानां मनासीति मे निश्चयः । कुतः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषद्व्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयार्दयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

‘यस्यो बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्राव-
लीति सा ॥’ इति । उडुपतिनेति चन्द्रनिर्देशाच्चन्द्रनामाङ्किता च । **सूत्रधार** इति ।
सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तं - ‘वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समाकम्य सूत्रधारः स उच्यते’ ॥ इति । **अलमिति** । अतिविस्तरोऽधिक-
मङ्गलश्लोकपठनं तेन किञ्चिद्विषयं नास्ति । स मास्तु इत्यर्थः । ‘अलं भूषण-
पयोत्तिशक्तिवारणवाचकम्’ इत्यमरः । वसन्तोत्सवः प्रायः फाल्गुनपौर्णमासी-
मारभ्य पञ्चमीपर्यन्तं वर्तते । नाना दिशः येषां ते नानादिशः । ते च ते देशाश्च
तेभ्य आगतेन । पादौ पद्मे इव पादपद्मे ते उपजीवतीति तच्छीलेन । सुप्यजातौ
इत्यादिना णिनिः । अविद्यमानं पूर्वं यस्याः सा अपूर्वा । अपूर्वा या वस्तु इतिवृत्तं तस्य
रचना तथा । श्रोत्राणां परंपरा तथा । यथा अहंतीति यथावत् । यथावत्प्रयोगः
यथावत्प्रयोगः तेन । नाटयितव्या अभिनेतव्या । नेपथ्यरचनां नेपथ्यं प्रसाधनं
रङ्गभूमिः वा । तस्य रचनां व्यवस्थापनम् । ‘नेपथ्यं स्याज्ज्वलिः । रङ्गभूमिः प्रसाधनम्’
इत्यजयः । अये इति संभ्रमे अव्ययम् । ‘अये क्रोधविषादयोः । संभ्रमे’ इति हेमः ।
आवर्जितानि अभिमुखीकृतानि । समजन्त्यस्मिञ्जना इति समाजः । प्रथमं अधिकरणे ।
समाजं समवयन्ति सामाजिकाः । समवायान्समवैति इति ठक् । **श्रीहर्ष इति** ।
निपुणः प्रवीणः परितः सीदन्त्यस्यां जम्बा इति परिषत् । लक्षणाया तत्तथा जनाः ।
गुणान्यह्लाति तच्छील्य । ताच्छील्ये णिनिः । अवश्यं हरतीति हारि मनोहरम् ।
वत्सराज उद्यमनः । नाट्ये अभिनेयनावस्थानुकूलौ । दक्षा निष्णाताः इह नाटिका-

१ अतिप्रसङ्गः । २ देशावागतेन, देशान्तरागः । ३ यासावस्मः कृतैत्यस्माः श्रुता-भुक्तं
न. च. ४ राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य सर्वजनः । ५ वा. ६ बुद्ध्या वा. ६ वस्तुप. ७ तद्विधानं नः ।
तथावन्ने. ८ ०यामि । आव. च मया सामाजिकम्. ९ राज-जन-मः.
६ परिषद्वयम्; परितो विलोक्य. १० वसौ.

तद्यावद् गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य
नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि ।
(प्रविश्य ।) आर्ये इतस्तावत् ।

(प्रविश्य ।)

नटी—आर्यपुत्र इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनु-
ष्ठीयतामिति । (क)

सूत्रधारः—आर्ये रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोकः । तद् गृह्यतां
नेपथ्यम् ।

नटी—(निःश्वस्य । सोद्वेगम् ।) आर्यपुत्र निश्चिन्त इदानीमसि त्वं
तत्कस्मान्न नृत्यसि । मम पुनर्मन्दभाष्याया एकैव दुहिता । सापि त्वया
कस्मिन्नपि देशान्तरे दत्ता । कथमेवं दूरदेशस्थितेन भर्त्रा सहास्याः पाणि-
ग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्मापि मे न प्रतिभाति । किं पुन-
र्नर्तितव्यम् । (ख)

(क) अजउत्त इअभिह । आणवेदु अजो को णिथोओ अणुचिह्ठीअदुति ।

(ख) अजउत्त णिचिन्तो दाणिं सि तुमं ता कीस ण णक्खसि । मह उण मन्द-
भाषाए एका जेव दुहिदा । साविं तुए कहिंपि देसन्तरे दिण्णा । कहं एव्वं दूरदेशेदिण
अर्त्तुणा सह से पाणिग्गहणं भविस्सदिति इमाए चिन्ताए अप्पाचि मे ण पडिहादि ।
किं पुण णचिदव्वम् ।

प्रयोगे । एकैकमपि वस्तु वाञ्छितं अमीष्टं यत्फलं सामाजिकहृदयावर्जनरूपं तस्य
प्राप्तेर्लभस्य पदं स्थानम् । किं पुनः मम भाग्यं मद्भाग्यं तस्य उपचयः समृद्धिः
तस्मात् । समुदितः संभूय मिलितः अयं गुणानामनुकूलवस्तुनां गणः वाञ्छित-
फलप्राप्तेः पदं भवेदिति वक्तव्यम् । शार्ङ्गलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ५ ॥ एवं कविप्रशस्तीनां
प्रशंसनेन सभ्यानां प्रस्तुताभिनयोन्मुखीकरणाद् भारतीयैः अङ्गभूता प्ररोचना इयम् ।
तदुक्तं दशरूपके—‘उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना’ इति । संगीतमेव संगीतकम् ।
स्वार्थे कः । ‘वृत्तं गीतं तथा वार्यं त्रयं संगीतमुच्यते’ इति संगीतरत्नाकरे । अस्माक-
मिदमस्मदीयम् । वृद्धाच्छः । आर्यपुत्रेति—‘सर्वेस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने’
इति भरतः । नाटकादिषु रज्यादीनां शौरसेनी भाषैवोचिता । तदुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—
‘आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वोस्वेव हि जातिषु । शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ॥’
इति । रत्नावली लक्षणया रत्नावलीनाटिकाप्रयोगस्तस्या दर्शने उत्तुङ्गः । नेपथ्यं
वेषः । ‘रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते ।’ इति भरतः । सोद्वेगं उद्वेगेन सहितं

१ विलोक्य, २ उच्चैः, ३ नसम्, ४ तत्किंयतां संगीतकम्, ५ सर्वेष्व-
६ अज...०अदि, ७ ०भाङ्गीणः; नास्त्येतत्कचित्, ८ तुए निष्करणेन, ९ दूरदेश-
१० जामातुणा.

सूत्रधारः—आर्ये दूरस्थितेनेत्यलमुद्वेगेन । पश्य ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिर्धेदिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

साधु भरतपुत्र साधु । एवमेतत् । कः संदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पठति ।)

सूत्रधारः—(आकर्ष्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सहर्षम् ।) आर्ये एष

मम कनीयान्भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव । तदेहि । आवा-
मपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवामः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

यथा तथा । ब्रवीतीति शेषः । एवमग्रेऽपि । दत्ता वाग्दत्तैत्यर्थः । उद्वेगेन विमनस्कतया ।
द्वीपादिति । विधिः दैवम् । अभिगतं मुखमस्य असौ अभिमुखः न अभिमुखः अनभि-
मुखः । अनभिमुखः अभिमुखः संपन्नः अभिमुखीभूतः अनुकूलः । चित्रप्रत्ययः । सन् ।
कुगतिरिति समासः । अन्यस्मादपि द्वीपात् । द्विगता आपः अत्र इति द्वीपः ऋक्पूरित्यादिना
अः समासान्तः । 'घन्तस्पर्शसर्गैभ्योप ईत्' इति ईदादेशः । जलानि निधीयन्ते अस्मिन्निति
जलनिधिः सागरः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । तस्य मध्यादपि । दिशः
अन्तादपि । अभिमतं इष्टं वस्तु झटिति हुतमानीय घटयति मेलयति संपादयति वा ।
अतो दूरे वर इति चिन्ता न कार्या । आर्या वृत्तम् । 'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा
तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥
प्रवेशं विनैव यज्वनिकान्तरे उच्यते तत् नेपथ्ये इत्युच्यते । यौग०—एवमेतत् इत्
आरभ्य मुखसंधिः । अस्यान्येषां चाङ्गानां लक्षणानि इह विस्तरमिष्या नोच्यन्ते ।
द्वीपादिति—पठति । अत्र यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्रासिद्धेभूतमनुकूलदैवं
स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवानिति उपक्षेपो नाम मुखसंधेरङ्गमिदम् । गृहीता
यौगन्धरायणस्य वत्सराजप्रधानामात्यस्य भूमिका वेषान्तरं येन । नेपथ्यग्रहणाय
वेषान्तरग्रहणाय । इति निष्क्रान्तौ इति । तदुक्तं—'एषामन्यतरेणार्थं पात्रं
वाक्षिष्य सूत्रधत् । प्रस्तावनान्ते निर्यच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥' इति ।
प्रस्तावना—अस्या लक्षणं दशरूपके—'सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं
प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदासुखम् ॥ प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथेद्भातः प्रवृत्तकम् ।
प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥' इति । अत्र द्वीपादित्यादिवाक्यं गृहीत्वा
प्रवेशात्कथेद्भातकृपा प्रस्तावनेयम् । तदुक्तं—'स्वेतिवृत्तसमं व क्यमर्थं का यत्र सूत्रिणः ।

१ ०स्थेन. २ यतः. ३ नास्त्येतत्पुस्तकान्तरे. ४ आर्ये किमतः परं विलम्बसे-भ्यन्ते-
विलम्बनेन । नन्वर्थं मम. ५ तद्वहमपि वत्सेश्वरभूमिकां संपादयामि; तद्वयमप्यनन्तरं के-
रीयवेषानशोनापरभूमिकया सज्जीभवामः. ६ अस्मात्परं—नटी—जं एव—जं अज्जो
आणवेदि, इ०.

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—एवमेतत् । कः संदेहः । (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा ।) अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे यानभङ्गमश्रोत्थितायाः फलकासादनं क्व च कौशाम्बीयेन वणिजा सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं रत्नमालाचिह्नायाः प्रत्यभिज्ञानादिहानयनं च । (सङ्क्षेपम् ।) सर्वथा स्पृशन्ति नः स्वामिनमभ्युदयाः । (विचिन्त्य ।) मयापि चैनां देवीहस्ते सगौरवं निक्षिपेता युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रुतं च मया—बाध्नव्योऽपि कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोशलोच्छिद्ये गतवता रुमण्वता मिलित इति । तदेवं निष्पन्नप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं मे धृतिमावहतीति कष्टोऽयं खलु भूत्यभावः । कुतः—

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विवैव सः ॥ इति । **यौग० एवमेतदित्यादि ।** अत्र वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणव्यापारः कः संदेह इत्यादिना प्रारम्भेस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ इत्यन्तेन विष्कम्भके न्यस्तो बीजम् । तदुक्तं— 'स्वल्पो द्धिस्तु तद्धेतुर्वीजं विस्तार्यनेकधा ।' इति । सिद्धस्य प्राप्तयोगसिद्धेः आदेशः कथनं तेन जनितो यः प्रत्ययः विश्वासः तेन प्रार्थिताया याचितायाः । सिंहलो नाम लङ्का-निकटवर्ती द्वीपविशेषः तस्येश्वरः स्वामी । 'स्थेशभासपिप्तकसो वरच' इति ईशो वरच । समीचीना उद्गा जलचरविशेषा यस्मिन्स समुद्रः । समुद्रा मर्यादया सहित इति वा । यानभङ्गेनेति । यानमत्र पोतः । तस्य भङ्गेन आदौ निमग्ना । समुद्रजले इत्यर्थात् । पश्चादुत्थिता तस्याः । पाठान्तरे प्रवहणस्य पोतस्य भङ्गः । प्रकृष्टमुद्यते अनेनेति प्रवहणम् । करणे ल्युट् । कृत्यच इति णत्वम् । तेन निमग्नायाः जले मग्नायाः । क्व च-द्वौ कशब्दौ उभयोरत्यन्तासंभविष्यं योतयतः । कुशाम्बेन निर्वृता कौशाम्बी नगरी । तेन निर्वृत्तमिति अण् । अण्णन्तात् ङीप् । तत्र भवः कौशाम्बीयः । वृद्धाच्छः । सा अवस्था यस्याः सा तदवस्था तस्याः । रत्नमाला चिह्नं ज्ञापकं यस्याः तस्याः प्रत्यभिज्ञानं सा एव राजपुत्री इयमिति ज्ञानं तस्मात् । देवी वासवदत्ता । 'देवीति महिषी वाच्या राज्ञः परिजनेन तु ।' सगौरवं सादरम् । युक्तमेवेति । योग्यत्वमत्र प्रकृतकार्यानुकूलत्वम् । कञ्चुकी—कञ्चुकः अस्यस्य इति । कञ्चुकिक्षणं भरते—'ये विद्यासात्य-संपन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' इति । अन्यत्र च—अन्तःपुरचरो राज्ञां वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चु-

१ यथानिर्दिष्टः—हृष्टः यौग०, २ पुनः श्लोकं पठति, ३ देशजनित, ४ सुतायाः, ५ अन्तः-समुद्रे, ६ निमग्नायाः प्रवहणभङ्गनिमग्नायाः, ७ फलहका, ८ समासादनं, ९ सरत्नमा० याश्च परिज्ञानाः, १० स्वरत्नमालाचिह्नां च परिज्ञापिहानयनम्, १० न्यस्मत्स्वा०, ११ समर्पयता, १२ कथितं च मम...गतस्य रुमण्वतः, कोसलेभरस्योः रुमण्वता सह, १३ इति, १३ मनसो मे प्रीतिं नावहति, १४ अमात्य०, १५ यतः

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ
 दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
 सिद्धेभ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि
 स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ ७ ॥
 (नेपथ्ये कलकलः ।)

यौग०—(औकर्ण्यम् ।) अये यथायमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगत-
 गीतमधुरः पुरः पौराणां समुच्चरति चर्चरीध्वनिस्तथा तर्कयामि मदनमह-
 महीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव इति ।
 (ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । य एषः—

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य
 चित्ते वसन्प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।
 पथुत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय
 वत्सेश्वरः कुसुमर्चाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

कील्यभिधीयते ॥' इति । अमात्येन—अमा सह भवः अमात्यः । अव्ययात्यप् । तेन ।
 ' अमाऽन्तिकसहार्थयोः' इति मेदिनी । कथं कथमपि महता प्रयासेनेत्यर्थः । स्मण्वता
 तन्नामकसेनापतिना । निष्पन्नः सिद्धः प्रायः बाहुल्यं यस्य । धृतिं धैर्यं परितोषं वा ।
 प्रारम्भ इति । स्वामिनः वत्सराजस्य वृद्धिः अभ्युदयः चक्रवर्तित्वलाभरूपः तस्य
 हेतौ कारणे अस्मिन्प्रारम्भे कर्मणि दैवेन इत्थं दत्तहस्तावलम्बे दत्तः हस्तेन हस्तस्य वा
 अवलम्ब आश्रयो यस्य तस्मिन् सति सिद्धेः साफल्यस्य । इष्टकार्यनिष्पत्तेः इत्यर्थः ।
 भ्रान्तिः संशयो नास्ति । सत्यामेदम् । तथापि स्वस्येच्छा स्वेच्छा तया चरतीति
 तच्छीलः । सुप्यजातौ इति णिनिः ताच्छील्ये । यद्वा स्वेच्छया आचारः अस्यास्तीति
 स्वेच्छाचारी । राज्ञोऽनुमतिमन्तरेणास्मिन्कर्मणि प्रवृत्त इति यावत् । अहं भर्तुः
 वत्सराजात् भीत एवास्मि । शालिनी वृत्तम् । लक्षणं—'मात्तौ गौ वेच्छालिनी वेदलोकेः' ।
 इति ॥ ७ ॥ अये इति संभ्रमयोक्तकमव्ययम् । ' अये क्रोधविषादे च संभ्रमे-
 स्मरणेपि च ' इति मेदिनी । [पाठान्तरे । मधुरं यथा तथा] अभिहन्यमानाः ताड्य-
 माना ये मृदवः मृदुस्वनाः मृदङ्गास्तेरनुगतं यद्वीर्यं गानं तेन मधुरः मनोहरः ।
 पुरे भवाः पौराः । तत्र भवः इत्यण् । तेषां चर्चरीध्वनिः करताडनशब्दः । चर्चरी
 वाद्यविशेष इति कोचित् । अनेकशब्दानां मिश्रीभवनामित्यपरे । मदनस्य मह उत्सवः
 तेन महीयांसं महत्तरम् । महच्छब्दादीयसुन् ढेरिति डिलोपश्च । प्रासादस्याभिमुखम् ।
 देव इति । तदुक्तं—'देवेति नृपतिर्वाच्यो मृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा' इति । विश्रान्तेति ।
 य एष साक्षात् कुसुमर्चापः कामदेव इवाभ्युपैति । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—विश्रान्त-

तद्यावद् गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो गृहीतवसन्तोत्सववेषो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(सहैर्षमवलोक्य ।) सखे वसन्तक ।

विदूषकः—आज्ञापयतु भवान् । (क)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पौलनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रधातस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं

कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ९ ॥

(क) आण्वेदु भवं ।

विग्रहकथः विश्रान्ता उपरता शत्रोरभावात् विग्रहस्य युद्धस्य पक्षे अनङ्गत्वात् हरकोपाभिना दग्धदेहत्वाद्वा शरीरस्य कथा यस्य स तथोक्तः । रतिमान् प्रजाप्रेमवान् अनुरागवान् वा । पक्षे रतिः स्वप्रिया तद्वान् । जनस्य चित्ते वसन् तद्वात्सल्यात्पक्षे मनसिजत्वादिति भावः । प्रियः वसन्तकः तन्नामा विदूषकः । पक्षे वसन्त एव वसन्तकः । स्वार्थे कन् । तत्सङ्गः ऋतुर्यस्य । पर्युत्सुकः सोत्कण्ठः सन् । निजः स्वयं प्रवर्तितत्वात् पक्षे आत्मानं उद्दिश्य कृतत्वात् यः महाश्वासो उत्सवश्च महोत्सवः तस्य दर्शनाय एवाभ्युपैतीति संबन्धः । श्लेषालंकार उल्लेखालंकारश्च । तयोरङ्गीकृताभावेन संकरः । छेकानुप्रासोऽनुप्रासश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणं— ह्येयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः । इति ॥ ८ ॥ तद्यावदित्यवधारणे । कार्यशेषं रत्नावलीप्राप्तिरूपं यत्कार्यं तत्र यदवशिष्टं तत् । विष्कम्भकः—एतल्लक्षणं दशरूपके—‘वृत्तवर्तिव्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमेः ।’ इति । अयं च एकेन मध्यमपात्रेण कृतत्वाच्छुद्धः । तत इति—गृहीतः परिहितः वसन्तोत्सवस्य वेषो येन स तथा । विदूषकः—अस्य लक्षणे—‘कुसुमवसन्ताद्यभिः नर्मवपुर्वेषभाषाभिः । हास्यरसः कलहवर्तिविदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥’ इति दर्पणे । अन्यत्र च—‘नर्मभेदप्रयोगज्ञो हास्यकृन्नायकस्य च । नर्मवादी स वै नर्मसचिवश्च विदूषकः ॥’ इति । अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । तदुक्तं—‘विदूषकविदादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् ।’ इति । वसन्तक—‘वयस्येत्यथ वा नाम्ना वाच्यो राजा विदूषकः ।’ इत्युक्तत्वाच्चात्र निर्देशः । राज्यमिति । निःशेषेण जिताः । स्ववशमानीता इत्यर्थः । निर्जिताः शत्रवः यस्मिन् तथाभूतं मे राज्यम् । योग्यः राज्यकार्यक्षमः स चासौ सचिवः सन्त्री तस्मिन् समस्तः भरः राज्यतन्त्रचिन्ता न्यस्तः आहितः । प्रजाः प्रशमिताः विनाशिताः अशेषाः सकलाः उपसर्गाः यासां तादृशः । सम्यक् सुविहितं यत्पालनं रक्षणं तेन लालिताः संवर्धिताः वर्तन्ते । प्रधातस्य तदभिषेकस्य

विदूषकः—(सहर्षम् ।) भो वयस्य एवं न्विदम् । अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य, ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो यस्य प्रिय-
वयस्येनैवं मन्द्यते । (विलोक्य ।) तत्किमनेन । प्रेक्षस्व तावदस्य मधुमत्त-
कामिनीजनस्वयंग्राहगृहीतशृङ्गकजलप्रहारनृत्यन्नागरजनजनितकौतूहलस्य
समन्ततः शब्दायमानमर्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुखरस्थामुखशोभिनः प्रकीर्ण-
पटवासपुञ्जपिञ्जरितदशदिशामुखस्य सश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य । (क)

(क) भो वयस्य एवं णेदम् । अहं पुन जाणामि न भवदो न कामदेवस्य
मम जेव एकस्स बम्हणस्स अयं मअणमहूसवो जैस्स पियवअस्सेण एवं मन्तीअदि ।
ता किं इमिणा । पेख दाव इमस्स महुमत्तकामिणीजणसअंगाहगहिंदिसिक्ककजलपहार-
णच्चन्ताअरजणजणिदकोव्हलस्स समन्तदो सुम्भन्तमद्लदामचवरीसहसुहररच्छामुह-
सोहिणो पङ्णपेडवासपुजपिजरिज्जन्तदसदिसामुहस्स सस्सिरीअदं मअणमहूसवस्स ।

उज्जयिनीनृपस्य सुता वासवदत्ता रमणीयगुणा रतिसदृशी मम पत्नी ।
भोगासुकूलो वसन्तस्य समयः कालः । मम प्रियकरणदक्षः त्वं च । यद्वा वसन्तस्य
इव समयः आचारः मम नर्मसहायत्वाद्यस्य तादृशः त्वम् । इति पूर्वोक्तेभ्यः षड्भ्यो
हेतुभ्यः । कामः नाम्ना मदनमहोत्सव इति नाममात्रात् कामं पर्याप्तं यथा तथा
धृतिं संतोषमुपैतु प्राप्नोतु । पुनः इति भेदे । अहं तु अयं महानुत्सवः ममेति मन्ये ।
अत्र ममैवायमुत्सव इत्यस्य राज्यं निर्जितशत्रु इत्यादिभिर्हेतुभिः समर्थनात्काव्य-
लिङ्गमलंकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् । अत्र धृतिर्नाम व्यभिचारी भावः । स च
शक्तितः (द. क. ४. १२) । अत्र चिन्ताराहित्यादिध्वननात् धीरललितो नायक उक्तः ।
तदुक्तं— निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः । १ इति । विशेषस्तु दशरूपके
प्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणबटुकस्येति पाठे ब्राह्मणश्चासौ बटुश्च ब्राह्मणबटुः क्षुद्रब्राह्मणः ।
कठारादिस्त्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुकम्पितः ब्राह्मणबटुः ब्राह्मणबटुकः ।
अनुकम्पायामिति कन् । अस्य मदनमहोत्सवस्य सश्रीकतां शोभां प्रेक्षस्वेति अन्वयः ।
कथंभूतस्येत्याह—मधुना मयेन मत्तः मधुमतः । काम आसां विद्यते इति कामिन्यः ।
अत इतिनौ इति इनिः । ऋन्नेभ्यो ङीप् इति ङीप् । तासां जनः कामिनीजनः ।
मधुमत्तश्चासौ कामिनीजनश्च तस्य यः स्वयंग्राहः स्वेच्छाग्रहणं तेन गृहीतः । शृङ्गा-
पथेव शृङ्गकाणि तेषां ये जलप्रहारास्तैः हेतुभिः नृत्यन् यः नागरजनः तेन जनितं
प्रेक्षकाणां कौतूहलं यस्मिन् । पुनः किंभूतस्य । शब्दायमाना ये मर्दला मृदङ्गास्तैः
उद्दामा उद्दामो वा यः चर्चर्या गतिविशेषस्य शब्दस्तेन च मुखराणि सशब्दानि यानि
स्थामुखानि तैः साधु शोभते तस्य । पुनश्च किंभूतस्य । प्रकीर्णाः विक्षिप्ता ये पटं

१ बम्हणबटुअस्स (बटुकस्य) । २ जस्स किदं [कृते] ; जेण पियव...मनीअदि
[मन्यते] । ३ वअस्सो एवं मन्नेदि । ४ सुच्छन्द [स्वच्छन्द] , सुवुत्त [सुवृत्त] । ५ राज-
पङ्ण, ६ पिअरिव, ७ सज्जन्दाविसामुहस्स, ८ दसदिसस्स । ९ सिरिअं [श्रियं] ।

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः
पौराणम् । तथा हि ।

कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरै—

हैमालंकारभाभिर्भरनमिताशिरैः शैखरैः कैङ्किरातैः ।

एषा वेषाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषवित्तेशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवखचितजनेवैकपीता विभाति १०

अपि च ।

धारायन्त्रविमुक्तसंततपयःपूरं धृतं सवतः

सद्यः सान्द्रविमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्दामप्रमदाकपोलनिर्पतस्सिन्दूरारागरूपैः

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरं कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

वासयतीति पटवासः पिष्टातकस्तस्य पुञ्जास्तैः पिञ्जरितानि पीतीकृतानि दशदिशानां
मुखानि यस्मिन् तथाविधस्य । कीर्णैरिति । एषा कौशाम्बी नगरी शतकुम्भे
पवैतविशेषे भवे शातकुम्भं सुवर्णं तस्य द्रवो रसः तेन खचिता व्याप्ता जना
यस्यां सा शातकुम्भद्रवखचितजना इव । एकः मुख्यः पीतः पीतवर्णो यस्यां सा ।
एका केवला पीता चेति वा । एकपीता विभाति । तत्र हेतूनाह—कुङ्कुम धुस्रणं तस्य
क्षोदः चूर्णं तेन गौरैः अरुणैः । अतः कृतं दिवसस्य मुखमारम्भः प्रत्यूष इत्यर्थः ।
यैः तथाविधैः कीर्णैरितस्ततः क्षिप्तैः पिष्टातकस्य पटवासस्य औषैः पुञ्जैः । तथा च
हेनोलंकाराणां जनघृतानां भाभिः दीप्तिभिः । अपि च भरणे भारेण नमिताः
नम्रोक्ताः । जम् धातोर्णिजन्तात्कर्मणि कः । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । शिखाः
शिरासि इत्यर्थः यैः तादृशैः । किङ्किरातानामशोकानां लक्षणया तत्पुष्पाणां विकाराः
कैङ्किराताः तैः । तस्य विकारः इति विकारार्थे अण् । पीताशोकपुष्पवटितैः ।
शेखरैः आपीडैः च हेतुभिः । तथा च वेषेण वस्त्रालंकारादिधारणेन अभिलक्ष्यः
उन्नेयः यः स्वविभवः निजैश्वर्यं तेन विजितः अशेषः सकलः वित्तेशस्य कुषेरस्य
कोशो वित्तसंचयो यया तादृशी । अत्र कौशाम्ब्या उत्कर्षवर्णनादुदात्तालंकारः ।
शातकुम्भद्रवखचितत्वोत्प्रेक्षणाद् हेतुप्रेक्षा च । सा चैवशब्दवाच्या । स्वराणां छन्दः ॥ १० ॥

धारायन्त्रेत्यादि । सर्वतः धारायन्त्रैः जलोद्धारयन्त्रैर्नैलिकाभिर्वा विमुक्त उद्गीर्णैः
यः संततः अविरतः पयःपूरः जलसंधातस्तेन प्लुते प्लाविते तथा च सद्यः
तत्क्षणमेव सान्द्रः निविडः यः विमर्दः पादैः निष्पेषस्तेन यः कर्मसः पङ्कस्तत्र कृता
क्रीडा यस्मिन् । एतादृशे प्राङ्गणे उद्दामा उद्दामानो वा अप्रतिबन्धं नृत्यन्त इत्यर्थः ।
याः प्रकृष्टो मदो यासां ताः प्रमदाः तासां कपोलेभ्यो निपतन् यः सिन्दूरारागः तेन
अरुणैः रक्तैः चरणन्यासैः पादविक्षेपैः पुरः समीपवर्ति कुट्टिमं बद्धमूमिः क्षणं सैन्दूरी-
क्रियते सिन्दूरमयमिव सिन्दूररक्तं वा क्रियते । सिन्दूरस्य इदं सिन्दूरेण रत्नमिति वा

१ सहर्षं सम०. २ प्रमोदः पुरः. ३ क्षोदवासैः. ४ शिरःशे०. ५ लक्ष्या. ६ स्तुते. ७ रस—कृत-
क्रीडाक्षमं. ८ विलसत्सिन्दूरसान्द्रारुणैः. सिन्दूरचूर्णारुणैः—चूर्णारुणैः; चूर्णां—रागा—रुणम्.
९ सैन्दूरं. १० जनस्थ. ११ पुनः.

विदू०—(विलोक्य ।) इदमपि तावत्सुविदग्धजनभरितशृङ्गकजलप्रहारमु-
क्तसीत्कारमनोहरं वारविलासिनीजनविलसितमवलोक्यतु प्रियवयस्यः।(क)

राजा—(विलोक्ये ।) वयस्य सम्यग्दृष्टं त्वया । कुतः ।

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकुतान्धकारे
दृष्टो मनाङ् मणिविभूषणरश्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकृतिशृङ्गकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीह भुजङ्गलोकः ॥ ११ ॥

विदूषकः—(विलोक्य ।) भोः एषा खलु मदनिका मदनवश-
विसंघुलं वसन्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेत एवागच्छति ।
तदवलोक्यत्वेतां प्रियवयस्यः । (ख)

(क) ईमं पि दाव सुविदग्धजनभरितशृङ्गकजलप्रहारसुक्तसिक्कारमणहरं वार-
विलासिणीजनविलसितं औलोपदु पिभवअस्सो । (ख) भो^१ एसा वल्लु मअणिआ
मअणवसविसंघुलं वसन्ताभिणअं णचन्ती चूअलदिआए सह इदो जेव आअच्छदि ।
ता अवलोएदु एदं पिअवअस्सो ।

सैन्दूरम् । उभयत्र अण । न सैन्दूरमसैन्दूरं अथैन्दूरं सैन्दूरं संपद्यमानं क्रियते
सैन्दूरीक्रियते । अभूततद्भावे चिवः । अनुप्रासालंकारः । शङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥
सुविदग्धेति । सुविदग्धाः तादृक्क्रीडापटवः ये जनाः तैः भरिताः पूरिताः ।
भर एषा संजात इति भरिताः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच् ।
यद्वा भूत इति च्छाया । ये शृङ्गकास्तेषां जलेन ये प्रहारास्तेः हेतुभिः मुक्ताः सीत्कारा-
स्तैर्मनोहरम् । वारस्य जनसमूहस्य विलासिन्यः वारविलासिन्यः गणिकाः ।
अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रकीर्णश्चासौ पटवासश्च तेन कृतश्चासौ अन्धकारश्च तस्मिन् ।
अनेन प्रकीर्णपटवासपुञ्जानां सान्द्रत्वमतिप्रभूतत्वं च सूचितम् । मणिमयानि मणियुक्तानि
वा पक्षे मणय एव विभूषणानि मणिविभूषणानि । तेषां रश्मिजालैः किरणसमूहैः ।
इह मनाक् किंचिदस्पष्टमिति यावत् । दृष्टः । उद्यताः फणा इव आकृतियेषां ते फणा-
कृतयः शृङ्गका येन । पक्षे फणाकृतयः शृङ्गका इव येन । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः । व्याघ्रादेराकृतियणत्वात् । यद्वा उद्यतं फणाकृतिं फणारूपं शृङ्गकं किञ्च येन ।
एवावयवः अयं भुजङ्गा विटास्तेषां लोकः सघूहः । पक्षे सर्पलोकः । अथ मां पातालं
संस्मरयति । स्मृ आध्याने इति घटादौ पाठात् मिच्चेन ह्रस्वः । स्मरणालंकारः श्लेषश्च ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥ मदनस्य वशेन आयतत्वेन विसंघुलं विषमं यथा

१ ० क्य सविस्मयम् : समन्तादवलोक्य . २ कृतं भवता ; साधु दर्शितम् . ३ महा०
४ विभूषितरत्न . ५ मणि . ६ तीव्र . ७ पुरोबलोक्य . ८ भो वअस्स इमं ; वि०—(पुरोब-
लोक्य ।) इमिणा किं, एवं पेक्ख ; इमं—एदं . ९ ० अद्भविदग्धजणो—गा—वहरिदि (विदजने-
ना—पहत) ; जणापुरिद० . १० प्यवाह . ११ वणिवालोअ . १२ अवलो० . १३ भो
वअस्स पेक्ख एसा...च्छदिति अव० . १४ मआ(मदा)वस० ; मअणपरवसं णचन्ती ; मअवस-
विममदनाभिणअं , मअणरसाविसअदनाभिणआ ; मअणवसा वसन्ता० ; मअपरवसा
विसंवदनाहिणअं णचन्तीए च्छदल० , मअणवसाविसं वहन्ती अभिणअं णचन्ती .

(ततः प्रविशतो मदनलीलां नाटयन्त्यौ द्विपदीखण्डं गायन्त्यौ चेत्थौ ।)
चेत्थौ—

कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलायितबहुचूतकः ।
शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥
विकसितबकुलाशोककः काङ्क्षितप्रियजनमेलकः ।
प्रतिपालनासमर्थकस्ताम्यति युवतिसार्थकः ॥ १४ ॥
इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।
पञ्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुसुमवाणेः ॥ १५ ॥ (क)

(क) कुसुमाजहपिअदूअओ मैउलीकिदबहुचूअओ ।
सिडिलिअमाणगग्रहणओ वाअदि दाहिणपवणओ ॥
विअसिअवउलासोअओ कङ्खिअपिअजनमेलओ ।
पडिबालणासमर्थओ तम्मइ लुवईसत्थओ^१ ॥

तथा । वसन्ताभिनयं वसन्तव्यञ्जकं यथा स्यात्तथा । मदनलीलां कामविलासम् । द्विपदी गीतिविशेषः । तदुक्तं—‘भवेद् द्विपदिका गीतिभरतन प्रकीर्तिता । युक्ता चतुर्भिश्चरणै-
ल्लयोदशकलात्मकेः ॥’ इति । तस्याः खण्डस्तम् । अत्र भरतः—‘शुद्धा खण्डा च मात्रा च
संपूर्णेति चतुर्विधा । द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगोयते ॥...खण्डा स्याच्छुद्धयार्धया ।’
इति । विशेषस्तु भरते द्रष्टव्यः । कुसुमायुधेत्यादि । दक्षिणः दक्षिणदिगुत्पन्नः ।
पवन एव पवनकः । अल्पार्थे कः । मन्द इत्यर्थः । दक्षिणश्चासौ पवनश्च दक्षिणपवनः
वाति । कीदृश इत्याह । कुसुमान्यायुधान्यस्य कुसुमायुधः कामः तस्य प्रियश्चासौ
दूतकश्च प्रियदूतकः । मुकुलायिताः मुकुलैरयिताः गमिताः । संजातमुकुलाः कृता
इत्यर्थः । बहवः चूतका आम्रवृक्षका येन स तथोक्तः । मुकुलीकृतेति पाठे मुकुला एषां
विद्यन्ते इति मुकुलिनः । न मुकुलिनः अमुकुलिनः अमुकु० मुकु० कृताः मुकुलीकृताः ।
अभूततद्भावे चिवः । शिथिलितं शिथिलं कृतम् । त्याजितमिति यावद् । मानिनीना-
मिति शेषः । मानस्य रमणविषये प्रणयकृतस्याभिमानस्य प्रद्वर्णं येन तादृशः ॥ १३ ॥
विकसितेत्यादि । विकसिताः । पुष्पिता इत्यर्थः । बकुलाश्च अशोकाश्च येन
तथोक्तः । मधुगण्डूषदानेन पादतादनेन चेति भावः । एतच्च कविसमयाद् । तदुक्तं—
‘पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसितः ।’ इति ।
विशेषोऽप्रेषऽशोकाशोकस्य व्याख्याने द्रष्टव्यः । काङ्क्षितः प्रियजनानां मेलकः समूहः
येन । प्रतिपालने प्रियागमनकालप्रतीक्षणे असमर्थः । लुप्तुपेति समासः । स्वार्थे कः ।
सार्थ एव सार्थकः । युवतीनां सार्थकः समूहः ताम्यति ॥ १४ ॥ इहेति । इह अस्मिन्व-
सन्तावतारे । मधुश्चासौ मासश्च मधुमासः । प्रथमं जनस्य हृदयानि मृदुलानि कोमलानि

१ मृहीनमदनोत्सवेषेण मदनावस्थां नाट०; ०शतः मृहीनवसन्तवेषे-वेषोत्सवे.
२ मदनिका गायति. ३ मउलाइदधणचू०, कुसुमा...दूअअं मउलावन्तो चूअअं
(कुसु...दूतं मुकुलयन्श्चतं). ४ मोअओ (मोदिकः). ५ पिअअम (तम),
उकाण्ठिअ (उत्कण्ठित) पिअमेलओ, ६ अस्मापरं-अहवा (अपरा) इत्यं कचित्.

राजा—(निर्वर्ण्य सविस्मयम् ।) अहो निर्भरः क्रीडारसः परिजनस्य ।
तथा हि ।

स्वस्तः स्वगदामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतरंगिमौ क्रन्दतः पादलम्बौ ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमनमध्यभङ्गानपेक्षम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—भो वयस्य अहमप्येतयोर्मध्ये गत्वा नृत्यन् गायन्
मदनमहोत्सवं मानयिष्यामि । (क)

राजा—(सस्मितम् ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(उर्ध्वाय चेच्छोर्मध्ये नृत्यन् ।) भवति मदनिके भवति
चतलतिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षयतम् । (स्व)

इह पदमं महुमासो जणस्स हिअआई कुणइ मिउलाइं ।

पच्छा विद्धइ कामो लद्धप्पसरेहिं कुसुमबाणेहिं ॥

(क) भो वयस्य अहंपि एतां मञ्जे गडुअ णच्चन्तो गाअन्तो मअणमहुसवं
माणइस्सम् । (स्व) भोदि मअणिए भोदि चूअलदिए मंपि एदं चर्चरिं सिक्खावेहि ।

कुसुमशरभेदार्हाणीत्यर्थः । करोति । पश्चात् कामः लब्धः प्रसरः अवकाशः यैः तैः
कुसुमबाणैः कुसुमरूपेणैः तानि हृदयानि विष्यति भिनत्ति । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च
नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पद्मैतं पद्मबाणस्य सायकाः ॥' इति कामस्य बाणाः ॥ १५ ॥
अहो इत्याश्चर्यं । क्रीडारसः विहारासक्तिः । निर्भरोऽतिमात्रः । क्रीडारसस्य निर्भरत्वमिति
यावत् । निर्भरत्वमेव प्रतिपादयति—स्वस्त इति । क्षीबाया मधुपानोन्मत्तायाः ।
'अनुपसर्गात्पुलक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निपातनात्साधुः । अत एव स्तनयोर्भरः
स्तनभरस्तेन विषमन् नष्टीभवन् यो मध्यः कटिभागस्तस्य भङ्गस्तत्र अनपेक्षा अनवधानं
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा क्रीडन्त्याः अस्याः पुरो दृश्यमानायाः स्वस्तः बन्धनाद्विगलितः
आकुलः व्यस्तः केशपाशः केशकलापः पीडयेव विरचितां स्वगदाम् । तत्कृतामित्यर्थः ।
शोभां त्यजति । इमौ पादलम्बौ नूपुरौ मञ्जीरौ पीडयेव द्वौ गुणौ आवृत्तौ यस्य
तद् द्विगुणम् । अतिशयेन द्विगुणं द्विगुणतरं अत्यन्तमित्यर्थः । क्रन्दतः रुदित इव ।
उद्दामनर्तनायः कम्पः अङ्गानां दोलनं तस्य अनुबन्धात्सततत्वाद् व्यस्तः इतस्ततः
क्षिप्तोऽयं पुरो दृश्यमानः हारः मुक्ताहारः पीडयेव अनवरतं सततमुरो हन्ति । अत्र
शोभात्यागादिक्रियाणां पीडाहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् हेतुत्प्रेक्षालंकारः । स्वगदरा वृत्तम् ॥ १६ ॥
एतासां बद्धपरिकराणामिति पाठे बद्धः परिकरः याभिः । बधूपरिजनानामिति पाठे बध्व

१ विलोक्य. २ अहो मधुरोयमासां नि०...रसः; (सहर्षं) अहो; (निर्वर्ण्य)
अहो मधुरं प्रवृत्तः मदनमहोत्सवः. ३ पश्य. ४ तरमिवा. ५ धृत्वा. ६ यैव. ७ अपेक्षया
८ एतन्नास्ति क्वचित्. ९ अस्मात्प्राक्—जं भवं आणवेदि इत्य०. १० नृत्याति. ११ अ-
स्मात्परं—इति गायन्त्यो नृत्यतश्चेत्यौ । इत्य०. १२ एदं वद्धं (वधु) परिजणान्,
वृद्धपरिकराणं (बद्धपरिकराणां); णच्चन्तो मअण०. १३ चर्चरिअं.

उभे—(विहस्य ।) हताश न खल्वेषा चर्चरी । (क)

विदूषकः—तत् किं खल्वेतत् । (ख)

मदनिका—द्विपदीखण्डं खल्वेतत् । (ग)

विदूषकः—(संहर्षम् ।) किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते । (घ)

चेट्यौ—(विहस्य ।) न हि न हि । पठ्यते खल्विदम् । (ङ)

विदूषकः—(सैविवादम् ।) यदि पठ्यते तदलं ममैतेन ।

वयस्यस्य सकाशमेव गमिष्यामि । (गन्तुमिच्छति ।) (च)

उभे—(हस्ते गृह्यत्वा ।) एहि क्रीडामः । वसन्तक कुत्र गच्छसि ।
(इति बहुविधं वसन्तकमाकर्षतः ।) (छ)

विदू०—(आकृष्य हस्तं प्रपलाय्य राजानमुपसृत्य ।) वयस्य नर्तितोऽस्मि ।
न हि न हि । क्रीडित्वा पलायितोऽस्मि । (ज)

राजा—साधु कृतम् ।

(क) हदास ण कखु एसा चर्चरी । (ख) तां किं कखु एदं । (ग) दुअइ-
खण्डं खु एदं । (घ) किं एदिणा खण्डेण सोअआं करीअन्दि । (ङ) णं हि ण हि ।
पढीअदि कखु एदं । (च) जइ पढीअदि ता अलं मम एदिणा । वअस्ससं सआं
जेव गमिस्सम् । (छ) एहि कीलम्ह । वसन्तअ कहिं गच्छसि । (ज) वअस्स
णच्चिदोम्हि । ण हि ण हि । कीलिअ पलाइदोम्हि ।

एव परिजनाः परिचारिका इत्यर्थः । मानयिष्यामि सत्करिष्यामि । हताश इति कुत्सा-
याम् । हताः आशा यस्य असौ हताशः । किमेतेनेति । खण्ड इति शब्दश्रवणेन
खण्डशर्करेति मन्वानस्य मोदककरणसंबद्धः प्रश्नः । विहस्येति । भोजनाप्रयस्यास्य
सर्वं भोजनसंबद्धमेव इति विस्मयो हासकारणम् । बहुविधमनेकप्रकारं यथा तथा ।

१ सादरम्. २ अस्मात्प्राक्—(सविस्मयं) पढीअदि कखु एदं इत्यं क्वचित्.
३ गन्तुमुद्यतः; तथा करोति. ४ भो वअस्स; हदास...री । दुअइखण्डं कखु एदं.
५ भोदि (भवति) किं. ६ मोदआ लड्डुआ वा. ७ भो वअस्स, हदास, हदास
पदिदब्बं कखु एदं. ८ भो पढीअदि जइ कखु एदं ता मम अलं इमिणा; जदि पढी-
अदि न धुअीअदि ता एदिणा न मम कज्जं. ९ वरं पिअं जेव सआं.
१० मदनिका—(हस्ते गृ०) हदास कहिं गच्छसि, हदास चर्चरिअं सिकव (इति
बहुविधं ताडयति ।); हदास चिठ्ठ । बिना कीलिअं कहिं गमिस्ससि । (इति आक-
र्षतः—बहुविधं ताडयतः). विदू०—(बलाद्रच्छति । राजानमुपसृत्य ।) जअदु
जअदु भट्टा । भो वअस्स णच्चिदोम्हि गाइदोम्हि; उभे—आकर्षतः । विदू०—आकर्षति ।
मदं—हदास कहिं गच्छसि । इह जेव कीलम्ह.

चूत०—हञ्जे मदनिके चिरं खल्वाम्भ्यां क्रीडितम् । तदेहि ।
निवेदयावस्तावद्भार्याः संदेशं महाराजाय । (क)

मदनिका—सखि एवं कुर्वः । (ख)

उभे—(परिक्रम्य उपसृत्य च ।) जयतु जयतु मता । भर्तः देव्याज्ञा-
पयति—(इत्यर्थोके लज्जां नाटयन्त्यौ ।) न हि न हि । विज्ञापयति । (ग)

राजा—(विहस्य सादरम् ।) मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् ।
विशेषतोऽद्य मदनमहेत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदू०—आः दास्याःपुत्रि । किं देव्याज्ञापयति । (घ)

उभे—एवं देवी विज्ञापयति—अद्य खलु मया मकरन्दोद्यानं
गत्वा रक्ताशोकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा
निर्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् । (ङ)

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुत्सवान्तरमा-
पतितमिति ।

विदूषकः—भो वयस्य तदुत्तिष्ठ । तत्रैव गच्छामो येन तत्र गतस्य
ममापि ब्राह्मणस्य स्वस्तिवाचनं किमपि भविष्यति । (च)

(क) हञ्जे मअणिण चिरं कख अम्हहि कील्लिदम् । ता एहि । णिवेदेम्ह दाव
भट्ठिणीए संदेसं महाराअस्स । (ख) संहि एवं करम्ह । (ग) जेदु जेदु भट्ठा ।
भट्ठा देवी आणवेदि—ण हि ण हि । विण्णवेदि । (घ) आः दासीएधीए । किं देवी
आणवेदि । (ङ) एवं देवी विण्णवेदि—अज्ज कखु मए मअरन्दोद्दण्णे गदुअ रत्तासोअ-
पाअवतले संठावेदस्स भअवदो कु सुमाउहस्स पूआ णिव्वत्तइदव्वा । तहिं अज्जउत्तेण
संणिणहिदेण होदव्वम् । (च) भो वअस्स ता उठेहि । तहिं जेव गच्छम्ह जेण तहिं
गदस्स ममावि वम्हणस्स सोत्थिवाअणं किंवि भविस्सदि ।

हञ्जे इति चेत्तथा भेट्टीं प्रति आह्वाने । लज्जां नाटयन्त्यौ इति । आज्ञापनं हि स्वापेक्षया
निकृष्टं प्रति भवति । राज्ञा राजानं प्रति तदनुचितम् । अतो बाण्यास्तथा
निर्गतत्वाल्लज्जानाटनम् । कुसुमायुधस्यार्थात्तत्प्रतिकृतेः । अन्य उत्सव उत्सवान्तरम् ।
मयूरभ्यंसकादित्वादित्यार्थकान्तरशब्देन समासः । स चावपदविग्रहः । स्वस्ति
वाच्यते अनेन इति स्वस्तिवाचनम् । यद्वा स्वस्तिवाचनमिति संस्कृतम् ।

१ सानन्दम्; सहर्षं विहस्य साद०. २ घतश्चाद्य...तदुच्यतां. ३ किं. ४ चुदलद्विप
सुदु तुण सुमरिदं (स्मृते) एवं । एहि त्वरम्ह. ५ किं ति देवी आणवेदिति. ६ भो उठेहि ।
लङ्गं गच्छम्ह । ममा वि कखु तहिं जेव्व सोत्थिवाअणमिन्नओ अहुमाणो भविस्सदि ।

राजा—मदनिके गम्यतां देव्यै निवेदयितुमर्थमहमागत एव मकर-
न्दोद्यानमिति ।

उभे—यद्भर्ताऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ते ।) (क)

राजा—वर्यस्य एहि । अवतरावः । (उभौ प्रासादावतरणं नाटयतः ।)
वयस्य आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । एत्वेतु भवान् । (ख)

(उभौ परिक्रामतः ।)

विदूषकः—(अग्रतोऽवलोक्य ।) भो एतत्तन्मकरन्दोद्यानम् । तदे-
हि । प्रविशावः । (इति प्रविशतः ।) (ग)

विदूषकः—(अवलोक्य सविस्मयम् ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।
एतत्त्वलु तन्मलयमारुतान्दोलनप्रफुल्लसहकारमञ्जररीरेणुपटलप्रतिबद्धपट-
वितानं मत्तमधुकरमुक्तसंकारमिलितमधुरकोकिलारावसंगीतश्रुतिसुखं
तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यान लक्ष्यते । तत्प्रेक्षतां भवान् । (घ)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो रम्यता मकरन्दोद्यानस्य ।
इह हि ।

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) जं भवं आणवेदि । एदु एदु भवं ।
(ग) भो एदं तं मकरन्दुज्जाणम् । ता एहि । पविसम्ह । (घ) भो वअस्स पेक्ख
पेक्ख । एदं क्खु तं मलअमारुदोन्दोलणपहुल्लन्तसहआरमञ्जररीरेणुपटलपडिबद्धपटवितानं
मत्तमधुअरमुत्तञ्जआरमिलिदमहुरकोइलारावसंगीदसुदिमुहं तुहागमणदोसितादरं विअ
मअरन्दुद्वाणं लक्खीअदि । ता पेक्खदु भवं ।

मलयेति । मलयस्य मारुतो मलयमारुतस्तेन आन्दोलनं तेन प्रफुल्लन्त्यो
याः सहकाराणामतिसौरभवतामाप्रवृक्षाणां मञ्जर्यस्तासां रेणवः परागास्तेषां पटलं
तेन प्रतिबद्धं पटवितानं यस्मिन् । मत्ताश्च ते मधुकराश्च तैस्सुक्तः यः संकारस्तेन
मिलितो यः कोकिलारावः स एव संगीतं तेन श्रवणसुखम् । तवागमने दर्शित आदरो
येन । तव इत्यस्य सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । यद्वा त्वदागमनेति पठनीयम् ।

१ ० तुमहमाः २ वयस्य तद्विशयमार्गं मक ०स्य. ३ विलोक्य. ४ प्रवेशं नाटयतः. ५ वृष्टा.
६ मक ० परा श्रीः. ७ (अग्रतो भ्रुत्वा) एदु एदु भवं. ८ भद्रा. ९ भो भोः एदं मअ ० ।
ता पविसदु भवं. १० महाराज. ११ मारुदान्दोलिवमञ्जलन्तं (मृकलायमानं) सह ०;
मारुदान्दोलिअपरिसरन्तं—मण्डलन्तं—पडविद्व. १२ मिलिदु; समन्तदोषमृणन्तसत्त-
मदुअरणिवह ०. १३ लालाव (लालाण) संगीदमहुरअं (मृज्वरं). १४ बह्ममाणवसि ०.

उद्यद्विदुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं विभ्रतो
भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।
वूर्णन्तो मलयानिलाहातिचलैः शाखासमूहैर्मुहु-
र्भान्ति प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी दुमाः ॥ १७ ॥

अपि च ।

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या
मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।
आकर्ण्यशोकपादाहतिषु च रणतां निर्भरं नूपुराणां
शंकारस्यानुगीतैरनुरणनमिवारभ्यते भृङ्गसार्थैः ॥ १८ ॥

उद्यादिति । अधुना संप्रति अमी दुमाः मधोः वसन्तस्य मधुनः मधस्य च प्रसङ्गं
प्रकृष्टसंपर्कं प्राप्य मत्ताः पानक्षीबा इव भान्ति । भ्रान्तिमिति पाठे मधुप्रसङ्गः
वसन्तसंपर्कस्तत्संबन्धि यन्मधु तेन भ्रान्तिमुन्मादे प्राप्य मत्ताः पानशौण्डा इव
इत्यन्ते इति शेषः । तदेव प्रतिपादयति । उद्यतां प्ररोहतां विदुमाणां प्रवालानां
कान्तय इव कान्तयो येषां तैः किसलयैः । हेत्वर्थे तृतीया । ताम्रां त्विषं कान्तिं
विभ्रतो धारयन्तः । मधुमत्तोऽपि रक्तवर्णां त्विषं धारयति । कलैः अव्यक्तमधुरैः भृङ्गा-
लीनां भ्रमरपद्मत्तीनां विरुतैः गुञ्जितैः हेतुभिः । अविशदः अस्पष्टः यो व्याहारः भाषितं
तस्य लीलां विभ्रतीति व्याहारलीलाभृतः । मधुमत्ता जना इव अस्पष्टं व्याहरन्त
इत्यर्थः । तथा च मलयानिलस्य दक्षिणपवनस्य आहतिभिस्ताडनैः चलैः शाखासमूहैः
मुहुः पुनः पुनः वूर्णन्तः भ्रमन्तः । उत्प्रेक्षालंकारः श्लेषश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥
मूल इति । बकुलैः केसरवृक्षैः कर्तुभिः चिरात् मूले यः तरुण्याः गण्डूषसेकासवः
स पुष्पवृष्ट्या वास्यते सुरभीक्रियते । यद्वा मूले गण्डूषसेकासवे सति बकुलैः पुष्पवृष्ट्या
वास्यते आच्छाद्यते । अधःप्रदेश इति शेषः । तरुण्या मुखं एव शशी मुखशशी तस्मिन्
मधुना आताम्रे ईषद्वेके सति । पटुमृदुहसनरूपदोहदप्रापणादित्यर्थः । चिरादय
चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि भान्ति आविर्भवन्ति इत्यर्थः । चम्पकशब्दात् पुष्परूपविकारे
विहितस्याणः 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति छप् । भृङ्गसार्थैः भ्रमरसमूहैश्च अशोकेषु
याः पादभ्यामाहतयः दोहदपूरणार्थं ताडनानि तासु निर्भरं रणतां कणतां नूपुराणां
शंकारस्य शिञ्जितस्य आकर्ण्य अनुगीतैः अनुकरणमारभ्यत इव । अत्र कविसमयः—
'स्त्रीणां स्पर्शादिभिरनुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकतिलकुरवको
वीक्षणालङ्कनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाचम्पको वक्त्रवाताच्छूतो गीता-
भ्रमरविकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥' इति उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं

१ ताम्रास्त्विषः, ताम्रत्विषः. २ भृङ्गः. ३ भ्रान्तिः. ४ जनितां. ५ रसतां, रसितं,
रगितं. ६ स्यात्सगी, गतिरनुसरणं-गणनं. ७ वाभ्यस्यते.

विदूषकः—(आकर्ण्य ।) भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनु-
हरन्ति । नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य । (क)

राजा—वयस्य सम्पुर्णपलक्षितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला पूजोपकरणैर्हस्ता सागरिका विभवतश्च परिवारः ।)

वासवदत्ता—हञ्जे काञ्चनमाले आदेशय मे मकरन्दोद्यानस्य
मार्गम् । (ख)

काञ्चनमाला—एत्वेतु भर्त्री । (ग)

वासव०—(परिक्रम्य ।) हञ्जे काञ्चनमाले अथ कियदूरे स
रक्ताशोकपादपो यत्र मया भगवतः कुसुमायुषस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । (घ)

काञ्चन०—भर्त्रि आसन्न एव । किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु
सा निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी भर्त्र्या परिगृहीता माधवी लता । एषाप्य-
परा नवमालिका लता यस्या अकालकुसुमसमुद्गमश्रद्धालुना भर्त्राऽनुदिन-

(क) भो वयस्य न एदे मधुकरा णेरुसई अणुहरन्ति । णेरुसहो जेव्व एसो
देवीए परिअणस्स । (ख) हञ्जे कञ्चनमाले आदेशहि मे मअरन्दुज्जाणस्स मगं ।
(ग) एदु एदु भट्ठिणी । (घ) हञ्जे कञ्चनमाले अथ केत्तिअ दूरो सो रत्तासोअ-
पादवो जहि मए भअवदो कुसुमा उहस्स पूआ णिवत्तइद्व्या ।

प्राक् ॥ १८ ॥ उपलक्षितमवगतम् । पूजायाः उपकरणां हस्ते यस्याः सा । ' हञ्जे हण्डे
इलाह्वाने नीचां चेदीं सखीं प्रति ' इत्यमरः । निरन्तरेति । निर्गतमन्तरं यस्मा-
त्तथा तथा निरन्तरं उद्भिन्नानि कुसुमानि तैः शोभते इति निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी ।
परिगृहीता आत्मीयत्वेन स्वीकृता । नवमालिका सप्तला (धर्मोगरी इति महाराष्ट्र-
भाषायां ख्याता) । अकालेति । स्वकुसुमोत्पत्तिकालादन्यः कालः अकालः ।
तदन्यत्वं नवार्थः ' तत्सादृश्यभावश्च तदन्यत्वं तादृश्यता ' इति वचनात् । अकाले कुसुमानां

१ श्रुत्वा, २ गवधारितं, गवधार्यताम्, ३ उज्ज्वलवेषा वा०, ४ गृहीतपूजोपकरणानां,
५ णिग्वोसमणुकरन्ति; सरन्ति; अणुहरन्दो (हरन्तः), ६ अरमात्परं—(इति परिक्रामति ।)
काञ्चन०—पेक्खदु भट्ठिणी : हुसमअकुसुमिअविबिहत्तल्लदापरिगहिदुमहुअरसुहुग्गिद-
मअरन्दुज्जाणस्ससीअदे । वास०—खुहु वंसिदं । काञ्च०—एदं वि दान आलोअदु
भट्ठिणी । कोमलकिसलअरत्नवसणमणहरा सहआरमज्जरीयुच्छणिरन्तरणिलीणालिभर-
केसपासा कलपरहुद्विरुदालाविणी च्छुदकाणणे भगन्ती विअ वसन्तलच्छी । वास०—
जं सच्चं आदिसअरमणीअदावक्खित्ताहिअथाए मे दिदी कहिं वि पंदेसे पक्खिदु
ण णिवत्तइ । हञ्जे काञ्च० इ०. ७ दाणिं सो. ८ मअणस्स.

मायास्यत आत्मा । तदेतामतिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो
यत्र देवी पूजा निर्वर्तयिष्यति । (क)

वासव०—तदेहि । तत्रैव लघु गच्छामः । (ख)

काञ्चन०—एत्वेतु भर्त्रा । (ग)

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

काञ्चन०—भर्त्रि अयं खलु स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजा
निर्वर्तयिष्यति । (घ)

वासव०—तेन हि मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपनय । (ङ)

साग०—(उपलैख्य ।) भर्त्रि एतत्सर्वं सज्जम् । (च)

वासव०—(निरुपैय आत्मगतम् ।) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव
दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु एवं ताव-
द्दृशिष्यामि । (प्रकाशम् ।) हञ्जे सागरिके कस्मात्त्वमद्य मदनमहोत्सवपराधीने

(क) भट्टिणि आसण्णो जेव्व । किं न पेक्खदि भट्टिणी । इअं वल्लु सा निरन्त-
रिभण्णकुसुमसोहिणी भट्टिणीए परिगिहिदा माहवी लदा । एसा वि अवरा गोमालिआ
लदा जाए अआलकुसुमसमुग्गमसद्दालुग भट्टिणा अणुंदिणं आआसीअदि अप्पा ।
तां एदं अतिकमि भ दंसदि जेव सो रत्तासोअपाअवो जहि देवो पूआं णिव्वत्तइस्सदि ।

(ख) ता एहि।तहि जेव्व लहु गच्छम्ह । (ग) एदु एदु भट्टिणी । (घ) भट्टिणि
अअं खु सो रत्तापोअपाअवो जहि देवी पूआं णिव्वत्तइस्सदि । (ङ) तेण हि मे
पूआणिमित्ताइं उवअरणाइं उवणेहि । (च) भट्टिणि एदं सव्वं सज्जम् ।

समुद्रमः अकालकुसमसमुद्रमः तस्मिन् श्रद्धालुना विश्वासवता । 'सृष्टिगृहि'—इत्यादिना
श्रच्छब्दोपपदे दुधाध्यातोस्ताच्छील्ये आलुचू । आयास्यते कदा पुष्पोद्गमः स्यादिति
चिन्तया खेदं नीयते । पूजानिमित्तानि पूजानिमित्तमेषामिति । उपाकथ्यते एभिरिति
उपकरणानि । ल्युट् करणे । सज्जं संभृतम् । प्रमादः अनवधानता । दर्शनस्य पन्थाः
दर्शनपथः तस्मात् । गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः विषयः । गोचरसंचरे-
त्यादिना अधिकरणे घः । दृष्टेः गोचरे दृष्टिगोचरे । गोचरमिति पाठे दृष्टेः गोचरं
यथा तथा । परस्मिन्नधि इति पराधीनः । मदनमहोत्सवेन पराधीनः तस्मिन्मदन-

१ इति परि० । २ सहसो० । ३ सागरिकां दृष्ट्वा । ४ जाए किदे—कुसुमसदा० ।
५ ०दिअहं (विवसं) । ६ ता एदु एदु देवी (इति परिक्रामन्ति) । ७ वास०—अअं सो
जहि अहं पूआं णिव्वत्तइस्सं । तेण हि—ता—मे पूआ० उवणेहि ।

परिजने सारिकामुज्जित्वेहागता । तत्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं
पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय । (क)

साग०—यद्दर्श्याज्ञापयति । (इति तर्था कृत्वा कतिचित्पदानि गत्वा ।
आत्मगतम् ।) सारिका मया पुनः सुसंगताया हस्ते समर्पिता । एतदप्य-
स्ति मे प्रेक्षितुं कौतूहलं किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननङ्गोऽर्च्यते
इहापि तथैव किमन्यथेति । तदलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । यावदिह पूजा-
समयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुसुमान्यवचेष्ट्यामि ।
(इति कुसुमावचनं नाटयति ।) (ख)

वासव०—काञ्चनमाले प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रद्युम्नम् । (ग)

काञ्चन०—यद्दर्श्याज्ञापयति । (तथा करोति ।) (घ)

(क) अहो पमाओ पैरिअणस्स । जस्स जेव दसैणपधादो पवत्तेण रक्खीअदि
तस्स जेव दिट्ठिगोअरे पडिदा भवे । भोदु । एवं ताव भणिस्सम् । इझे साअरिए कोस
तुमं अज्ज मअणैमहूस्सवपराहीणे परिअणे सारिअं उज्झिअ इह आगदा । ता तर्हि जेव
लहुं गच्छ । एदं वि सव्वं पूओवअरणं कञ्चणमालाए हत्थे समप्पेहि । (ख) जं
भट्ठिणी आणवेदि । सारिअं मए उण सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा । एदं वि अत्थि मे
पेक्खिखुदुं कोदुहलं किं जहा तादस्स अन्तेउरे भअवं अणङ्को अचीअदि इह वि तह
जेवं किं अण्णेहेत्ति । ता अलंविखदा भविअ पेक्खिस्सम् । जाव इह पूआसमओ होइ
ताव अहं पि भअवन्तं अणंगं जेव पूअइदुं कुसुमाइ अवचिणिस्सैम् । (ग) कञ्चणमाले
पडिडावेहि असोअमूले भअवन्तं पज्जुण्णम् । (घ) जं भट्ठिणी आणवेदि ।

महोत्सवपराधीने । ० परिहीने इति पाठे ०स्सवेन परिहीने विरले । सारिका पक्षिविशेषः ।
लघु द्रुतम् । कुसुमानामवचयः कुसुमावचयस्तम् । 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति धनि कृते
अवचाय इति स्यात् । अत्र तु आदेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद्वचनभाव इति समाधेयम् ।
अत्र—“ वासवदत्ता-उपनय मे पूजोपकरणानि ” इत्यारभ्य—“ तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये ”
इत्यन्तेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात्सारिकायाः सुसंगतार्पणेन
अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात्समाधानं नाम मुख्यसंवेदकम् ।

१ काञ्चनमालाया अर्पयित्वा...पदानि वृत्वा; काञ्चनमालां समर्प्य. २ नास्त्येतद्वचिदु.
३ मे परि. ४ पधादेव इअं...जेव कहं वि ०गोअरं गदा । ता भोदु...; गोअरं गदा
भविस्सदि—मवे (विचिन्त्य). ५ मअ (मद्) पराहीणपरिअणे इमस्सि मअणमहूस्सवे.
६ मोचुण (मुक्त्वा). ७ एदं अ सव्वं कञ्च० ए सम०. ८ ०आ दाव. ९ जेव आदु
(अथ वा) अण्ण०. १० ०क्खिदा एव पे०; सिन्धुवारविहवान्तरिदा भविअ. ११ मअणं
जेव समच्चिदुं. १२ आणइस्सं,

विदू०—भो वयस्य यथा विश्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्कयामि
आगता देव्यशोकमूलमिति । (क)

राजा—(अवलोक्य) वयस्य सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी या किलैषा

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ १९ ॥

तदेहि । उपसर्पवः । (उपसृत्य) प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—(विलोक्य) कथमार्यपुत्रः । जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यपुत्रः । (ख)

(राजा नाट्येनोपविशति ।)

काञ्चन०—भर्त्रि स्वहस्तदत्तकुङ्कुमचर्चिकाशोभितं कृत्वा रक्ता-
शोकपादपमर्च्यतां भगवान्प्रद्युम्नः । (ग)

वासव०—उपनय मे पूजोपकरणानि । (घ)

(काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तर्था करोति ।)

(क) भो वयस्स जघा वीर्यन्तो गेउरसद्दो तद्दा तकेमि आअदा देवी असोअ-
मूलंति । (ख) कैधं अज्जउत्तो । जअदु जअदु अज्जउत्तो । एदं आसणं । एत्थ उव-
विसदु अज्जउत्तो । (ग) भट्ठिणि सहत्थदिण्णकुङ्कुमवच्चिआसोहिदं कदुअ रत्तासोअ-
पाअवं अच्चीअदु भअवं पज्जुण्णो । (घ) उवणेहि मे पूजोवअरण्णोइं ।

‘बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते’ इति तल्लक्षणम् । विश्रान्तः विरतः । अव-
धारितं निश्चितम् । कुसुमेत्यादि । कुसुममिव सुकुमारा मूर्तिः यस्याः सा । याष्टिपक्षे
कुसुमान्येव सुकुमारा मूर्तिर्यस्याः सा । मदनधनुषः पुष्पमयत्वात् । नियमेन उपवासादि-
व्रतेन तनुतरमतिशयेन कृशं मध्यं कटिं पक्षे नियमेन तनुतरं पूर्वापरभागापेक्षया लघुतरं
मध्यं दधती । मकरः केतुर्यस्य तस्य मकरकेतोः मदनस्य पार्श्वस्था तस्य चापयष्टिः
धनुःकाण्डमिव आभाति । श्लेषासुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः । आर्या छन्दः ॥ १९ ॥
कथमिति संत्रमे । ‘कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संत्रमे संभवेऽपि च’ इति हेमचन्द्रः । स्वहस्तेन
त्वयात्महस्तेन दत्ता या कुङ्कुमस्य धुसृगस्य चर्चिका चर्चा तथा शोभितं विभूषितम् ।

१ समन्तादव०; विलोक्य; वासवदत्तां वृद्धां; (वृद्धा) वयस्य इयं देवी येषां २ युप-
लक्षितं, ३ कुसुम, ४ इत्युपसर्पतः, विदू०—(उपसृत्य) सोत्थि मोदीष । काञ्च०—भट्टिणि
सहत्थ०, विदू०—भो वयस्स एहि उपसृप्यम्ह । राजा—क्षेणं निष्ठा मा सत्समाधिभक्ते देव्याः ।
निर्वर्तयतु पुत्रां मन्यस्य । ५ पुजयति, अस्मात्वरं—विदू०—पेक्ख वयस्स अणंगं अच्चन्ती
अह्मिं सोहइ भट्टिणी । राजा०—सम्यगभिहितम् । ६ परिस्सन्तो ० खो...संपचा (संपाप्ता)
देवी ० पाअवसमीपे—समीपं, ७ अम्मो । कथं आअदो ज्जेव, ८ ०उत्तो । अलंकेरुइ इमं देसं
आसणं परिगहेण । एदं आसणं—इ०, ९ णाहिं विलेवणं वि.

राजा—प्रिये^१ ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव ॥ २० ॥

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैषं दधिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उज्झिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

काश्चन०—मर्त्रिं अर्चितो भगवान्प्रद्युम्नः । तत्कुरु भर्तुस्चितं

पूजासत्कारम् । (क)

(क) मर्त्रिणि अर्चिदो भगवं पञ्जुणो । ता करोहि भक्तुणो उद्दहं पूजासत्कारम् ।

प्रत्यग्रेत्यादि । मकरकेतनं कामदेवमर्चयन्ती एवं बाला नूतनाः प्रवालाः पल्लवा यस्य तादृशो विटपी वृक्षः स प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः तादृशी लता इव विभ्राजसे शोभसे । तत्र साम्यं दर्शयति विशेषणद्वयेन । प्रत्यग्रमचिरवृत्तं यद् मज्जनं स्नानं तेन विशेषेण अधिकं विविक्ता उज्ज्वला कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे प्रत्यग्रं यन्मज्जनं जलेन सिद्धं तेन विशेषेण विविक्ता पूता । स्वच्छेत्यर्थः । कान्तिर्यस्यास्तादृशी । पुनश्च कौसुम्भेन कुसुम्भपुष्पजन्येन रागेण रञ्जतद्रव्येण रुचिरं सुन्दरं यथा तथा स्फुरन् ललान् अंशुकान्तो यस्यास्तादृशी । पक्षे कौसुम्भं कुसुम्भपुष्पं तस्यैव रागो लौहित्यं तेन रुचिरा चासौ स्फुरद्भिरंशुभिः किरणैः कान्ता रमणीया च सा तथोक्ता । उपमालंकारः । वसन्ततिलका वृत्तम् । उदाहृतमेतत्पद्यं काव्यप्रकाश उपमादोषप्रकरणे । अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानाविषयतया व्यत्यासासुखभेदः इति भग्नप्रकमतादोषश्च दर्शितः । एतद्दोषवारणाय प्रिये इत्यनन्तरं भवती इति पदमध्याहृत्य विभ्राजते इति पठनीयम् ॥ २० ॥ स्पृष्ट इति । हे दधिते त्वया स्मरपूजायां व्यापृतेन व्यग्रेण हस्तेन स्पृष्टः अयमशोकः उपमन् उद्धतः अपरः विद्यमानेभ्यः अन्यः मृदुतरः किसलयः पल्लवः यस्य तथाविध इव लक्ष्यते । उपप्रेक्षालंकारः । आर्षावृत्तम् ॥ २१ ॥ अनङ्ग इति । अयं नास्ति अङ्गं यस्य सः अनङ्गः कामः । अद्य आत्मनः अनङ्गत्वं गात्ररहितत्वं भुवे निश्चितं निन्दिष्यति । यत यस्मात्कारणादनेन तव पाणिस्पर्शः तस्माद्य उत्सवः । स एव उत्सव इति वा । न संप्राप्तः । शिवेन भालस्थनेनाग्निना दग्धाङ्गत्वादिति भावः । उपप्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

१ (निरूप्य) प्रिये । प्रिये वासवदत्ते. २ मूर्तिः. ३ विटप. ४ त्वयैव-यैक. ५ व्यापृतेन. ६ प्रिये. ७ त्वत्पाणिग्रहणोत्सवः. ८ मर्त्रिणि करोहि... समुद्धतं पृ०.

वासव०—तेन हि उपनय मे कुसुमानि विलेपनं च । (क)

काञ्चन०—मार्ति एतत्सर्वं सज्जम् । (ख)

(वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।)

सागरिका—(गृहीतकुसुमा ।) हा धिक् हा धिक् । कथं कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदययातिचिरमेव मया कृतम् । तद्यावदनेन सिन्धुवार-विटपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । (तर्था कृत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।) कथं प्रत्यक्ष एव भगवान्कुसुमायुध इह पूजा प्रतीच्छति । अस्माकं तातस्यान्तःपुरे पुनश्चित्रगतोऽर्च्यते । तदहमपीह स्थितैवैभिः कुसुमैर्भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । (कुसुमानि प्रक्षिप्य ।) नमस्ते भगवन्कुसुमायुध अमोघदर्शनो म इदानीं त्वं भविष्यसि । (इति प्रणम्य ।) दृष्टं यद्दृष्टव्यम् । तद्यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि । (इति कैतिचित्पदानि गच्छति ।) (ग)

(क) तेन हि उवणेहि मे कुसुमाहं विलेपनं च । (ख) मूर्च्छिणि एदं सर्वं सज्जं । (ग) इदौ इदौ । कहं कुसुमलोभोत्क्षिप्तहृदययातिचिरं जेव मए किदम् । ता जाव इमिणा सिन्धुवारविटवणे ओवारिसरीरा भविअ पेक्खामि । कहं पक्खो एव भवअं कुसुमाउहो इह पूजां पडिच्छेदि । अम्हाणं तादस्स अन्ते-उरे उण वित्तगदो अञ्जीअदि । ता अहं वि इह स्थिदा जेव इमेहि कुसुमेहि भवअन्दं कुसुमाउहं पूअइस्सं । णमो दे भवअं कुसुमाउहं अमोहदंसणो मे दाणिं तुमं भविस्ससि । दिठं जं दिठव्वम् । ता जाव ण कोवि मं पेक्खदि तावजेव गमिस्सम् ।

पूजा एवं पूजारूपो वा सत्कारस्तम् । कुसुमानां लोभः तेन उत्क्षिप्तं हृदयं यस्याः । सिन्धुवारो निर्गुणवृक्षः तस्य विटपेन शाखाविस्तारेण अपवारितमन्तर्हितं शरीरं यस्याः सा तथा । 'कथं प्रत्यक्ष एव' इत्यारभ्य 'पूजयिष्यामि' इत्यन्तेन परिभाषायां मुखसंघे-रङ्गमुक्तम् । 'अनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतयापह्नुवादनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादङ्गतरसावेशः परिभावना ।' इति दशरूपकम् । अमोघं सफलं दर्शनं यस्य तथाविधः । ममाभीष्टस्य संपादयितेत्यर्थः । 'नमस्ते...प्रेक्षते तावन्नमिष्यामि' इत्यने-

१ ० यति । सर्वं उपविशन्ति । २ दृष्ट्वा सवि० । ३ परिवृत्य कुसु०, इति पुष्पाजलिं गृहीत्वा, एतन्नास्ति क्वचित् । ४ ० मतिः । ५ परावृत्य पदद्वयं दधाति, निष्क्रामति । ६ दाव मे, ७ जं मूर्च्छिणि आणवेदि । (तथा करोति ।) वास०—उपविष्टो अज्जो । (राजा उपविशति ।) । ८ अम्मो कुसुम० । ९ वारन्तरेण, विटपन्तरेण—विटपान्तरणवारिव-सरीरा—पेक्खित्तम् । १० कहं पेक्खिदो जेव्व अपूवो कुसुमाउहो । ११ पडिच्छदि । ता अहं वि...पूअइस्सं । (पुष्पाणि क्षिपति ।) । १२ ० अदि इह पक्खिक्खीकिवो । ता अहं; चित्तगदो वा पडिमग्गो भवअन्तो अण्णो पूअं पडिच्छइ; ० अदि । सव्वथा एत्थ अअं वित्तोत्तोधि । १३ ० उहं सुमदंसणो मे भविस्ससि । दिठं... अमोघ-वंसणी मे भविस्ससि । १४ अस्मात्परं क्वचित्—अच्चरिअं अच्चरिअं । दिठेहि पुणो पेक्खिदव्वो ता जाव इ० । १५ ताव हुविं ।

काञ्चन०—आर्य वसन्तक एहि सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (विदूषक उपसर्पति ।) (क)

वासव०—(विलेपनकुसुमाभरणदानपूर्वकम् ।) आर्य स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ । (इत्यर्पयति ।) (ख)

विदू०—(सहर्षं गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । (ग)

(नेपथ्ये वैतालिकैः पठति ।)

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।

संप्रत्येव सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्द्रोरिवोद्गीक्षते ॥ २३ ॥

(क) अज वसन्तक एहि संपदं तुमं वि सोल्यिवाअणं पडिच्छ । (ख) अर्ज
सोल्यिवाअण पडिच्छ । (ग) सोल्यि भोदीए ।

नानन्तराङ्कप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्करणं नाम मुखसंधेरङ्गं दर्शितम् । आर्य-विदूष-
कस्य ब्राह्मणत्वादायेति संबुद्धिः । ' आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात् ' इति भरतः । प्रतीच्छ
गृहाण । वैतालिकः विविधधासौ तालश्च वितालस्तेन चरतीति वैतालिकः । ' चरति ' इति
ठक् । वितालः प्रयोजनमस्य । ' प्रयोजनम् ' इति ठञ् वा । अस्तेत्यादि । अस्ते
अस्ताचले अपास्ताः निक्षिप्ताः समस्ताः भासः किरणा येन तादृशे रवौ नभसः पारं
प्रयाते । सायंतने सायंभवे । सार्धचिरमित्यादिना द्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । समये
आस्थानीं राजसभाम् । आतिष्ठन्त्यस्यामिति आस्थानी । अधिकरणे ल्युट् ित्वाङ्ङीप् ।
संपतन् युगपत्प्राप्तुवन् एव पुरोदस्यमानः नृपजनः संप्रति अधुना दृशां नयनानां
प्रीत्युत्कर्षकृतः प्रीतेः आनन्दस्य उत्कर्षोऽतिशयस्तं करोतीति तस्य । उद-उत्कर्षमयनं
गमनं यस्य तस्य उदयनस्य उदयमानस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य सरोरुहद्युतिमुषः सरो-
रुहाणां पद्मानां द्युतिं कान्तिं मुष्णन्ति हरन्तीति तथोक्तान् । चन्द्रोदये तेषां निमी-
लनात् । पादान् मयूखान् इव दृशां प्रीत्युत्कर्षकृतः । सम्यक्पालनेन प्रजानामानन्द-
जननादिति भावः । उदयनस्य एतन्नामकनृपतेस्तव । उदध्यमाणस्येत्यपि ध्वनिः ।
सरोरुहद्युतिमुषः कमलतुल्यकान्तीन् पादानांसेवितुमुद्गीक्षते उन्मुखः प्रतीक्षते इत्यर्थः ।
श्लेषाश्रय उपमालङ्कारः अनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र वैतालिकमुखेन
चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेतुवसुरागर्वाजसुगुण्येनैव विलो-
भनाद्विलोभनमिति । तथा च कुपुमायुधव्यपदेशगुहस्य वत्सराजस्यात्र उदयनस्येत्यनेन
उद्भेदनाद् उद्भेद इति च मुखसंधेरङ्गद्वयमुक्तम् ॥ २३ ॥ कथमिति विस्मये । परस्य

१ ०मानि गृहीत्वा, २ ०लिकैः पठ्यते, ३ त्वेव, ४ ०मुखः, ५ प्रत्यु०, कृतां दृशां,
कृतो दृशां, ६ अज पदं सो०, अज वसन्तक गृहाण इदं सोल्यि०.

सागरिका—(श्रुत्वा सद्यैः परिवृत्य राजानं ससृष्टं पश्यन्ती ।) कथमयं
स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । (दीर्घं निःश्वस्य ।) तत्परप्रेषण-
दूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं संवृत्तम् । (क)

राजा—अये कथमुत्सवापहृतचेतोभिः संध्यातिक्रमोऽप्यस्माभि-
नोपलक्षितः । संप्रति परिणतमहं । देवि^१ पश्य ।

उदयतंटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥ २४ ॥

देवि तेदुत्तिष्ठ । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (सर्वे उत्थयैः परिक्रामन्ति ।)

सागरिका—कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तदहमपि त्वरितं गमि-
ष्यामि । (राजानं ससृष्टं दृष्ट्वा निःश्वस्य ।) हा धिक् हा धिक् । मन्द-
भागिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः । (इति राजानं पश्यन्ती
निष्क्रान्ता ।) (ख)

(क) कथं अयं सो राधा उदैःअणो जस्स अहं तादेण दिण्णा । ता परप्पेसैण-
दूसिदं पि मे जीविदं एदस्स दंसणेण दाणिं बहुमतं संवुत्तम् । (ख) कथं पत्तिदी
देवी । भोडु । ता अहंवि तुरिदं तमिस्सम् । हद्धी हद्धी । मन्दभाइणीए मए पन्निखदुमपि
चिरं ण पारिदो अयं जणो ।

प्रेषणं प्रेरणं पराङ्मानुष्ठानमिति यावत् । तेन दूषितम् । अत्र सागरिकायाः सुखागमा-
त्प्राप्तिरूपं मुखमधेरङ्गम् । उत्सवेनापहृतमाकृष्टं चेतो येषां तैः । अन्यत्किंचिदचेतयाद्रि-
रित्यर्थः । उदयेत्यादि । रमणी विरहिणीति शेषः । परिपाण्डुना मुखेन हृदयास्थितं
प्रियमिव प्रियं यथा सूचयति तथा इयं प्राची दिग् उदयस्य उदयान्तरस्य तटेन
अन्तरितं छत्रं निशानाथं चन्द्रं सूचयति । उपमालंकारः । आर्या ॥ २४ ॥

१ आकर्ण्य सोद्विगमः दृष्ट्वा सलज्जम्. २ (ऊर्ध्वमवलोक्य, सर्पनोऽवलोक्य) अये.
३ चेतसा...क्रमो मया. ४ परिकल्पितः. ५ नास्त्येतत्कचित्. ६ तथा हि. ७ उदयगिरि-
तटान्तरितं-तटस्थगितं-प्राची. ८ तरुणी. ९ तदेहि, तदुत्तिष्ठावः. १० उच्छिष्टान्ति.
११ इति राजानं विलोक्य सकरुणं निःश्वस्य, राजानं ससृष्टमवलोकयन्ती नि०.
१२ इति निष्क्रान्ता, सामिलावमालोकयन्ती नि०. १३ सो ० अणो वत्सराओ. १४ पोसण.
१५ गदा देवी ता तुरिदं एव; उद्विदा देवी । अहं वि तुरिदं. १६ कथं मन्दः, णं मए
मन्दभाअयेआए चिरं पेखिवदुं ण पारिदं; कथं मन्दभाआए अदिचिरं पेखिवदुं ण
पारिआदि.

राजा—(परिक्रामन् ।)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा
पद्म्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छाद्यताम्
श्रुत्वा त्वत्परिवारवारनितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः संजातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

आवासाभ्यन्तरं गृहान्तर्भागम् । देवीति । हे देवि पश्य । अब्जानि शशिनः शोभा-
तिरस्कारिणा शोभां श्रियं तिरस्करोति प्रत्यादिशतीति तेन । 'सुप्यजातौ णिनिः' इति
णिनिः । तव मुखमेव पङ्कजं तेन त्वन्मुखपङ्कजेन विनिर्जितानि अभिभूतानि सन्ति ।
सहसा अकस्मात् । विगता छाया कान्तियेषां तानि विच्छाद्यानि तेषां भावो विच्छा-
यता तां गच्छन्ति । परतिरस्कृतिजन्यविमनस्कतयेति भावः । तथा च तव परिवाराश्च
ताः बारनिताः गणिकाश्च तासां गीतानि श्रुत्वा भृङ्गाङ्गना भ्रमर्यः संजातलज्जा इव
शनकैः मुकुलानां कमलकुटुम्बलानामन्तरेषु गर्भेषु लीयन्ते गूढास्तिष्ठन्ति । अत्र प्रतीप-
हेत्वलंकारयोरुपेक्षया संकरः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ २५ ॥ निष्क्रान्ताः सर्वे इति ।
तदुक्तं दशरूपके 'एकाद्याचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषाम-
न्तेऽस्य निर्गमः ॥' इति ।

इति रत्नावलीटीकायां प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता सुसंगता ।)

सुसंगता—हा धिक् हा धिक् । कुत्रेदानीं मम हस्ते सारिका-
पञ्जरं निक्षिप्य गता मे प्रियसखी सागरिका । तत्क पुनरेनां प्रेक्षिष्ये ।
(अप्रतोऽवलोक्य ।) कथमेषा खलु निपुणिकेत एवागच्छति । तद्यावदेनां
प्रक्ष्यामि । (क)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविस्रयम् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । अनन्यसदृशः
प्रभावो मन्ये देवतायाः । उपलब्धः खलु मया भर्तुर्वृत्तान्तः । तद्गत्वा
भट्टिन्यै निवेदयिष्यामि । (इति परिक्रामति ।) (ख)

सुसं०—(उपसृत्य ।) सखि निपुणिके केदानीं त्वं विस्मयोत्क्षिप्त-
हृदयेव इह स्थितां मामवधीर्येतोऽतिक्रामसि । (ग)

निपु०—कथं सुसंगता । हला सुसंगते सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । एत-
त्खलु मम विस्मयस्य कारणम् । अद्य किल भर्ता श्रीपर्वतादागतस्य श्री-
खण्डदासनामधेयस्य धार्मिकस्य सकाशादकालकुसुमसंजननदोहदं शिक्षि-

(क) हृदी हृदी । कैहिं दार्णि मम हस्थे सारिआपञ्जरं निक्षिखविअ गदा मे
पिअसही साअरिआ । तां कहिं पुण एणं पेक्खिस्सम् । कहं एसा खु णिअणिआ
इदो जेव आअच्छदि । ता जाव एदं पुच्छिस्सम् । (ख) अच्चरिअं अच्चरिअं ।
अण्णसदिओ पभावो मण्णे देवदाए । उवलद्धो खु मए भट्टिणो वुत्तन्तो । ता गर्हुअ
भट्टिणीए णिवेदस्सम् । (ग) संहि णिअणिए कहिं दार्णि तुमं विम्भेओक्खित्त-
ह्विअआ विअ ईह ठिदं मं अवधीरिअ ईदो अदिक्कामसि ।

अथ प्रथमाङ्कोपक्षिसस्य सागरिकाया वरसराजदर्शनोत्पन्नस्य रत्याविर्भावस्यो-
चितविभावानुभावदिभिः परिपोषार्थं परस्तादग्रन्थसारभमाणः कविर्द्वितीयाङ्के नायि-
कायाः सागरिकायाः प्रवेशसूचनार्थमादौ प्रवेशकमारभते—तत इत्यादिना ।
सारिकायाः पञ्जरे व्यग्र आसक्तः हस्ते यस्याः सा सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता ।
अवधीर्य विगण्य । अनालोक्य अतिक्रम्य पुरस्ताद्गमनादिति भावः । कथमिति
संभ्रमे अकस्माद्दर्शनात् । श्रीपर्वतः श्रीशैलः । धर्मं धरतीति धार्मिकः साधुः । ठक्
प्रत्ययः । योग्यादन्यः कालः अकालः । तदन्यत्वं नचोऽर्थः । अकाले यत्कुसुमानां

१ गृहीतपञ्जरा, २ निरूप्य, ३ सहर्षम्, अस्मादारभ्य 'मन्ये देवतायाः' इत्यन्तः प्रत्य-
यान्ति कचिद्, ४ अथ कहिं, कहिं उण, ५ ओ भाविस्सदि, ६ मोदु अण्णस्सम्मि, ७ एदं
भट्टिणालिअ (प्रतिपालय) पु०, ८ गदुअ जाव, ९ हला, १० गुरुआविम्भेओक्खित्त, ११ पिअ-
सही वि मं, १२ कुदो, अण्णदो गच्छसि,

त्वात्मनः परिगृहीतां नवमालिकां कुसुमसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति तत्रैतं वृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषितास्मि । त्वं पुनः कुत्र प्रस्थिता । (क)

सुसंगता—प्रियसखी सागरिकामन्वेष्टुम् । (ख)

निपुणिका—सखि दृष्ट्वा मया ते प्रियसखी सागरिका गृहीत-
चित्रफलकवर्तिका समुद्रका समुद्रिशेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्वच्छ
त्वम् । अहमपि देव्याः सकाशं गमिष्यमि । (ग)

(निर्गन्ते ।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदनावस्थां नाटयन्ती सागरिका ।)

सागरिका—(निःश्वास्य) हृदय प्रसीद प्रसीद । किमनेनायासमात्र-
फलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यच्च । येनैव दृष्टेन त ईदृशः

(क) कैश्च सुसंगदा । हला सुसंगदे सुष्ठु एव जाणिदं । एदं क्लृप्तं मम बिम्ब-
काभणम् । अज्ज किल भग्ना सिरिपव्वतादो आभदस्स सिरिखण्डेदासणामधेअस्स धम्मि-
अस्स सआसादो अकालकुसुमसंजणणदोहलअं सिक्खिअं अत्तणो पाडिगिहीदं गोमा-
लिअं कुसुमसमिद्धिसोहिदं कैरिस्सदिप्ति तहिं एदं वुत्तान्तं जाणिदुं देवीए पेसिदमिद्दि ।
तुमं उण कहिं पत्थिदां । (ख) पिअसहिं साअरिअं अण्णेसिदुम् । (ग) सहि
दिष्टा मेए दे पिअसही साआअं गहिदचित्तफलकवर्तिआसमुग्गआ समुक्खिगगा
विअ कदलीघरअं पविसन्ती । ता मेच्छ तुमं । अहं पि देवीए सआसं गमिस्समिं ।

संजननमुत्पत्तिः तस्य । दोहं ददातीति दोहदः । 'आतांमुपसर्गे' कः इति कः । पुष्पो-
त्पत्तिसाधनं किञ्चित् । तम् । 'तरुगुल्लतादीनामकाले कुशलेः कृतम् । पुष्पासुत्यादकं
द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तात्त्विकम् ॥ ' इति शब्दार्णवः । कुसुमानां समृद्धिः विपुलता तथा
शोभिताम् । गृहीतः चित्रफलकः वर्तिका तुलिका तस्याः समुद्रकः संपुटकः च यथा
सा तथोक्ता । समुद्रिमा विमनस्का । प्रवेशक इति । एतल्लक्षणं—'प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या
सीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ' इति । हृदय
प्रसीदिति । इतः प्रतिमुखसंधिः । 'अत्र वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुगागबीजस्य
प्रथमाङ्कपक्षितस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिद्व्यस्य नासवदस्या
च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य हृदयदृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसंधिः ।'
इति दशरूपकम् । आयासः खेद एव आयाममात्रम् । मयूष्यमकादिः । तत्फलं

१ इति-उभे-नि०. २ प्रविशत्युपविष्टा मद०. ३ सकरुणं नि०. ४ (विलोक्य) कहं.
५ कण्ठ, खण्डवास०. ६ ०अ तेण. ७ स्सदि । ता तुम वार्णि कहिं प०. ८ सहिं, हला
णिउणिए पिअ०. ९ मए साअ०. १० रिआ हसं० कहिं । निपु०-दिष्टा गृहीदः. ११ मच्छं
पिअसहिं, ०सआसं एवम्; ता गच्छदु पिअसही । अहं वि एव वुत्तन्तं मयूष्य बीजप
जिवेदिहि. १२ गच्छामि.

संतापो ननु वर्धते तमेव पुनरपि प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता ।
कथं चातिनृशंस जन्मतः प्रभृति सहसंवर्धितामिमं जनं परित्यज्य
क्षणमात्रदर्शनपरिचितं जनमनुगच्छन्न लज्जसे । अथ वा कस्तव दोषः ।
अनङ्गशरपतनभीतेन त्वयैवमद्य व्यवसितम् । (साक्षम् ।) भवतु । अनङ्गं
तावदुपालस्ये । (अञ्जलिं बद्ध्वा ।) भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलसुरासुरो
भूत्वा स्त्रीजनं प्रहरन्कथं न लज्जसे । (विचिन्त्य ।) अथ वा अनङ्गोऽसि ।
(दीर्घं निःश्वस्य ।) सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निमित्तेनोप-
स्थितम् । (फलकमवलोक्य ।) तद्यावन्न कोऽपीहागच्छति तावदालेख्य-
समर्पितं तमभिमतं जनं प्रेक्ष्य यथासमीहितं करिष्यामि । (सावष्टम्भमेक-
कममा भूत्वा नाख्येन फलकं गृहीत्वा निःश्वस्य ।) यद्यपि मेऽतिसाध्वसेन वेपते-
ऽयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि नास्ति तस्य जनस्यान्यो दर्शनोपाय इति
यथातथालिख्यैनं प्रेक्षिष्ये । (इति नाख्येन लिखति ।) (क)

(क) हिअथ पैसीद पसीद । किं इमिणा आआसमेतफलेण दुल्लहजणप्पत्थणाणु-
बन्धेण । अण्णं न्व । जेण एव्व दिट्ठेण दे ईदिसो संतावो णं वडुदि^१ तं एव्व पुणो वि
पेक्खिदुं अहिलससिति अहो दे मूढदा । कंहं अ अदिनिसंस जम्मदो पडुदि सह-
संवट्ठिदं ईमं जणं पारि^२ईअ खणमेतदेसणपरिचिदं जणं अणुगच्छन्तो ण लज्जसे ।
अह वा को तुह दोसो । अणङ्कसरपेडणभादेण तुए एव्वं अज्ज^३ व्ववसिदम् । भोदु ।
अणङ्क दाव उवालाहिसं । भअव कुसुमाउह निज्जिअसअलसुरासुरो भविअ ईत्थिआ-
जणं पहरन्तो कथं ण लज्जसि । अह वा अणङ्कोसि । सर्वे^४हा मम मन्दभाइणीए
मरेणं एव्व इमिणा दुण्णिमित्तेण उवत्थिदम् । ता जाव ण को वि इह आअच्छादि
ताव आलेखसमप्पिदं तं अहिमदं जणं पेक्खिअ जहोसमीहिदं करिस्सम् । जइ वि

यस्य स आयासमात्रफलस्तेन । दुर्लभश्चासौ जनश्च दुर्लभजनः वत्सराजरूपः तस्य
प्रार्थना अभिलाष इति यावत् । तस्या अनुबन्धः तेन । क्षणमेव क्षणमात्रं क्षणमात्रं
यद्वा तेन परिचितस्तम् । व्यवसितमाचरितम् । उपालस्ये दोषं दास्यामि इत्यर्थः ।
निर्जिताः सकलाः सुरा असुराश्च येन स तथोक्तः । अनङ्गोऽसीति । अतः शरीर-
राहित्यादन्तःकरणाभावादुचित एव ते लज्जाभाव इत्याशयः । मन्दः भागोऽस्या
अस्तीति मन्दभागिनी दुर्भाग्या तस्याः । यथासमीहितं समहितमनतिक्रम्य वर्तते इति ।

१ साक्षा, साक्षमञ्जलिं बद्ध्वा । २ वडुद्ध्वा जातुभ्यां स्थित्वा । ३ एत्वाग्रहस्तकर्म नाद-
यन्ती नि० । ४ समस्तसं समस्तसं । ५ ण अञ् । ६ ०दि (सविस्मयं) पुणो वि तं एव्व ।
७ ०दा गिल्लज्जा अ. ८ अह गिसंस हिअअं. ९ मं परि...अण्णं जणं. १० पारिहरिअ.
११ खण्डण. १२ अङ्कवसिदं (अध्यवसितं). १३ इत्थिजणे. १४ सर्वेहा मरणं एव्व
मे इमिणा णि. १५ अवस्सं म०. १६ स्खगदं तं जणं कडुअ. १७ जहा स० तहा.

(ततः प्रविशति सुसंगता ।)

सुसं०—एतत्तत्कदलीगृहम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्यामि ततो विलोक्य सविस्मयम् ।) एषा मे प्रियसखी सागरिका । किं पुनरेषा गुरुकानुरागो-
त्तिसहृदयेव किमप्यालिखन्ती न मां प्रेक्षते । भवतु । तद्यावदस्या
दृष्टिपथं परिहृत्य निरूपयिष्यामि किमेषाऽऽलिखतीति । (स्वैरं पृष्ठतोऽस्याः
स्थित्वा दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कथं भर्तालिखितः । साधु सागरिके साधु । अथ वा
न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते । (क)

साग०—आलिखितः खलु मयैषः । किं पुनरनवरतनिपतद्वाष्प-
सलिलेन न मे दृष्टिः प्रेक्षितुं प्रभवति । (मुखमुत्तानीकृत्याश्रूणि निवारयन्ती
सुसंगतां दृष्टोत्तरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती सखिलक्षस्मितम् ।) कथं प्रियसखी
सुसंगता । सखि इत उपविश । (ख)

सुसं०—(उपविश्य बलात्फलकैमाकृष्य ।) सखि क एष त्वयाऽत्रा-
लिखितः । (ग)

मे अविस्मयेण वेवदि अयं आतिमेतं अग्रहृत्थो तहां वि णत्थि तस्स जणस्स अण्णो
दंसणोवाओ ति जहातहा आलिहिअ ण पेक्खिस्सम् ।

(क) एतं तं कदलीवरम् । ता पविसामि । एसा मे पिअसही साअरिआ ।
किं उण एसा गुरुआणुराओविखत्ताहिअआ विअ किंवि आलिहन्ती ण मं पेक्खदि ।
भोदुं । ता जाव से दिट्ठिपहं परिहरिअ गिरुवइस्सं किं एसा आलिहदिति । कहं भट्ठा
आलिहिदो । साहु साअरिए साहु । अह वा ण कमलाअरं वज्जिअ राअहंसी अण्णहिं
अहिरमदि । (ख) आलिहिदो खु मए एसो । किं उण अणवरदणिवडन्तवाप्फ-
सलिलेण ण मे दिशी पेक्खिदुं पभवति । कहं पिअसही सुसंगदा । सहि इदो उवविश ।
(ग) सहि को एसो तुए एत्थं आलिहिदो ।

अग्रश्वासौ हस्तश्च अग्रहस्तः इति समानाधिकरणः समासः । अवयवावयविनोरभेदा-
त्सामानाधिकरण्यम् । 'हस्ताग्रप्रहस्तयोर्गुणगुणिनोभेदाभेदात्' इति वामनः । यथातथा
यथाकथंचित् । भर्ता उदयन इत्यर्थः । न कमलाकरमित्यादि । वत्सराज एवो-
चितस्तवापुराण इति भावः । अनवरतं यथा तथा निपतद्यद्वाष्पसलिलं तेन । हेतौ
तृतीया । ० सलिलेति पाठे ० सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । उत्तानीकृत्य ऊर्ध्वं कृत्वा ।

१ प्रवेशं नाटयति । अग्रः, प्रविश्यावलोक्य, प्रविश्य सागरिकां वृद्धा. २ पश्यति.
३ विधारयन्ती, संहरन्ती; उत्तानीकृत्य सुसंगतां वृद्धा मुखं पराश्रुत्याश्रूणि सारयन्ती उत्तरी-
येण फलकं पिधातुमिच्छन्ती सलज्जा. ४ स्मितं कृत्वा. ५ कं गृहीत्वा वृद्धा च; (उपवि-
श्यात्मगतं) कहं मे पेक्खिअ फलहको छादिता; एसा मे पेक्खिअ विलम्बा हावि; एवं वाच ।
(प्रकाशं फलकं गृहीत्वा-वृद्धा प्रकाशं) सहि वंसोहि (दर्शय) को उण आलिहिदो ।
कहं ण छणादि । हला पिअसहि ण भणामि साअरिए को एसो तुए आलिहिदीति.
६ तं जहा० आलिखिस्सम्. ७ एवं खलु. ८ अथ पुन एसा गुरुअरा (तत्र) गुरुआलिख०
समीधगदं वि मं. ९ भोदु भोदु । विट्ठि० से प०. १० एसाए भट्टा. ११ एत्थं चित्तफलप.

साग०—(सलज्जम् ।) सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः । (क)

सुसं०—(सस्मितम् ।) अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्य-
मिवैतच्चित्रं प्रतिभाति । तदहमप्यालिख्य रतिसनाथं करिष्यामि ।
(वैतिकां गृहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकां लिखति ।) (ख)

साग०—(विलोक्य सासूयम् ।) सुसंगते कस्मात्त्वयाहमत्रा-
लिखिता । (ग)

सुसं०—(विहस्य ।) सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया
कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासंभाविनि
किं तवैतेनाल्पितेन । कथय तावत्सर्वं वृत्तान्तम् । (घ)

साग०—(सलज्जा स्वगतम् ।) ननु ज्ञातास्मि प्रियसख्या । (सुसं-
गतां हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम् ।) प्रियसखि महती खलु मे लज्जा । तत्तथा
कुरु यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं जानाति । (ङ)

सुसं०—सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवेदृशे वरे
अभिलषेण भवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं ज्ञास्यति

(क) सहि पउत्तमअणमहुसुवे भअवं अणङ्को । (ख) अहो दे णिउणत्तणम् । किं
पुण सुणं विअ एदं चित्तं पँडिआदि । ता अहं पि आलिहिअ रतिसणाहं करिस्सम् ।
(ग) सुसंगदे कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । (घ) सँहि किं अआरणं कुप्यसि ।
जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदा । ता अण्णेषासंभा-
विणि किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहिं दाव सव्वं वुत्तन्तम् । (ङ) णं जँणि-
दम्मि पिअसहीए । पिअसहि महदी बल्लु मे लज्जा । ता तहा कोरेसु जहा ण को वि
अवरो एदं वुत्तन्तं जाणेदि ।

अकारणे असति कारण इत्यर्थः । अविद्यमानं कारणं यस्मिन् तदकारणं तस्मिन् विषये ।
अकारणमिति पाठः साधीयान् । अन्यथा वास्तवादन्त्यप्रकारेण संभावयति कल्पयति
इति उपपदसमासः । सुप्यजातौ इति णिनिः । ज्ञातास्मि मर्दनकृतैवेथं ममावस्था
इति ज्ञातमिति तात्पर्यम् । ईदृशस्य त्यादादिषु इत्यादिना इदंशब्दे उपपदे दृशेः कश्च-

१ (विचिन्त्य फलकं दर्शयन्ती) सहि पउत्ते इ० २ फलकं गृहीत्वा नाट्येन लिखति ।
३ निर्वर्ण्यः सामूय-सकोधः, सलज्जम् । ४ सुसंगताया हस्तः प्रकाश-सासूयः ५ पेक्षामि;
एदं आलिहिदं । ६ सहि मा कुप्य ।...तुए अमं काम०—इति । ७ अण्णसमा०; अस्-
न्माविणि (असद्भाविनि) किं इमिणा । कहेहि दाव एतं; इमिणा सम्भवेण; सव्वं-
सव्वं, < तं जाणिदं ज्जेव (तज्ज्ञातमेव),

तथा करोमि । एतया पुनर्मेधाविन्या सारिकयात्र कारणेन भवितव्यम् ।
कदाप्येषास्यालपस्य गृहीताक्षरा भूत्वा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते । (क)

साग०—तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अतोऽप्यधिकतरं मे संतापो
वर्धते । (मर्दानवस्थां नाटयति ।) (ख)

मुसं०—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा ।) सखि समाश्वसिहि समा-
श्वसिहि । यावदस्या दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्च गृहीत्वा लब्धा-
गच्छामि । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च नाटयेन नलिनीपत्रैः शयनीयं मृणालैर्वलयानि
च रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।) (ग)

साग०—सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च ।
अलमैतैः । किमित्यकारण आत्मानमायासयसि । ननु भणामि । (घ)

(क) सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कैण्णारअणस्स अवस्स एव्व ईदिसे वरे अहि-
लसेण होदव्वम् । तैहवि जहा ण कोवि अवरो एदं वुत्तत्तं जाणिस्सदि तह करेमि । ए-
दाए उण मेधाविणीए सारिआए एत्थ काअणेण होदव्वम् । कदा वि एसा इमस्स आळा-
वस्स गहिदक्खरा भविअ कस्स वि पुरओ मन्ताइस्सदि । (ख) तां किं दाणिं एत्थ
काइस्सम् । अदोवि अहिअदरं मे संतावो वड्ढेदि । (ग) सहि समस्सअ समस्सअ ।
जाव इमाओ दिग्धिआओ णल्लिणीवत्ताइं मुणालिआओ अ गिण्ढिअ ल्हुं आअ-
च्छामि । (घ) संहि अवणेहि इमाइं णल्लिणीवत्ताइं मुणालवलआइं अ । अलं एदेहिं ।
कोअ अआरणे अत्ताणं आआसेसि । णं भणामि ।

प्रत्ययः । ' इदं किमोरीदकी ' इत्यनेनेशादेशः । प्रशस्ता मेधास्त्यस्या इति मेधाविनी ।
' धीर्धारणावती मेधा ' इत्यमरः । अत्र एतद्रहस्यप्रकाशने । अस्यास्मत्कृतस्य आलापस्य
भाषणस्य गृहीतान्यक्षराणि । न त्वर्थः । यया । दीर्घिकाया वाण्याः । मृणाली बिसं
एव मृणालिका । स्वार्थे कन् ततः टापू । यद्यपि मृणालशब्दो बहुशो मृणालमिति
नपुंसके उपलभ्यते तथापि कचित् स्त्रियामपि प्रयुज्यते । लघु शीघ्रम् । मृणालवलय-
यानि—कचित् मृणालकानि इति पाठः । मृणालिकानांति पाठे ' कचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ' इति न्यायेन समाधेयम् । तव श्रम आयासमात्रफलः स्यादिति

१ संतार्ष. २ (परिक्रम्य तथा कृत्वा नलिनीपत्रैरास्तरणं रचयित्वा सागरिकाया
हृदये तानि दत्त्वा) समस्ससडु समस्ससडु पिअसही. ३ कण्णआ. ४ ता ण...स्सदि ।
किं णुण एदाए मे० सा० सङ्खिद्वव्वं, किंउ एसा मे० सा० णी सङ्खिद्वव्वा. ५ नास्सेनपुत्त-
कान्तरे. ६ सहि सावसेसं संदावो वाहदि । (इति सूच्छीं नाटयति). ७ बाधेदि-
८ (तानि क्षिपन्ती ।) ता सहि अ० मे णलि० मृणालिआओ (मृणालिकाः) अ ।
वेहिं अआ० अत्ताणअं सहि किं आआसेसि । अण्णं भ०.

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ १ ॥ (क)

(इति सूच्छति ।)

सुसं०—(सकलम् ।) सखि सागरिके समाश्रसिहि समाश्रसिहि (ख)

(नेपथ्ये ।)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्ष-

न्कान्त्वा द्वाराणि हेल्लाचलचरणरणात्किंकिणीचक्रवालः ।

दत्तात्तङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः

प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥ २ ॥

अपि च ।

नष्टं वर्षधरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(क) दुष्टदृजगाणुराधो लज्जा गुह्यं परवशो अप्पा ।

पिअसहि विषमं प्रेमं मरणं सरणं न वरमेकम् ॥

(ख) सहि साअरिए समस्सस समस्सस ।

यदुक्तं तदेव विशदयति—दुर्लभ इति । दुःखेन लभ्यत इति दुर्लभः दुष्प्रापः ।
दुर्लभश्चासौ जनश्च तस्मिन् अनुगः । अतः ईदृशैरुपायैर्मैम तापापनोदनमशक्यमिति
भावः । एवं चेत्तसुपगम्य किमित्यात्मनः प्रेम नाविष्कियते इत्यत्राह—लज्जा गुर्वीति ।
तथापि लेखप्रेषणादिना तत्प्राप्त्युपायः कर्तव्य इति चेन्नेत्याह । यतः परस्य वासव-
दत्तायाः इत्यर्थः वशः परवशः आत्मा शरीरम् । एवं हे प्रियसखि ममैतत्प्रेमानुरागः
विषमं विपरीतम् । अतः एकं केवलं मरणं वरं शरणमाश्रयः न किमिति शेषः । यद्वा
नवरमित्येकं पदम् । नास्ति वरं यस्मात्तनवरं मरणमेकं शरणं रक्षितुं । नचर्थेन नशब्देन
समासः । नान्यदित्यर्थः ॥ १ ॥ कण्ठ इति । मन्दुराया अश्वशालायाः प्रभ्रष्टः
निर्गतः । अश्वपालैः संभ्रमात्त्वरया अनुसृता अनुगता सरणिः मार्गः यस्य सः
अनुसृतसरणिः । अयं प्लवङ्गः वानरः कण्ठे स्थितं कृत्तस्य शेषमवशिष्टं कनकस्य
विकारः कनकमयं सुवर्णघटितं कनकप्रचुरं वा शृङ्खलाया दाम अधः कर्षन् । हेल्या
लीलया चलाः चञ्चला ये चरणाः तेषु रणत् शब्दायमानं किंकिणीनां क्षुद्रघण्टिकानां
चक्रवालं मण्डलं यस्य तथाभूतः । द्वाराणि कान्त्वा अतिक्रम्य अङ्गनानां स्त्रीणां दत्तः
आतङ्कः भयं येन तथाविधः सन् नृपतेः मन्दिरं भवनं प्रविशति । स्वभावोक्ति-
रलंकारः । स्रग्धरा छन्दः ॥ २ ॥ नष्टमिति । वर्षधरैः षण्डैः । मनुष्यगणनाभावात्
मनुष्येषु गणना अन्तर्भावः तस्याभावो विरहः । पुंस्त्वस्त्रीत्वाभावादित्यर्थः । तस्मात्
त्रपां लज्जामपास्य नष्टं विदुतम् । अयं पुरोवर्ती वामनः खर्वः त्रासाद् वानरमयाव

१ भूमौ पतति. २ नेपथ्ये कलकलः. ३ कृत्वा ०. ४ लीला. ५ शवालम्. ६ तङ्का-
कृ०. ७ पुनस्तत्रैव. ८ धरैः. ९ दङ्कत्वा.

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥
सुसं०—(आर्कष्याप्रतोऽवलोक्य ससंभ्रममुत्थाय सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।)
सखि उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति । तदलक्षितं
तमालविटपान्धकारे प्रविश्यैनमतिवाहयावः । (तथा कृत्वा उभे समर्थं
पश्यन्त्यौ स्थिते ।) (क)

साग०—सुसंगते कथं त्वया चित्रफलक उज्जितः । कदापि
कोऽपि तं प्रेक्षते । (ख)

सुसं०—अयि सुस्थिते किमद्यापि चित्रफलेन करिष्यसि । एष
खलु दधिभक्तलम्पटो सारिकापञ्जरमुद्धाट्यापक्रान्तो दुष्टवानरः । मेधा-
विन्यप्युडुनैवा गच्छति । तदेहि । लघ्वनुसरावः । अस्यालापस्य
गृहीताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते । (ग)

(क) सहि उद्वेहि उद्वेहि । एसो ख दुष्टवाणरो इदो जेव आअच्छदि । ताँ
अलखिदं तैमालविडवान्धआरे पविसिअ इमं अदिवाहेम । (ख) सुसंगदे केहं एए
चित्तफलद्वयो उज्जितो । कदावि कोपि तं पेक्खदि । (ग) अइ सुत्थिदे किं अज्ज
वि चित्तफलएण करिस्ससि । एसो क्खु दधिभक्तलम्पटो सारिआपञ्जरं उगघाडिअ
अवकन्दो दुष्टवाणरो । मेह्हाविणी वि उड्डीणा एसो गच्छदि । ता एहि । लहुं अणुसरंम्ह ।
इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा कस्स वि पुरतो मन्तइस्सदि ।

कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य चोलकस्य अन्तः विशति । किरातैः किरं पर्यन्तभूमिमतन्ति
गच्छन्तीति किराताः श्लेच्छभेदाः राजसेवायां वर्तमानास्तैः । पर्यन्तं प्रान्तभूमिं भया-
दाश्रयन्त इति तैः पर्यन्ताश्रयिभिः । निजस्य नाम्नः सदृशं कृतं वेष्टितम् । कुब्जा
आत्मनः । कर्मणि षष्ठी । ईक्षणं वानरेणेति शेषः तद् शङ्कन्ते इति तथोक्ताः नीच-
तया अनुजतया एव यान्ति । अत्रापि स्वभावोक्तिः । उभयोः श्लोकयोर्भयानको
रसः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ तमालानां विटपाः शाखास्तेषामन्धकारः
तस्मिन् । सुस्थिते इति । सुष्ठु स्थिता शोभनं स्थितमस्या इति वा सुस्थिता
तत्संबोधनम् । सति त्वराकारणे किं निश्चिन्ता तिष्ठसीति भावः । तदेव व्यनक्ति
किमित्यादिना । दध्ना भक्तः आदनः दधिभक्तः । अग्नेन व्यञ्जनमिति समासः । तस्य
लम्पटः लब्धः । उड्डीणा उत्खता । उपपूर्वात् ' डीङ् विहायसा गतौ ' इत्यस्माद

१ ०ण्यावलोक्य च ०मे समुत्थाय. २ तिष्ठतः; परिक्रम्योभे...एकान्ते पर्यवस्थिते.
३ साग०—किं वाणिं करोम्ह । सुसं०—एहि इमस्सि तमा०. ४ कदलीविडवन्तरे.
५ सहि किं, कहिं सो... मा कदावि...पेक्खिस्सदि. ६ ०णं ०फलहं गेहिअ ।
एसो क्खु...लम्पटदाए; एताए सारिआए, एसो क्खु तहि उगगदो सारि०; एता क्खु
मेहो उड्डीणा अणणदो गो. ७ ०रम्ह । (इति निष्क्रान्ते).

साग०—सखि एवं कुर्वः । (इति परिक्रामतः ।) (क)

(नेपथ्ये ।)

ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् । (ख)

साग०—(विलोक्य सभयम् ।) सुसंगते ज्ञायते पुनरपि स दुष्ट-
वानर आगच्छतीति । (ग)

सुसं०—(विदूषकं दृष्ट्वा विहस्य ।) अयि कातरे मा बिमीहि । भर्तुः
पार्श्ववर्ती आर्यवसन्तकः खरवेषः । (घ)

साग०—(सस्पृहमवलोक्य ।) सखि सुसंगते दर्शनीयः खरवयं
जनः । (ङ)

सुसंगता—अयि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरे भवति खलु
सारिका । तदेहि । अनुसरावः । (च)

(उभे निष्क्रान्ते ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् । साधु रे श्रीखण्ड-
दास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रेणैव तेन दोहदेनेदृशी नवमालिका
संवृता येन निरन्तरोद्भिन्नकुसुमगुच्छशोभितविटपा उपहसन्तीव लक्ष्यते
देवीपरिगृहीतां माधवीलताम् । तद्यावद्गत्वा प्रियवयस्यं वर्धयिष्यामि ।

(क) सहि एवं करेम्ह । (ख) ही ही भो अचरिअं अचरिअम् । (ग) सुसं-
गदे जाणिअदि पुणो वि सो दुष्टवाणरो आअच्छदित्ति । (घ) अई कातरे मा
मेहि । भत्तुणो पासवत्ती अज्जवसन्तओ कखु एसो । (ङ) सहि सुसंगदे दंसणीओ
कखु अअं जणो । (च) अइ सुत्थिदे किं इमिणा दिष्टेण । दूरे भोदि कखु सारिआ ।
ता एहि । अणुसरम्ह ।

क्तप्रत्ययः । ओदितत्वाभिधानत्वम् । ही ही इति विदूषकस्य हर्षसूचको निपातः । 'ही
ही वैदूषकः' इत्युक्तत्वात् । दत्तमेव दत्तमात्रं तेन । मयूरव्यसकादित्वात्समासः ।
निरन्तरेति । निर्गतमन्तरं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उद्भिन्ना ये कुसुमगुच्छाः
तैः शोभिताः विटपाः शाखाः यस्याः सा । वर्धयिष्यामि दिष्टिगर्द्धं करिष्यामि ।

१ निष्क्रान्ते. २ दृष्ट्वा सबद्धमानम्. ३ अवलोकयति. सुसं०—सहि किं एदिणा.
४ पटाक्षेपेण प्र०. ५ णं सुणीअदि. ६ अदिकादरे मा भाआहि मा भाआहि । भट्टिणो
पस्सपरिचट्ठि अज्ज० एसो आअच्छदि; ण मेहि...परिचत्ती कखु एसो अज्ज० अस्मा-
त्परं—(ततः प्रविशति वसन्तकः—विदूषकः) वस०, विदू०—अचरिअं । साधु रे सति-
खण्डदास धम्मिअ साधु. ७ दूरेण भोदि, दूरीयद्वा.

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष खलु प्रियवयस्यस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्यय-
तया परोक्षामपि तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षमाणः हर्षो-
त्फुल्ललोचन इत एवागच्छति । तद्यावदेनमुपसर्पामि । (क)
(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा—(सहर्षम् ।)

उद्दामोत्कालिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां गौरीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥
तद्वृत्तान्तमुपलब्धुं गतो वसन्तकोऽद्यापि नायाति ।

(क) ही ही भो अचरिभं अचरिअम् । साहु रे छिरिखण्डर्दस धम्मिअ साहु ।
जेण दिण्णमेत्तेण जेव्व तेण दोहएण ईदिसी गोमालिअ संयुता जेण निरन्तरदिग्गण-
कुसुमगुच्छशोभिअविडवा उवहसन्ती विअ लक्खिअदि देवीपरिगहिदं माधवी-
लदं । ता जाव गदुअ पिअवअस्सं बह्वुवदस्सम् । एसो क्खु पिअवअस्सो तस्सं
दोहदस्स लद्धपच्चअदाए परोक्खंवि तं गोमालिअं पच्चक्खं विअ कुसुमिदं पेक्खंन्तो
हरिसुप्फुल्लोअणो इदो जेव आअच्छदि । ता जाव णं उव्वसण्णामि ।

लब्धः प्रत्ययो विश्वासः । जातानुभवादित्यर्थः । यस्य तस्य भावस्तथा तथा लब्ध-
प्रत्ययतथा । कुसुमितां कुसुमानि संजातानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । ' तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच् ' इति इतच्प्रत्ययः । हर्षेण उत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः ।
उद्दमित्यादि । अथ इमां हृदयसंनिहितां उद्यानलतां मदेन सहिता समदना तां
समदनामन्यां नारीमिव पश्यन् अहं ध्रुवं देव्या वासवदत्ताया मुखं कोपेन विपाटला
विशेषेण श्वेतारक्ता द्युतिर्यस्य तत्कोपविपाटलद्युति करिष्यामि । उभयोः साम्यमाह—
क्षणाद् दोहददानक्षणे नायकावलोकनक्षणे च इत्यर्थः । उद्दामोत्कालिकां उद्दामा
अतिप्रभृता इत्यर्थः । उद्गताः कलिका यस्याः तादृशीम् । पक्षे उद्दामा अत्युत्कटा उत्क-
लिका उत्कृष्टा यस्यास्तथाविधाम् । विपाण्डुररुचं विशेषेण पाण्डुरा शुभ्रा विपाण्डुरा ।
सर्वत्र पुष्पोद्गमात् । पक्षे विमनस्कतया । रुक् कान्तिर्यस्याः तां तथोक्ताम् । तथा
च प्रारब्धा जृम्भा कलिकाविकासः जृम्भणं च यया तादृशीम् । पुनश्च अविरतैः संततैः
श्वसनानां वातानां पक्षे निःश्वासानां उद्गमैः आविर्भावैः आत्मनः आयासं खेदमातन्व-
तीम् । श्लेषालंकार उपमा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥ यदुक्तमचिन्त्यो ही-

१ याम्यप्रतो हृष्टा. २ ०शति राजा. ३ जृम्भेक्षणात्. ४ तस्याः. ५ नास्त्येतद्वाक्यं
कचित्. ६ ०दास नाम. ७ सा गोमा ० लदा. ८ ०मच्छदा इअं निहवावो उव०...तं
देवीए परि०; युच्छाच्छादियवि०. ९ गिवेदेमि. १० तस्स जेव. ११ पेक्खिअ दोहल-
दोहद् १ सोप्फुल्ल०. १२ अस्मापरं—इति राजानं प्रति गतः । इत्य०.

विदूषकः—(संहसोपसृत्य ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्ट्या वर्षसे । (जेण दिण्णमेसेण जेव्व तेण दोहएण ईदिसी गोमालिआ संवुत्तेत्यादि पठति ।) (क)

राजा—वयस्य कः संदेहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । पश्य ।

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य सैमरे दृष्ट्वा मणिं शत्रुभि—

नष्टं मन्त्रबलाद्भवसन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभटा ये मेघनादाहताः

पीत्वा तेऽपि महौषधेर्गुणनिधेर्गन्धं पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमपि तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

विदूषकः—(साटोपम् ।) एत्वेतु भवान् । (ख)

राजा—गच्छाग्रतः ।

(उभौ सगर्वं परिक्रामतः ।)

विदूषकः—(आकर्ण्य समर्थं परावृत्त्य राजानं गृहीत्वा संसंभ्रमम् ।) भो

वयस्य एहि पलायावहे । (ग)

राजा—किमर्थम् ।

(क) जअडु जअदु पिअवजैस्सो । भो वअस्स दिष्टिआ वडुसि । (ख) एदु एदु भवं । (ग) भो वअस्स एहि पलाअम्ह ।

त्यादि तदेवोदाहरणेन समर्थयति—**कण्ठ इत्यादिना** । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः विष्णुः । सुष्ठुपेति समासः । तस्य कण्ठे मणिं कौस्तुभाख्यं दृष्ट्वा शत्रुभिः नष्टं विद्रुतम् । मन्त्रबलाद् हता हतवीर्या इत्यर्थः । भुजैः भोगैः गच्छन्तीति भुजङ्गाः । खचो ङित्वाट्टिलोपः । वसुधामूले पाताले वसन्ति । पूर्वं रामरावणयुद्धे ये लक्ष्मणश्च वीराश्च ते वानरभटाश्च लक्ष्मणवीरवानरभटाः मेघनादेन इन्द्रजिता आहताः तेऽपि गुणानां विशाल्यकरणादीनां निधिः गुणनिधिस्तस्याः सहती चासौ औषधिश्च तस्याः गन्धं पीत्वा आप्राय पुनः जीविताः । तदुक्तं रामायणे युद्धकाण्डे वतुःसप्तति-तमे सर्गे—‘तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाप्राय महौषधीनाम् । बभूवुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रमुढाः ॥’ इति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ५ ॥ आटोपेन गर्वेण सहितं यथा तथा साटोपम् ।

१ उपसृत्य. २ सा गोमा०. ३ नितरां. ४ वरैः, वल्लैः. ५ अथ. ६ किमिति.
७ एतन्नास्ति कचित्.

विदूषकः—एतस्मिन्बकुलपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति । (क)

राजा—विद्धं मूर्खं विश्रब्धं गम्यताम् । कुत ईदृग्विधानामत्र संभवः ।

विदूषकः—भोः एष खलु स्फुटाक्षरमेव मन्त्रयते । तद्यदि मम वचनं न प्रत्येयि तदग्रतो भूत्वा स्वयमेव तावदाकणय । (ख)

राजा—(तथो कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादनिर्हादि मन्ये वदति सारिका ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वं निरूप्य ।) कथं सारिकैवेयम् ।

विदूषकः—(ऊर्ध्वमेवलोक्य ।) आः कथं सत्यमेव सारिका । (सरोव-
दण्डकाष्ठसुगम्य ।) आः दास्याः पुत्रि किं त्वया ज्ञातं सत्यमेव वसन्तको
विभेतीति । तत्तिष्ठ मुहूर्तम् । यावदनेन पिशुनजनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन
परिपक्वमिव कपित्थफलमस्माद्वकुलपादपादाहत्य भूमौ त्वां पातयिष्यामि ।
(इति हन्तुमुद्यतः ।) (ग)

राजा—(निवारयन् ।) मूर्खं किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्कि-
मेनां त्रासयसि । शृणुवस्तावत् ।

(क) ऐअस्सि बउलपाअवे कोवि भूदो पड्विसदि । (ख) भो एसो वल्लु फुड-
वखरं एव्वं मन्तेदि । ता जइ मम वअणं न पत्तिआअसि ता अगगदो अविअ सअं
एव्व दाव आअण्णेहि । (ग) आः कथं सच्चं एव्व सारिका । आः दासीएधीए किं
तुए जाणिदं सच्चं जेव्व वसन्तओ भाअदिति । ता चिट्ठ मुहुत्तअम् । जाव इमिणा
पिसुणजणहिअअकुडिलेण दण्डकठ्ठेण परिपक्वं विअ कइत्थफलं इमादो बउलपाअवादो
आहाणिअ भूमीए तुमं पाडइस्सम् ।

स्पष्टाक्षरमिति । इदं स्पष्टानि अक्षराणि यस्य तत्स्पष्टाक्षरं मन्त्रणं यस्मात्स्त्री-
स्वभावतः मधुरम् । अल्पाङ्गत्वात् अल्पं खलु अङ्गं यस्याः सा अल्पाङ्गा तस्या भावः
अल्पाङ्गत्वं तस्मात् अनिर्हादि अनुचैः श्रूयमाणं तस्मात्सारिका वदति इति मन्यते ॥ ६ ॥
अधिकपाठे—भयालुकः भयशीलः । अत्र आलुच् चिन्त्यः । भीलुक इति साधोयः ।
दास्याः पुत्रीति 'षष्ठ्या आक्रोशे' इति अलुक्वा । पिशुनः दुर्जनस्तस्य हृदयमिव कुटिलेन

१ ईदृशोनामत्र प्रभावः. २ आकर्ण्य. ३ तावत्. ४ उपसृत्योर्ध्वमेवलोक्य, निरूप्य-
निपुणमवलोक्य—स्मितं कृत्वा. ५ विचार्य, ऊर्ध्वं निरूप्य. ६ मन्त्रयते. ७ अस्सि वल्लु
लकुचं. ८ भो एसो वल्लु इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ९ अस्मात्परं—राजा—(विदूष्य)
एवम् । विद्धं—भो वअस्स तुमं मआलओ जेण सारिअं धुवेति मन्तेति । राजा—
विद्धं मूर्खं यदाममा कृतं तन्मयि संभावयसि । विद्धं—भो जइ एव्वं मा वल्लु मे
गिबारेसि । इत्यधिको ग्रन्थः केषुचित्पुस्तकेषु. १० दासीए मे...मम वसं. ११ सुपरि-
विअ फलं...लकुचपां भूमीए सीसं (शीर्षं),

(उभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—(आकर्ण्य ।) भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रि-
तम् । एषा भणति सखि क एष त्वयात्रालिखितः । सखि प्रवृत्तमदन-
महोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरप्येषा भणति सखि कस्मात्त्वयाहमत्र-
लिखिता । सखि किमकारणं कुप्यासि । यादृशस्त्वया कामदेव आलि-
खितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविनि किं तवैतेनाल-
पितेन । कथय सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्य किं निवदम् । (क)

राजा—वयस्यैवं तर्कयामि । कैयापि हृदयवल्लभोऽनुरागादालिख्य
कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपहृतः । तत्सख्याऽपि प्रत्यभिज्ञाय
वैदग्ध्यैदसावपि तत्रैव रतिव्यपदेशेनालिखितेति ।

विदू०—(छोटिकां दत्त्वा ।) भो वयस्य युज्यतो एवं खल्वेतत् । (ख)

राजा—वयस्य तूष्णीं भवं । पुनरप्येषा व्याहरति ।

विदू०—भो एषा भणति सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्या-
रत्नस्यावश्यमेवेदृशे वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य यैषाऽऽलि-
खिता सा खलु कन्या दर्शनीया । (ग)

(क) भो वयस्यैवं सुदं तु ए जं एदाए मन्तिदं । एसा भणादि सहि को एखो
तुए एत्थ आलिहिदो । सहि पउत्तमअणमहूस्सवे भअवं अणङ्कोत्ति । पुणोवि एसा
भणादि सहि कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । सहि किं अवारणं कुप्पसि । जादिसो
तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदेत्ति । ता अण्णधासम्भाविणि किं
तुए एदिणा आलविदेण । कहेहि सव्वं वुत्तन्तम् । भो वयस्स किं णेदम् । (ख) भो
वयस्स जुज्जदि । एवं वखु एदं । (ग) भो एसा भणादि सहि मा लज्ज । ईदिसस्स
कण्णारअणस्स अवस्सं एव्व ईदिसे वरे अहिळासेण होदव्वम् । भो वयस्स जा
एसा आलिहिदा सा वखु कण्णा दंसणीआ ।

वक्रेण । अधिकपाठे—उदरे प्रसितः औदरिक उदरपूरणपरः । तस्य अभ्यवहारे अत्रै ।
हृदयस्य वल्लभः हृदयवल्लभः । कामदेवो मदनः तस्य व्यपदेशेन व्याजेन । मदन्तत्वेन प्रति-
पाद्येत्यर्थः । अपहृतः अपलपितः । वैदग्ध्यैपुण्यात्तद् अपहृत्करणं प्रत्यभिज्ञाय ज्ञात्वा ।
छोटिकामिति अङ्गुष्ठस्य मध्यमासाधय्य सारित्यपनयनान्वायमानः शब्दः छोटिकासंज्ञः ।

१ विदू०—एवं भणादि । इमस्स वग्गहस्स भोजणं दिज्जति । राजा—सर्वमप्यौ-
दरिकस्याभ्यवहार एव पर्यवस्यति तन्तस्य वद किमालपति सारिका । इत्य०. २ श्रुत्वा,
३ कयाचिन्नुतवल्लभादु०. ४ अभिलि०. ५ शेन निहृतः. ६ वप्रतिनि-य-न्दान-तया.
७ तत्रालिख्य रतिव्य० दर्शितेति. ८ वदति. ९ आस्व. १० भो वयस्स...अणङ्कोत्ति ।
पुणोवि एसा भणादि—इत्यस्य स्थाने किं भणादि इत्येव पठ्यते कैश्चित्. ११ सहि मा
कुप्प मा कुप्प । जादि० अअं काम०...रइ ति. १२ किं किम्. १३ एतन्नास्ति पुस्त०.

राजा—यद्येवमैवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्त्यत्रावकाशो नः कुतूह-
लस्य । (इत्युभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि
अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलमेतेन । कथमकारण
आत्मानमायासयसि । (क)

राजा—वयस्य न केवल श्रुतमभिप्रायोऽपि लक्षितः ।
विदूषकः—भो मा त्वं पाण्डित्यगर्वमुद्ग्रह । अहं त एतस्या
मुखाच्छ्रुत्वा सर्वं व्याख्यास्यामि । तच्छृणुवः । अद्यापि कुरकुरायत एव
एषा सारिका दास्याःपुत्री । (ख)

राजा—युक्तमभिहितम् । (पुनराकर्णयतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य एषा खलु सारिका दास्याद्वाहिता चतुर्वेदी
ब्राह्मण इव ऋचः पठितुं प्रवृत्ता । (ग)

राजा—वयस्य कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमन-
योक्तमिति ।

विदूषकः—भो एतदेतया पठितम् ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा शुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ ७ ॥ (घ)

(क) भो वयस्य सुदं तुष्टं एव एतदम् । सहि अवगेहि इमं नलिनी-
वत्तां मृणालवलयं अ । अलं एदिना । कीस अआरणे अत्तानं आभासेसि ।
(ख) भो मा तुमं पण्डित्यगर्वं उद्ग्रह । अहं दे एदाए मुहादो सुणिअ सव्वं
वाक्खणइस्सम् । ता सुणम् । अज्ज वि कुरकुराअदि एव्व एसा सारिका दासीए-
धीआ । (ग) भो वयस्य एसा कलुं सारिका दासीएदुहिदा चतुर्वेदी बम्हणो विअ
रिचाई पठितुं पवुत्ता । (घ) भो एदं एदाए पठितम् ।

दुल्लभजनाणुरागो लज्जा शुर्वी परवशो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं न वरमेकम् ॥

कुरकुरायते—कुरकुरेति ध्वनेरसुकरणवाचि पदम् । ततः 'अव्यक्तासुकरणाध्यजवराभीत्' इति
वाचि 'लोहितादिबाज्यः कयष्' इति कयष् । महाब्राह्मणेत्यत्र कुरसायां महच्छब्दः ।

१ तदेवहितेः श्रोतव्यम्, २ ज्ञानं एवं, ३ तत्किम्... कथम्, ४ मे, ५ मृणालिजाओ अ ।
एदाई अआरणे अजाणअं सहि किं आआ०, ६ पण्डितम्, ७ कं वि कुर०, ८ चतु-
र्वेदो विअ अ०, ९ एदं मणादि.

राजा—(संक्षिप्तम् ।) साधु भवन्तं महाब्राह्मणं मुक्त्वा कोऽन्य
एवमृचामभिज्ञः ।

विदूषकः—ततः किं नु खल्विदम् । (क)

राजा—ननु गाथेयम् ।

विदूषकः—किं गाथा । (ख)

राजा—कयापि श्लाघ्ययौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितं
निरपेक्षयोक्तम् ।

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य ।) भौः किमेतैर्वक्रभणितैः । ऋज्वेव किं
न भणसि यथा मामनासादयन्त्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचाप-
व्यपदेशेनैवं निहूयते । (हस्ततालं दत्त्वोच्चैर्विहसति ।) (ग)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) धिक् मूर्ख किमुच्चैर्हसता त्वयेयमुत्रा-
सिता येनोद्धियान्यत्र कापि गता ।

(उभौ निरूपयतः ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो एषा खलु कदलीगृहमेव गता ।
तदेहि । लघ्वनुसरावः । (घ)

राजा—

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

(क) तौ किं पु क्व एदं । (ख) किं गाथा । (ग) भो किं एदेहि वक्रभणि-
देहि । उज्जु एव किं न भणसि जहा मं अणासादयन्तीएति । अण्णहा को अण्णो
कुसुमचापव्यपदेशेण एवं णिण्णवीअदि । (घ) भो एसा क्व कअलीघरं एव गदा ।
ता एहि । लहुं अणुसरम्ह ।

तदुक्तम्—‘ शङ्गे तैले तथा मासे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे । शत्रायां पथि निद्रायां
महच्छब्दे न दीयतां ।’ इति । गाथा प्राकृतभाषापथम् । अत्रार्थः । ‘गाथा श्लोके संस्कृ-
तान्यभाषायां गेयवृत्तयोः’ इति मेदिनी । श्लाघ्यं लोभनीयमित्यर्थः । अर्हार्थं व्यत ।
यौवनं यस्यातया । प्रियतममभिमतवल्लभम् । वक्रभणितैः कुटिलभाषणैः । ऋजु सरलं
स्पष्टमित्यर्थः । अन्यथा एवं न चेत् । दुर्वारामिति । दुःखेन वार्यते इति दुर्वारा तां

१ विहस्य, २ साधु महाब्राह्मण साधु । कोऽन्यः, एवंविधं भवन्तं ब्राह्मणं; अहो
महाब्राह्मणं वसन्तं त्यक्त्वा, अहो महाब्राह्मणः खल्वसि; राजा—साकृतं वृणोति ।
३ एवंविधानां, ४ मूर्ख, ५ वयस्य कया, ६ ऽवनफल-रमण-मनासादयन्त्या; प्रियजन-
मासादयितुमपारयन्त्या, ७ (उच्चैर्विहस्य ।) अहह, ८ विहृ ० ९ त्वया तपस्विनी
त्रासितेयं, १० वानि, ११ मदनकृतां, १२ किं क्व दाव तप जाणिदे, १३ उज्जुअं,
१४ भो वअस्स अण्णघा मा संभविहि । एसा.

तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ ८ ॥

विदूषकः—एत्वेतु भवान् । (परिक्रामतः ।) (क)

विदूषकः—भोः एतत्खलु कदलीगृहम् । यावत्प्रविशामः । (ख)
(उभौ प्रविशतः ।)

विदूषकः—भोः गता दास्याःपुत्री । अत्र तावन्मन्दमस्तोद्वेष्ट-
ह्लाकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य मुहुर्तं विश्राम्यावः । (ग)

राजा—यदाभिरुचितं भवते ।

(इत्युपविशतः ।)

राजा—(निःश्वस्य । दुर्वारामित्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) भोः एतेन खलूद्धाटितद्वारेण
तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण भवितव्यम् । एषोऽपि स चित्रफलकः ।
यावदेनं गृह्णामि । (फलकं गृहीत्वा निरूप्य चै सहर्षम् ।) भो वयस्य
दिष्ट्या वर्धसे । (घ)

(क) एदु एदु भवं । (ख) भो एदं क्व कञ्जलीघरम् । जाव पविसम्ह ।
(ग) भो वेदा दासीएवीआ । एथ दाव मन्दमारुद्वेल्लन्तवालकञ्जलीदलसीदले
सिलातले उपविसिअ मुहुत्तअं वं सम्ह । (घ) भो एदेण क्व उग्घाडिअदुवारेण
ताए सारिआए पञ्जरेण होदव्वम् । एसो वि सो चित्तफलयो । जाव णं गेण्ढामि ।
भो ववस्स दिट्ठिआ वट्ठसि ।

दुर्वारं दुष्परिहराम् । ईषद्दुःसुष्ठु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल्व् इति खल्व् । कुसुमशरस्य कामस्य
व्यथा वहन्त्या धारयन्त्या कामिन्या सुन्दर्या सखीनां पुरः यदात्मनोऽनुरागस्य व्यञ्जक-
मुक्तं तद् भूयः पुनः शिवावः च शुकाश्च सारिकाश्च तामिः उक्तं धन्यानां भाग्यशालिनां
श्रवणस्य पन्थाः श्रवणपथः श्रोत्रविवरं तस्य अतिथित्वं गोचरत्वमेति । धन्या एव तत्
शृण्वन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अनुप्रासश्च ।
प्रहर्षिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—‘सौ जौ गञ्जिदशायतिः प्रहर्षिणीयम्’ इति ॥ ८ ॥
मन्देति । मन्देन मास्तेन वायुना उद्वेल्लन्ति कम्पमानानि यानि बालकदलीनां
दलानि पत्राणि तैः शीतले । उद्धाटितद्वारेण दुष्टवानरेण इति पाठे दुष्टवानरेण
उद्धाटितं द्वारं यस्य तेन इति योजनीयम् । किमेतदिति किं ते हर्षकारणं

१ शुकशिशुः २ पार्श्वणि, ३ हर्षं नाटयति, ४ एवं तं... । ता पविसद्दु भवं, ५ भो
अलं दाव नाए दासीएवीआए सारिआए अण्णेसिदेण (अन्वेपितेन)—अण्णसणपअणेण,
६ दुब्बेल्लिद्... कदलीघरं पविसिअ; मलअमारुद्वववमाण; सीअलिद्वसिला.

राजा—(सकौतुकम् ।) वयस्य किमेतत् ।

विदू०—भोः एतत्खलु तद्यन्मया मणितम् । त्वमेवान्नालिखितः ।

कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहूयत इति । (क)

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य ।) सखे दर्शय दर्शय ।

विदूषकः—न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकात्रैवालिखिता तिष्ठति । तर्कि पारितोषिकेण विनेदृशं कन्यारत्नं दर्श्यते । (ख)

राजा—(कटकमर्पयन्नेव बलाद् गृहीत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।)

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ १ ॥

अपि च ।

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्रुवम् ।

धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ १० ॥

(क) भो एदं वखु तं जं मए भणिदम् । तुमं जेव एत्थ आलिहिदो । को अण्णो कुसुमचावव्ववदसेण णिण्ढवीअदत्ति । (ख) णै दे दंसइस्सम् । सा वि कण्णआ एत्थ जेव आलिहिदा चिट्ठदि । ता किं पारितोसिएण विणा ईदिसं कण्णौरअणं दंसोअदि ।

किमिति मां दिष्ट्या वर्षयसि इति भावः । ' विदू०—भो वयस्य दिष्ट्या वर्षसे । राजा—(सकौतुकम् ।) ...कोऽन्यो...व्यपदिश्यते' इत्यादिना 'तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् (श्लो. १५)' इत्यन्तेन राजविदूषकसागरिकासुसंगतानामन्योन्य-वचनेनोत्तरोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात्प्रगमनमिति प्रतिमुखसंघेरङ्गमुक्तम् । पारितोषः प्रयोजनमस्य इति पारितोषिकं तेन । ठब् । लीलेत्यादि । लीलया विलासेन अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीः यया सा लीलावधूतपद्मा । लीलया हेलया अवधूतं भ्रमितं पद्मं कमलं यया इति केचित् । किं त्वेतदसंगतमत्रेति भाति । राजहंसीपक्षे लीलया लीलाभ्रमणेनेत्यर्थः । अवधूतानि कम्पितानि पद्मानि यया सा तथोक्ता । चित्र-गता चित्रं गता आलिखितेत्यर्थः । पक्षे चित्रं विविधं गतं गमनं यस्याः सा तथा । इयं का नः अस्माकं अस्मत्संबद्धमधिकं सविशेषं पक्षे पातः पक्षपातः तं पक्षपातमनु-कूलतामित्यर्थः । पक्षे पक्षयोः पातः विधूननं पक्षपातस्तं कथयन्ती ख्यापयन्ती । राज-हंसीव मानसं मनः पक्षे मानसाख्यं सरः । उपैति । श्लेषोपमे अलंकारौ । आर्या वृत्तम् ॥ १९ ॥ विधायेति । धाता ब्रह्मा अस्याः कन्यायाः मुखम् । मुखरूपमित्यर्थः ।

१ (हस्तं प्रसारयति ।) सखे उपनय-समर्पय; (अधोमुखः सहर्षमुत्थाय हस्तं प्रसार-यति) । २ बलाद् गृहीत्वा सविस्मयं पश्यति, गृहीत्वा पश्यति; सवि० वयस्य पश्यं पश्य- ३ ० चावसमागच्छोक्तिः, अण्णहा (अन्यथा) को. ४ भो णं दे, भो एदं दे०; ता पारितोसेण देइस्सं, ५ कण्णआ-इत्थिआ०.

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च ।)

सुसं०—सखि न समासादितावाभ्यां सारिका । तच्चित्रफलकमपि तावदस्मात्कदलीगृहाद्गृहीत्वा लब्धागच्छावः । (क)

सांग०—सखि एवं कुर्वः । (ख)

(उभे परिक्रामतः ।)

विदूषकः—भो वयस्य कस्मात्पुनरेषाऽवनतमुख्यालिखिता । (ग)

सुसं०—(आकर्ष्य) सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि भर्त्राप्यत्रैव भवितव्यम् । तत्कदलीगुल्मान्तरिते भूत्वा प्रेक्षावहे तावत् । (घ)

(उभे पश्यतः ।)

राजा—वयस्य पश्य पश्य । (विधायार्पूर्वपूर्णेन्दुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सखि दिष्ट्या वर्षसे । एष ते हृदयवल्लभस्त्वामेव निर्वर्णयंस्तिष्ठति । (ङ)

सांग०—(सलज्जम्) कस्मात्परिहासशीलतयेमं जनं लघुं करोषि (च)

विदू०—(राजानं चालयित्वा ।) ननु भणामि । कस्मादेषाऽवनतमुख्यालिखितेति । (छ)

(क) सहि ण समासादिदा अम्हेहि सारिआ । ता चित्तफलअं पि दाव इमादो कदलीघरादो गोण्हिअ लहुं आगच्छम्ह । (ख) सहि एवं करेम्ह । (ग) भो वैअस्स कीस उण एसा अवणदमुही आलिहिदा । (घ) सहि जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा तक्केमि भट्ठिआ वि एत्थ जेव्व होदध्वम् । ता कअलीगुल्मन्तरिदाओ भाविअ पेक्खम्ह दाव । (ङ) सहि दिट्ठिआ वट्ठसि । एसो दे हिअअवल्लहो तुमं जेव्व णिर्व्वणअन्तो विट्ठदि । (च) कीसं परिहासशीलदाए इमं जणं लहुं करोसि । (छ) णं भणोमि । कीस एसा अवणदमुही आलिहिदेसि ।

पूर्वः पूर्वं निर्मितः न भवतीत्यपूर्वः । पूर्णश्चासौ इन्दुश्च पूर्णेन्दुः तम् । कलङ्कराहित्यात्सदेव पूर्णत्वादपूर्वत्वम् । विधाय स्रष्टा ध्रुवं निश्चितं निजं यदासनाम्भोजं आसनभूतं पद्मं तस्य विनिमीलनेन संकोचनेन । पूर्णेन्दोः सतताविर्भावो वादिति भावः । दुःस्थितः असुखमापन्नः अभूत् । दुःखितः इति पाठः साधायाम्भवेत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥१०॥ अवनतं नम्रं मुखं यस्याः सा । भर्त्रा वत्सराजेन । कदलीनां गुह्यं स्तम्बः तेनान्तरिते । चालयित्वा—एतदन्यत्र व्याप्तचित्तस्य राज्ञः स्वभाषणश्रवणपरत्वापादनार्थम् ।

१ सांग०—सहि सुसं०. २ सुसं०. ३ उपसर्पतः. ४ आकर्षयतः. ५ उद्दिश्य. ६ सहि सौअरिप ०दिदा सा. ७ वअस्स...एसा उण कण्ण (रुदित) मुही. ८ धरगु०. ९ सुगम्ह. १० णिवण्ण. ११ किं एवं परिहासलीलाणं. १२ भो अण्णं भ० कीस उण एसा कण्णमुही.

राजा—ननु सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—सखि दर्शितं खलु मेधाविन्याऽऽत्मनो मेधावित्वम् । (क)

विदू०—भो वयस्य अपि सुखयति ते लोचनम् । (ख)

साग०—(ससाध्वसमात्मगतम् ।) किमेष मणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोरन्तरे वर्ते । (ग)

राजा—सुखयतीति किमुच्यते । पश्य ।

कृच्छ्रादूर्युगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।

मंददृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैराख्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्थन्दिनी लोचने ॥ ११ ॥

सुसं०—सखि श्रुतं त्वया । (घ)

साग०—(विद्वस्य ।) त्वमेव शृणु यस्या आलेख्यविज्ञानमेवं वर्ण्यते । (ङ)

(क) सहि दंसिदं कखु मेहाविणीए अत्तणो मेहावित्णम् । (ख) भो वयसस अवि सुहाअदि दे लोअणम् । (ग) किं ऐसो मणिस्सदिति जं सच्चं जीविदमरणणं अन्तरे वट्ठमि । (घ) सहि सुदं तुए । (ङ) तुमं एव्व सुणु जाए आलेहविण्णाणं एवं वण्णीअदि ।

मेधाविनीत्वं बुद्धौ धारणपाठवम् । मेधावित्वमिति पाठे मेधाविनो भावो मेधावित्वमिति सामान्यनपुंसकत्वमाश्रित्य समाधेयम् । सुखयतीत्यत्र सुखशब्दात्तत्करोतीति णिच् । लोचनयोरिति पाठे कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । जीवितमरणयोरिति । न सुखयतीत्युक्ते जीवितधारणासंभवान्मरणमेव शरणं भवेदन्यथा जीवितमिति भावः । कृच्छ्रादिति । मंददृष्टिः मम नयने अस्यः कूर्वाः युगं कस्युगं सविथद्वयं कृच्छ्रात्प्रयासेन व्यतीत्य अतिक्रम्य । तद्दर्शनेलोभात्तत्प्रागे प्रयासः । एवमितरत्रापि । नितम्बस्थले कट्याः पश्चाद्भोगे सुचिरं भ्रान्त्वा । अनेन तस्य विशालतोक्ता । ततः तिलः बह्यः त्रिवली । ' दिक्संख्ये संज्ञायाम् ' इति समासः । तस्याः तरंगैः विषमे दुरतिक्रमे मध्ये निस्पन्दता निश्चलत्वमागता सती संप्रति तृषितेव संजाततृष्णा इव तुङ्गौ उन्नतौ स्तनौ शनैः आख्य जलस्य अश्रुजलस्य लवान् प्रस्थन्दत इति जललवप्रस्थन्दिनी लोचने आकाङ्क्षया स्पृहया सहितं यथा तथा साकाङ्क्षं मुहुः वारंवारमीक्षते । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ त्रिशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् ।

१ वयस्य...सर्वस्य; अभिहितम्. २ तया हि. ३ कृच्छ्रेणो. ४ मे दृष्टिः. ५ अस्यात्परं—सुखयतीति किमुच्यते । इत्य०. ६ सहि इदं कखु वं०. ७ (राजानं चालयन् ।) भो. ८ लोअणणं, ०णं ण वेत्ति. ९ हद्धी किं; हद्धी हद्धी ण आणे किं. १० अस्मात्परं—विदू०—(राजानं चालयन् ।) भो अण्णं भणामि । अवि सुहाअदि दे लोअणणम् । इत्य०. ११ तुए जं भट्ठिणा मन्तिदं.

विदूषकः—भो वयस्य यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं समागमं बहु मन्यन्ते तस्याप्यात्मन उपरि कः पराभवः येनात्रैव तयाऽऽलिखित-मात्मानं न प्रेक्षसे । (क)

राजा—(निर्वर्ण्य) वयस्य अनयाऽऽलिखितोऽहमिति यत्सत्यं ममात्मन्येव बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । पश्य—

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुशीकरकणौघः ।
स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शविष मे वपुषि ॥ १२ ॥

साग०—(आत्मगतम्) हृदय समाश्रसिहि समाश्रसिहि । मनो-रथोऽपि त एतावतीं भूमिं न गतः । (ख)

सुसं०—सखि त्वमेवैका श्लाघनीया यया भर्ताप्येवं मन्यते । (ग)

विदूषकः—(पार्श्वतोऽवलोक्य) भो वयस्य एतत्सरसकमलिनी-दलमृणालविरचितं तस्या एव मदनावस्थासूचकं शयनीयं लक्ष्यते । (घ)

राजा—वयस्य निपुणमुपलक्षितम् । तथा हि ।

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्काटुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हारितम् ।

(क)^१ भो वयस्य जस्स उण ईदिसीओ वि एवँ समागमं बहुँ मण्णन्ति तस्स वि अत्तणो उव्वरि को परीहवो जेण एत्थ एव्व ताए आलिहिदं अत्ताणअं ण पेक्खसि । (ख) हिअअ समस्सस समस्सस । मनोरथो वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो । (ग) सहि तुमं एव्व एका सलाहणीआ जाए भट्ठा वि एवं मँन्तीअदि । (घ) भो वयस्य एवं सँरसकमलिणीदलमुणालविरइदं ताए एव्व मअणावत्थासूअअं सअणीअं लक्खीअदि । आलेख्यस्य चित्रकर्मणो विज्ञानमालेख्यविज्ञानम् । ईदृश्यः यामिस्तवापि कुतूहलमुपा-यते तादृश्यः । आत्मन उपरि स्वात्मविषये । परिभवोऽनादरः । भातीति । लिखन्त्याः तस्याः मे वपुषि पतितः एष बाष्पाम्बुशीकरकणौघः बाष्पाभूनां शीकराः तेषां कणाः सूक्ष्मावयवाः तेषामोघः समूहः तस्याः करतलसंस्पर्शाद् हेतोः स्वेदस्य धर्मस्य उद्गम इव भाति । उप्रेक्षालंकारः । आर्यां वृत्तम् ॥ १२ ॥ मनोरथोऽपि ते इति । मनोरथादपि भर्ता मयि अधिकमनुरक्त इति भावः । सरसानि आर्द्राणि यानि कमलिनीनां दलानि पत्राणि मृणालानि बिसानि च तैः विरचितम् । मदनावस्था कामजनितसंताप इत्यर्थः तस्याः सूचकम् । निपुणं सूक्ष्मदृष्टयेत्यर्थः । **परिम्लानमिति** । पीनस्तन-जघनसङ्काटु स्तनौ च जघनं च स्तनजघनम् । पीनं पुष्टं च तत्स्तनजघनं च तस्य

१ ० नि बहु०. २ यतः. ३ भरितः. ४ (फलकं निर्वर्ण्य) । भो. ५ फलगे आलिहिअ एवं.
६ जा उण ईरिसीए पिअस्स बहुमाणाअनीए आलिखिदो तस्स दे अत्तणो परिहवो.
७ परिहवो जेण इमाए. ८ भूमिं ग०. ९ संतोसीअवि. १० अवरं स०.

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १३ ॥

अपि च ।

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेत-

त्कथयति न तैथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।

अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्यां यथास्याः

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १४ ॥

विदूषकः—(नाट्येन मृणालिकां गृहीत्वा ।) भो वयस्य अयमपर-
स्तस्या एव पीनस्तनोष्माक्षिश्यमानकोमलमृणालहारः । तत्प्रेक्षतां
भवान् । (क)

राजा— (गृहीत्वोरसि विन्यस्य ।) अयि जडप्रकृते—

(क) भो वयस्य अहं अवरो ता ए एव पीणत्थगुम्हाकिलिखन्तकोमलमुणालहारो ।
ता पेक्खदु भवं ।

सङ्कात्सर्पकाद उभयतः उभयभागयोः परिम्लानं तन्निष्ठतापादिति भावः । तनोर्मध्यस्य
अन्तः मध्यभागे परिमिलनं संपर्कमप्राप्य हरितं श्लोभाभावाद् हरिद्वर्णम् तथा च
मनसिजसंतापात् श्लथे भुजौ लते इव भुजलते तयोः आक्षेपाः चलनानि चलनानि
च तैः व्यस्तः विक्षिप्तः न्यासः रचना यस्य तत् । नलिनीपत्रशयनं कृशाङ्ग्याः कृशा-
मङ्गं यस्यास्तथोक्तायाः संतापं वदति कथयति सूचयतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ।
'रसै स्त्रैश्चित्रा यमनसभलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणम् ॥ १३ ॥ स्थितमिति ।
अस्या उरसि स्थितं विशालमेतत् पद्मिनीपत्रम् । अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्यां
म्लापिताभ्यां म्लानि नीताभ्याम् । पाठान्तरे अतिशयश्वासौ परितापश्च तेन म्लापितानि
निःसहतां नीतानि अङ्गानि अवयवा यस्या इति अस्याः इत्यस्य विशेषणम् । मण्ड-
लाभ्यां मन्मथोत्थां कामपीडाजन्यामवस्थां दशां तथा न ब्रवीति कथयति यथा स्तन-
युगस्य परिणाहं विशालतां ब्रवीति । मालिनीवृत्तम् । तल्लक्षणं—'ननमययुतेर्यं मालिनी
भोगिलोकैः' इति ॥ १४ ॥ मृणालिकां मृणालमालामित्यर्थः । पीनस्तनयोः ऊष्मा
तेन पाठान्तरे पीनस्तनाभ्यां यत्स्खलनं तेन क्षिश्यमानश्वासौ मृणालहारश्च । पाठान्तरे
क्षिश्यमानानि म्लायमानानीत्यर्थः कमलानि यत्र तादृशः । जडा मन्दा प्रकृतिः स्वभावो

१ चलनैः २ बिसिनी ३ तथा मे ४ मान्मथीयाम् ५ अतिशय ६ ग्लपि ७ अहं कथु उवलद्धो अवरो ८ त्थणजोगो किलि ९ त्थणकवलण १० सन्तकमलो
त्थणुणाहकि १

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्या-

त्किं शोषमायासि मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १५ ॥

सुसं०—(स्वगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । गुर्वनुरागोत्तिसहृदयो
मर्ताऽसंबद्धमपि मन्त्रयितुं प्रवृत्तः । तत्र युक्तमतः परमुपेक्षितुम् ।
भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते
पुरतस्तिष्ठति । (क)

साग०—(सामूयम् ।) सुसंगते कस्य कृतेऽहमत्रागता । (ख)

सुसं०—(विहस्य ।) अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य
तद् गृहाणैतम् । (ग)

(क) हृद्धी हृद्धी । गुरुआणुराओखितहिअओ भन्ना असंबद्धं पि मन्तेदुं
पडैतो । तां ण जुत्तं अदो वरं उवेखितुम् । भोदु । एव्वं दाव । सहि जस्स किदे
जुनं आगदा सो अयं ते पुरदो चिठ्ठिदि । (ख) सुसंगदे कस्स किदे अहं एत्थ
आगर्दी । (ग) अइ अण्णसक्किदे णं चित्तफलअस्स । ता गेण्ह एदम् ।

यस्य स जडप्रकृतिः तत्संशुद्धिः जडप्रकृते इति । परिच्युत इति । हे मृणालहार
तत्कुचकुम्भमध्यात् कुचौ कुम्भौ इव कुचकुम्भौ । ' उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे' इति समासः । तस्याः कुचकुम्भौ तत्कुचकुम्भौ तयोः मध्यात् परिच्युतः स्खलितः
इति किं शोषं शुष्कतामायासि गच्छसि । खिद्यसे इत्यर्थः । अकारणं खिद्यसे इत्यहो
ते जडप्रकृतिवमित्यर्थः । यतः तावकस्य तवायमिति तावकस्तस्य सूक्ष्मतन्तोरपि तत्र
तस्याः स्तनान्तरे अवकाशः स्थानं नास्ति भवतः तदपेक्षयातिमहत्तः किमु स्यात् कथं
स संभवेत् । उपजातिश्छन्दः । तदुक्तं—' स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्रा
जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ॥ १५ ॥
गुक्ष्वासौ अनुरागश्च तेन उत्तिसृमाकुलितं हृदयं यस्य स तथोक्तः । असंबद्धमस-
क्षसम् । जडेऽपि हरे चेतनवध्यवहारादित्यर्थः । उक्तं च कालिदासेन—' कामार्ता हि
प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ' इति । न युक्तमुपेक्षितुं सागारिकार्थमुत्ताम्यतोऽस्य तस्या
दर्शनेऽलं विलम्बेनेति भावः । शङ्का अस्या संजातासौ शङ्किता । अन्येन शङ्किता
अन्यशङ्किता । यद्वा अन्यस्य शङ्का अन्यशङ्का सा संजाताऽस्याः । तत्संबोधनम् ।

१ सूत्र. २ आत्म०. ३ अस्मान्परं—कहिं मृणालहारो कहिं तस्स उवाल्मो इत्य०.
४ ता अदो अवरं उण ण जुत्तं अपेखितुं (अपेक्षितुम्). " इदं. ६ अगदा को वा
पथ चिठ्ठिदि.

साग०—(सरोषम् ।) अकुशलास्मि तवेदशानामालापानाम् ।
तदन्यतो गमिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति ।) (क)

सुसं०—(सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।) अयि असहने इह तिष्ठ ताव-
न्मुहूर्तं यावदस्मात्कदलीगृहाच्चित्रफलकं गृहीत्वागच्छामि । (ख)

साग०—सखि एवं कुरु । (ग)

(सुसंगता कदलीगृहमिमुखं परिक्रामति ।)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा ससंभ्रमम् ।) भो वयस्य प्रच्छादयैतं चित्र-
फलकम् । एषा खलु देव्याः परिचारिका सुसंगतागता । (घ)

(राजा पटान्तेन फलकं प्रच्छादयति ।)

सुसं०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । (ङ)

राजा—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति ।)

राजा—सुसंगते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य ।) भर्तः न केवलं त्वमयमपि चित्रफलकेन सह
सर्वो वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि । (च)

विदू०—(अपत्रार्थं सभयम् ।) भो वयस्य सर्वं संभाव्यते । मुखरा
खल्वेषा गर्भदासी । तत्पारितोषिकेण संप्रीणयैनाम् । (छ)

(क) अउसलमिह तुह ईदिसाणं आलावाणम् । ता अण्णदो गमिस्सम् ।
(ख) अइ असहणे इह चिट्ठे दाव मुहुत्तअं जाव इमादो कदलीघरादो चित्तफलहं
गेण्डिअ आअच्छामि । (ग) सहि एव्वं करोहि । (घ) भो वअस्स पच्छादेहि
एदं चित्तफलअम् । एसा खलु देवीए परिचारिआ सुसंगदा आगदा । (ङ) जअदु
जअदु भद्रा । (च) मैट्ठा ण केवलं तुमं अअं पि चित्तफलएण सह सब्बो वुत्तन्तो
मए विण्णादो । तां गदुअ देवीए णिवेदइस्सम् । (छ) भो वअस्स सब्बं
संभावीअदि । मुहरा खलु एसा गम्भदासी । ता पारितोसिएण संपीणेहि णम् ।

वत्सराजो मेऽभिप्रेत इति संजातशङ्के इति नमोक्तिः । ईदशानामालापानां वक्रभाषणा-
नामित्यर्थः । ससंभ्रमं सखरम् । संभ्रमकारणमुक्तमेषा खलु इत्यनेन । मुखरा दुसुखा ।
अप्रियकथनतत्परेत्यर्थः । गर्भदासी गर्भे दासी गर्भादारभ्य दासीति वा निन्दावचनम् ।

१ प्रस्थिता पदद्वयं वदाति. २ गृहप्रवेशं नाटयति. ३ सभयम्. ४ सुसंगदे अउ०;
सहि अणित्ठणमिह; अइ णित्ठणा खलु तुमं वि ईदि०. ५ पडिवालेहि. ६ अस्मात्पर-
सुसं०—एव्वं करोहि इत्य०. ७ ण के० देवो. ८ ता जाव. ९ पारितोसिहि णं.

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसंगतां हस्ते गृहीत्वा ।) सुसंगते क्रीडामात्रमेवैतत् । अकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । ईदं ते पारितोषिकम् । (कर्णभरणं प्रयच्छति ।)

सुसं०—(प्रणम्य सस्मितम् ।) भर्तः अलं शङ्कया । मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव । तर्त्तिक कर्णभरणेन । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत्कस्मात्त्वयाहमत्र चित्रफलक आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तद्वत्त्वा प्रसादयत्वेनां भर्ता । (क)

राजा—(सैसंभ्रममुत्थाय ।) कासौ कासौ ।

सुसं०—इत इतो भर्ता । (ख)

विदू०—भो गृह्णाम्येतं चित्रफलकम् । कदाऽपि पुनरप्येतेन कार्यं भविष्यति । (ग)

सुसं०—भर्तः इयं सा । (घ)

(सर्वे कदलीशृङ्गान्निष्कामन्ति ।)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसं संकम्पं च स्वगतम् ।) हा धिक्

(क) भट्टा अलं सङ्कापै । मए वि भट्टिणो पसाएण कीलिदं एव्व । ता किं कण्णभरणेण । एसो जेव मे गुहओ पसाओ जं कीस तुए अहं एत्थ चित्तफलए आलिहिट्ठि क्खिदा मे पिअसही साअरिआ । ता गडुअ पसादेदु णं भट्टा । (ख) इदो इदो भट्टा । (ग) 'भो गण्ढामि एदं चित्तफलकम् । कदा वि पुणो वि एदिणा कज्जं भविस्सदि । (घ) भट्टा इअं सा ।

क्रीडामात्रं न तु वास्तवमत्र किंचिदिति भावः । भर्तुः प्रसादेन क्रीडितं भर्तुः प्रसादमवलम्ब्य विनोद एष कृतः इति भावः । एष एव गुरुः प्रसादः अयमेव महाननुग्रहो भवेदित्यर्थः । 'सुसं०—भट्टा...ता पसादीअदु' इत्यनेन सुसंगतावचसा सागरिका मयालिखिता सागरिकया च त्वमिति सूचयता प्रसादोपन्यासेन धीजोद्वेदनाद् उपन्यास इति प्रतिमुखसंधेरङ्गमिदम् । कासौ कासौ इति—अत्र सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य वत्सराजेनानुसरणात्परिसर्पे इति प्रतिमुखसंधेरङ्गमुक्तम् । सहर्षमिति ।

१ युक्तमभिहितम् । (सुसंगताया अलकान्संवृत्य ।) २ अकारणं, तथापि नाकारणे...देवी खे०; व्यथायितव्या—कोपयितव्या, ३ एतन्नास्ति पुनः०, ४ समर्पयति, इति कर्णादवतार्याभरणं दातुमिच्छति; हस्तादवतार्यं कटकं कर्णभरणं चात्मन उपनीय सुसंगतये वत्सा, ५ स० प्र० गृह्णाति, ६ (सहस्रो०) दर्शय दर्शय । क्रा०, ७ निष्क्रामणं नाटयन्ति; निष्क्रान्ताः, ८ सस्पृहं दृष्ट्वा ससाध्वसं चात्मगतम्, ९ अलं सङ्काप एदिणा भट्टिणो पसादेण अ । कीलिदं जेव्व; भट्टिणीए पसादेण बद्धतरं कीलिदं जेव्व । एसो उण मे गुरुओ पसादो करीअदु जं कीस ओदि भणिअ क्खिदा साग० पसादीअदु (प्रसाथताम्), १० एसा पसादीअदु, ११ (आत्मगतम् ।) गे०; इमस्स कज्जं; इमिणा...होदि.

हा धिक् । एतं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुम् ।
तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । (क)

विदू०—(सागरिकां दृष्ट्वा ।) ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् ।
ईदृशं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते । तत्तर्कयामि प्रजापतेरप्येत-
न्निर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति । (ख)

राजा—वयस्य ममार्येवं मनसि वर्तते ।

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विव-
श्चतुर्भिरपि साधु साध्वति मुखैः समं व्याहृतम् ।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा
विधाय ललनां जगन्नयललामभूतामिमाम् ॥ १६ ॥

साग०—(सौम्यं सुसंगतामालोक्य ।) सखि ईदृशः चित्रफलक-
स्त्वयाऽऽनीतः । (ईति गच्छति ।) (ग)

राजा—

दृष्टिं रूपा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
स्निग्धयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम् ।
त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते
सेवं कैरिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ १७ ॥

(क) दृष्टी दृष्टी । एवं पेक्खिअ अतिभेदसेण न सक्नोमि पदादो पदं वि-
गन्तुम् । ता किं दीणि एत्थ करिस्सम् । (ख) ही ही भोः अच्चरिअं अच्चरिअम् ।
ईदिसं रूपं माणुसलो ए पुणो दीसदि । ता तक्कमि पयावइणो वि एवं णिम्मविअ
विम्हओ समुप्पणोत्ति । (ग) 'सिहि ईदिसो चित्तफलओ तुए आणीदो ।

अमीष्टजनदर्शनाद्धर्षः । आकरिमकदर्शनात्साध्वसं कम्पश्च । कन्यारत्नमिति पाठे
कन्यानां रत्नं कन्यारत्नमिति संबन्धसामान्यवष्टया समासः । दृश इति । जगतां
त्रयं जगन्नयं तस्य ललाम भूता तां ललामभूतां भूषणस्वरूपामिमां ललनां विधाय स्रष्टु
वेधसा ब्रह्मणा ध्रुवं निश्चितं विस्मयस्य वशादधीनत्वाद्विस्मयवशात् । जिता निजस्य
अजस्यासनभूतस्य कमलस्य पत्राणां त्विट् शोभा याभिस्तादृशः दृशः दृश्यः पृथुतरी-
कृताः विस्फारिताः । तथा चतुर्भिरपि मुखैः समं युगपत्साधु साधु इति व्याहृतं
भाषितम् । शिरांसि चलितानि चलितानि च । उत्प्रेक्षालंकारः । पृथ्वी वृत्तम् । 'जसौ
जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ दृष्टिमिति । हे
भामिनि कोपने । 'कोपना सेव भामिनी' इत्यमरः । यद्यपि इमां दृष्टिं रूपा कोपेन क्षिपसि
तथापि स्निग्धा स्नेहपूर्णयं रुक्षभावं रुक्षतां न एष्यति यास्यति । त्वरां त्यक्त्वा व्रज
गच्छ । यतः त्वरागमने पदस्खलितैः पदानां विसंगुलैः पातैः अयं तव गुरुः पृथुः

१ प्येतदेव. २ वेधसः. ३ राजानं दृष्ट्वा सरोषम्. ४ कोपाद् गच्छति, गन्तुमिच्छति.
५ तव; पदैः. ६ हि. ७ गमिष्यति. ८ नियतम्. ९ उक्त्यभ्येष्ट...० णोमि इदो गन्तुः
चलिदुम्. १० वा. ११ कण्ठआरअर्ण, पि णाम रूः; मणुस्स. १२ सुसंगते ईदिसो सो.

सुसं०—भर्तः अतिकोपना खल्वेषा । तद्धस्ते गृहीत्वा प्रसादं
यैनाम् । (क)

राजा—(सानन्दम् ।) यथाह भवती । (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्श-
मुखं नाटयति ।)

विदू०—भोः एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता । (ख)

राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्नेहत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः ॥ १८ ॥

सुसं०—सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वं यैवं भर्ता हस्ते गृही-
तापि कोपं न मुञ्चसि । (ग)

साग०—(सन्नमैकम् ।) अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि । (घ)

राजा—अयि प्रसीद । न खलु युक्तः सखीजन एवंविधः
कोपानुबन्धः ।

(क) भद्रा अदिकोपणा कष्ट एसा । ता हत्ये गेण्डिअ पसादिहि णम् । (ख) भो एसा
कष्ट तुए अपुर्वा सिरी समासादिदा । (ग) सहि अदिणिहूरा दाणिं सि तुमं जा एवं
भट्टिणा हत्ये गिहीदा वि कोवं ण मुञ्चसि । (घ) अइ सुमङ्गदे अज्जं वि ण विरमसि ।

नितम्बः ते नितरामत्यन्तं खेदं भ्रमं करिष्यति जनयिष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।
लक्षणमुक्तम् ॥ १७ ॥ कोपना कोपशीला कुप कोपे इत्यस्मात् 'कुपमण्डार्थेभ्यश्च'
इत्यनेन ताच्छोत्ये युक् । श्रीरिति । एषा इयं सुन्दरी श्रीः लक्ष्मीः । अस्याः पाणिश्च
पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवः किसलयः । अत्र हेतुमाह—अन्यथा एवं न चेत् कुतः
एष स्वेदः छद्म व्याजः यस्य स स्वेदच्छद्मा घर्मांस्वरूपः अमृतद्रवः अमृतरसः स्रवति ।
० द्रवमिति पाठे एष पाणिः ० द्रवं स्रवति इति योज्यम् । रूपकालंकारः ॥ १८ ॥
अत्र राजा सागरिकां हस्ते गृहीत्वा इत्यादिना स्वेदच्छद्मामृतद्रव इत्यन्तेन नायकयोः
साक्षादन्योन्यदर्शनादिना स्वीयेषानुरागेद्धाटनाः सुष्पाख्यं प्रतिमुखसंघर्षकम् । अति-
निष्ठुरा अतिकठोरहृदया । इतरा मानिन्यः प्रियेण हस्तग्राहे मानं मुञ्चन्ति त्वं तु तथा
न करोषि इति निष्ठुरत्वम् । सन्नमैकं भुवोर्भक्तः उन्नयनं तेन सहितं यथा तथा । न
विरमसि एवंविधभाषणादिति शेषः । अत्र सखि अतिनिष्ठुरासीत्यादिना विरमसीत्य-
न्तेन अनुरागबीजोद्धाटनान्वयेन घृतिः (नर्मजा घृतिः) इत्यङ्गं दर्शितम् । कोपानुबन्धः

१ सानन्दं तथा करोति । हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं ना०, २ पतये०... द्रवम्, ३ ० लक्ष्मी-
पदिहस्य, ४ प्रिये सागरिके न खलु सखीजने युक्त एवं कोपा०... कर्तुम् युज्यते,
५ अस्मादनन्तरं—विदू०—बुधुक्खिदो बम्हणो विअ किं कुप्पसि । सुसं०—साहि तुए
सह ण बोलहस्सं (बक्ष्यामि), राजा—अयि कोपने नेतयुक्तं समानप्रतिपासि
सखीणु । इत्यर्थः कचिद्, ६ अदिउच्चसिरी, ७ अदिकोपणा कष्ट, ८ हत्ये—त्या-
बलाभ्यां, ९ अज्जं वि दाणिं.

विदू०—एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता । (क)

(राजा सचकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति ।)

साग०—(ससंभ्रमम् ।) सुसंगते किमिदानीमत्र करिष्ये । (ख)

सुसं०—सखि एतां तमालवीथिकामन्तरायित्वा निष्क्रामावः । (ग)

(निष्क्रान्ते ।)

राजा—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) वयस्य कै सा देवी वासवदत्ता ।

विदू०—भो न जानामि क सा । मया एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीर्घरोषतयेति भणितम् । (घ)

राजा—धिङ् मूर्ख ।

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥ १९ ॥

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासवदत्ता—हञ्जे काञ्चनमाले अथ कियदूर इदानीं सार्यपुत्रेण परिगृहीता नवमालिका । (ङ)

काञ्चनमाला—भर्त्रि एतत्कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यत एव । (च)

वासव०—तदादेशय मार्गम् । (छ)

(क) एषा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता । (ख) सुसंगदे किं दाणिं एत्थ करिस्सम् । (ग) सहि एदं तमालवीथिअं अन्तरिअ णिकमम्ह । (घ) भो न जानामि क सा । मए एसा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता अदिदीहरोसदाएत्ति भणिदं । (ङ) हञ्जे कञ्चनमाले अथ केत्तिअ दूरे दाणिं सा अज्जउत्तेण परिगिहीदा णोमालिआ । (च) भट्टिणि एदं कदलीघरअं अदिकमिअ दीसदि ऐव्व । (छ) ता आदेसेहि मैग्गम् । अविरतः कोपः दीर्घरोष इत्यर्थः । एषा सागरिका । राज्ञावगतार्थस्तु एषा इयमागतापरा देवी वासवदत्तति । अत्र वासवदत्तागमने । प्राप्तेति । कथमपि दैवात्सुदैवात्प्राप्ता । सागरिका रत्नावली च । प्रकटरागा प्रकटः स्पष्टं दृश्यमानः रागः अनुरागः पक्षे प्रभा यस्याः सा । कान्ता हृदयंगमा । उभयत्र समानम् । सा रत्नावली रत्नमालेव कण्ठमानीता एव भवता त्वया मम हस्ताद् भ्रंशिता प्रच्याविता । श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभारूपः संकरः । आर्यावृत्तम् ॥ १९ ॥ अत्र राजा धिङ् मूर्ख इत्यारभ्य भ्रंशिता भवता

१ सञ्चमङ्गम्, २ पार्श्वणि, समन्तादव० सविस्मयम्, ३ क्कासौ, ४ अनीत्वैव, ५ ०दत्ता मे पडिभादि, अवरा वास०, ६ तमालविडवं, कदलीवीटिआए णि०, ७ भो सा एदम्, सा क्खु, वअस्स एदं क्खु मए भणिदं एसा क्खु, अदिकोवण-
दाए, एसा वास० अवरा दीर्घरोसदाए संजुत्तानि, ८ एव्व, ९ ता एदु एदु देवी, १० मार्गम् ।
तत्थ एव्व गच्छम्ह.

काञ्चन०—एत्वेतु भर्त्री । (क)

राजा—वयस्य केदानीं प्रिया द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भर्त्रि यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्क्यामि
भर्त्रीमेव प्रतिपालयंस्तिष्ठतीति । तदुपसर्पेतु भर्त्री । (ख)

वासव०—(उपसृत्य ।) जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (ग)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य प्रच्छादय चित्रफैलकम् ।

(विदूषकः कैक्षायां फलकं प्रक्षिप्योत्तरीयेण प्रच्छादयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र अथ कुसुमिता नवमालिका । (घ)

राजा—देवि प्रथममिहागतैरप्यस्माभिस्त्वं चिरयसीति नैव दृष्टा ।
तदेहि । सहितावेव तां पश्यावः ।

वासव०—(निर्वर्ण्य ।) आर्यपुत्र मुखरागादेव मया ज्ञातं यथा
कुसुमिता नवमालिकेति । तन्न गमिष्यामि । (ङ)

विदू०—ही ही भोः जितं जितमस्माभिः । (इति बाहू प्रसार्य
नृत्यति । नृत्यतः कक्षान्तरात्फलकः पतति ।) (च)

(राजा अपवार्य विदूषकमद्भुत्यां तर्जयति ।)

विदू०—(अपवार्य ।) भो मा कुप्य । तूष्णीकस्तिष्ठ । अहमेवात्र
ज्ञास्यामि । (छ)

(क) एदु एदु भट्टिणी । (ख) भट्टिणि जहा समीपे भट्टा मन्तेदि तह तकेमि भट्टिणी
एव् पडिवालअन्तो चिट्ठदित्ति । ता उवसप्पदु भट्टिणी । (ग) जअहु जअदु अज-
उत्तो । (घ) अजउत्त अहं कुसुमिदा गोमालिआ । (ङ) अजउत्त मुखरागादो एव्
मए जाणिदं जहा कुसुमिदा गोमालिआत्ति । ता ण गमिस्सम् । (च) "ही ही भो
जिदं जिदं अम्हेहिं । (छ) भो मा कुप्य । तूष्णीओ चिट्ठ । अहं एव् एत्थ जाणिस्सम् ।

इत्यन्तेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपद्वितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषक-
वचसा निरोधात् निरोधनाख्यं प्रतिमुखसंघेर्ङ्गं दर्शितम् । उत्तरीयेण उपरिवलेण ।
उत्तरस्मिन्देहभागे भवसुत्तरीयम् । मुखरागात्त्वन्मुखकान्तिविशेषात् । आर्यपुत्रमुखरागा-
दिति समस्तं वा पदम् । नृत्यत इत्यादि एवंविधा विदूषकस्यानवधानता सर्वश्रुतैव ।

१ प्रियतमा. २ अस्मात्परं—देवि स्वागतम् । इत आस्यताम्. ३ गृहीत्वा कक्षे निशि-
पति. ४ राजा—(स्मितम्). ५ न सा दृष्टा, दृष्टा नवमालिका; समेतावेव. ६ अस्मा-
त्परं—नद् दृष्ट्वा विषादं नाटयति । इत्य०. ७ लयग्रेण; ८ लया दशान्वसन्तकमुखं
पदयति. ८ तुमं. ९ देवी. १० अध सवकं जिव्. ११ ०राण...सा गो०. १२ मोदि
जह एवं ता जिदं. १३ भो तूष्णीओ; तुमं चि०.

काञ्चन०—(फलकं गृहीत्वा निरूप्यापवार्यं ।) भर्त्रि प्रेक्षस्व तावत्कि-
मत्र चित्रफलक आलिखितम् । (क)

वासव०—(निरूप्यापवार्यं ।) काञ्चनमाले अयमार्यपुत्रः । इयं
पुनः सागरिका । किं न्वेतत् । (ख)

काञ्चन०—भर्त्रि अहमप्येतदेव चिन्तयामि । (ग)

वासव०—(सकोपहासम् ।) आर्यपुत्र केनेदमालिखितम् । (घ)

राजा—(सवैलक्ष्यस्मितम् । अपवार्यं ।) वयस्य किं ब्रवीमि ।

विदू०—(अपवार्यं ।) भो मा चिन्तय । अहमुत्तरं दास्यामि ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति ।) भवति मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुःखेना-
लिख्यत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतदालिख्यविज्ञानं दर्शितम् । (ङ)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवैतत् ।

वासव०—(फलकं निर्दिश्य ।) आर्यपुत्र एषापि यापरा तव समीप
आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् । (च)

राजा—(संस्मितम् ।) देवि अलमन्यथा शङ्क्या । इयं हि कापि
कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्यालिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

विदू०—भवति सत्यं सत्यम् । शपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदाप्य-
स्मामिदृष्टपूर्वा । (छ)

(क) भट्टिणि पेक्ख दाव किमेत्थ चित्तफलए आलिहिदं । (ख) कञ्चनमाले
अअं अज्जउत्तो । इअं उण साअरिआ । किं णेदम् । (ग) भट्टिणि अहं पि एदं एव
चिन्तेमि । (घ) अज्जउत्त केण एदं आलिहिदम् । (ङ) भो मा चिन्तेहि । अहं
उत्तरं दाइस्सम् । भोदि मा अण्णथा संभावेहि । अप्पा किल दुःखेण आलिहीअदित्ति
मम वअणं सुणिअ पिअवअस्सेण एतं आलेक्खविण्णार्णं दांसिदम् । (च) अज्जउत्त
एसावि जा अवरा तुह समीवे आलिहिदा ता किं अज्जवसन्तअस्स विण्णणम् । (छ)
भोदि सच्चं सच्चम् । सबामि बम्हणत्तेण जइ ईदिशी कदावि अम्हेहिं दिट्ठुव्वा ।

मा कुप्येत्थत्र निषेधार्थो नाशब्दो न तु माडयम् । सवैलक्ष्यस्मितमिति । विलक्ष्यस्य भावः
वैलक्ष्यम् । ' विलक्षो विस्मयान्विते ' इत्यमरः । वैलक्ष्यद्योतकं स्मितं वैलक्ष्यस्मितं तेन
सहितं यथा तथा सवैलक्ष्यस्मितम् । आत्मा स्वस्याकृतिः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन ।

१ (फ० गृहीत्वा) भट्टिणि. २ (निर्बर्ण्यं स्वगतम् ।) अअं...रिआ । (प्रकाशं
राजानं प्रति ।) अज्जउत्त किं णेदम्. ३० स्मितं कृत्वाप०, सवैलक्ष्यं विदूषकं संज्ञा-
पयति । विदू०—अप्पा किल इ०. ४ स्मितं कृत्वा; सवैलक्ष्यस्मितम्. ५ संभावितेन । इयं हि
मया स्वचेतसा विकल्पेण कन्यामिलि०. ६ पेक्खदु भट्टिणि किमेत्थ० आलि० ति. ७ भोदि
अप्पाथ किल इ०. ८ सच्चं सबामि. ९ बम्हणत्तेणेण (ब्राह्मण्येन),

काश्च०—(अपवार्य ।) भर्त्रि वृणाक्षरमपि कदापि संभवत्येवा(क)
 वास०—(अपवार्य ।) अयि ऋजुके वसन्तकः खल्वेषः । न जानासि
 त्वमेतस्य वक्रमणितानि । (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र मम पुनरेतच्चित्रफलकं
 प्रेक्षमाणायाः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तद्गमिष्याम्यहम् । (प्रस्थिता ।) (ख)
 राजा—(पटान्तेन गृहीत्वा ।) देवि ।

प्रसीदेति वृयामिदमसति कोपे न घटते
 करिष्यामेव नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
 न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा
 किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(सविनयं पटान्तमाकर्षन्ती ।) आर्यपुत्र मान्यथा
 संभावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना बाधते । तद्गमिष्यामि । (ग)

(क) भट्टिणि ध्रुवखरं पि कदापि संभवति जेव्व । (ख) अह उज्जै वसन्तको
 क्खु एषो । ण जाणासि तुमं एदस्स वक्रमणिर्दाइ । अज्जउत्त मम उणै एदं चित्तफलकं
 पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुप्पणा । तां गमिस्सं अहम् । (ग) अज्जउत्त मा अण्णवा
 संभावहि । सच्चं एव्वां सीसवेअणा बाधेदि । ता गमिस्सम् ।

घुणाक्षरमिति । घुणाख्यः कीटाविशेषः दाक्षिण लिखन् यदृच्छयाऽक्षराकारं रेखाविशेषं
 जनयति । अतो यदृच्छया अन्यवस्तुसंवादि किञ्चिदपि घुणाक्षरमित्युच्यते । यथात्र
 तथा प्रतिपादिता राज्ञालिखिता आकृतिः । ऋजुके सरले । कपटमजानति इत्यर्थः ।
 वक्रमणितानि व्याजोक्तीः । शीर्षवेदना राज्ञः परगतचित्तत्वादिति भावः । अत्र
 'वास०—(फलकं निर्दिश्य ।) अज्जउत्त' इत्यादिना 'सीसवेदना समुप्पणा' इत्यन्तेन
 वासवदत्तया वत्सराजस्य सागरिकानुरागोद्भेदनात्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमित्यङ्कम् ।
 प्रसीदेति । हे देवि प्रसीद मयि प्रसन्ना भव इति व्रूयां चेद् इदं क्रोधे असति
 अविद्यमाने । त्वया क्रोधो न दर्शित इति न घटते । न युक्तमित्यर्थः । एवं पुनः नो
 करिष्यामि इति व्रूयां चेद् अभ्युपगमः अकृतस्याङ्गीकारः भवेत् । मे दोषो नास्ति
 इति व्रूयां चेद् इदमपि त्वं मृषा मिथ्याभाषितं इति ज्ञास्यसि । एवं हे प्रियतमे अस्मि-
 न्प्रस्तावे किं वक्तुमुचितमिति न वेद्मि । काव्यलिङ्गमलंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ।
 लक्षणमुक्तं (२।१३) अत्र । चित्रगतयोर्नीयकयोर्दर्शनात्कुपिताया वासवदत्तया

१ इत्युत्थाय गच्छति, गन्तुमिच्छति. २ पटान्ते. ३ देवि प्रसीद प्रसीद. ४ करिष्ये इह
 नेव. ५ हि. ६ कदापि हिदिसं घृ० संभ० ता अलं कोपेण. ७ अज्ज एव. ८ मणिदीपो
 (मणिनीः). ९ ममावि. १० ता छहं तिष्ठद्वा अज्जउत्तो । अहं गमि०. ११ सच्चं...म.

(उभे निष्क्रान्ते ।)

विदूषकः—(पार्श्वोऽवलोक्य ।) भो दिष्ट्या वर्षसे । क्षेमेणास्माक-
मतिक्रान्ताऽकालवातावली । (क)

राजा—धिङ् मूर्खं कृतं परितोषेण । यान्त्याऽऽभिजात्यानि-
गूढो न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपानुबन्धः ।

भूमङ्गे सहस्रोद्भूतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मीं प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥ २१ ॥

तदेहि । देवीमेव प्रसादयितुं गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कर्दलीगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भो दिष्टिर्मां वडुसि । वल्लभेण अम्हाणं अदिक्कन्ता अआलवादावली ।

अनुनयात्पुंसासनामित्यङ्गमिदम् ॥ २० ॥ अयुक्तः कालः अकालः तत्र वातावली
इय । भूमङ्ग इति । भुवोभेङ्गः भूमङ्गः भुकुटिवन्धस्तस्मिन्सहसा उद्भूतेऽपि । क्रोधस्य
द्योतकमेतत् । दयितया वदनं परां नम्रतां नीतम् । मां प्रति मामुद्दिश्य भेदं करोतीति
भेदकारि हृदयस्पर्शि हसितम् । तथापि निष्ठुरं वचो नोक्तम् । अन्तः मध्ये यद्वाष्पं तेन
जडीकृतमपि चक्षुः न विस्फारितं विकाधितम् । एवं दयितया कोपः प्रकटीकृतः च
प्रश्रयः विनयः न मुक्तश्च । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

इति रत्नावलीटीकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

१ इति. २ अस्मात्परं-विद्व०—कहं कुविदा गता. राजा—वयस्य आभिजात्यविनि-
गूढः...बन्धः । तथा हि. ३ सहस्रोत्थिते. ४ तस्याः संप्रति. ५ अस्मात्परं-विद्व०—गदा
देवी वा० तां कीसं तुमं अरण्यरुद्धिं करोसि. ६ देवीसकाशमेव ग०; देवीं प्रसादयि-
तुमभ्यन्तरमेव; देवीं गत्वा प्रसादयामि; सर्वथा देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यत्रोपाय-
माकलयामि. ७ निष्क्रान्ता. ८ रत्नावलीनामप्रधाननाटिकायां द्वि०. ९ भो वयस्य
पसा वडु अवि० अम्हाणं अकालाआसकारिणी.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कौशाम्बिके कौशाम्बिके अपि दृष्टा
त्वया भर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वा । (कर्णं दृष्ट्वा ।) किं भणसि ।
कोऽपि कालस्तस्या आगत्य गताया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये ।
(अग्रतोऽवलोक्य ।) कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवागच्छति । तद्याद-
देन मुपसर्पामि । (क)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोऽप्रासम् ।) साधु रे अमात्यवसन्तक साधु ।
अतिशयितस्त्वयाऽमात्ययौगन्धरायणोऽनया संधिविग्रहचिन्तया । (ख)

मद०—(उपसृत्य सस्मितम् ।) हला काञ्चनमाले किमार्यवसन्तकेन
कृतं येन स एवं श्लाघ्यते । (ग)

काञ्चन०—हला मदनिके किं तवैतेन ज्ञातेन । त्वमिदं रहस्यं
रक्षितुं न पारयसि । (घ)

(क) कोसम्बिण् कोसम्बिण् अवि किं तु ए मद्रिणो सभासे कञ्चनमाला न वा ।
किं भणसि । कोवि कालो ता ए आच्छिद्य गदा ए सि । ता कर्हि दार्णि पेक्खि-
स्सम् । कहं एसा क्खु कञ्चनमाला इदो एव्व आच्छदि । ता जाव णं उवसण्णामि ।
(ख) साधु रे अमच्चवसन्तक साधु । अदिसइदो तु ए अमच्चजोगन्धरार्णो इमा ए
संधिविग्रहचिन्ता ए । (ग) हला कञ्चनमाले किं अज्ववसन्तएण किदं जेण सो
एव्वं सलाहिज्जदि । (घ) हलौ मअणि ए किं तव एदिणा जाणिदेण । तुंमं इमं
रहस्सं रक्खिदुं ण पारेसि ।

इत आरभ्य गर्भसंधिः यत्र प्रतिमुखसंधौ स्तोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सुहुरन्वेषणं क्रि-
यते । अथ वत्सराजस्य सागरिकायामनुरागं वर्णयितुं प्रवेशकमवतारयति—ततः प्रवि-
शतीत्यादिना । आकाशे इति । एतदेवाकाशभाषितमित्युच्यते—‘किं ब्रवीष्येवमित्यादि
विना पात्रं ब्रवीति यत् । ध्रुवेवानुक्तमध्येकस्तस्यादाकाशभाषितम् ॥’ इति तल्लक्षणम् ।
कोऽपि कियानपि । सोऽप्रासे सोल्लुण्ठनं सोपहासमिति यावत् । अमा सह भवः अमात्यः
संधिश्च विग्रहश्च संधिविग्रहौ तयोश्चिन्तया विचारेण । विद्वक्कपन्ने संधिविग्रहौ
नायिकयोः संयोगविप्रयोगौ । अत्र साधु रे इत्यारभ्य प्रवेशकेन अभूताहरणाख्ये

१ वृन्वाकर्ण्य, आकर्ण्य. २ परिक्रम्याम. ३ सोल्लासम्. ४ कोमोदिप. ५ पिअसहि
पे. ६ ०अणो वि. ७ सहि तव किं एदिणा पुच्छिदेण पओजणम्. ८ ण मे इमं
...०हुं पारेसि.

मद०—शपे देव्याश्चरणाभ्यां यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि । (क)

काञ्च०—यद्येवं तच्छृणु । अद्य खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्त-
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सममालापः श्रुतः । (ख)

मद०—(सकौतुकम् ।) सखि कीदृशः । (ग)

काञ्च०—यथा सुसंगते न खलु सागरिकां वर्जयित्वा अन्यत्किमपि
प्रियवयस्यस्यास्वस्थतायाः कारणम् । तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । (घ)

मद०—ततः सुसंगतया किं भणितम् । (ङ)

काञ्च०—एवं तथा भणितम् । अद्य खलु देव्या चित्रफलक-
वृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां रक्षितुं मम हस्ते समर्पयन्त्या यत्नेपथ्यं मे
प्रसादीकृतं तेनैव विरचितभट्टिनीवेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चन-
मालावेषधारिणी भूत्वा प्रदोष इहागमिष्यामि । त्वमपीहैव चित्रशालिका-
द्वारे मा प्रतिपालयिष्यसि । ततो माघवीलतामण्डपे तथा सह भर्तुः
समागमो भविष्यतीति । (च)

(क) सवामि 'देवीए चलोहिं जदि कसस वि पुरदो पआसेमि । (ख) जह
एवं ता सुणु । अज्ज वखु मए राअउलाओ पैडिणिउत्तमानाए चित्तसालिआदुआरे
वसन्तअस्स सुसंगदाए सैंम आलावो सुदो । (ग) संहि कीदिसो । (घ) जह
सुसंगदे ण वखु साअरिअं वज्जिअ अण्णं किं पि पिअवअस्सस्स अअच्छदाए कारणं ।
ता चिन्तेहि एत्थ पडिआरंति । (ङ) तंदो सुसंगदाए किं भणिदम् । (च) एवं
ताए भणिदम् । अज्ज खु देवीए चित्तफलअवुत्तन्तसङ्किदाए साअरिअं रविखहुं मम
हत्थे समप्पअन्तीए जं णेवैत्थं मे पसादीकिदं तेण जेव विरचिदभट्टिणीवेषं साअरिअं
गेण्हिअ अहं पि कखणमालावेषअरिणी भविअ पँओसे इह आगमिस्सम् । तुमं पि
इह एव चित्तसालिआदुआरे मं पडिवालइस्ससि । तदो माहवीलदामण्डवे ताए सह
भट्टिणो समारगँमो भविस्सदिति ।

गर्भसंघेः अङ्गमुक्तम् । चित्राणां शाला चित्रशाला सैव चित्रशालिका । स्वार्थे कः ।
सागरिकां वर्जयित्वा सागरिकानुरागनिमित्तमेवेदमस्वास्थ्यम् । चित्रफलकसंबन्धी
वृत्तान्तः चित्रफलकवृत्तान्तस्तेन संजातशङ्कया । नेपथ्यं वस्त्राभरणादि । वत्सोऽस्या

१ भट्टिणीए...जदि अहुं...प्पकासइस्सम्. २ कहिस्सम्. ३ पडि-णि-वुत्तन्तीए-
णिक्कमन्तीए. ४ सह अअं. ५ संहि कधेहिं कीदिसो सो आलावो. ६ एवं वसन्तएणं
भणिदं जह. ७ तवो अइ. ८ फलअदंसणसं०. ९ साअरिअं मम. १० जहापरिहिदं
(यथापरिहितं); जह पिणदं अत्तणो सव्वं मंडणं मह पसादीकिदं ता तेण एव देवी-
पसादलब्धेण अलंकरणेन विर०. ११ पदोसकाले भट्टिणो आ०, भट्टिणो आ०,
भट्टिणो सआसं. १२ इह आहिदा पडि०; इह जेव पडिवालिहि. १३ संगमो
गमं करिस्सामीत्ति.

मद०—(धरोपमं ।) सुसंगते हतासि खलु त्वं यैवं परिजनवत्सला
देवी वञ्चयसे । (क)

काञ्चन०—हला त्वमिदानीं कुत्र प्रस्थिता । (ख)

मद०—अहं खल्वस्वस्थशरीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता
त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या तव सकाशं प्रेषितास्मि । (ग)

काञ्चन०—अतिऋजुकेदानीं सा देवी यैवं प्रत्येति । एष खलु
भर्ताऽस्वस्थतामिषेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छादयन्दन्तोरणवलभ्या
तिष्ठति । तदेहि । एतं वृत्तान्तं भर्त्यै निवेदयावः । (घ)

(इति निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनावस्थां नाटयन्नुपविष्टो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

(क) सुसंगदे हतासि खलु तुमं जा एव्यं परिभणवच्छलं देवि ववोसि ।
(ख) हला तुमं दाणिं कहिं पात्थिदा । (ग) अहं खु अस्सत्थसरीरस्स भट्ठिणो
कुसलवृत्तन्तं जाणितुं गदा तुमं चिरअसीति उत्तमन्तीए देवीएँ तुह सआसं पेसिदम्मिह ।
(घ) अदिउजुआ दाणिं सा देवी जा एवं पत्तीअदि । एसो खलु भट्ठा अस्सत्थदा-
मिसेण अत्तणो मअणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवलभीए चिह्मदि । ता एहि ।
एदं वृत्तन्तं भट्ठिणीए णिवेदम्मिह ।

अस्तीति वःसला प्रेमवती । परिजनेषु वत्सला परिजनवत्सला ताम् । हतासि कृतप्रेत्यर्थः ।
निन्दाम्यञ्जकमिदम् । वञ्चयसे प्रतारयसि । ' गृध्रिवद्भयोः प्रलम्भने ' इत्यात्मनेपदम् ।
चिरं करोति चिरयति । उत्ताम्यन्त्या चिन्ताव्याकुलचित्तया । अतिशयेन ऋजुका सरला
अतिऋजुका । दन्तस्य तोरणं दन्तनिर्मितं बहिर्द्वारं यस्याः सा । ' तोरणोऽस्त्री
बहिर्द्वारम् ' इत्यमरः । दन्ततोरणा वलभी सौधोर्ध्ववेदम तस्मिन् । प्रवेशकलक्षण-
मुक्तम् । सोत्कण्ठं निःश्वस्येति क्वचित्पाठः । तत्र उत्कण्ठा उत्कलिका तया सहितं
यथा तथेति विग्रहः । किं तु निःश्वसेनैवोत्कण्ठा व्यज्यतेऽतो ह्योऽयं पाठः ।

१ आसनस्थो-मदनावस्थो रा०. २ सोत्कण्ठं नि०. ३ हवा आसि सुसं० तुमं हवा
असि...पिअप्पसाद्वत्सलं; हवा खलु तुमं सुसं० जा एव्यं वच्छलां वि भट्ठिणीं व०.
४ हला मअणिके; सहि तुमं वि दाणिं कहिं. ५ पवुत्ति. ६ भट्ठिणीए पे०; ७ए समीचे.
७ अइ उ० दाणिं; काञ्च०—(विहस्य ।) आवि०. ८ पत्तिआआदि. ९ वन्तव०; १०भीए
अवरि. १० अस्मात्परं—मञ्ज०—हला एवं करोह । ता लहु मच्छन्हु; जं ते रोआदि.

संतापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सद्यतां
नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।
यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्रातो गृहीत्वा चिरं
विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो मेहदाश्चर्यम् ।

मनश्चैलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।
कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन् ।

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः
प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यद्भोके प्रसिद्धिं गतम् ।

संताप इति । हे हृदय यद् यस्मात्कारणात् तदा कदलीगृहाभ्यासे सागरिका-
समागमसमये कथमपि देवात् प्राप्तः । सान्द्रः घनश्चासौ चन्दनरसश्च तस्य इव सुख-
शीतलः स्पर्शः यस्य स सान्द्रचन्दनरसस्पर्शः तस्याः करः । गृहीत्वा करेण धृत्वेत्यर्थः ।
मूढेन अकार्यज्ञेन मया त्वयि चिरं बहुकालं न निहितः स्थापितः । तत् तस्माद् [अध्या-
हार्यमेतत्] संप्रत्यधुना स्मरः कामः अनल इव स्मरानलः तेन कृतः स्मरानलकृतः
अयं संतापः दाहः क्षयताम् । अस्य उपशमः शान्तिः नास्ति एव । तां प्रति तस्याः
प्राप्तिमुद्दिष्येत्यर्थः । त्वं पुनः मुधा व्यर्थं किं किमर्थं ताम्यसि ग्लायसि । व्यर्थ एव ते
ताप इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥ महदाश्चर्यमेव
दर्शयति—मन इत्यादिना । मनः अन्तःकरणं प्रकृत्या स्वभावैरेव चलं चञ्चलमस्थिर-
मित्यर्थः । तदुक्तं भगवद्गीतायां—‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इति । दुःखेन
लक्ष्यते ज्ञायते इति दुर्लक्ष्यं त्रक्षुरग्राह्यमिति यावत् । च । अणुत्वादिति भावः । तथापि
एवं तस्य दुर्वध्यत्वेऽपि मे एतन्मनः कामेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः समं तुल्यकालं
कथं विद्धम् । प्रथमं वेध एव दुःसाध्यः । तत्रापि न एकेन बाणेन किं तु सर्वैरपि ।
तत्रापि न यथाकथंचिदवसरं प्राप्य किं तु समकालमित्यहो महदाश्चर्यमिति भावः ।
अत्र वेधस्य सैथर्यत्वलक्ष्यत्वरूपहेत्वोरसत्त्वेऽपि वेधस्य कार्यस्य वर्णनाद्विभावनालंकारः ।
अनुश्रुप छन्दः ॥ २ ॥ कुसुमधन्वन् कुसुमानि धनुस्स असौ कुसुमधन्वा तसंबो-
धनम् । ‘धनुषश्च । वा संज्ञायाम्’ इति वानङ् । बाणा इति । मनसि भव उत्पत्तिर्यस्य
स मनोभवस्तस्य मनोभवस्य कामस्य पञ्च बाणा नियताः नियमितसंख्याकाः । तेषां
बाणानाम् । नास्ति संख्या यस्यासौ असंख्यः । अस्माकमिव विधा प्रकारो यस्य सः
अस्मद्विधः प्रियाविप्रयुक्तः जनः एव प्रायः बाहुव्येन लक्ष्यः वेध्यः । इति यद्भोके

१ ऽशमो हि. २ संप्रति. ३ तथा. ४ ऽवादात्. ५ आश्चर्यं; आ० आश्च०; ऽदाश्चर्यम् ।
तथा हि. ६ मनः प्रकृत्यैव चलं. ७ अपि च भो भो विषमायुध. ८ लक्ष्यमिति.

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्वः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विचिन्त्यै ।) न तथाऽहमेवविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथाऽन्तर्नि-
गूढकपैसंरम्भाया देव्या लोचनगोचरगता तपस्विनी सागरिकाम् ।
तथा हि ।

हिया सर्वस्यांसौ हरति विदितास्मीति वदनं

द्वयोर्दृष्टालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ ४ ॥

तद्वातान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः ।

(ततः प्रविशति हृद्यो वसन्तकः ।)

विदू०—(सपरितोषम् ।) ही ही भोः । कौशाम्बीराज्यलभेनापि न

तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोष आसीद्यादृशोऽद्य मम सकाशात्प्रियवचनं
श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद् गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयि-
ष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथमेष प्रियवयस्य इमामेव दिशमव-
लोकयंस्तिष्ठति । तथा तर्कयामि मामेव प्रतिपालयतीति । तदुपसर्पा-

प्रसिद्धिं गतं तदधुना त्वयि विप्रतीपं विपरीतं दृष्टम् । तत्र हेतुमाह—यस्माद् असंख्यैः
गणनारहितैः शरैः त्वया विद्वः अयं मादृशः कामिजनः कामुकवर्गः अशरणः नास्ति
शरणं रक्षिता यस्य तादृशः सन् त्वया पञ्चतां पञ्चसंख्यावत्तां पक्षे पञ्चभूता-
त्मकताम् । मरणमिति यावत् । नीतः प्रापितः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ३ ॥
एवं विधा यस्याः सा एवंविधा तादृशी अवस्था यस्य स एवंविधावस्थः । अन्तः
हृदये निगूढः संवृतः कोपस्य संरम्भ आवेशो यस्याः सा तस्याः । तपस्विनीं दीनताम् ।
ह्रियेति । विदिता अस्मि मम चेष्टितं राज्ञा रहसि संगमादि ज्ञातमिति हेतोः हिया
लज्जया असौ सर्वस्य जनस्य । सर्वस्माज्जनादिति यावत् । वदनं हरति व्यावर्तयति ।
द्वयोः आलापं भाषणं दृष्ट्वा आलपन्तौ द्वौ जनौ दृष्टेयर्थः । आत्मविषयामात्म-
संबन्धिनीं कथां कलयति । सखीषु स्मेरासु सहासासु अधिकं वैलक्ष्यं लज्जां प्रकटयति ।
एवं प्रिया प्रायेण बाहुल्येन हृदये निहितः स्थापितः य आतङ्कः भयं पीडा वा । 'आतङ्को
भयपीडयोः' इति क्रोशः । तेन विधुरा व्याकुला आस्ते । शिखरिणी वृत्ताम् ॥ ४ ॥

१ यत्तैर० २ त्वयेमां वशाम् ३ निःश्वस्य ४ एवमव० एतदव० ०स्मान् चिन्त०
५ रोष० ०संभारायाः ६ देव्या गो० तमिव तप० ७ स्याथो नयति, स्याग्नि न०
८ कथां नात्म० ९ वैलक्ष्यमिति मे १० विधुरम् ११ प्रेषितश्च मया तद्वातान्वेषणाय
वस० तत्कथं चिरयति १२ (प्रविश्य) वस० १३ सहर्षम्

म्येनम् । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्ट्या
वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या । (क)

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य अपि कुशलं प्रियायाः ।

विदू०—(सगर्वम् ।) भो अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि । (ख)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

विदू०—(साहंकारम् ।) भोः कस्मान्न भविष्यति यस्य ते उपहसित-
बृहस्पतिबुद्धिबिभवोऽहममात्यः । (ग)

राजा—(विहस्य ।) नै खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि ।
तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विदूषकः—(कर्णे ।) एवमेवैव । (घ)

राजा—(सहर्षम् ।) साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकम्
(इति हस्तादपनीय कटकं ददाति ।)

विदूषकः—(कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य ।) भो इमं तावच्छुद्ध-
सुवर्णकटकमण्डितहस्तमात्मनो ब्राह्मण्यै गत्वा दर्शयिष्यामि । (ङ)

(क) ही ही भोः । कोसम्भीरज्जलाहेणावि ण तादिसो पिअवअस्सत्स परितोसो
आसि जादिसो अज्ज मम सभासादो पिअवअणे सुणिअ भविस्सदिति तक्केमि^१ ।
ता जाव गदुअ पिअवअस्सत्स थिअदस्सम् । कथं एसो पिअवअस्सो इमं जेव दिसं
अवलोकन्तो चिट्ठदि । तहा तक्केमि मं एव्व पडिवालेदिति । ता उवसण्णामि णम् ।
जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिआ वडुसि समीहिदं भेधिकिए कज्जसिद्धिए ।
(ख) भो अचिरेण सअं जेव पेक्खिअ जाणिस्ससि । (ग) भो कीस ण भविस्सदि
जस्स दे उवहसिदबिहण्णइबुद्धिविहवो अहं अमच्चो । (घ) एव्वमेवम् । (ङ) भो
इमं ताव सुद्धसुवण्णकडअमण्डितहत्थं अत्तणो वम्मणीए गदुअ दंपइस्सम् ।

प्रियवचनं अभीष्टसिद्धेः दर्शकं वचनम् । अत्र ही ही । भो इत्याभ्य भविष्यतीति तर्क्यामि
इत्यन्तेन रत्नावलीप्रसिवातापि कौशाम्बीराज्यलाभादतिरिच्यते इत्युक्त्याभिधानाद्
उदाहृतिरिति गर्भसंशेरङ्गम् । समीहिताभ्यधिकया समीहितं सागरिकायाः कुशल-
वार्तालाभः तस्मादभ्यधिका सागरिकासमागमसंघटनरूपा सिद्धिः तया । उपहसितः

१ ०याः सागरिकायाः । २ वयस्य न खलु किञ्चिन्न सं० । ३ ०मेवं कथयति । ४ सप-
रितोषम् । ५ ०भोः ही ही भोः...लम्बेण ण तादिसो ०स्सो सपरितोसो आसी-
६ तक्केमि । मं एव्व पडिपालअन्तो चिट्ठदि । ता उप० । (उपसृत्य ।) जअदु जअदु भवं
समीहिदसहिवाए कज्ज० । ७ ०हिदकज्ज० । ८ ०स्सदि । जस्स पिअवअस्सो दे उव०
वो अहं वडुमि । ९ ताव सअं सीवण्ण० मण्डितं अत्ताणअं कदुअ; मोदु एव्व दाव ।
इमं सुद्धसो; इदं दाव अणअरअणअसिदसोवण्णकडअसुसिदे अप्पाणं गदुअ ये वट्ठ० ।

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे पश्चाद् दर्शयिष्यसि ।
जायता तावत्किमवशिष्टमह्म इति ।

विदूषकः—(विलोक्ये) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु गुर्वनु-
रागोत्क्षिप्तहृदयः संध्यावधूदत्तसंकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति
भगवान्सहस्ररश्मिः । (क)

राजा—(विलोक्य सहर्षम् ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसित-
महः । तथा हि ।

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य
प्रातः प्राप्नुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ।
व्याकुल्यावस्थितोऽस्तक्षितिभूति नयतीवैष दिक्चक्रमर्कः ॥ ५ ॥
अपि च ।

(क) भो पेक्ख पेक्ख । एसो वडु गुत्थाणुराओक्खित्तहिअओ संक्षान्द्विण्ण-
संकेदो विअ अत्थगिरिओहेरंकाणं अनुसरदि भववं सहस्सरसी ।

बृहस्पतेः वाचस्पतेः बुद्धेः विभवो येन । ततोऽप्यधिककुशाग्रबुद्धिः इत्यर्थः । कर्णे एव-
मेवमिति—अत्र तत्त्वार्थकथनात् मार्गाख्यं गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । बुद्धं यत्सुवर्णं तस्य
कटकेन सङ्घटितः हस्तः तम् । ब्राह्मण्यै स्वपत्न्यै । गुरुत्वासावनुरागश्च तेन उल्लिखितं
व्याक्षिप्तं हृदयं यस्य । संध्या एव वधूः तथा दत्तः संकेतः अमुकसमये त्वया
अमुकस्थल आगन्तव्यमित्येवंरूपः यस्य । अस्तगिरेः शिखरमस्तगिरिशिखरं तत्र
यत्काननं तत् । सहस्रं रश्मयः किरणा यस्य स सहस्ररश्मिः सूर्यः । पर्यवसितमव-
सन्नम् । अध्वानमिति । एकं चक्रं यस्यासौ एकचक्रः मे रथः भुवनभ्रान्तिदीर्घं
भुवने भ्रान्तिः भ्रमणं तेन दीर्घमध्वानं विलङ्घ्य पुनः प्रातः प्रातःकाले प्राप्नुम्
उदयाचलमिति शेषः । न प्रभवति शक्यति इति मनसि न्यस्तः चिन्ताया अतिभारः येन
स न्यस्तचिन्तातिभारः एषः अर्कः सूर्यः अस्तक्षितिभूति अस्ताचले अवस्थितः सन् ।
संध्याया आमृष्टा विलुप्ताः तेभ्योऽवशिष्टो यः स्वकिरणानां परिकरः समूहः स एव
स्पष्टा प्रकटं भासमाना हेमारपाङ्क्तिः हेमः अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डानां पाङ्क्तिः यस्य तत् ।
दिक्चक्रमाकृष्य द्वितीयचक्रस्थाने योजयितुमिति शेषः । नयति इव । उपप्रेक्षालंकारः ।

१ (विधृत्य) सखे. २ पुनः. ३ अवसितमहः. ४ विदू०—किं ण पेक्खदि भवे; जं
पिअवअस्सो—भट्टा—आणवेदि. ५ परिक्रम्याव० च सहर्षम्. ६ राजा—अये पर्य०.
७ कृष्टा०. ८ स्पृष्टः करैः स्प०; ०पक्तिः. ९ वारुणीव०. १० गिरिकाण०; गिरिकुहर-
का० अहिंस०.

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव
सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

तदुत्तिष्ठ । माधवीलतामण्डपं गत्वा प्रियतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

विदूषकः—भोः शोभनं भणितम् । (इत्युत्तिष्ठतः ।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु
बहलीकृतविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकृष्ण-
च्छविः प्रसरति पूर्वदिशं प्रच्छादयस्तिमिरसंघातः । (ख)

(क) भो सोर्हणं भणितं । (ख) भो वयस्य पेक्ख पेक्ख । एषो कश्चिद्विरल-
किदविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिसासिणच्छवी पसरति पूर्व-
दिशं प्रच्छादयन्तो तिमिरसंघातो ।

समधरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ यातोऽस्मीति । हे पद्मनयने पद्मं नयनं यस्यास्तत्संबुद्धिः ।
यातोस्मि गतोस्मि । एष मम समयः नियतः अस्तस्य कालः एष सुप्तेत्यादिना
वक्ष्यमाणः मम समयः संकेतः इत्यपि ध्वनिः । मयि गतेपि न विरविरहचिन्ता
कार्या इत्याह—सुप्ता । कमलनयननिमीलनात् तथोक्तिः । भवती मयैव प्रतिबोधनीया
विकासयितव्या सान्त्वयितव्या च । इति उक्तप्रकारेण अस्तमस्तकनिविष्टकरः अस्त-
मस्तके निविष्टः कराः किरणा यस्य स तथोक्तः । पक्षे अस्तं शोकादधोनिहितं
यन्मस्तकं शिरः अर्थान्नायिकायाः तत्र निविष्टः सान्त्वनार्थं निहितः करो हस्तो यस्य ।
सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति इति सूर्यः । ‘ राजसूयसूर्य ’—इत्यादिना निपातनात्क्यप्
रुडागमश्च । सरोरुहिण्याः नायिकायाः प्रत्यायनां विश्वासोत्पादनं करोतीव । अत्रे-
दमपि अर्थान्तरं प्रतीयते—हे पद्मनयने कमलनेत्रे अधुना यातोस्मि यतोयं मम गमन-
कालः । सुप्ता भवती संकेतं पालयता मयैवागत्य प्रतिबोधनीया जागरयितव्या । इति
सूरिषु वृद्धेषु साधुः सूर्यः कश्चिन्नायकः सरोरुहं लीलार्थमलंकारार्थं वा कमलमस्या
विद्यते इति सरोरुहिणी । तादृश्या नायिकायाः । शोषं समानम् । श्लेषाश्रया समासोक्ति-
रूपेक्षा च तयोः संकरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६ ॥ प्रियासंकेतावसरं प्रियागमनं
यावदित्यर्थः । न बहलः अबहलः बहलः घनः संपद्यमानः कृतः बहलीकृतः ।
बहलीकृतः स्थगितान्तरालः कृत इत्यर्थः । विरलः वनराजीनां संनिवेशः संस्थानं येन
स तथोक्तः । गृहीतः घनः बहलः पङ्कः कर्दमः यैः ते गृहीतघनपङ्काः । पीवराः
स्थूला वनवासिनः वराहाश्च महिषाश्च वनवराहमहिषाः । शाकपार्थिवादिः । गृहीतघन-

१ वदने. २ ममैव. ३ वयस्य तदु०; ०त्तिष्ठ तत्रैव ०मण्डपे. ४ प्रियासंकेतसमयं
५ ०ष्ठति. ६ भो सोर्हणं भणिति. ७ तद्विषयग्राहिद...वनमहिस...विशणितो (स्निग्धो)
ओवरादि पुरत्थिमि० (अवतरति पुरस्ति०).

राजा—(समन्ताद्विलोक्य ।) संखे साधु दृष्टम् । तथा हि ।

पुरः पूर्वमिव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं
क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागोस्तिरयति ।

उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ ७ ॥

तदादेशय मार्गम् ।

विदू०—एत्वेतु प्रियवयस्यः । (क)

(परिक्रामतः ।)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्य एतत्खलु समासन्नं संसक्तबहल-

लताभिः पिण्डीकृतान्धकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र
स्थगयते । (ख)

राजा—(गन्धमाघ्राय ।) वयस्य गच्छाग्रतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मार्गः । तथा हि ।

पालीयं चर्मपकानां नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः
सान्द्रा वीथी तथेयं वकुलविटपिनां पाटलापङ्क्तिरेषा ।

(क) एतु एतु पिश्वअस्सो । (ख) भो वयस्स एदं वल्लु समासणं संसक्त-
बहलपत्तपादवल्लदाहिं पिण्डीकिदान्धआरं विअ मअरन्दुज्जाणाम् । ता कंहं एत्थ मग्गो
लक्खीअदि ।

पङ्काश्च ते पीवरवनवराहमहिषाश्च तेषामिव कृष्णा छविः कान्तिर्यस्य । पुर इति । अयं
पुरो दृश्यमानः हरकण्ठद्युतिहरः हरस्य कण्ठः तस्य द्युतिः कान्तिः तां हरति अनुकरो-
तीति तथोक्तः । कृष्णवर्ण इत्यर्थः । तमःसंघातः पुरः प्रथमं पूर्वमिव दिशं स्थगयति ।
क्रामन् क्रमाद्वीणां हुमाणां पुराणां च विभागान् भिन्नानवयवान् तिरयति आच्छा-
दयति । तदनु तपश्चात् पीनत्वं घनतामित्यर्थः उपेतः भुवनस्य लक्षणया तद्वर्ति-
लोकस्य ईक्षणानां लोचनानां फलं पदार्थोवलोकनरूपं हरति विलम्पति । स्वभावोक्तिः ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७ ॥ समासन्नं समीपस्थितम् । संसक्तानि अन्योन्यानुविद्धानि बह-
लानि पत्राणि यासां ताः पादपाश्च लताश्च ताभिः । पिण्डीकृतः पुर्जकृतः ।
पालीयमिति । नियतमियं चर्मपकानां पाली श्रेणिः । अयमसौ सुविज्ञातः सुन्दरः
सिन्दुवारः निर्गुण्डीवृक्षः । तथा इयं वकुलविटपिनां केशरवृक्षाणां सान्द्रा निविडा वीथी

१ सहर्षं सम०. २ वयस्य सम्यन्द०, सम्यग्रपलाक्षितम्. ३ पुरा. ४ ततोऽद्यापि
विशदः-विदिशः. ५ विभागः. ६ च जनस्येक्षणपथः. ७ तदेव्यवतरावः. ८ वयस्य सुवि-
ज्ञातमेतत् । पश्य. ९ सुपरिचितः. १० आलीयं. ११ चन्दनानां सरमिरयमसौ.
१२ सिन्दुरः. १३ भवः. १४ बहलपादवदाप (बहलपादपतया).

आध्यायाध्याय गन्धं विविधमाधिगतैः पादपैरेवमस्मि-

न्व्यक्तिं पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरतमोनिहृतोऽप्येष चिह्नैः ८

(इति परिक्रामतः ।)

विदू०—भो एतं खलु निपतन्मत्तमधुकरं कुसुमामोदवासितदशदिशं
मसृणमरकतमणिशिलाकुण्डिमसुखायमानचरणसंचारसूचितं तमेव माधवी-
लतामण्डपं संप्राप्तौ स्वः । तदिहैव तिष्ठतु भवान् यावदहं देवीवेषधारिणीं
सागरिकां गृहीत्वा लब्धागच्छामि । (क)

राजा—वयस्य तेन हि त्वर्यतां त्वर्यताम् ।

विदू०—भोः मोत्ताम्य । एष आगतोऽस्मि । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

राजा—यावदहमप्यस्यां मरकतशिलवेदिकायामुपविश्य प्रियायाः
संकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उपविश्य सचिन्तम् ।) अहो कौऽपि
कामिजनस्य स्वगृहिणीसमागमं परिभाविनो जनमभिनवं प्रति पक्षपातः ।
तथा हि ।

(क) भो एदं कञ्चु णिविडन्तमत्तमहुँअरं कुसुमामोदवासिददसदिसं मसिणमरकद-
मणिसिलाकुण्डिमसुहाअन्तचलणसंचारसूचिदं तं एव माहवीलदामण्डपं संपत्तम् । ता इह
जेव्व चिद्वुँ भवं जाव अहं देवीवेषधारिणं साअरिअं गोण्डिअ लहुँ आअच्छामि ।
(ख) भो मा उत्तम । एस आगदोमि ।

आवलिः । एषा पाटलानां पाटलीनां पङ्क्तिः । अस्मिन्नुद्याने अतिशयेन द्विगुणं द्विगुण-
तरं तच्च तत्तमथ तेन निहृतः तिरस्कृतः अपि एष मार्गः । एवं विशिष्टा विधाः
प्रकारा यस्य स विविधः तं विविधं गन्धमाध्यायाध्याय अधिगतैः ज्ञातैः पादपैः चिह्नैः
व्यक्तिं प्रयाति स्फुटो भवति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥८॥ निपतन्तः मधुकरा यस्मिन् । कुसु-
मानामामोदः अतिमनोहरः गन्धस्तेन वासिताः । सुरभीकृता इत्यर्थः । दश दिशो येन
तत् । मद्युगा याः मरकतमणीनां शिलाः तासां कुण्डिमं निबद्धभूमिः तस्मिन् सुखं वेदयते
अनुभवतीति सुखायमानः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति कथञ् । यः चरणसंचारः ।
संचारकवेद्यसुखस्य संचारे उपचारः । तेन सूचितम् । देव्या वेशमवश्यं धरतीति
देवीवेषधारिणी । धृधातोः 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति णिनिः । उपपदसमासः ।
भूयान् कामोस्य इति कामी । भूमिनि इति प्रत्ययः । कोपि अनिवेचनीयः । स्वस्य
स्वा वा गृहिणी तथा तस्या वा समागमः तं परिभवतीति तस्य । ताच्छीत्ये णिनिः ।

१ रेव य०. २ तो ह्येष. ३ संकेतं. ४ किमपि. ५ समागमं परित्यज्य. ६ ० अरवहल-
बकुल-कुसुम-वासिददिसामुहं. ७ चिद्व तुमं जाव अहं पि देवी.

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

अये कैथं चिरयति वसन्तकः । तैत् किं नु खलु विदितः स्यादयं
वृत्तान्तो देव्या ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हज्जे काञ्चनमाले सत्यमेव मम वेपं कृत्वा सागरिका-
ऽऽर्यपुत्रमभिसरिष्यति । (क)

काञ्चन०—कथमन्यथा भट्टिन्यै निवेद्यते । अथ वा चित्रशालिका-
द्वारे स्थितो वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति । (ख)

वासव०—तेन हि तत्रैव गच्छावः । (ग)

काञ्चन०—एत्वेतुं भट्टिनी । (घ)

(उभे परिक्रामतः ।)

(क) हज्जे काञ्चनमाले सच जेव्व मम वेसं कदुअ साअरिआ उज्जउत्तं अहि-
सैरिस्सदि । (ख) कथं अण्णवां भट्टिणीएँ णिवेदीअदि । अथ वा चित्तसालिआ-
दुआरे द्विदो वसन्तओ जेव्व दे पच्चअं उप्पादइस्सदि । (ग) तेण हि तहि जेव
गच्छम्ह । (घ) एदु एदु भट्टिणी ।

अभिनवं जनं नवल्लोरूपम् । पक्षपातः गाढाभिलाष इति यावत् । प्रणयविशदा-
मिति । संकेते संकेतस्थाने तिष्ठतीति संकेतस्था कामिनी कामवती नायिका ।
परेण विदिता स्यां कोपि मां पश्यति किमिति वा शङ्का जाता अस्याः सा शङ्किता
सती प्रणयविशदां प्रणयेन प्रेम्णा विशदां प्रसन्ना दृष्टिं न ददाति । विश्रब्धं न पश्यती-
त्यर्थः । कण्ठाश्लेषे आलिङ्गनविधौ रसात्प्रीत्या स्तनौ घनं दृढं न घटयति । स्तनोप-
पीडं नालिङ्गतीत्यर्थः । प्रयत्नेन धृता प्रयत्नधृता अपि गच्छामीति बहुशः वदति ।
तथापि एवमरतिहेतुषु सस्त्वपि । अहो इत्याश्चर्ये । रमयतितरां हि नायकमतिशयेन
रमयत्येव । अत्र कारणाभावेऽप्यतिशयरमणरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनालंकारः । हरिणी
वृत्तम् ॥ ९ ॥ किं नु खल्विति वितर्के । अन्यथा अलीकमित्यर्थः । प्रत्ययं विश्वासम् ।

१ तद्दानविधेयणाय गतः कथं. २ न खलु. ३ देव्या वासवदत्तया; देव्याः ४ ० स-
रदि. ५ ० धा वा. ६ देवीए. ७ उच्यते, संग्रहिदो.

(ततः प्रविशति कृतावगुण्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—(कर्णं दत्त्वा ।) यथा चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः श्रूयते तथा तर्क्याभ्यांगता सागरिकेति । (क)

काञ्चन०—भट्टिनि इयं सा चित्रशालिका । तद्यावद्वसन्तकस्य संज्ञां करोमि । (इति छोटिकां ददाति ।) (ख)

विदू०—(सहर्षमुपसृत्य सस्मितम् ।) सुसंगते सुष्ठु खलु कृतस्त्वयैष काञ्चनमालाया वेषः । अथ सागरिकेदानीं कुत्र । (ग)

काञ्चन०—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) नन्वेषा । (घ)

विदू०—(दृष्ट्वा सविस्मयम् ।) एषा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता । (ङ)

वासव०—(सौशङ्क्यमात्मगतम् ।) कथं ज्ञातास्मि । (च)

विदू०—(छोटिकां ददाति ।) भवति सागरिके इत आगच्छ । (वासवदत्ता विद्वस्य काञ्चनमालामवलोकयति ।) (छ)

काञ्चन०—(अपवार्य अङ्गुल्या तर्जयन्ती ।) हताश स्मरिष्यस्येत-
दात्मनो वचनम् । (ज)

विदू०—त्वरतां त्वरतां सागरिका । एष खलु पूर्वदिश उद्गच्छति भगवान्मृगलाञ्छनः । (परिकीर्तयति ।) (झ)

(क) जथा चित्तशालिआदुआरे पैदसहो सुणीअदि तथा तकेमि आगदा साअ-
रिअत्ति । (ख) भट्टिणि इअं सा चित्तशालिआ । ता जाव वसन्तअस्स सण्णं केरेमि ।
(ग) सुसंगदे सुठु कखु किदो तुए एसो कञ्चणमालाए वेसो । अथ साअरिआ
दाणिं कहिं । (घ) णं एसो । (ङ) एसो फुळं एव्व देवी वासवदत्ता ।
(च) कथं जाणिदस्सि । (छ) भोदि साअरिए इदो आअच्छ । (ज) इदास
सुमारिस्ससि एदं अत्तणो वअणम् । (झ) तुरअदु तुअरदु सोअरिआ । एसो कखु
पूर्वदिसादो उगगच्छदि भअवं मिअलच्छणां ।

कृतावगुण्ठनः कृतमवगुण्ठनं मुखावेष्टनं येन स तथा । अत्र वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां
सागरिकासुसंगतावेषाभ्यां राजविद्वक्कयोरभिसंधीयमानत्वादधिबलमिति गर्भसंवे-
रङ्गम् । तर्जयन्ती भर्त्सयमाना । मृगः लाञ्छनं यस्य स मृगलाञ्छनः चन्द्रः ।

१ उपविष्टः कृता० २ निदर्शयति ३ ससंभ्रममा०—मपवार्य ४ पश्यति ५ विद्वषकं
त० ६ सर्वे परिक्रामन्ति ७ पडिस्सहो (प्रतिश०) ८ वेमि ९ एसा सा १० इअं...
देवी ११ पञ्चभिण्णादग्नि एवेण (प्रत्यभिज्ञातास्येतेन) । ता गमिस्सम् । (इति गन्तु-
मिच्छति ।) १२ इवो इवोः पडि पडि १३ सुमरेत्ति १४ भोदी सा० १५ अस्मात्परं—
(ससंभ्रममपवार्य—ससाध्वसम्) अअर्थं मिअलच्छणं णमो दे । छुत्तअं दाव ओआरिद-
सरीरो (अपचारितशरीरः) होहि जेण पेक्खामि से भाषाएअन्धम् इत्थं० कचित्

राजा—अये उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमिदमत्यर्थमुत्तभ्यति मे चेत्तैः । अथ वा ।

तीव्रः स्मरसंतापो न तथोदौ बाधते यथासंज्ञ ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

विदू०—(कर्णं दत्त्वा ।) भवति सागरिके एष खलु प्रियवयस्यस्त्वा-

मेवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं मन्त्रयते । तन्निवेदयाम्यस्मै तवागमनम् । (क)

वासव०—(शिरःसंज्ञां ददाति ।)

विदू०—(राजानमुपसृत्य ।) भो वयस्य दिष्ट्या वर्धते । एषा खलु

मयानिता सागरिका । (ख)

राजा—(सहर्षं सहसोत्थाय ।) वयस्य कासौ कासौ ।

विदूषकः—नन्वेषा । (ग)

राजा—(उपसृत्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रम्भागर्भनिभं तथोरुगुलं बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

(क) भोदि सागरिए एसो खु पिअवअस्सो तुमं जेव उद्दिशिअ उत्कण्ठा-
णिभरं मन्तेदि । ता णिवेदेमि से तुहागमणंम् । (ख) भो वअस्स दिष्टिआ वड्डसि ।
एसा खलु मए आणीदा साअरिआ । (ग) णं एसा ।

उपस्थितः आसन्नः प्रियासमागमः यस्य । तीव्र इति । तीव्रः कठोरः स्मरस्य संतापः
कामक्रुतो दाहः आदौ प्रियादर्शने जाते तथा न बाधते यथा आसन्ने प्रियासमागमे
बाधते । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रावृषि वर्षासु अभ्यर्णजलागमः अभ्यर्णः समीपः जलागमः
वृष्टिरिति यावत् यस्मिन् तादृशः दिवसः नितरां तपति । न तु प्रावृषारम्भदिवस-
स्तथा । दृष्टान्तालंकारः । आर्या ॥ १० ॥ उत्कण्ठानिर्भरं उत्कण्ठा सस्पृहं चिन्तनं
सा निर्भरा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । अत्र 'राजा-अये उपनतप्रियासमागमस्य'
इत्यत्र आरभ्य 'निवेदयामि तवागमनम्' इत्यन्तेन वत्सराजस्य सागरिकासमागममभि-
लषतः एव आन्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमो नाम गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । प्रिये सागरिके ।
शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः हिमकिरणः चन्द्रः तद्वत्तापहरणादाह्लाद-

१ (सौत्कण्ठमागमनम् ।) उप०. २ संगमोत्सुकीऽपि. ३ अकारणम्. ४ उत्तपति.
५ मनः. ६ अथ वा साधुरयं जनापवादः-प्रवादः. ७ तथासौ. ८ प्राप्तः. ९ सन्तः.
१० सुतरां. १० आकर्षणं. ११ शिरश्चालयति. १२ उपसर्पन्. १३ अगमनम् । (सहसो-
पसृत्य ।) भो एसा आअदा साअरिआ.

वासव०—(सवाष्पमपवार्य ।) काञ्चनमाले एवमपि मन्त्रयित्वार्य-
पुत्रः पुनरपि मामालपिष्यतीत्यहो आश्चर्यम् । (क)

काञ्च०—(अपवार्य ।) भर्त्रि एवं न्विदम् । किं पुनः साहसिकानां
पुरुषाणां न संभाव्यते । (ख)

विदूषकः—भवति सागरिके विश्रब्धा भूत्वा प्रियवयस्यमालप ।
अद्यापि तावदस्य नित्यरुष्टाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचनैः कटुकिते
श्रोत्रे सांप्रतं सुखयतु तव मधुरवचनोपन्यासः । (ग)

वासव०—(अपवार्य सरोषस्मितम् ।) काञ्चनमाले अहमीदृशी कट-
भाषिणी । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः । (घ)

(क) कञ्चनमाले एवं पि मन्त्रिअ अज्जउत्तो पुणो वि मं आलपिअं ।
अहो अचरिअं । (ख) भट्ठिणि एवं णेदम् । किं उण साहसिआणं पुन
संभावीअदि । (ग) भोदि साअरिएं बीसद्धा भविअ पिअवअस्सं आलावेहि ।
अज्जवि दाव से णिच्छद्वाए देवीए वासवदत्ताए दुष्टवअणेहिं कटुदवाइं सोताइं संपदं
सुहावेदु तुह मैहुरवअणोवण्णासो । (घ) कञ्चनमाले अहं ईदिसी कडुअभासिणी ।
अज्जवसन्तओ उण पिअंवदो ।

करमित्यर्थः । एवं शीतलस्पर्शत्वादाह्लादकरत्वं सर्वत्रोन्नेयम् । तवेति सर्वत्र संबध्यते ।
तव इशौ नयने उत्पले कुवलये । करौ पद्ममनुकुरुत इति पद्मासुकरौ । कर्मण्यण् ।
तथा ऊरुयुगलं सविथयुग्मं रम्भायाः कदल्याः गर्भः रम्भागर्भः अपहृतबहिरावरणः
रम्भाकाण्डः तेन निभं तुल्यम् । बाहू मृणालं विसं उपमा ययोः ते तथा । यद्वा मृणा-
लेन सदृशौ मृणालोपमौ । इति एवं प्रकारेण हे आह्लादकराखिलाङ्गि आह्लादकराणि
आनन्दनानि अखिलानि अङ्गानि यस्यास्तथाविधे । एहोहि । संप्रमार्थां द्विशक्तिः ।
रभसाद्वैगान्मां निर्गता शङ्का यस्मात्तन्निःशङ्कं यथा तथा आलिङ्ग्य त्वमनङ्गः काम-
स्तस्य यस्तापस्तेन विधुराणि विवशानि मे अङ्गानि निर्वापय सुखय । रूपकमुपमा
चालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ 'अत्र राजा—(उपसृत्य) प्रिये' इत्यादिना
'इह तदभ्यस्त्येव बिम्बाधरे' इत्यन्तेन येषां मते भावज्ञानं क्रमस्तन्मतेन वासवदत्ताया
वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात्क्रम इत्यङ्गमुक्तम् । कथं अन्यसंक्रान्तप्रेमा सन्नित्यर्थः । सहसा
वर्तन्त इति साहसिकाः । 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । साहसमत्र नायिका-

१ एवं सअं मन्तेदि अज्ज०...वि मं कहं आलपिस्सदि. २ रिए वासवदत्तावअणेहिं कडुइ-
किदा कण्णा सुहावीअन्तु तव वअणेहिं. ३ मठ (मुट्टु) मड्डर०. ४ ईदिसी । वसन्त०.

काञ्च०—(अपवार्य ।) हताश स्मरिष्यस्येतद्वचनम् । (क)
विदू०—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपित-
कामिनीकपोलसंनिभः पूर्वदिशं प्रकाशयन्नुदितो भगवान्मृगालञ्छनः । (ख)

राजा—प्रिये सागरिके पश्य ।

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापहतकान्तिसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्ताद्विशानाथः ॥ १२ ॥

अपि च । दर्शितमनेनोद्वच्छता प्रकृतिजडत्वम् । कुतः ।

किं पद्मस्य रूचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

केन्दौ तव सत्यर्थं यदपरः शीतांशुरभ्युद्भूतो

वर्षः स्यादमृतेन चेदिह तदप्येवास्ति विम्बाधरे ॥ १३ ॥

हृदास सुमरिस्ससि एवं वषणम् । (ख) भो वयस्य पेक्ख पेक्ख । एसो

इदंमिणोकेपोलसणिहो पुब्बदिंस पआसअन्तो उदिदो भअवं मिअलञ्छणो ।

न्तराशुरागप्रवृत्तिः । साहसिकैः सर्वमुचितमनुचितं क्रियते इति भावः । विश्रब्धा वीत-

शङ्का । कटुकिते कटुव कटुकं तत्संजातमनयोरिति । यद्वा कटुके कृते । णिच् कर्मणि क्तः ।

मधुराणि च तानि वचनानि च तेषामुपन्यासः प्रस्तावनम् । कुपितकामिनीकपोलसंनिभः

कृषिता कुद्धा चासौ कामिनी च तस्याः कपोलस्तत्संनिभस्तुल्यः । आरक्तर्षण इत्यर्थः ।

आरुह्येति । तव वदनं त्वद्वदनं तेनापहतं कान्तिरेव सर्वस्वं यस्य स त्वद्वदनाप-

हतकान्तिसर्वस्वः निशानाथः चन्द्रः शैलशिखरमाख्या ऊर्ध्वकरः ऊर्ध्वं करोति यस्य । पक्षे

कराः किरणा यस्य । स तथोक्तः । प्रतिकर्तुमिव त्वन्मुखकृतकान्तिस्तेयरूपापराधस्य

प्रतिक्रियार्थं पुरस्तात्पुरतः पक्षे पूर्वस्यां दिशि स्थितः । श्लेषाश्रयोपमालंकारः । समासो-

क्तिरपि ॥ १२ ॥ जडत्वं बुद्धिमान्यं विचाराराहित्यमिति यावत् । तदेव विशदयति—किं

पद्मस्येत्यादिना । अयं तव वक्त्रेन्दुः मुखचन्द्रः पद्मस्य रूचं कान्तिं न हन्ति प्रत्यादिशति

किमिति काङ्क्षः । अपि तु प्रत्यादिशत्येव । प्रेक्षितुर्नयनानन्दं न विधत्ते करोति किम् ।

अपि तु विधत्ते एव । वा अथ वा आलोकमात्रेण आलोकः दर्शनं स एव आलोक-

मात्रस्तेन । झषः मीनः केतनं यस्य स झषकेतनः कामः पक्षे समुद्रो वा तस्य वृद्धिं

न करोति किम् । अपि तु करोत्येव । यद् यस्मात्कारणादयं शीतांशुः उक्तकार्यकरण-

समर्थे तव वक्त्रेन्दौ सति विद्यमाने अभ्युद्यतः । अतः जडोऽयमिति भावः । अथ

नूयान्मयावश्यमुदेतव्यं यतोऽहममृतमयो न च मत्कार्यं वक्त्रेन्दुः कुयोदिति तदपि

१ अपवार्याकुल्या तर्जयन्ती. २ प्रिये पश्य. ३ उदयाद्रिस्थित—उदयोर्भीभृत—पशः.

४ फूत्कर्तुमिव. ५ ननु प्रिये—दर्शितः, किं न दर्शो...अनेन जडत्वं; उद्यता जडत्वं

प्रकटितमनेन. ६ रुचिं. ७ अभ्युद्यतः; उज्जृम्भते. ८ वै तदखिलं नन्वास्ति; तवाप्यस्येव.

९ कपोलसप्यमो (सप्रभः) सबवं जेव; ० सविमो सबवं जेव दिवं पच्छाअअन्तो-

पआसीकरन्तो; उदिदो—उद्दिष्टो.

वासव०—(सरोषमवगुण्ठनमपनीय ।) आर्यपुत्र सत्यमेवाहं सागरिका ।
त्वं पुनः सागरिकोत्क्षिप्तहृदयः सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे । (क)

राजा—(सर्वैलक्ष्यमपवार्य ।) कथं देवी वासवदत्ता । वयस्य किमेतत् ।

विदू०—(सविषादम् ।) भो वयस्य किमपरम् । अस्माकं जीवित-
संशयो जात एषः । (ख)

राजा—(उपविश्याञ्जलिं बद्धा ।) प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।

वासव०—(तन्मुखामिमुखं हस्तौ प्रसार्याश्रूणि विधारयन्ती ।) आर्यपुत्र
मैवं भण । अन्यगतानीमान्यक्षराणि । (ग)

विदू०—(आत्मगतम् ।) किमिदानीमित्र करिष्यामि । भवतु । एवं
तावत् । (प्रकाशम् ।) भवति महानुभावा खलु त्वम् । तावन्मया
तावदेकोऽपराधः प्रियवयस्यस्य । (घ)

वासव०—आर्य वसन्तक ननु प्रथमसंगमे विघ्नं कुर्वन् न
वैतस्यापराद्धम् । (ङ)

(क) अज्जउत्त सच्चं एव्व अहं साअरिआ । तुमं उण सौअरिओक्खित्तहिअओ सव्वं
एव्व साअरिआमअं पेक्खसि । (ख) भो वअस्स किं अवरं । अम्हाणं जीविअसंसओ
जादो एसो । (ग) अज्जउत्त मा एव्वं भण । अण्णगँदाइ इमाइं अवखराइं ।
(घ) किं दाणि एत्थ करिस्सं । भोडु । एवं दाव । भोदि महाणुभावा क्खु तुमम् ।
ता क्खमीअहुं दाव एक्को अवराहो पिअवअस्सस्स । (ङ) अज्ज वसन्तअ णं पढमं-
संगमे विग्वं करन्तीए मए एव्व एदस्स अवरद्धम् ।

नेत्याह । अमृतेन दर्पः स्यादहमेवामृतं धारयामि इति गर्वः स्याच्चेत्तदपि अस्मिन्
बिम्बाधरे बिम्बं बिम्बीफलं तदिव अधरः तस्मिन्नास्त्येव । अतः व्यर्थोऽयमस्योदयः ।
इति प्रसिद्धस्योपमानस्य तिरस्कारफलकव्यर्थतोक्त्या प्रतीपमलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १३ ॥ अस्माकं मम सागरिकायाः सुसंगतायाः च । अन्यगतानि
सागरिकागतानि इत्यर्थात् । महानुभावा महाननुभावः पराक्रमो यस्याः सा । अत एव
बहुक्षमा । प्रत्यक्षं दृष्टं व्यलीकं अप्रियकरणम् । अपराध इति यावद् । यस्य ।

१ अस्य स्थानि (१३ श्लोकादनन्तरं)—(विलोक्य वासवदत्ताया मुखं...मुखमु-
न्मग्न्य...वृद्धा सविषादम् ।) कथं देवी वास० । वयस्य इ०. २ हा धिक् कष्टम् ।
कथं. ३ समयम्. ४ तदमिमुखमश्रूणि निपातयन्ती. ५ आणुरक्त. ६ हिअअओ भविअ;
साअरिआसरिअं. ६ ०सकन्ना क्खु इदाणि एवे अक्खरा. ७ ०अहुं सो अअं...राधो,
८ ०मसंकेअस्स...अवरार्थं कर्दं (अपराधः कृतः).

राजा—देवि एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि विज्ञापयामि । (पादयोः पतति ।)

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे
हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ १४ ॥

वासव०—(हस्तेन वारयन्ती ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्लेजः
खलु स जनो य आर्यपुत्रस्येदृशं हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति ।
तव हृदि निष्ठ्वार्यपुत्रः । गमिष्याम्यहम् । (इति गन्तुमिच्छति ।) (क)

वासव०—मर्त्रि कुरु प्रसादम् । एवं चरणपतितं महाराज-
पुत्रं प्रताया देव्या अवश्यं पश्चात्तापेन भवितव्यम् । (ख)

वासव०—अपेहि अपण्डिते कुतोऽत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा
कारणम् । तदेहि । गच्छावः । (ग)

राजा—देवि प्रसादं प्रसीद । ('आताम्रतामपनयामि' इत्यादि पुनः पठति ।)

(क) अजउत्त उहेहि उहेहि । गिल्लजो कखु सो जणो जो अजउत्तस्य ईदिसं
हिअअं जाणिअ पुणो वि कुप्पदि । तां सुअं चिह्नु अजउत्तो । गमिस्सं अहम् ।
(ख) भट्ठिणि करंहि पसादम् । एवं चरणपडिदं महाराअं उज्झिअ गदाए देविए अवस्सं
पच्छादावेण हादव्वम् । (ग) अपेहि अपण्डिते कुदो एत्थ पसादस्स पच्छादावस्स
वा कारणम् । ता एहि । गच्छम्ह ।

आताम्रतामिति । हे देवि विलक्षः स्वाप्रियाचरणेन लज्जितः अहं तव चरणयोः
लाक्ष्या जतुरोगेण कृतामताम्रतामिषदक्षतामेष मूर्ध्ना तत्र शिरःसंघर्षणेन अप-
नयामि । पादपतनेनापराधपरिमार्जनं कर्गमीति भावः । मुखेन्दुबिम्बे मुखमेवेन्दु-
बिम्बं चन्द्रमण्डलं तत्र कोप एव उपरागः राहुग्रहः तेन जनिता आताम्रतां हर्तुं तु
क्षमः स्या यदि मयि तव परं करुणा स्यात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥ अपण्डिते
सूदे । पण्डा बुद्धिः अस्याः संजाता पण्डिता । न पण्डिता अपण्डिता । अत्र विषये

१ एवमपि प्रत्यक्षमपि...किं विज्ञा०. २ विवर्णः; एष-एव. ३ गच्छति. ४ ता वीसत्यो
(विशस्तः) भोदु अ०. ५ चलणवन्दिनं...०दावो भविस्सदि. ६ को एत्थ पसादकालो;
गदो कखु पच्छादावस्स कालो;

विदू०—भो उत्तिष्ठ । गता देवी । तर्कस्मादञ्जारण्यरुदितं
करोषि । (क)

राजा—(मुखमुन्नम्य दृष्ट्वा ।) कथमकृत्यैव प्रसादं गता देवी ।

विदू०—कथं न कृतः प्रसादो यदद्याप्यक्षतशरीरौ तिष्ठावः । (ख)

राजा—धिङ् मूर्ख किमेवं मामुपहससि । ननु त्वत्कृत एवायमा-
पतितोऽस्माकं महान्नैर्नर्यः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया सुश्रुत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥ १५ ॥

विदू०—भो रुष्टा देवी किं करिष्यतीति न जानामि । सामान्येन
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि । (ग)

राजा—वैयस्य अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये सामान्येन ।

(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका ।)

साग०—(सोद्वेगम् ।) दिष्ट्या नाहमनेन विरचितदेवीविषेणास्या-

(क) भो उठेहि । गता देवी । ता कीस एत्थ अरण्यरुदितं करोसि । (ख) कहं
ण किदो पसादो जं अज्ज वि अक्खदसरीरा चिद्धम्ह । (ग) भो रुष्टा देवी किं
करिस्सदिति ण जानामि । साअरिआ उण दुक्कं जीविस्सदिति तकेमि ।

कर्तव्यमजानति इत्यर्थः । अक्षुण्णमपीडितं शरीरं ययोस्तौ । समारूढेति । प्रणयस्य
प्रेमः बहुमानादस्याहन्त्याप्रीतिः स्नेहः समारूढा प्रचयं गता । अतः खलु पूर्वं कृतं
कृतपूर्वं न कृतपूर्वमकृतपूर्वमिदं व्यलीकं अकार्यमन्यस्त्रीप्रार्थनरूपमय मया कृतं
वीक्ष्य दृष्ट्वा असहना अमर्षणशीला असौ वासवदत्ता अद्य स्फुटमसहयं जीवितं
मुञ्चति त्यक्ष्यति । हि यस्मात्प्रकृष्टस्य प्रेम्णः अनुरागस्य विषये स्खलितं विपरीत-
करणमविषह्यं सोदुमशक्यं भवति । सामान्येन विशेषमर्थरूपोऽर्थान्तरन्यासो-
ऽलंकारः । शिखरिणी श्रुतम् ॥ १५ ॥ ' राजा-धि मूर्ख ' इत्यादिना ' साग-
रिक पुनः दुष्कः जीविष्यति ति तर्कयामि ' इत्यन्तेन प्रकृतमस्खलनं सागरिका-
नुरागजन्येन वासवदत्ताया मरणस्याभ्यूहनादनुमानं नाम गर्भसंशयः अङ्गम् ।

१ उत्तानीकृत्य. २ किं मापुप-परिहृ०; कृतं परिहासेन. ३ ०र्थक्रमः, ०र्थकन्दः.
४ ध्रुवम्...महो. ५ एवमेतत्. ६ भो किं पुनः. ७ ०रिआ उण अज्ज दुक्कं जीविषितीति.
०रिआ उण जीविदं दुक्कंरिति.

श्चित्रशालिकाया निष्क्रामन्ती केनापि लक्षितास्मि । तदिदानीं किं करिष्यामि । (स्रक्षं चिन्तयति ।) (क)

विदू०—भोः किं मूढ इव तिष्ठसि । चिन्तयात्र प्रतीकारम् । (ख)

राजा—नैनु तमेव चिन्तयामि । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

सागरिका—(विस्मयः) वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धृत्योपरता न पुनर्ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूतास्मि । तद्यावदहमशोकपादपं गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । (ग)

(आकर्ष्य) तिष्ठ तावत् । तिष्ठ भोः । पदशब्दः श्रूयते ।

महासमीहितं गृहीतपश्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् । (घ)

वयस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

अन्तरं निरूप्यताम् ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । (इति परिक्रामति ।) (ङ)

(क) दिष्टिर्भां ग्राहं इमिणा विरहदेवीवेषेण इमादो चित्तशालिआदो गिष्क-
मन्ती केणापि लक्षिखदम्हि । ता इदाणि किं करिस्सम् । (ख) भोः किं मूढो
विभं चिह्नसि । चिन्तेहि एत्थ पडिआरं । (ग) वरं दाणिं स्रं जेव्व अप्पाणं
उच्चन्धिअ उवरंदा ण उण जाणिदसंकेतवुत्तन्ताए देवीए परिभूदम्हि । ता जाव अहं
असोअपादवं गदुअ जहासमीहिदं करिस्सम् । (घ) चिह्न दाव । चिह्नं भो । पदसदो
गुणीअदि । जाणामि कदापि गहिदपच्छादावा पुणेवि देवी आगदा भवे । (ङ) जं
भवं आणवेदि ।

मूढः प्रतिपत्तिशून्यः । नान्यमत्रोपायं पश्यामि—अत्र अनन्तराङ्कार्यविन्दुनाऽनेन देवी-
लक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियता फलप्राप्तिः सूचिता । साक्षमसैः सहितं
यथा तथा । उपरता मृता । ज्ञातः संकेतस्य वासवदत्तावेषधारिणी तव समीपमा-
गमिष्यामीत्येवंरूपस्य वृत्तान्तो यथा तथा । परिभूता अपमानिता । यथासमीहितं

१ सास्त्रा विचि० २ वयस्य ननु ३ मुखं उत्तिष्ठ ४ उत्तिष्ठतः ५ कर्णं दत्त्वा,
६ निरूपय ७ दिष्टा (दृष्टा)...मट्टिणीवेषेण अविणीश केणापि इ० लिआदो गि-
गदा; विरहदेव देवी० संगीदसालादो ८ जाणीहि दाव को अस्स उवाओत्थि.
९ रदा भविस्सं ० देवीए सुसंगदा विअ परि०, विवितसंकन० सुसंगदाए सह
देवीए परिभूदा चिह्नामि १० जाव माहवीलदाए पासं विरहअ जहा०, असोअपादव-
दले ग० ११ पिठे एसो कलु पडिअदो १२ तकेमि...भविस्सदि.

सागरिका—(उपसृत्य ।) तद्यावदेताया माधवीलतायाः पाशं विरचय्याशोकपादप आत्मानमुद्धृत्य व्यापादयामि । (इति लतापाशं रचयन्ती ।) हा तात हा अम्ब एषेदानीमहमनाथाऽशरणा विपद्ये मन्द-
भागिनी । (इति कण्ठे लतापाशमर्पयति ।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य ।) का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्ता । (ससंभ्रममुच्चैः ।) भो वयस्य परित्रायस्व परित्रायस्व । एषा खलु देवी वासवदत्तोद्धृष्टात्मानं व्यापादयति । (ख)

राजा—(ससंभ्रममुपसृत्य ।) कासौ कासौ ।

विदूषकः—नन्वेषा । (ग)

राजा—(उपसृत्य कण्ठात्पाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि किमिदमकार्यं क्रियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठगते तव ।

अतः स्वार्थः प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ।

सागरिका—(रीजानं दृष्ट्वा ।) अम्मो । कथमेष भर्ता । (गच्छन् गतम् ।) यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृतः । अथ वैनं

(क) ता जाव इमौए माहवीलदाए पासं विरइअ असोअपादवे अप्पाणअं उच्च-
न्धिअ वावादेमि । हा ताद हा अम्ब एसा दाणिं अहं अणाधा असरणा विवज्जामि
मन्दभाइणी । (ख) का पुण एसा । कहं देवी वासवदत्ता । भो वअस्स परिताहि
परिताहि । एसा खलु देवी वासवदत्ता उच्चन्धिअ अत्ताणअं वावादेदि । (ग) णं एसा ।

समीहितमभीष्टं तदनतिक्रम्य वर्तते तत् । उद्धन्धनेन मरणमित्यर्थः । नास्ति नाथः
स्वामी यस्याः सा अनाथा । नास्ति शरणं रक्षिता यस्याः सा अशरणा । विपद्ये
प्रिये । साहसकारिणि साहसं करोतीति साहसकारिणी तत्संबोधनम् । कर्तुमर्हं
कार्यम् । 'अहं कृत्यतृचश्च' इति अर्हार्थे ण्यत्प्रत्ययः । न कार्यमकार्यमयोग्यं कर्म ।
ममेति । हे प्रिये साहसं प्राणत्यागरूपं त्यज्यताम् । यतः पाशे तव कण्ठगते कण्ठे
स्थिते मम प्राणाः कण्ठं गताः कण्ठगताः । बहिर्गमनोन्मुखा इत्यर्थः । अतः कारणा-
दर्थं मम प्रयत्नः । त्वन्निवारणे इति शेषः । स्वस्माद्ययमिति स्वार्थः । असंगत्यलंकारः ।
'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ अम्मो इत्याश्चर्ये ।

१ पश्यलुच्चैः ससंभ्रमम्. २ ०सर्पद्. ३ ०नयति. ४ कण्ठस्थिते. ५ स्वार्थम्. ६ स्वा-
र्थाय यत्नो. ६ आत्मगतम्. ७ णं एवाए...पासं करिस्सम् । (कण्ठे पाशं निक्षिप्य ।)
हा ताद हा अज्ज एसा खलु असरणा वि०. ८ इह ज्जेव्व पासं.

प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखेनैव जीवितं परित्यज्यामि । (प्रकाशम् ।) मुञ्चतु
मुञ्चतु मा भतो । पराधीनः खल्वयं जनः न पुनरीदृशमवसरं मर्तुं
प्राप्नोति । (इति पुनः कण्ठे पाशं दातुमिच्छति ।) (क)

राजा—(निर्वर्ण्य । सहर्षमात्मगतम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।

(कण्ठोत्पाशमाक्षिप्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।
चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बह्नुमाक्षिप्य कण्ठे कृत्वा स्पर्शं नाटयन् ।) सखे इयमनभ्रा वृष्टिः ।

मो एवं न्विदं यद्यकालवातावली भूत्वा नायाति देवी
(अश्रुवती ।)

कथं एसो भट्टा । जं सच्चं एणं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलाओ
पेक्खिअ कदत्था भविअ सुहेण एव्व जीविदं परिचइस्सम् ।
सुच्चदु सुच्चदु मं भट्टा । पराहीणो कखु अअं जणो ण उण ईदिअं अवसरं मरिदुं पीविदि ।
(ख) मो एवं णेदं जदि अआलवादीवली भविअ ण आआदि देवी वासवदत्ता ।

जीविताभिलाषो जीवितार्थमाशा । पराधीनः परतन्त्रः । अवसरं युक्तं कालम् । निर्वर्ण्य
सम्यग्गालोक्य । अलमलमिति । अयि सागरिके अमुना ते अतिमात्रं अतिक्रान्ता
मात्रा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा साहसेन अलमलम् । एवंप्रमत्तिसाहसं सर्वथा
मा कुरु इत्यर्थः । त्वमेतं लतापाशं त्वरितं विमुञ्च । हे जीवितेशे चलितमपि त्वत्सा-
हसं दृष्ट्वा गमनोन्मुखमपि जीवितम् । अर्थान्मम । निरोद्धुं प्रतिबन्धुं इह अस्मिन्मम
कण्ठे क्षणं बाहुपाशं बाहू एव पाशस्तं निधेहि । माप्रालिङ्ग्य मज्जीवितं धारय यत-
स्त्वं तस्येशासीति पर्यायेणोक्तत्वात्पर्यायोक्तमलंकारः । मालिनी वृत्तम् । ' ननमयय-
युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ' इति तल्लक्षणम् ॥ १७ ॥ न विद्यते अत्र यस्यां सा
अनभ्रा । अतार्कितोपनता इत्यर्थः । अकाले वातावलीव अकालवातावली । सुषुप्तेति

१ कण्ठे ददाति; करोति, अर्पयति. २ निरूप्य; आत्मगतमिति नास्ति पुस्तका-
न्तरे. ३ लतापाशमाक्षिपन्; शीघ्रं लतापाशमाक्षिपति. ४ मपि. ५ एवम्. ६ मिव.
७ विधेहि. ८ बाहुपाशमाक्षिप्य कण्ठे गृहीत्वा स्पर्शस्तुल्यमभिनीय विद्वेषकं प्रति.
९ अज्जउत्तो । एवं पेक्खिअ इदानीं कदत्था भ० ०स्सम् । (प्रकाशम् ।) अज्जउत्त
मुञ्च । हीणो इ०. १० अस्मात्परं—तुमं पि देवीए मा अपणां अवसाहिमं
करोसि (कुरुष्व). ११ वली विव देवी वा० आअच्छिअ अण्णदो ण णइस्सदि; भविअ
देवी आअच्छिअ—अण्णदो ण णइस्सदि—अण्णदो ण करिस्सदि.

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हञ्जे काञ्चनमाले त तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमव-
धीर्यागच्छन्त्या मयातिनिष्ठुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वार्यपुत्र-
मनुनेष्यामि । (क)

काञ्चन०—कोऽन्यो देवीं वर्जयित्वैवं भणितुं जानाति । वरं स
एव देवो दुर्जनो भवतु न पुनर्देवी । तदेत्वेतु भट्टिनी । (ख)

(परिक्रामतः ।)

राजा—आयि मुग्धे किमद्यापि मध्यस्थतया वयं विफलमनोरथाः
क्रियामहे ।

काञ्च०—(कर्णं दत्त्वा ।) भट्टिनि एष खलु यथा समीपे भर्ता
मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतुमित एवागच्छति । (ग)

वासव०—(सहर्षम् ।) तेन ह्यलक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कण्ठे प्रसादयिष्यामि । (घ)

विदू०—भवति सागरिके विश्वस्ता भूत्वा प्रियवयस्यमप्युप । (इ)

(क) हञ्जे कञ्चनमाले तं तद्वा चैलणनिवर्द्धिदं अज्जउत्तं अवधीरिअ आअच्छ-
न्तीए मए अदिणिठ्ठुरं किदम् । ता दाणिं सैअं जेव्व गदुअ अज्जउत्तं अणुणइस्सम् ।
(ख) को अण्णो देवीं वर्ज्जिअ एव्वं भणितुं जाणादि । वरं सो जेव्वं देवो दुज्जणो भोदु
ण उण देवी । ता एदु एदु भट्टिणी । (ग) भट्टिणि एसो क्खु जहा समीवे भट्टा मन्तेदि
तद्वा तक्केमि तुमं एव्वं अणुणेदुं इदो एव्व आअच्छदि । (घ) तेण हि अलक्खिअदो
एव्व पुठ्ठो गदुअ कण्ठे गेण्हिअ पसादइस्सम् । (ङ) भोदि साअरिएं वीसत्था
भविअ पिअवअस्सं आलवेहि ।

समासः । देवीं वर्जयित्वा देव्या महानुभावत्वादेव एतद्गण्यते इत्यर्थः । स एव देवो
दुर्जनो भवतु इति देव्या स्वयं गत्वा राज्ञः प्रसादनात्तस्या एव सौजन्यप्रकटना-
दिति भावः । मध्यस्थतया उदासीनतया । सागरिकाया भावप्रकटनाभावादिय-
मुक्तिः । मध्यस्थस्य भावो मध्यस्थता । सामान्ये नपुंसकात्तत्प्रत्ययः । अन्यथा
मध्यस्थातयेति स्यात् । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति वचनान्मध्यस्थाशब्दस्य पुंवद्भावाप्राप्तेः ।

१ मध्यस्थतया, २ हला, ३ मह च०; तद्वा चैलणे पठिदं अज्जउत्तं ओधीरिअ गच्छ-
न्तीए मए; ०उत्तं अवधीरिअ गच्छन्तीए अदिणिठ्ठुरं जेव्व मए किदम्, ४ सच्चं, ५ का
अण्णा धण्णा, ६ ईदिसं मन्तेदि, देवीं तुमं...ईदिसं चिन्तेदि, ७ जेव्व दुज्जणो भोदु मा
भट्टिणी, ८ अतः परं—ता उवसप्पदु भट्टिणी । इत्य०, ९ ०खिदं एव गच्छिअ कण्ठे
गहिस्सम्, १० ०ए कीस...स्सं न आलवासि (आलपत्ति),

वासव०—(आकर्ण्य । सविषादम् ।) काञ्चनमाले कथं सागरिकेत
एवागता । तच्छ्रोष्यामि तावत् । पश्चादुपसस्पर्श्यामि । (तथा करोति ।) (क)

साग०—मर्तः किमेतेनालीकदाक्षिण्येन जीवितादपि वल्लभतराया
देव्या आत्मानमपराधिनं करोषि । (ख)

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः ।

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं भाषितं
वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतमुग्धिनि तथा यातं मया पादयोः ।

इत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

प्रेमैर्बन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासव०—(सहसोपसृत्य सरोषम् ।) आर्यपुत्र युक्तमेतत् सहशमेतत् । (ग)

(क) काञ्चनमाले कथं सागरिका इदं एव । आगता । ता सुगिरसं दाव । पच्छा
(ख) मर्तं किं एदृशा अलिकदक्षिण्येन जीवितादपि वल्लभतराए
(ग) अज्जउत्त जुत्तं एदं सरिसं एदम् ।

यन्नेति दक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वम् । ब्राह्मणादिस्त्रास्त्रावि
लोकं मिथ्या च तद्दाक्षिण्यं च तेन । तदेव प्रकटयति—जीवितादपीत्यादिना ।
मिथ्यावादिनि अवश्यं मिथ्या वदतीति मिथ्यावादिनी तत्संबोधनम् । 'आवश्यकाधमर्थ-
योगिनिः' इति णिनिः । तत्र हेतुं दर्शयति—श्वासोत्कम्पिनीति । अस्या देव्याः
कुचयोः युगं तस्मिन्कुचयुगे श्वासेन कोपसंगृह्णेन । अभीक्ष्णमुत्कम्पते इति उत्कम्पि ।
तस्मिन् श्वासोत्कम्पिनि सति मया कम्पितं कम्पः प्रदर्शितः । अस्या मौने मौनमास्थि-
तायामस्यां मया तस्याः संतोषार्थं प्रियं भाषितम् । अस्या मुखे कुटिलीकृते वकीकृते
भुवौ यस्मिन् तस्मिन् सति । कुटिलशब्दात् 'कृभ्रवस्तिथोगे संपश्यतेरि चिवः' इति चिवः ।
कुगतीति कृतशब्देन समासः । मया तथा तेन प्रकारेण तस्या पादयोः यातं तत्प्र-
सादनार्थं पादपतनं कृतम् । इत्थं नः मम परं केवलं यत्स्वाभाविकमाभिजात्यं कुलीनता
तेन जनिता कारिता देव्याः सेवैव । यत्कृतं तदैपचारिकं देव्याः सेवार्थमेवेति
भावः । या तु प्रेम्ण आबन्धेन विवर्धिता उत्कर्षं नीता अधिको रसो यस्यां सा
अधिकरसा प्रीतिः सा त्वयि एव । शाईलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥ सहसं यत्स्वया

१ सविषादं कर्णं दन्वा. २ कुरुतः, इति तथा स्थिते. अस्मात्परं कचित्—राजा-
आकर्णयितलोचने शशिमुखि प्रोत्तुष्य लज्जां प्रिये स्वाङ्गैरङ्गमनङ्गतापविधुरं
गाढं समालिङ्ग मे । किं त्वं मामसुतोपमेन वचसा प्रीत्या न सं [च नो] आपसे
पीनैरम्बुधरैरिवोन्नतकुचैर्वक्षस्थलं ह्लादय ॥ इत्यं. ३ सनयु०. ४ भुवि. ५ कषाः
कुटिलमुग्धिनि प्रणतयः सर्वो गृह्यः पादयोः. ६ प्राणाबन्ध. ७ अकतरा. ८ उपसृत्य सं. ९
हजे कञ्च० साअ० वि एत्थ एव चिह्नादि । ता सुगण्हा । जाणिअ पच्छा. १० अज्जउत्त
किं इमिणा; ०ण्णेण जीविदोवि अधिअवल्लभाए देवीए पुणोवि अत्ताणअं अव०
किं करोसि,

राजा—(दृष्ट्वा । सवैलक्ष्यम् ।) देवि न खल्वकारणे मामुपालब्धुमर्हसि ।
सत्यं त्वामेव मत्वा वेषसादृश्यविप्रलब्धा वयमिहागताः । तत्क्षम्यताम् ।
(इति पादयोः पतति ।)

वासव०—(सरोषम् ।) आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि
सहजाभिजातायाः सेवया दुःखमनुभूयते । (क)

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवी-
प्रसादनं प्रति निराशीभूताः स्मः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

विदू०—भवति त्वं किमुद्ब्रूयात्मानं व्यापादयसीति वेषसादृश्य-
मोहितेन मया प्रियवयस्योऽत्राणीतः । यदि मम वचनं न प्रत्येयि तत्प्रेक्षस्वैतं
लतापाशम् । (ईति लतापाशं दर्शयति ।) (ख)

वासव०—(सकोपम् ।) काञ्चनमाले एतेनैव लतापाशेन बद्धा
गृहाणैनं ब्राह्मणम् । एतां च दुर्विनीतां कन्यकामग्रतः कुरु । (ग)

काञ्चन०—यदेव्याज्ञापयति । (लतापाशेन विदूषकं बध्ना
अनुभवेदानीमात्मनो दुर्नयस्य फलम् । सागरिके त्वमप्यग्रतः ।)

(क) अज्जउत्त जेहेहि जेहेहि । किं अज्जवि सहजाभिजादाए सेवाए कुर्वन्ति
हवीअदि । (ख) भोदि तुमं किं उव्वन्धिअ अत्ताणअं वावादेसिस्ति वेससास्सि-
मोहिदेण मए पिअवअस्सो एत्थ आणिदो । जइ मम वअणं ण पत्तिआअसि ता पेक्ख एतं
लदापासम् । (ग) कञ्चनमाले एदेण जेव्व लदापासेण बन्धिअ गेण्हे एणं वम्भणम् ।
एदं च दुर्विण्णीदं कण्णकं अगदो करेहि । (घ) जं देवी आपणेवेदि । हदास अणुहव
दीणि अत्ताणो दुण्णअस्स फलम् । साअरिए तुमं वि अगदो हेहि ।

पूर्वोक्तं तस्य योग्यमित्यर्थः । सवैलक्ष्यं सविस्मयम् । उपालब्धुं जुगुप्सितुम् । विप्रलब्धा
वञ्चिताः । सहजमभिजाता तस्याः सेवया । व्यापादयसि मारयसि । मोहितेन जातश्रेमेण
वञ्चितेनेत्यर्थः । प्रत्येयि विश्वसिषि । दुर्विनीतां पृष्ठामित्यर्थः । अत्र 'वास०—(उपसृत्य)
आद्येपुत्र युक्तमिदम्' इत्यत आरभ्य 'एतामपि कन्यकामग्रतः कुर्वन्त्यन्तेन वासवदत्ता-
संरक्षवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेन अनियतप्राप्तिकारणं तोडकं नाम ममेषधे-

१ (सत्रासं, ०सं सागरिकां मुक्त्वा); (देवीं दृष्ट्वात्मगतम् ।) अहो सत्यमेवेदं सुख-
मसुखावसानं नामिति । किमिदानीं करिष्ये । (प्रकाशम् ।) न खलु इ०. २ इत्यादिप्र०;
०याताः । तत्क्षान्तव्यं; तथा मे क्ष०. ३ कथमे० श्रुतम् । सर्वथा. ४ प्रसादनीपायः; निष्प-
त्याशाः, ०शीभूतोस्मि मन्दभाग्यः. ५ विदू०—(विषादं नाटयति ।) . ६ हस्तेन गृहीत्वा
द०. ७ वसन्तकं गले बद्ध्वा ताडयति; बद्ध्वा. ८ अज्जवि अभिजादाए; ०भिजादाए;
०भिजादसेवाडुःखम्. ९ विवज्जसिनि. १० तां किं ण पेक्खदि भोदी एवं. ११ आपणेहि
०णवज्जुअं, वुट्ठव०. १२ अवि०, वुट्ठकण्णअं. १३ दाव अत्ताणो अवि०. देवीए वुट्ठवअणेहि
कडुइका कण्णानि सुमरेहि तं वअणं. १४ अस्मात्परं—इत्यग्रतः—पश्यन्ती विदूषक-
माकर्षन्ती प्रस्थिता.

साग०—(स्वगतम् ।) हा धिक् कथमकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन
इच्छया न पारितम् । (क)

विदू०—(सविषादं राजानमवलोक्य ।) ओ वयस्य स्मर मामनाथं
देव्या बन्धनाद्विपद्यमानम् । (ख)

(सर्वानांदाय निष्कान्ता वासवदत्ता ।)

राजा—(सखेदम् ।) कैष्टं भोः कष्टम् ।

किं देव्याः कृतदीर्घरोषमुषितास्त्रिगन्धास्मितं तन्मुखं
ऋस्तां सागरिकां सुसंभूतरूपा किं तर्ज्यमानां तथा ।

बद्धा नीतमितो वसन्तकर्महं किं चिन्तयामीत्यहो
सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमिह स्थितेन । देवी प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशामि ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति संकेतो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

कथं अकिदपुष्पाए मए मरिहं पि अत्तणो इच्छाए न पारिदम् ।
स सुमेरेहि मं अणाधं देवीए बन्धनादो विवज्जन्तं ।

रङ्गमुत्तमम् । दुर्विनयस्य कुचेष्टितस्य । अकृतपुण्यया दुर्भाग्येत्यर्थः । यतः पुण्यवानेव
भाग्यवान् । पारितमित्यत्र 'पार्यते' इति दशरूपकोद्धृतः पाठः । अत्र वासवदत्तायाः
सागरिकाया भयमित्युद्देशो नाम गर्भसंधेरङ्गम् । 'यो हि यस्यापकारी स तस्यारिः' इति
दशरूपकम् । किं देव्या इति । देव्या वासवदत्तायाः तत्सुपरिचितं कृतः यः दीर्घः दृढ
इत्यर्थः रोषः अर्थोद्देव्या तेन मुषितं विलोपितं स्निग्धं रुचिरं स्मितं यस्मिन्तत् । मुखं
चिन्तयामि किं स्मृत्वा शोचामि किमित्यर्थः । अथ वा सुष्ठु संभृता विवृद्धा रुद्र कोधः
यस्यास्तादृश्या देव्या तर्ज्यमाना भर्त्यमानामतः ऋस्तां भीतां सागरिकां चिन्तयामि
किम् । किं वा बद्धा पाशेन नियन्त्रितं कृत्वा इतो नीतं वसन्तकं चिन्तयामि । इति
अनेन प्रकारेण । अहो इति खेदे । सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण कृता व्यथा पाडा यस्य
सोऽहं क्षणमपि निर्वृतिं नित्तत्वास्थं न प्राप्नोमि लभे । शाहूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमित्यादि । अत्र देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति
गर्भबीजोद्भेदादाक्षेप इति गर्भसंधेरङ्गम् ।

इति रत्नावलीटीकायां तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

१ विदू०—(विषादं नाटयति । नायकस्य मुखमवलोक्य ।) भो वयसस्य
हृ० मं बन्धुणं (सविषादम् ।) भो अव०...मं विवज्जन्तं । (इति राजानमालो-
कयति ।) २ वास० राजानमालोकयन्ती सागरिकां वसन्तकं च गृहीत्वा काञ्चन-
मालया सह निष्कान्ता, राजानं मुक्त्वा सर्वे निष्कान्ताः. ३ अहो क०. ४ तु सं०,
क्रमोद्धतरूपा. ५ संत०, संत्यज्यमाना. ६ महो, ०मिमं. ७ मय्य भोः. ८ रम्भ.
९ कथमपि. १० स्थितेन प्रयोजनम्. ११ देवीसकाशमेव गच्छामि; देवीसेव गत्वा
प्रसा० । १२ ०तर्क ना०; इति रत्नावलीनामप्रधानाटिकायां तु०.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति गृहीतरत्नमाला साक्षा सुसंगता ।)

सुसंगता—(सकरुणं निःश्वस्य ।) हा प्रियसाखि सागरिके हा लज्जा-
वति हा उदारशीले हा सखीजनवत्सले हा सौम्यदर्शने कुत्रेदानीं त्वं मया
प्रेक्षितव्या । (इति रोदिति । ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) अयि दैवहतक अकरुण
असामान्यरूपशोभा तादृशी त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मात्पुनरीदृशमव-
स्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्नमाला जीवितनिराशया तया कस्यापि
ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तद्यावत्क-
मपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । (परिक्रम्याग्रतो विलोक्य च ।) अये एष सुस्वार्थ-
वसन्तक इत एवागच्छति । तद्यावदेतस्मा एवैतां प्रतिपादयिष्यामि । (गच्छति)
(ततः प्रविशति प्रहृष्टो वसन्तकः ।)

(क) हा पिअसहि साअरिए हा लज्जाउणि हा उदारसीले हा सही...
सौम्यदर्शने कर्हि दाणिं तुमं मए पेक्खिदव्वा । अइ देव्हदहअ अकरुण अ...
रूअसोहा तादिसी तुए जइ णिम्मिदा ता कीस उण ईदिसं अवत्थन्तरं पाविदा । इअं
अं रअणमाला जीविदणिरासाए ताए कस्सपि बम्हणस्स हत्थे पडिवादेसिंति भणिअ मम
हत्थे समप्पिदा । ता जाव कं पि बम्हणं छण्णेसामि । अए एसो कखु अज्जवसन्तओ
इदो जेव आअच्छदि । तां जाव एदस्स जेव एदं पडिवादइस्सम् ।

अथ चतुर्थाङ्केऽव शिष्टौ अवमर्शनिबर्हणसंधी प्रतिपाद्येते । तत्रादौ तावदग्नि-
विद्रवपर्यन्तो वासवदत्ताप्रसक्त्या निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायाऽमाऽवमर्शो दर्शितः ।
अथ वत्सराजप्रवेशं सूचयितुं प्रवेशकमारभते—ततः प्रविशतीत्यादिना । सकरुण-
मित्यत्र करुणा सख्या दुर्दशापन्नत्वात् । हा इति विपादे । ' हा विषादश्रुगर्तिषु '
इत्यमरः । ' लज्जाळुके ' इति पाठे लज्जां लाति इति लज्जाळुः । लाधातोर्ङ-
प्रत्ययः । आळुत्तु तु दुष्प्रापः स्पृहिगृहिपतीत्याद्युक्तत्वात् । लज्जाळुवे लज्जाळुका ।
स्वार्थे कः । तत्संबोधनम् । सौम्यं मनोज्ञं दर्शनं यस्याः सा । दैवहतक कुत्सितदैव ।
न सामान्या असामान्या रूपस्य शोभा यस्याः सा । जीवितनिराशया जीविते निर्गता

१ रत्नमालामादाय; ० शत्युद्विग्नमनाः सु०. २ ० कस्यावलोक्य, विलोक्य. ३ लज्जा-
लुए (० लुके). ४ गण. ५ कर्हिं गदा दाणिं पुणो;... पेक्खिदव्वा. ६ विव्व तुए जइ
असा० सा णिम्माविदा; ० हदअ जइ उण अणणसाहारणल्लाविसोहा एदादिसी
णिम्मिदा. ७ वि ० माला ताए बम्हणस्स कस्सपि पडिवादणीसिंति; (रत्नमाला
विलोक्य ।) इअं अ. ८ पेक्खामि. ९ ता इमस्सिं; जेव पडिं; ता इइ डिदा एव.

वसन्तकः—ही ही भो अद्य खलु प्रियवस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या
वासवदत्तया बन्धनान्मोचयित्वा स्वहस्तदत्तैर्मोदकैश्चिरस्य तःवत्काल-
स्योदरं मे सुपूरितं कृतम् । अन्यच्चैतत्पट्टांशुकयुगलं कर्णाभरणं च
दत्तम् । तद्यावदिदानीं गत्वा प्रियवस्यस्यं प्रेक्षे । (परिक्रामति ।) (क)

सुसं०—(खदंती सहसोपसृत्य ।) आर्य वसन्तक तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् । (स्व)

विदू०—(दृष्ट्वा ।) कथं सुसंगता । सुसंगते किंनिमित्तं रुद्यते ।
न खलु सागरिकाया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् । (ग)

सुसं०—आर्य वसन्तक एतदेव निवेदयिष्यामि । सा खलु तप-
स्विनी देव्या उज्जयिनी नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते
कत्र नीतेति । (घ)

विदू०—(सोद्वेगम् ।) अतिनिर्वृणं खलु कृतं देव्या । (ङ)

विदू०—इयं च रत्नमाला तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य
पदादयेति भणित्वा मम हस्ते स्मर्पिता । तद्गृह्णात्वेतामर्यः । (च)

(क) ही ही भो अज्ज वल्ल पिअवससेण पसादिदाए तत्तैमोदाए वासवदत्ताए
बन्धणादो मोचिअ सहस्यदिण्णेहिं मोदएहिं चिरस्स दाव कालस्स उअरं मे सुपूरिदं
किदम् । अण्णं च एदं पट्टेमुअजुअलं कण्णाभरणं अ दिण्णम् । ता जाव दाणिं गढुअ पिअ-
वससं पेक्खामि । (स्व) अज्ज वसन्तअ चिट्ठ दाव मुहुत्तअम् । (ग) कैथं सुसंगदा ।
सुसंगदे किंणिमित्तं रोदीअदि । णेवल्ल साअरिआए अच्चाहिदं किंनि संवृत्तम् । (घ) अज्ज
वसन्तअ एदं जेव निवेदइस्सम् । सा वल्ल तवस्सिणी देवीए उज्जइणिं णीअदिस्ति पवादं
कढुअ उवत्थिदे अदरस्ते ण जाणीअदि कहिं णीदेस्ति । (ङ) अदिणिगिणं वल्ल किदं
देवीए । (च) इअं च रअणमाला ताए जीविदणिआसाए अज्जवसन्तअस हत्थे
पडिवादेस्सि भणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता गेण्डइ एदं अज्जो ।

आशा यस्याः सा तया । अतः परं न जीविष्यामीति मन्यमानयेत्यर्थः । प्रतिपादय
देहि । पट्टांशुकयेयुगलं पट्टांशुकयुगलम् । अत्याहितं महाभीतिः । महारिष्टमिति यावत् ।
तपस्विनी अनुकम्पाह्वं । दीनेति यावत् । अर्थे रात्रेः अर्धरात्रः तस्मिन् । अतिनिर्वृण-

१ कद्वत्त०. २ ०स्सपसा०, ०स्सस्स पसण्णप. ३ देवीए. ४ मोदअलइडइएहिं
उदरं मे. ५ दाणिं पिअ० पेक्खिस्सम्. ६ दाव तुमे. ७ कथं इअं. ८ पत्थ किं.
९ किं पुः, किंनि सुदं (श्रुते). १० अज्जाहिदं एव्व. ११ पेसिदे-णीवे-नत्ति. १२ अदि-
णिदइरं; हा मोदिं साअ० हा अस्सामाण्णवससेहि हा मिदुमात्तिणि अदिणिगिणं
वाणी देवीए किं. तथो तथो.

विदू०—(सान्त्वम् ।) भवति न म ईदृशे प्रस्तावे हस्तौ ग्रहीतुं
प्रसरतः । (क)

(उभौ रुदितः ।)

सुसं०—(अञ्जलिं बद्धा ।) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नङ्गीकरोत्वेता-
मर्थः । (ख)

विदू०—(विचिन्त्य ।) अथ वोपनय । येनानयैव सागरिकाविरह-
दुःखितं प्रियवचस्यं विनोदयिष्यामि । (ग)

(सुसंगतोपनयति ।)

विदू०—(गृहीत्वौ निर्वर्ण्य सविस्मयम् ।) सुसंगते कुतः पुनस्तस्या
ईदृशस्यालंकारस्य समागमः । (घ)

सुसं०—आर्य मयापि सा कौतूहलेन पृष्ठेवासीत् । (ङ)

विदू०—ततस्तया किं भणितम् । (च)

सुसं०—ततः सोर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य सुसंगते
तवैतया कथयेति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता । (छ)

(क) भोदि ण मे ईदिमे पत्थावे हँत्था गेण्हदुं पसरन्ति । (ख) ताए
जेव अणुगहं करन्तो अङ्गीकरेदु एदं अज्जो । (ग) अह वीं उवण्हि । जेण इमाए
जेव्व सागरिआविरहदुक्खिदं पिअवअस्सं विणोदँइस्सम् । (घ) सुसंगदे कुदो उेण
ताए ईदिसस्स अलंकारस्स समागमो । (ङ) अज्ज मए वि सीं कादुहलेण पुच्छिः ।
जेवासि । (च) तदो ताए किं भणिदम् । (छ) तदो सा उद्धं पेक्खिअ दीदं
णिस्ससिअ सुसंगदे किं दाणिं तुए एदाए कथाएति भणिअ रोदिदुं पउत्ता ।

मतिनिर्देयं कृतम् । ईदृशे एवंविधे प्रस्तावे प्रसङ्गे । सागरिकायामेवंविचदुर्देशां गता-
यामित्यर्थः । अनुग्रहं कुर्वन्निति । अस्या अङ्गीकारे तस्यामेवानुग्रहः कृतः स्यादिति
भावः । सागरिकाया विरहस्तेन दुःखितम् । दुःखमस्य संजातमिति दुःखितः तम् ।
'तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्' इति इतच् । ननु इत्याक्षेपः । सामान्यश्चासौ

१ सकरुणं; सान्नं सकरुणं कर्णौ पिधाय. २ कृताञ्जलिः. ३ सु० वसन्तकस्य हस्ते-
वसन्तकाय-रत्नमालां ददामि; सु० नृत्य हस्ते समर्पयति. ४ गृहीत्वा निरूप्य, ०त्वा रत्नमालां.
५ एदं बोद्धुं हृत्यो पसरदि; अहह भवदि कथं मम ईदिसं पत्थावे एदं गे०. ६ अह (अथ)
भोदु । गेण्हामि एदं. ७ ०रिआए विरहदुस्खं अवणोमि [अपनयामि] पिअवअस्सस्स; विरह-
काण्डिदं, विरहकुण्डिदं. ८ संभावामि; विणोदेमि. ९ कुदो ईदिसस्स ०स्सागमो. १० अज्ज
वीहं णिस्ससिअ किं दाणिं इमाए भिन्नाएति भ०.

विदू०—ननु कथितमेव सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छेदेन सर्वथा महाकुलप्रसूतया तया भवितव्यमिति । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं कुत्र । (क)

सुसं०—आर्य एष खलु भर्ता देवीभवनाभिष्क्रम्य स्फटिकशिलामण्डपं गतः । तद्वच्छत्वायः । अहमपि देव्याः पार्श्ववर्तिनी भविष्यामि । (ख)

विदू०—एवम् । (ग)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

राजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं
लक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।
सुपत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा
वक्ष्यात्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

(क) १) कहिदं जेव साम्णजणदुल्लहेण इमिणा परिच्छेदेण रुव्वाहा महाकुल-
प्रसूदाए ताए होदव्वन्ति । सुसं०दे पिअवअस्सो दाणिं कहिं । (ख) अज्ज एसो वखु
भट्टा देवीभवणाओ णिकमिअ फडिअसिलामण्डवं गदो । ता गच्छदु अज्जो । अहं
वि देवीए पासवत्तिणी आविस्सम् । (ग) एवम् ।

जनश्च तेन दुर्लभस्तेन । परिच्छेदेनालंकारेण । महच्च तत्कुलं च महाकुलं तत्र प्रसूतया ।
महाभिजनसमुत्पन्नयेति पाठे अभिजायते अस्मिन्नित्यभिजनः कुलम् । अधिकरणे
षच् । तस्मिन्समुत्पन्नया । स्फटिकशिलानां स्फटिकशिलानिमित्तो वा मण्डपः स्फटिक-
शिलामण्डपस्तम् । अभीक्ष्णं पारिते वर्तते इति पार्श्ववर्तिनी । ' बहुलमाभीक्ष्ये ' इति
णिनिः । देवीमुपवरितुं गमिष्यामीत्यर्थः । स्वयराजैरिति । व्याजेन कपटेन युक्तयेति
यावत् सहिताः सव्याजाः तैः सव्याजैः शपथैः । आत्मनः मिथ्याभाषणदोषो यथा
न स्यादेवी च विश्वासमियात्तथा वाचोयुक्त्या कृतैः शपथैरित्यर्थः । प्रियेण संतोष-
कारिणा वचसा अधिकं चित्तस्य अर्थाद् देव्याः । अनुवृत्त्या अनुकूलचरणेन । छन्दो-

१ उभौ. २ प्रत्यासर्ति. ३ मम. ४ भो विष्णो...जेव ताए-इमाए लज्जाए; परिच्छेदेण
परिअणसंकासंउत्पणवैअणेण हिअअभावेण. ५ महाहिजणाए. ६ एतदादि नास्ति
पुस्तकान्तरे. ७ (दृष्ट्वा ।) अज्ज...सिलाअलं जेव पत्थियो । ता गच्छ दुमम्.
८ परिचारिणी. ९ होमि.

(सोत्कण्ठ निःश्वस्य ।) इदानीं देव्यां प्रसन्नाया सागरिकाचिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतः ।

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तथाऽसौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

सद्यःपतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गै-

र्मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ १ ॥

(विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या संयतं तिष्ठति । तत्कस्याग्रे बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसति ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(राजानं दृष्ट्वा ।) एष खलु निर्भरोऽपि विप्रमपि
श्लाघनीयलावण्यां तनुं समुद्रहनुदित इव द्वितीयाचन्द्रे

नुवृण्येत्यर्थः । परेणात्यर्थेन वैलक्ष्येण लज्जाप्रदर्शनेन इति यावत् । अत्र याचनार्थे चरणपातैः । यद्वा परेण वैलक्ष्येण हेतुभूतेन क्रुणैः पादपतनैः इति । अत्र उक्तैः सखीनां प्रियाप्रसादनचतुराणामित्यर्थात् । वाक्यैः वचनैः । देवीं बोधवदत्ता तथा प्रत्यापातिं प्रकृतिभावम् । प्रसन्नतामिति यावत् । न हि नैव नीता यथा रुदत्या तथा स्वयमेव बाष्पाण्येव सलिलानि जलानि तैः प्रक्षाल्येव कोपः अपनीतः दूरीकृतः । अयं भावः । मत्कृतः सान्त्वनोपायैः सा रोदनपरा बभूव । रुदत्याश्च तस्या हृदयं तथा मृदुतामगच्छन्त्या तस्याः कोपो बाष्पसलिलैः प्रक्षालित इव विलयं गतः । उत्प्रेक्षा-
ऽलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥ अत्र सागरिकालाभविरोधिवासवदत्ता-
कोपोपशमनात् शक्तिर्नाम विमर्शसंघेरङ्गं प्रदर्शितम् । उत्कण्ठया सहितं सोत्कण्ठम् ।
अम्भोजेत्यादि । अम्भोजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः स इव सुकुमारा तनु-
र्यस्याः सा अम्भोजगर्भसुकुमारतनुः असौ प्रियतमा सागरिका तदा मकरन्दोद्यान-
समेलनसमये । प्रथमरागघने प्रथमः अमिनवः रागः अनुरागः तेन घने निबिडे । हृदे
इत्यर्थः । कण्ठग्रहे कण्ठाश्लेषे विलीयं विलयं प्राप्य विशीर्णां भूवेत्यर्थः । सद्यः तत्क्षणं
पतन्तो ये मदनस्य मार्गणाः सायकाः तेषां यानि रन्ध्राणि तान्येव अन्तःप्रवेशार्थं
मार्गाः तैः मम हृदयं प्रविष्टा इति मन्ये । मन्येशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षालंकारः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २ ॥ विश्वासस्थानमित्यत्र विश्रामस्थानमिति केषांचित्पाठः । तत्र विश्राम
इति शब्दः अपाणिनायोऽपि बहुलं कबिभिः प्रयुज्यते । निर्भरा अतिशयिता या उत्कण्ठा

१ प्रसादितायाः इदानीं प्रसन्ना देवी. २ तथा हि. ३ ग्रहेः... रागघने. ४ अम्भोजगर्भः.
५ विश्राम०. ६ संयतः । तत्कस्याग्रतः.

प्रियवयस्यः । तद्यावदेनमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) स्वस्ति भवते । दिष्ट्या
दृष्टोऽसि देवीहस्तगततेनापि मया पुनरप्येताभ्यामक्षिभ्याम् । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) अये वसन्तकः प्रातः । सखे परिष्वजस्व मासं ।

विदू०—(परिष्वजति ।)

राजा—वयस्य वेपेणैव निवेदितस्त देव्याः प्रसादः । तत्कथ्यता-
मिदानीं सागरिकायाः कां वार्तेति ।

(विदूषकः सवैलक्ष्ण्यमधोमुखास्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य किं न कथयसि ।

विदू०—अप्रियं ते निवेदयितुं न पारयामि । (ख)

राजा—(सोद्वेगम् ।) वयस्य कथमप्रियम् । व्यक्तमुत्सृष्टं जीवितं
सागरिके । (इति सूच्छति ।)

विदू०—(संसन्नम् ।) समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियवयस्यः । (ग)
समाश्वस्य । साधम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्बचनं कुरुध्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ भूतं

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

(क) एसो वल्लु णिमरोक्कण्ठापरिक्खीमं वि सलाषणिज्जलावणं तणुं समुव्वहन्तो
उदिओ विअ दुदिआचन्दो अहिअअरं सोहदि पिअवअस्सो । ता जाव णं उवसप्पामि ।
सोत्थि भवदे । दिट्ठिओ दिट्ठासि देवीहत्थगदेणावि मए पुणेवि एदेहिं अच्छीहिं ।
(ख) अण्णिअं दे णिवेदिदुं ण पारेमि । (ग) समस्ससदु समस्ससदु पिअवअस्सो ।

तया परिक्षामां कृत्याम् । श्लाघनीयं मनोज्ञं लावण्यं यस्याः ताम् । सोद्वेगमुद्वेगेन मनो-
व्यथया सहितं यथा तथा । प्राणा इति । हे प्राणा दक्षिणा अनुकूला भवत । मम
वचनं मद्बचनं कुरुध्वम् । किं तदित्याह । काममत्यन्तम् । अदक्षिणं दक्षिणः परच्छन्दा-
नुवर्ता स न भवति तादृशम् । मां परित्यजत । यदि शीघ्रं न यात गच्छत तत्तर्हि

१ मास । (विदूषकं परिष्वज्य ।) वयस्य...वितस्त्वया. २ (परिष्वज्य ।) भो वअस्स
अणुग्गहीदोहि. ३ को वृत्तान्तः. ४ रिक्का किं वनेने. ५ क्षणं, क्षणमात्रम्. ६ अपि
वयस्य. ७ गं संसन्नम्; साशङ्क्यः. ८ अजीविता सा, व्यक्तमेवोः; मोहं नादयति-
मोहमुपगतः. ९ काममकामदक्षः; मा मम सत्यथोऽयं हे दक्षि. १ शृणुष्व. १० मुदाः.
११ अस्माकमात्रं सयवेत्तेण सलावणगतणुं. १२ भो दिट्ठिआ वड्डसि देवीह. अच्छीहिं जं
विओसि, देवीसहस्य...रेदिहिं एवम्. १३ भो पिअवअस्स ण सक्कुणोमि आचन्निदुम्.

विदू०—भो वयस्य माऽन्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी
देव्योज्जयिनीं प्रेषितेति श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति भणितम् । (क)

राजा—कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधा मयि देवी ।
वर्यस्य केन तवैतदाख्यातम् ।

विदू०—(सांख्यं निश्चय्य ।) भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते
तया किमपिनिमित्तमियं रत्नमाला प्रेषिता । (ख)

राजा—किमपरम् । मा समाश्वासयितुम् । तद्वयस्योपनय ।

(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्वर्ण्य हृदये निर्धाय ।) अहह ।

कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयाऽनया ।

तुल्यावस्था सखीवेयं तनुराश्वस्यते मम ॥ ४ ॥

(क) भो वयस्य मा अण्णधा संभावहि । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनीं
प्रेषिदस्ति सुणीअदि । अतो मए अप्पिअंत्ति भणिदम् । (ख) मम हस्ते ताए
किंविणिमित्तं इअं रअणमाला पेसिदा ।

नूनं ध्रुवं मुषिता वक्षिता इति यावत् स्थ भविष्यथ । यतः सा गजगामिनी गज
इव गन्तुं शीलं यस्याः सा अधुना संप्रति सुदूरं विप्रदृष्टान्तरं याता गता । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ॥ ३ ॥ अन्यथा अन्यप्रकारेण मा संभावय मनसि कुर्व । मृतेति मा
मन्यस्वेत्यर्थः । 'सुसं०—सा खलु तपस्विनी कुत्रापि नीतेति । विदू०—(सोद्वेगम् ।) अति-
निधुंगं खलु कृतं देव्या । पुनः—भो वयस्य मा खलु अन्यथा संभावय... अतोऽप्रि-
यमिति भणितम् । राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी' इत्यनेन वासवदत्तादौषप्रख्याप-
नाद् अपवादः नाम अविमर्शसंघेरङ्गं दर्शितम् । निर्गतः अनुरोधः अनुवर्तनं यस्याः सा
निरनुरोधा । पाठान्तरे निरनुकोशा निष्कृपा । 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि'
इत्यमरः । अत्र वासवदत्तयेष्टासंपादनाद्वत्सराजस्यावमाननाच्छलमिति अवमर्श-
संघेरङ्गम् । अन्यच्च अन्यदपि कथनीयमस्तीत्यर्थः । किमपिनिमित्तं केनापि
हेतुना । कण्ठाश्लेषमिति । तस्याः सागीरिकायाः कण्ठाश्लेषमालिङ्गनं प्राप्य
प्रभ्रष्टया च्युतया अनया रत्नमालया तुल्या समाना अवस्था यस्याः सा तुल्यावस्था
इयं मम तनुः शरीरं सखीव आश्वास्यते सान्त्व्यते । उपमालंकारः ॥ ४ ॥

१ अनुरोधा; २ रोषिता मयि देव्याः; ३ वसन्तक; ४ वयितुम् । (गृहीत्वा रत्न-
मालां हृदये निवेश्य ।) अहह; ५ विन्यस्य, ददाति; ६ आश्लिष्यते; ७ आसक्त;
८ पेसिदा । अतो मए विपिअंत्ति भणिअ ण कधिदम्; ९ ताए एव्व-एव्व सुसंगदाए;
इअं रअणमाला वसन्तअस्स पडिवालेदित्ति भणिअ ताए सुसंगदाहत्थे समप्पिअ
ताए पि मम हत्थे दिण्णा; १० कज्जेण;

वर्यस्य त्वं परिधत्स्वैताम् । येन वयमेनां तावद् दृष्ट्वा धृतिं करिष्यामः ।

विदू०—यद्भवानाज्ञापयति । (परिदधाति ।) (क)

राजा—(साहसम् ।) वयस्य दुर्लभं पुनः दर्शनं प्रियायाः ।

विदू०—(दिशोऽवलोक्य समयम् ।) भो वयस्य मैवमुच्चैर्मन्त्रयस्व ।

कदापि कोऽपि देव्या इह संचरति । (ख)

(ततः प्रविशति वेत्रैदस्ता वसुंधरा ।)

वसु०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । भर्तः एष खलु रुमण्वतो
भागिनियो विजयवर्मा प्रियं किमपि निवेदयितुकामो द्वारे तिष्ठति । (ग)

राजा—वसुंधरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु०—यदेव आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य विजयवर्मणा सह पुनः
प्रविश्य ।) विजयवर्मन् एष खलु भर्ता । तदुपसर्पत्वार्यः । ()

(उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव दिष्ट्या वर्षसे
नमः ।

राजा—वसुंधरु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्ठितम् ।
विजयवर्मन् इत आस्यताम् ।

(विजयवर्मोपविशति ।)

(क) जं भवं आणवेदि । (ख) भो वयस्स मा ऐवं उच्चं मन्तेहि । कथापि
को वि देवाए इह संचरदि । (ग) जअदु जअदु भट्ठा । भट्ठा एसो वखु रुमण्वदो
भाइणेशो विजअवम्मा पिअं किंपि णिवेदिदुकांमो दुआरे चिइदि । (घ) जं देवो
आणवेदि । विजअवर्मन् एसो वखु भट्ठा । ता उवसण्णदु अज्जो ।

धृतिं धैर्यं संतोषं वा । वेत्रं वेत्रयष्टिः हस्ते यस्याः सा । वसुंधरा एतन्नाम्नी प्रतीहारी ।
भागिन्यः भागिन्याः पुत्रः । ' स्त्रीभ्यो ढक् ' इति अपत्यार्थे ढक् । निवेदयितुं कामो
यस्य स निवेदयितुकामः । ' तुकाममनघोरपि ' इति मलोपः । कतिपयैः अहोभिः

१ तद्वयस्य परिधत्स्व, त्वमेवैनां परि०. २ एनामपि दृष्ट्वा तावद् धृतिं; विरहवदना-
देस्तापः; हृदयविनोदम्. ३ सास्त्रं निःश्वस्य. ४ सागरिकाया वृश्निम्. ५ खड्गः, ०शति
प्रतीहारी. ६ राजानघप०. ७ ०धरे गच्छ. ८ ०धर्मणा. ९ राजा—(सपरितोषम् ।)
विजयवर्मन् अपि जिता कोसलाः । विज०—देवस्य प्रभावेण । राजा—साधु रुम०...
ष्ठितम् । विजयवर्मन् तत्कथय कथाम् । अतिविस्तरतः श्रोतुमिच्छामि. १० एजं
मण । कोवि इह, कदापि वासवदत्तापरिअरिणी एत्थ संचरे । (कर्णं वत्त्वा ।)
चिह्नं कोवि पदसदो विअ. ११ पिअमिव. १२ ०दिदुं. १३ ०धम्म.

राजा—विजयवर्मन् जितः कोसलाधिपतिः ।

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् तत्कथय कथमिति । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव श्रूयताम् । वैयमितो देवादेशात्कतिपयैरेवाहोमि-
रनेककरितुरगपत्तिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य
कोसलाधिपतेर्द्वारमवष्टभ्य सेनाः समावेशयितुमारब्धाः ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलाधिपतिरपि दर्पात्परिभवमसहमानो
हास्तिकप्रायमशेषमात्मसैन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू०—भो लब्धाचक्ष्व । वेपत इव मे हृदयम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—देव कृतनिश्चयश्चासौ—

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवद्भिर्मुखस्तत्क्षणं द्विग्वि-
न्विन्ध्येनेवापरेण द्विपपतिपृतनापीडयन् घन-
वेगाद्वाणान्विसृज्य समदर्शघटोत्पिष्टपत्तिर्निपत्य
प्रेत्यैच्छद्वाञ्छितामिद्विगुणितरभसस्तं रुमण्वाक्षणेन ॥ ५ ॥

(क)^१ भोः लहुं आचक्ष्व । वेवदि विव मे द्विअम् ।

अल्पैर्दिनैः । करिणश्च तुरगाश्च पत्तयश्च करितुरगपत्तिः । सेनाङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः ।
अनेकेन करितुरगपत्तिना दुर्निवारं दुःखेन निवारयितुं शक्यं तेन । विन्ध्यस्य विन्ध्यस्थं
वा यद् दुर्गं तत्रावस्थितस्य । अवष्टभ्य निरुध्य । समावेशयितुं व्यवस्थापयितुम् ।
परिभवं द्वारोद्वारमपमानम् । हास्तिकप्रायं हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । 'अचित्तहस्ति-
वेनोष्ठक्' इति समूहे ठक् । तत्प्रायं यस्मिन् । योद्धुमिति । कृतः निश्चयः येन
स कृतनिश्चयः असौ योद्धुं निर्गत्य तत्क्षणं स चासौ क्षणश्च तत्क्षणस्तम् । अपरेण
अन्येन विन्ध्येन इव । द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः । सुपि इति कः । तेषां पतयः महा-
गजा इत्यर्थः । तेषां या पृतना सेना तस्या आपीडबन्धः घनव्यूहाकारेण रचना तेन

१ कोसलेश्वरः. २ देवप्रसादेन, ०सादात्; देव एवम्. ३ इतो...रेव दिनैः तुरगरथ-
दुर्निवारपत्तिसमूहायेन गत्वा...तेर्द्वारि समा०; सेनाः समावासेयितुं-०व्यवन्तः; देवपादा-
देशादथानिर्दिष्टः कतिपयैरेव दिवसैः...गत्वा रुमण्वात्...समारब्धवात्. ४ अमुष्यमाणः.
५ चासौ कोसल-लाधि-पतिः. ६ मुखो वक्षिणादिविभागम्. ७ पीठव०; द्विरुपनि-
घटापिठ०. ८ गज०; ०श्चत्रय समदगजो०; ०पत्तिः. ९ प्रत्यागात्; संप्रेच्छत्; वा-
ञ्छिताधि०. १० जघेन. ११ विजयवर्मन् लहुं आचक्ष्वदु.

अपि च ।

अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रशस्त्रकषणोत्कृत्तमाङ्गे क्षणं
व्यूढासुक्सरिति स्वन्तप्रहरणे वैर्मोद्विलद्वह्निनि ।
आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भङ्गप्रतीपीभव-
क्षेकेनैव रुमण्यता शरशतैर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥ ६ ॥

विदू०—जयतु जयतु भवान् । जितमस्माभिः । (इत्युत्थाय
गृह्यति ।) (क)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवो
ऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

विजय०—देव ततो रुमण्वानपि कोसलेषु मञ्ज्रातरं ज्यायांसं जय-
वर्माणं स्थापयित्वा समरव्रणितमशेषबलमनुवर्तमानः शनैः शनैरागच्छत्येव ।
समरे सुखे उच्यतां योगन्वरायणः दीयतां मत्प्रसादोऽस्येति ।

जअदु भवं । जितं अहं हि ।

विजयः—अन्तान् रुन्धन् व्युत्तुवन् । अभिमुखः अभवत् पुरः स्थितः ।
समदानां करिणां घटाः समूहाः ताभिः उत्पिष्टाः
कूर्णिताः पक्ष्यो येन यस्य वा स तथोक्तः । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य कोसलपतिना सह
द्वंद्वस्य या आसिः प्राप्तिस्तया द्विगुणितः रभसो वेगो हर्षो वा यस्य स वाञ्छितासि-
द्विगुणितरभसः रुमण्वान् वेगात् निपत्य तं प्रत्येच्छन् प्रतियातः । शीरो रसः ।
उल्लेखालंकारः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥ अस्त्रव्यस्तोति । अस्त्रैः शस्त्रैः व्यस्तानि
व्याक्षिप्तानि शिरस्त्राणि यैस्तादृशानि शस्त्राणि तेषां कषणैः प्रहारेरिति यावत् ।
उल्लेखानि छिन्नानि उत्तमाङ्गानि शिरांसि यस्मिन् । क्षणं व्यूढा घृद्धा अस्त्रजः रक्तस्य
रितुं यस्मिन् । पुनश्च स्वनन्ति शब्दायमानानि प्रहरणानि यस्मिन् तथाभूते । तथा
च वर्मभ्यः कर्त्रेभ्यः उद्वलन् प्रदुर्भवन्वाह्निः अग्निर्यस्मिन् तादृशे आजिमुखे रणशिरसि
भङ्गप्रतीपीभवन् भङ्गस्य स्वपराभवस्य प्रतीपीभवन् तं वारयन् इत्यर्थः । पाठान्तरे
प्रधाने मुखबले भग्ने पराभूते सति । मत्तद्विपस्थः स कोसलपतिः आहूय आकार्थं
एकेन एव रुमण्वता शरशतैर्हतः । अनुप्रासोऽलंकारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥
पुरुषकारं पराक्रमम् । समरे व्रणितं संजातव्रणम् । अनुवर्तमानः अनुसरन् । तेन

१ अस्त. २ कषणैः कृत्तो. ३ वैर्मोद्विल०. ४ रणेद्विगोद्वम०. ५ भग्ने प्रधाने बले;
भग्नप्रतीपः; अस्मात्परं—राजा—कथमस्मदीयान्यपि बलानि भग्नानि । विज०—
एकेनैव इत्य०. ५ राजा—कोसलपते मृ०. ६ स्वभा०; कोसलशज्यायांसं भ्रा०. ७ प्रहार-
व्रणितहास्तिकप्रायमशेषसैन्यं; गाढ-समर-प्रहार०. ८ मन्दं मन्दं. ९ प्रदक्ष्यताम्—मत्प्रसा-
दस्य विभवः इति; प्रियकथावृत्तरूपेण कीय०. १० मधवा.

वसु०—यदेव आज्ञापयति । (इति विजयवर्मणा सह निष्कान्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चन०—आज्ञप्तास्मि देव्या यथा—हृजे काञ्चनमाले गच्छ ।
एतमैन्द्रजालिकमार्यपुत्राय दर्शय । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) । एष खलु
भर्ता । तद्यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । देवी विज्ञा-
पयति—एष खलुज्जयिनीतः सर्वसिद्धिर्नामैन्द्रजालिक आगतः । तत्प्रे-
क्षतामेनमार्यपुत्र इति । (ख)

राजा—अस्ति नः कौतुकमिन्द्रजाले । तच्छीघ्रं प्रवेशय ।

काञ्चन०—यदेव आज्ञापयति । (ग)

(निष्क्रम्य पुनः पिच्छिकाहस्तेनैन्द्रजालिकेन सह प्रविशति ।)

ऐन्द्रजालिकः—(पिच्छिकां ध्रुमयन् ।)

प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालिकपिनद्धनाम्नः

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः ॥ ७ ॥

(क) जं देवो आणवेदि । (ख) आणत्तम्हि देवीए जह-हजे
एदं इन्द्रजालिअं अज्जउत्तस्स दंसेहि । एसो वखु भट्ठा । ता जाव उवसप्पामि । जअदु
जअदु भट्ठा । देवी विण्णवेदि—एसो वखु उज्जहणीदो सव्वसिद्धी णाम इन्द्रजालिओ
आवदो । ता पेक्खदु णं अज्जउत्तोत्ति । (ग) जं देवो आणवेदि ।

(घ) पणमह चलणे इन्द्रस्स इन्द्रजालिअपिणद्धणामस्स ।

तह जेव्व संवरस्स माआसुपरिष्ठिदजसस्स ॥

सहेत्यर्थः । प्रसादः लक्षणया प्रासादानुरूपं पारितोषिकम् । ऐन्द्रजालिकः मायिकः ।
इन्द्रजालं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' इति ठक् । इन्द्रजालिक इति पाठे इन्द्रजालमस्यस्य ।
'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे ठन् । पिच्छिका मयूरपिच्छकृचैः । सा हस्ते यस्य तेन ।
प्रणमतेति । इन्द्रजालके पिनद्धं बद्धं नाम यस्य तस्य इन्द्रजालकापिनद्धनाम्नः
इन्द्रस्य चरणौ प्रणमत । तथैव मायायामिन्द्रजालविधायी सुप्रतिष्ठितं यशो यस्य
तस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः शम्बरस्य तन्नामकासुरस्य च चरणौ प्रणमत ॥ ७ ॥

१ ऐन्द्रजालिके. २ प्रविष्टा । (प्रविश्य ।)—एदु एदु अज्जा । (ऐन्द्रजालिकः परि-
क्रामति ।) काञ्चन०—एसो भट्ठा । ता उपसप्पदु अज्जो । ऐन्द्र०—(उपसृत्य ।)
जअदु. ३ ०कां भ्रामयित्वा बहुधा-०विधं-हास्यं कृत्वा. ४ इन्द्रजालम्हि लब्धसकलस्य
(०जाले लब्धसाक्ष्यस्य) । तह अज्ज सं० सुप्रतिष्ठिदसव्वजगस्स (सुप्रतीक्षितसर्व-
जगतः) । तह संसरे सम्म० ०जालिअवि लब्धणामस्स । तह एव्व अज्ज (अज्जा)
अदुरस्स-सम्भस्स सुपरि.

काञ्चन०—(उपसृत्य ।) भर्तः एष खल्वैनद्रजालिकः । (क)

ऐन्द्र०—जयतु जयतु देव । देव ।

किं धरण्यां सृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः ।
मध्याह्ने प्रदोषो दर्शयतां देव्याह्निमि ॥ ८ ॥

अथ वा किं बहुना जल्पितेन ।

मम प्रतिज्ञैषा यद्यद् हृदयेनहसे संद्रष्टुम् ।

तत्तद्दर्शयाम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ ९ ॥ (ख)

विद्रूपकः—भो वयस्य अवहितो भव । ईदृशोऽस्यावष्टम्भो येन सर्वं
संभाव्यते । (ग)

राजा—भद्र तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्मदीय
एवायमैनद्रजालिको विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदेहि । सहितावेवैनं
पश्याम वति ।

एसो क्व इन्द्रजालिको ।

इदं जअतु देवो । देव ।

धरणीए मिअङ्को आभासे महिहरो जले जलणो ।

सज्जण्हि पओसो दाविज्जइ देहि आणसिम् ॥

अहं वा किं बहुना जल्पिदेण ।

मज्ज पइण्णा एसो जं जं हिअएण इहसि संदट्ठुम् ।

तं तं दंसेमि अहं गुणो मन्तप्पभावेण ॥

(ग) भो वयस्य अवहितो होहि । ईदिसो से अवष्टम्भो जेण सर्वं संभावीअदि ।

किं धरण्यामिति । धरण्यां किं सृगः अङ्कः यस्य स सृगाङ्कः चन्द्रः प्रदर्शयताम् ।
तथा च आकाशे महीधरः पर्वतः जले ज्वलनः अग्निः मध्याह्ने प्रदोषः रजनीमुखं
प्रदर्शयताम् । आह्वसि देहि । यदादिशसि तद्भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ममेति । मम
प्रतिज्ञा एषा । यद्यद् हृदयेन मनसा संद्रष्टुमीहसे इच्छसि तत्तद्गुरोः मन्त्रस्य प्रभावेण
सामर्थ्येन दर्शयामि ॥ ९ ॥ अत्र श्लोकद्वयेनैनद्रजालिको मिथ्याभिसंभ्रमोत्थापनेन वत्स-
राजस्य हृदयस्थसागरिकादर्शनात्कुलां निजशक्तिमविष्कृतवानिति व्यवसायाख्यमङ्क-
मिदम् । अवष्टम्भः उत्साहभरः । युष्माकमयं युष्मदीयः । 'त्यदादीनि च' इति वृद्ध-
संज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति तस्येदमित्यर्थः छः । विगता जना अस्मादिति विजनः । न

१ यदि युष्मदीयोः २ देव किं । धरणीए मिअङ्को । ३ सिज्जउ (सिध्यतु)
तह, वाव सिज्जउ । ४ महाराज कोसम्बीपते किं; अह वा-किं जल्पिण बहुणा जं जं
हिअएण इच्छसि द० । ५ एसा भणामि हिअएण जं-सि वट्ठवम् (द्रष्टव्यं) ; महासि
(वाञ्छसि) द्रष्टुम् । ६ दावमि । ७ प्यसादेण । ८ भो ईदिसो दे ।

काञ्चन०—यद्भर्ताज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—काञ्चनमाले उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन्नैन्द्र-
जालिके पक्षपातः । (ख)

काञ्चन०—ज्ञातिकुलबहुमानः खल्वेष भर्त्याः । तदेत्वेतु भर्त्री ।
(इति परिक्रामतः ।) (ग)

वासव०—(उपसृत्य ।) जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (घ)

राजा—देवि बहुर्तमनेन गर्जितम् । तदिहोपविश्यताम् ।
पश्यामस्तावत् ।

(वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयतामिन्द्रजालम् ।

ऐन्द्रजा०—यदेव आज्ञापयति । (इति बहुविधं नाट्यं कृत्वा पिच्छिका
भ्रमयन् ।)

हरिहरब्रह्मप्रमुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगने सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥

तत्प्रेक्षतां देवः । (ङ)

(क) जं भद्रा आणवेदि । (ख) कञ्चनमाले उज्जङ्गीदे आभदोति अस्थि
मे तस्मिन् इन्द्रजालि ए पवस्ववादो । (ग) ण्णादिकुलबहुमाणो वखु एसो भट्टिणी ए ता
एदु एदु भट्टिणी । (घ) जेदु जेदु अज्जउत्तो । (ङ) जं देवो आणवेदि

हरिहरबम्हप्पमुहे देवे दंसेमि देवराजं च ।

गगणम्मि सिद्धचारणसुरवहुसत्थं च णच्चन्तम् ॥

तां पवस्वदु देवो ।

विजनः अविजनः । अविजनः विजनः संपद्यमानः कृतः विजनीकृतः । पक्षे पातः
पक्षपातः । अभिमान इत्यर्थः । बहुतरं गर्जितं स्वपाटवमधिकृत्य अतीव विक्रियतम् ।
प्रस्तूयतामारभ्यताम् । हरिहरेति । हरिहरब्रह्माणः प्रमुखाः प्रमुखे वा येषां तान् ।
देवराजमिन्द्रं च दर्शयामि । सिद्धचारणा देवयोनिविशेषाः । सुरवध्वो देवाङ्गनाः
तासां सार्थं समूहं च नृत्यन्तं दर्शयामि ॥ १० ॥ श्लोकचतुष्टयस्य गाथाच्छन्दः ।

१ इति निष्क्रम्य वासवदत्तया सह प्रविशति । वास०. २ बहूनेन; अनेन विस्फु-
जितम्. ३ तद्विन्ः स्थापयताम्, तदेहि उप०. ४ तामिदानीम्; ०तां बहुविधमिन्द्र०.
५ अस्थि तर्हि इन्व० बहुमाणो. ६ माइ (मातु) उल०, णामि (तामि) ०. ७ कुल-
पवस्ववादो भ०. ७ अस्य स्थाने-सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति.

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्यासनादवतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । देवि पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं
दोभिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।
एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणनूपुरा दिव्यनार्यः ॥ ११ ॥
वासव०—आश्चर्यमाश्चर्यम् । (क)

विदूषकः—(अपवार्य ।) आः दास्याःपुत्र ऐन्द्रजालिक किमेतैर्देवै-
रप्सरोभिश्च दर्शितैः । यदि तेऽनेन परितुष्टेन कार्यं तत्सागरिकां दर्शयै । (स्व)
(ततः प्रविशति वसुंधरा ।)

वसुंधरा—(रार्जनमुपसृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । अमात्यो यौग-
म्भरायणो विज्ञापयति—एष खलु विक्रमबाहोः प्रधानामात्यो वसु-
भूतिर्बाभ्रव्येन कञ्चुकिना सहागतः । तदर्हति देवोऽस्मिन्नेव सुन्दरमुहूर्ते
महमपि कार्यशेषं समाप्यागत एवेति । (ग)

अत्रोऽन्ध्रिभम् । (स्व) आः दासीएपुता इन्द्रजालिअ कि एदेहि
च दंसिदाहि । जइ दे इमिणा परितुष्टेण कज्जे ता साअरिअं
जेदु जेदु भइ । अमवो जोअर्धैराअणो विण्णवेदि—एसो वइ
विक्रमबाहुणो पहाणामवो वसुभूदी बन्धवेण कञ्चुइणा सह आगदो । ता अइहदि देवो
इमस्सि जेव सुन्दरमुहुत्तए पेक्खिदुम् । अहंपि कज्जसेअं समापिअ आगदो एव्वसि ।

एष इति । व्योम्नि आकाशे सरोजे आसनभूते कमले एष ब्रह्मा दृश्यते । अयं
रजनिकरस्य चन्द्रस्य कला शेखरः शिरोभूषणं यस्य स रजनिकरकलाशेखरः शंकरः ।
असौ देहं दृश्यमानः धनुः शार्ङ्गं असिः नन्दकाख्यः गदा कौमोदकी नास्त्री चक्रं
सुदर्शनं तानि चिह्नानि तैः सहितैः सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैः चतुर्भिः दोभिः उप-
लक्षितः दैत्यान्तको विष्णुः । एष समीपतरवर्ती ऐरावते तिष्ठतीति ऐरावतस्थः । सुपि
इति कः । त्रिदशपतिः इन्द्रः । तथा च हे देवि अमी अन्ये देवाः । दृश्यन्ते इति शेषः ।
एताः च चलेषु चरणेषु रणन्तः नूपुरा मञ्जीरा यासां तादृश्यः दिवि भवा दिव्याः ।
दिगादित्वायत् । दिव्याश्च ता नार्यश्च दिव्यनार्यैः सुराङ्गनाः । अप्सरस इत्यर्थः ।
नृत्यन्ति । तान्सर्वानेतान्पश्येति पूर्वेण संबन्धः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥ दास्याःपुत्र ।

१ ऊर्ध्वं दृष्ट्वा; २ नृत्तविस्मयम्. ३ अहो आश्चर्यम्; अस्मात्परं—वसन्त०—अचरिअं
अचरिअं । राजा—देवि. ४ अयं. ५ विदिव. ६ वस०; विदु०—साहू रे इन्द्रजा० साहू ।
वंसिदं कलु तुए आत्तणो विण्णाणं । (अप०). ६ अस्मात्परं—राजा—मद्र भवतु तथा.
७ प्रविश्य वसु०. ८ नास्तेतन्कोचित्. ९ हा इन्द्र०. १० अणो देवस्स चलणज्जुअले
इदं. ११ पहाणो अमव्वंअइदी, बन्धव्वक०... । ता पेक्ख एदं । इमं एव्व सुन्दरं
मुहुत्तं (अयमेव सुन्दरो मुहूर्तः); सिंहलेशरण्याधो; बाहुणा पहाणामवो अणु-
प्यसिबो. १२ अरिहासि देव.

वासव०—आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम् । मातुलगृहात्प्रधाना-
मात्यो वसुभूतिरागतः । तं तावत्प्रेक्षतामार्यपुत्रः । (क)

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्रम्यता-
मिदानीम् ।

ऐन्द्रजालिकः—यदेव आज्ञापयति । (पुनः पिच्छिकां भ्रमयति ।)
(निष्कामन् ।) एकः पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः । (ख)

राजा—भद्र द्रक्ष्यामः ।

वासव०—काञ्चनमाले गच्छ त्वं देह्यस्य पारितोषिकम् । (ग)

काञ्चन०—यदेव्याज्ञापयति । (ऐन्द्रजालिकेन सह निष्कान्ता ।) (घ)

राजा—वसन्तक प्रत्युद्गम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

विदू०—यदेव आज्ञापयति । (इति वधुधरया सह निष्कान्तः ।) (ङ)

(ततः प्रविशति वसन्तकेनानुगम्यमानो वसुभूतिर्बाभ्रव्यश्च ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य) अहो वत्सेश्वरस्यानुमानं ।

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगाच्चिर्वर्णयन्वल्गुभा-

न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठति ।

(क) अज्जउत्त चिह्नु दाव ईन्दआलं । माउलपैरादो पहाणामन्नो वसुभूदो
आगदो । तं दाव पेक्खदु अज्जउत्तो । (ख) जं देवो आणवेदि । एँको उण मह
खेलो अवस्सं देवेण पेक्खिदव्वो । (ग) कञ्चनमाले गच्छ तुमं देहि से पारि-
तोसिकम् । (घ) जं देवी आणवेदि । (ङ) जं देवो आणवेदि ।

‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इति अलुक् । शोभनः मुहूर्तः सुमुहूर्तस्तस्मिन् । इन्द्रजालं
ऐन्द्रजालिकमायाप्रेक्षणमित्यर्थः । देह्येत्यत्र संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।
प्रत्युद्गम्यादरदर्शनार्थमभिमुखं गत्वा । अनुभावः प्रभावः विभूतिरिति यावत् ।
आक्षिप्त इति । वल्गुमान्राज्ञोऽमीष्टान् । मनोहान् इत्यर्थः । तुरगान् निर्वर्णयन्साव-
धानेन पश्यन् अहम् । कुञ्जः हस्तिनो हनुर्दन्तो वा सोऽस्यास्तीति कुञ्जः । जयस्य
जयावहः कुञ्जः जयकुञ्जरः तेन आक्षिप्तः आकृष्टः । दर्शनीयाश्चबद्धदृष्टिरपि दर्शनीय-
तरकुञ्जोपाकृष्टदृष्टिरस्मीत्यर्थः । क्षितिभृतां वत्सेश्वरोपासनार्थं प्राप्तानां सामन्तानां

१ नास्त्येतन्कचित्, २ एवम् । द्रक्ष्यामि, ३ प्रवेशय वल्लभानिम्, ४ प्रत्युद्गम्यमानः,
प्रविशति वल्लु० वा० वसन्तकश्च, ५ अस्मात्पाक्-वसन्त०—एदु एदु अपश्यो वल्लु-
भूदी । इत्य०, ६ ढोलोक्त्य सविस्मयम्, ७ भवनद्वारभासः, ८ आक्षिप्तान्वल्गु०, ९ क्षिति-
भुजां, १० पेक्खणं, इन्द्रजा०, ११ कुलादो अज्जो अम०, १२ परं एको खिह्नुको,

सद्यो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो

द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः ॥ ११ ॥

बाभ्रव्यः—वसुभूते अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्सत्य-

मानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ।

विवृद्धि कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयतितरां बाष्पपटलैः ।

स्खलद्वर्णां वाणीं जडयतितरां गद्गदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽद्य कुरुते ॥ १२ ॥

विदूषकः—(अग्रे भूत्वा ।) एत्वेत्वमात्यः । (क)

वसुभू०—(विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवार्य ।) बाभ्रव्य जाने

सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानकाले दत्ता ।

(क) एदु एदु अमची ।

ममासु मण्डलेषु क्षणं तिष्ठन् संगीतस्य ध्वनिः स्वरः तेन संगीतध्वनिना हृतः प्रसभ-
यते । अहो इत्याश्चर्यं । एवं कक्षाप्रदेशे प्रकोष्ठे अपि । कक्षाप्रदेशस्थस्य मे
तस्मिन् प्रकोष्ठस्थितस्य का भवेदिति अपेक्ष्यः । सद्यः तत्क्षणं विस्मृतसिंहलेन्द्र-
विभवः सिंहलनुपतेः विभव ऐश्वर्यं येन तथाभूतोऽहं द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थं
तस्मिन् कुतूहलेन—कुतूहलकारिणा वैभवेनेति यावत् । ग्राम्यो यथा ग्रामे भवः
ग्राम्येति दिग्भादिवाच्यत् । स इव कृतः । नगरं गतो ग्राम्यो यथा तत्रस्थवैभवं
दृष्ट्वा आश्चर्यचकितो भवति तथाहं भूतोऽस्मीत्यर्थः । उदात्तालंकारः । उपमा च ।
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥ किमप्यानिर्वचनीयम् । अन्या अवस्था अवस्था-
न्तरम् । अन्यार्थकेनान्तरशब्देन मयूरस्थसकादिवात्समासः । विवृद्धिमिति ।
अद्य मम परितोषः स्वामिदर्शनं भविष्यतीति आनन्दः जरायाः । सहायस्य भावः
साहाय्यम् । 'सहायाद्वा' इति ध्वञ् । कुरुते हि । तदेव विषादयति—साध्वसवशाद् राज्ञः
पुरोहामनभयहेतोः कम्पस्य विवृद्धिं प्रथयतितरामतिशयेन वर्धयति । बाष्पपटलैः
अश्रुजलजालकैः अविस्पष्टां दृष्टिं तिरयतितरामतिशयेन छादयति । तिरःशब्दात्त-
त्करोतीति णिच् । ततस्तिष्ठत्येति तरप् । कमेत्तड्व्ययेति तरबन्तादाम् । तथा च स्खल-
न्तोऽस्पृष्टं निर्गच्छन्तः वर्णा यस्यां तां स्खलद्वर्णां वाणीं गद्गदतया वाक्स्खलनेन जड-
यतितरामतिशयेन जडां करोति । पूर्वजडशब्दाणिण् । तिष्ठन्तात्तरबन्तादाम् । अत्र
जरोत्पन्नकम्पादेः प्राक्सिद्धस्य परितोषजन्यसाध्वसादिना गुणोत्कर्षवर्णनादनुगुणालंकारः ।
तदुक्तं—'प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः' इति । सिखरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

१ (सहर्षम् ।) वसु०. २ नाभ्यववस्था०...३ तिरयति पुनर्वाच्यसलिलैः. ४ ०वर्णा
वाणी भवति निवरा. ५ अग्रतः. ६ अवलोक्य निःश्रयसाप०. ७ ज्ञायते, अपि प्रत्यभि-
ज्ञायते. ८ ०चो वसुभूदी.

बाभ्रव्यः—अमात्य अस्ति सादृश्यम् । तर्त्तिक वसन्तकं पृच्छामि प्राप्तिमस्याः ।

वसुभू०—बाभ्रव्य मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबाहुल्यात् दुर्लभो भूषणानां संवादः । (इति परिक्रामति ।)

विदू०—भो एष खलु महाराजः । तदुपसर्पत्वमात्यः । (क)

वसु०—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः ।

राजा—(ऊँथाय ।) आर्य अभिवेदये ।

वसु०—आयुष्मान्भव ।

राजा—आसनमासनमार्याय ।

विदू०—एतदासनम् । उपविशत्वमात्यः । (ख)

(वसुभूतिरुपविशति ।)

बाभ्रव्यः—देव बाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(ष्टे हस्ते दत्त्वा ।) बाभ्रव्य इत आस्यताम् ।

(बाभ्रव्य उपविशति ।)

विदू०—अमात्य एषा देवी वासवदत्ता

वासव०—आर्य प्रणमामि । (घ)

वसुभू०—आयुष्मति वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—आर्य वसुभूते अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य ।

(क) 'भो एषो वसु महाराजो । ता उपसर्पदु अमञ्चो । (ख) 'एद आसणम् । उपविशदु अमञ्चो । (ग) अमञ्च एसा देवी वासवदत्ता पणमदि । (घ) अज्ज पणमामि ।

देवेन विक्रमबाहुना । प्रस्थानसमये अर्थात्सिंहलद्वापात् । संवादः सादृश्यम् । अन्यत्सदृशं भूषणं संभवोदित्यर्थः । उत्थायेति - प्रवयसो वसुभूतेरादरदर्शनाथमुत्थानम् । आयुष्मानि-

१ सान्यमस्त्येव । २ वसन्तकाद्वगच्छामि-मः प्रभवमस्याः । ३ रत्नमालाबा० । ४ सादृश्यम् ; राजा-वसुभूते इदमासनमास्यताम् । विदू०—इदमासणं उपविशदु अमञ्चो । राजा—(सादृ-
रमुत्थाय ।) आर्य अमि० । ५ ० वये । वयस्य आसनमासनम् ; दीयतामासनमार्याय । विदू०—
एदमास० । ६ आतिश्रयास्त्वं भूयाः । ७ राजा—वसुभूते उपविश । ८ कञ्चुकी । ९ राजा—
बाभ्रव्य... । (ष्टे हस्ते ददाति । सर्वे उपविशन्ति ।) । १० अस्मात्परं-कञ्चुकी-बाभ्रव्य-
देवि बाभ्रव्यः प्रणमति । ११ अमात्य । १२ (राजानमुद्दिश्य ।) भो । १३ (आसनमावाय ।)
भो एदं । १४ एसा वसु देवी पणामं करोदि ।

वसुभू०—(ऊर्ध्वमवलाक्य निःश्वस्य च ।) देव न जाने किं विज्ञा-
पयामि । (अबोधमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सविषादमात्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । किमिदानीं
वसुभूतिः कथयिष्यति । (क)

राजा—कथय किमेतत् । आर्य आकुलं इव मेऽन्तरात्मा ।

वाभ्रव्यः—(अपवार्य ।) अमात्य चिरमपि स्थित्वा कैथनीयम् ।
तत्कथ्यताम् ।

वसु०—(साक्षम् ।) देवं न शक्यं निवेदयितुं तथाप्येष कथयामि
मन्दमाग्यः । यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नाम आयुष्मतीं
वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वं प्रार्थिता सती दत्ता—

राजा—(अपवार्य ।) देवि किमेतदलीकमेव त्वन्मातुलामात्यः कथयति ।

वासव०—(स्मित्वा ।) आर्यपुत्र न ज्ञायते कोऽलीकं मन्त्रयत इति । (ख)

वसु०—(उत्ततराजः किं वृत्तम् ।) (ग)

वसु०—(हा किं वा ?) मदन्तिकमानीयमाना यानभङ्गात्सागरे निमग्ना ।

(क) हृदी हृदी । किं दाणिं वसुभूदी कथयिष्यसि । (ख) अजउत्त ण
जाणीअदि को अलिअं मन्तोदिसि । (ग) तदो ताए किं वुत्तम् ।

त्यत्र अतिश्रेयानिति पाठे आतिशयितं श्रेयः कल्याणं यस्य सः । आकुलः पर्याकुलः ।
अलीकमसत्यम् त्वन्मातुला-तव मातुले विक्रमबाहुः तस्यैवानभङ्गात्सागरे निमग्ना ।

१ जानामि । किमपि वि०. २ रुदन्धो०. ३ पर्याकुल एवास्मि; वसुभूते कथय किमेवं
पर्याकुलयसि, ०भूते कथं पर्याकुल इवास्ति. ४ यत्कथ० तद्विदानीमेव कथ्यताम्. ५ एष
मन्दो दुर्भाग्यो विज्ञापयामि । यासौ तत्रभवता सिंह० ली नाम वासवदत्तामायुष्मतीमुप-
सृत्य देवाय प्रार्थिता सती न दत्ता; तत्रभवतः ०रस्य...नामायुष्मती सिद्धादेशेनाविष्टा
योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स साविमौमो राजा भाविष्यतीति । राजा-ततस्ततः । वसु०-
तत्प्रत्ययादयार्थं योगन्धरायणेन बहुशः प्रार्थ्यमानापि सा सिंहलेश्वरेण वासवदत्ताया-
श्चित्तबिन्दुं परिहरता न दत्ता. ६ किमिदमलीकं त्वं०,—मिदमिदानीमलीकं त्वदीयमा०
प्रलपति. ७ ततो युष्म० माना सती बाह्वनभ०; ततो लाघाणकेन बाह्विना देवी दग्धेति
वार्ताछत्पाद्य देवेन तदन्तिकं वाभ्रव्यः प्रहितः । पुनरपि प्रार्थिता च । ततस्तत्रभवता
सिंहलेश्वरेण चान्तिनम् । देवेन सहास्माकं संबन्धलोपो मा भूदिति । दत्ता च सा
रत्नावली देवाय प्रतिपादयितुमस्माभिरानीयमाना समुद्रे यानभङ्गान्निमग्ना; सा च युष्मद-
न्तिकं ग्रहीता ततश्चास्माभिरानीयमाना बाह्वनभ०.

वासव०—(सखम् ।) हा हतास्मि मन्दभागिनी । हा भागिनि
रत्नावलि कुत्रेदानीमसि । देहि मे प्रतिवचनम् । (क)

राजा---देवि समाश्रयसिहि समाश्रयसिहि । दुरवगाहा गतिर्देवस्य । यान-
भङ्गपतितोत्थितौ नन्वेतावेव ते निदर्शनम् । (इति वसुभूतिवाग्ध्वौ दर्शयति ।)

वासव०—आर्यपुत्र युज्यत एतत् । परं कुतो ममैतावद्भागधेयम् । (ख)

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गाश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः

सान्द्रोद्यानदुमाग्नगलपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।

कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै--

रेष प्रोषार्तयोषिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ १४ ॥

अपि च ।

देवीर्देवाहप्रवादोऽसौ योऽभूलावाणके पुरा ।

करिष्यन्निव तं सत्यमयमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

(सर्वे संध्रान्ताः पश्यन्ति ।)

(क) हा हदमिह मन्दभाङ्गी । हा बहिणि रथणा... पडिवअणम् । (ख) अज्जउत्त जुज्जवि एदं । परं कुतो...

दुरवगाहा दुर्ज्ञेया । दैवं किं घटयेदिति न ज्ञायते । इमाविव सार्व कर्तव्यं यतो
तीरं प्राप्ता भवेदिति भावः । हर्म्याणामिति । अर्चिषां ज्वालानां
निचयैः निबद्धैः हर्म्याणां हेमशृङ्गाणां सुवर्णशिखराणामिव श्रियं आदधानः
कुर्वाणः । सान्द्राणां निबिडानामुद्यानदुमाणां यानि अग्राणि तेषां गलपनेन
म्लानतापादनेन पिशुनितः सूचितः अत्यन्ततीव्रः अभितापः यस्य तादृशः । पुनश्च
धूमपातैः धूमावतरणैः क्रीडामहीध्रं क्रीडापर्वतं जलेन सहितः सजलः यः जलधर-
स्तद्वच्छ्यामलं कुर्वन् । श्लेषेण दाहेन आर्तः योषिज्जनः स्त्रीसमूहो यस्मादतादृशः इह
अन्तःपुरे शुद्धान्ते एषः अग्निः सहसा अतर्कितमेवोत्थितः । उत्प्रेक्षालंकारः । भयानक-
रसः । खगधरा वृत्तम् ॥ १४ ॥ देवीति । पुरा लावाणके ग्रामे देव्याः दाहप्रवादः अभूत्
तं सत्यं करिष्यन्निवाधुना । तत्त्वतो देवीं दग्ध्वेति भावः । अयमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

१ नास्त्येतत्कचित् । २ अस्मादनन्तरं-इति सूच्छिता पतति । इत्य० । ३ बाहनभङ्गाग्नि-
पतितौ...वेव निद० । ४ अस्मात्परं-राजा (अपवार्यः ।) कथय किमेतदिति नावगच्छामि
वा०--देव श्रूयताम् । इत्य० कचित् । ५ निबद्धैः । ६ श्यामलः । ७ देव्या...दोषे । ८ तत्सत्यं
मन्ये बह्निः--त्यमत्राग्निरयम् । ९ हा देव । बहिणि ए कर्हि तुमं पेस्मिद्वज्जा । ता देहि
१० इति आ भागधेयाः एति आणि माअधेयाणि ।

राजा—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कथमन्तःपुरेऽग्निः । कष्टं देवी वासवदत्ता दग्धा । हा प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व । (क)

राजा—अये कथमतिसंभ्रमादिहस्थापि देवी नोपलक्षिता । देवि समाश्रसिहि समाश्रसिहि ।

वासव०—आर्यपुत्र मयात्मनः कृते न भाणितम् । एषा खलु मया निर्घृणयंह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्तां परित्रायता-
मार्यपुत्रः । (ख)

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव किमकारणमेवं पतंगवृत्तिः क्रियते ।

बाभ्रव्यः—देव युक्तमौह वसुभूतिः ।

विदू०—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) वयस्य मा खल्वेवं साहसं कुरु । (ग)

राजा—(उत्तरीयधृत्य ।) धिक् मूर्खं सागरिका विपद्यते । किम-
वृत्तिं ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नटयन् ।)

विदू०—हे मुञ्च धूमानुबन्धं

किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

राजा—उहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

(क) अजउत्त परित्ताहि परित्ति हि । (ख) अजउत्त मैए अत्तणो किदे ण भणिदम् । एसा वळु मए णिगिण्णए इध निअडण संजमिदा साअरिशा विवज्जदि । ता तं परित्ताअदु अजउत्तो । (ग) वअस्स मा वळु एवं साहसं करेदि ।

निगडेन गृह्णत्या संयमिता बद्धा । पतंगवृत्तिः पतंगवदग्नौ पातात्स्वशरीरनाशः । धूमाभिभवं धूमेनाभिभवः आवरणं तम् । विरमेति । हे वहे विरम विरम । झटिति शान्ते भव । धूमानुबन्धं धूमसांतत्यं मुञ्च । उच्चैः उच्चगामि अर्चिषां चक्रवालं मण्डलं किं प्रकटयसि । व्यर्थं तदित्याह—योऽहं प्रलये यः दहनोमिस्तस्य इव भाः दाहकं तेजो यस्य तेन प्रियाया विरहदुःखमुजा विरहामिना न दग्धस्तस्य त्वं किं करोषि तं कथं

१ ज्वलनं दृष्ट्वा ससंभ्रममुत्तिष्ठत् । २ कथमिहस्थापि देवी विस्मृता । अलमनिसंभ्रमेण; देवी न लक्षिता । (कण्ठे गृहीत्वा ।) देवि अलं भयेन; ० लक्षिता । (देव्याः पाणिं गृही-
त्वाल्लिङ्ग्य ।) देवि सगो०. ३ ०रण इदं किं—रण एव. ४ ०मुक्तं ०निना. ५ ०माक्षिप्य-
माकर्षन्—छत्सुज्व. ६ दह्यते. ७ किमर्थम्. किमस्माभिः...प्रियन्ते—परिरक्ष्यन्ते. ८ साट-
यति. ९ ०अदु ०अदु ०उत्तो. १० ण हि अत्तणो कारणे एवं भणामि । ...०णाए इध
संयदा चिद्वदि सा०. ११ भो मा वळु सा०.

वासव०—कथं मम दुःखभागिन्या वचनदेवमध्यवसितमार्थपुत्रेण ।
तदहमप्यार्थपुत्रमेवानुगमिष्यामि । (क)

विदू०—(परिक्रामन्नप्रतो भूत्वा ।) भवति अहमपि ते पथ्युपदेशको
भवामि । (ख)

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि दृष्टराज-
पुत्रीविपत्तिरिहैव युक्तमात्मानमाहुतीकर्तुम् ।

वाभ्रव्यः—हं दैव किमिदमकारणमेव भरतकुलं संशयतुलामा-
रोपितम् । अथ वा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसदृशमाचरामि ।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

(ततः प्रविशति निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(दिशोऽवलोक्य ।) हा धिक् समन्ततः प्रज्वलितो हुत-
वहः । (विचिन्त्य सपरितोषम् ।) अद्य हुतवहो दिष्ट्या करिष्यति
मम दुःखावसानम् । (ग)

राजा—अये इयमासन्नहुतवहा वर्तते सागरिका । तत्स्वरितमेनां संभा-
वयामि । (त्वरितमुपसृत्य ।) अयि प्रिये किमद्यापि संभवेति त्वया सागरिका ।

(क) कथं मम दुःखभाङ्गी ए वचनादो एवं अज्जलितो भवति । अहं
अहंपि अज्जलितं एव अनुगमिस्मि । (ख) भोदि अहं विदुः । अहं विदुः ।
(ग) हेद्वी समन्ततो पञ्चालिदो हुतवहो । अज्ज हुतवहो दिष्ट्या करिस्सदि मे
दुःखावसानम् ।

वहः । रूपकालंकारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १६ । अध्यवसितं प्रतिपन्नम् । दृष्टा राजपुत्र्याः
रत्नावल्या विपत्तिर्नाशो येन तस्य । आहुतीकर्तुमेकदैव प्रक्षेप्तम् । संशयतुलामारो-
पितं संशये निक्षिप्तम् । भक्तिसदृशं स्वामिभक्त्यन्तम् । अग्निप्रवेशं करोमात्यर्थः ।
दिष्ट्या सुदैवात् । दुःखावसानं देहशहाद् दुःखसमाप्तिम् । इयमासन्नः हुतवहोऽग्निप्रवेशः ।
सा आसन्नहुतवहा । संभावयामि अभ्यर्चयामि दुद्धरिष्यामीत्यर्थः । सप्रमेत्वाकारणे ।

१ युक्तमिहैव राजा सहात्मा०, ०मिन्धनीकर्तुं । २ स्वामिन्, सहाराजः, प्रलपितेन ।
३ अस्मात्परं—राजा (दक्षिणबाहुस्पर्शं निरूप्य ।) एतदवस्थस्य मम कृत एतत्फलम् ।
(अग्रतोऽवलोक्य सहर्षेद्वेगम् ।) कथमासन्नहुतवहा वर्तते सागरिका । तत्स्वरितमेनां
संभावयामि । इति पठ्यते कैश्चित् । ४ राजा—(त्वरितमुपसृत्य ।) अयि इय०, ५ त्वरित-
मिति नास्ति कश्चित् । ६ मध्यस्थतया वर्तते । ७ कथं दुःखकारिणी ए ववणेण ।
ता किं मय हिआए । अहं वि । ८ अगदो-मगोषवेसओ । ९ दिष्ट्या समं० ०लिदो
अज्ज करि० दुःखावसारणं भववं हुदासणो ।

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा । स्वर्गतम् ।) कथमार्यपुत्रः । तदेतं प्रेक्ष्य
पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । (प्रकाशम् ।) परित्रायतां परि-
त्रायतां भर्ता । (क)

राजा—भीरं अलं भयेन ।

सुहृर्तमपि सद्यतां बहल एष धूमोद्गमो (अग्रतोऽवलोक्य ।)
हृदा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनात्प्रच्युतम् ।
(विलोक्य ।) मुहुः स्वलसि किं कथं निगडसंयतांसि (परिकरं बद्ध्वा ।) द्रुतं
नयामि भवतीर्मितः प्रियतमेऽवलम्बस्व भाम् ॥ १७ ॥
(कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणान्मेऽपगतोऽयं
संलग्नः । प्रिये समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

व्यक्तं लभोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः ।

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(उन्मीलितक्षिणी दिशोऽवलोक्य सागरिकां च मुक्त्वा ।) अहो महदाश्चर्यम् ।

क्वासौ गतो हुतवहस्तदवस्थमेत-

(धूमसदृशं दृष्ट्वा ।) कथमवन्तिनृपात्मजेभ्यम् ।

(शरीरं परामृश्य सहर्षम् ।) दिष्ट्याऽक्षतशरीर

(क) कथं अजउत्तो । ता एदं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो संवुत्तो ।
पैरिस्ताअदु परिताअदु भग्ग । (ख) दिष्टिआ अक्खतशरीरो अजउत्तो ।

मुह्यतामति । एष बहलः धनः धूमोद्गमः सुहृर्तमपि सद्यताम् । हृदा इति खेदे ।
धिक् । इदं ते स्तनात्प्रच्युतमंशुकं वर्त्तं ज्वलति । किं कस्मात्कारणान्मुहुः स्वलसि ।
कथं निगडेन शृङ्खल्य संयतांसि । इतः अस्मादग्नेः भवतीं द्रुतं शीघ्रं नयामि ।
अतः हे प्रियतमे सामवलम्बस्व ॥ १७ ॥ निमीलिते अक्षिणी येन यस्य वा । अहो
इत्याश्चर्यम् । इत्युत्तमिति । हे प्रिये लभोऽपि पावकः भवतीं न दहत्येवेति व्यक्तं
स्फुटम् । तत्र ह्यनुमाह—यतः अयं ते स्पर्शः संतापमेव हरति ॥ १८ ॥ क्वासौ-
विति । गन्धांशोर्भिन्नमेतत्संयं तान्विहाय पठनीयम् । असौ संप्रत्येवोत्थितः हुतवहः
क गतः । एतदन्तःपुरं सा अभिकालात्पूर्वा अवस्था यस्य तत् तदवस्थम् । अस्पृष्टाभि

१ आत्मग०. २ अपि प्रियतमे भीरु । सुहृर्तमपि इ०; अलं संप्रमेण-आवेगेन.
३ ० तमिव-मिह. ४ बहुल. ५ अहो. ६ स्वस्त०. ७ नप्रच्यु०. ८ ता ते गतिर्न यामि
भवतीं विना. ९ तमिहं. १० यति. १० मे शोकाग्निः. ११ ० लिताक्षः. १२ क्वासौ
प्रज्वलनहुताशनः तद० पुरम् । कथमचित्तिरूपमेवम्. १३ अजउत्त ० ताहि ० ताहि.

राजा—बाभ्रव्य एष—

बाभ्रव्यः—देवं इदानीं प्रत्युज्जीविताः स्मः ।

राजा— वसुभूतिरयं—

वसु०—विजयतां महाराजः ।

राजा— —वर्यस्यः—

विदू०—जयतु जयतु भवान् । (क)

राजा—स्वप्ने मतिभ्रमति किं निवदमिन्द्रजालम् ॥ १९ ॥

विदू०—भोः मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवेदम् । भणितं तेन दास्याःपुत्रेणैन्द्रजालिकेन यथैको मम पुनः खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्य इति । तत्तदेवैतत् । (ख)

राजा—देवि इयं त्वद्वचनादस्माभिरिहानीता सागारिका ।

वासव०—(सस्मितम् ।) आर्यपुत्र ज्ञातं मया । (ग)

वसु०—(सागारिकां दृष्ट्वा । अपवार्य ।) बाभ्रव्य सप्तमीं राजपत्न्या ।

बाभ्रव्यः—अमात्य ममाप्येतदेव मनसि स्मृतम् ।

वसु०—(राजानमुद्दिश्य ।) देव कुत इयं कन्यका ।

राजा—देवी जानाति ।

वसु०—देवि कुतः पुनरियं कन्यका ।

(क) जअहु जअहु भवं । (ख) भो मा संदेहं करेहि । इन्द्रजालं एवम् एदम् । भणितं तेण दासीएपुत्तेण इन्द्रजालिएण जहा एको उण महु खेलओ अवस्सं देवेण पेक्खिदव्वोति । ता तं जेव्व एदम् । (ग) अज्जमिन्द्रजालं मए ।

इत्यर्थः । कथमित्यमवान्तिनृपात्मजा वासवदत्ताः । अयं वर्यस्यः वसन्तकः । सर्वे यथापूर्वमविकृताः । भ्रमति किम् । किं नु स्वप्ने इदमभिदर्शनम् । अथ वा तिलकं वृत्तम् ॥ १९ ॥ अक्षतममिनाऽकृतापकारं शरीरं यस्य । वसु० इत्यादि । इत आरभ्य निर्वहणसंधिः । अत्र वसुभूतिबाभ्रव्याभ्यां नायिका-

१ विजयतां महाराजः । २ देव दिष्ट्या वर्धते । पुनरुच्छ्रुतिताः स्मः । ३ देव दिष्ट्या वर्धते । ४ विदूषकोऽयम्, वसन्तक एषः । ५ स्वप्नेऽयमिति भाति; किमिदमिन्द्र० । ६ कन्यका । ७ निर्वर्ण्यः । ८ प्रकाशं राजा०, निर्वर्ण्यः । ९ कस्य । १० एवं अ तेण दासीपुत्तेण इन्द्रजालिएण कथिदं जहा एको अवस्सं खिद्वको तुम्हेहिं पेक्खिदव्वोति । ता एदं नम् ।

वासव०—अमात्य एषा खलु सागरात्प्राप्तेति भणित्वा मात्य-
यौगन्धरायणेन मम हस्ते निक्षिप्ता । अत एव सागरिकेति शब्दयते । (क)

राजा—(स्वगतम् ।) यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ मामनिवेद्य
किञ्चित्करिष्यति ।

वसु०—(अपवार्य ।) बाभ्रव्य यथा सुसदृशी वसन्तकस्य कण्ठे
रत्नमाला अस्याश्च सागरात्प्राप्तिः तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता
रत्नावलीयम् । (प्रकाशम् ।) आर्युष्मति न खलु राजपुत्री रत्नावली
त्वमेनामवस्थामुपगता ।

साग०—(वसुभूतिं विलोक्य साक्षम् ।) कथममात्यो वसुभूतिः । (ख)

वसु०—(साक्षम् ।) हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (भूमौ निपतति ।)

साग०—हौं तात हा अभ्य कुत्रासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।
(इति वसुभूतेरपरि पतन्ती मोहमुपगता ।) (ग)

वासव०—(सर्वभ्रमम् ।) आर्य कञ्चुकिन् इयं सा मम भगिनी

यमेव सा ।

(लोभालिङ्ग्य) भगिनि समाश्रसिहि समाश्रसिहि । (ङ)

राजा—कथमुदात्तवंशस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोरात्मजेयम् ।

(क) अमञ्च एषा कलु सागरादो पाविदेति भणिञ्च अमञ्चजोअन्धराअणेण मम
हत्ये णिक्खिता । अदो एव्व साअरिआत्ति सहावीअदि । (ख) कहं अमञ्चो वसु-
भूदी । (ग) हा ताद हा अम्भ कहिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (घ) अज्ज कञ्चुडि
(ङ) वहिणि समस्सस समस्सस ।

वसुभूतिः । सागरिकेति—सागरोऽस्ति अस्याः प्राप्ति-
रिति शब्दयते । 'इति ठन् । स्त्रियां टाप् । 'वसु०—देव कुत इयं
मामनिवेद्य किञ्चित्करिष्यति' इत्यन्तेन रत्नावलीलक्षण-
कान्यान्वेषणाद्विबोधाख्ये निर्वहणसंशेरङ्गम् । मन्दभाग्यः मन्दभाग्यत्वं कष्टां दशामापन्नायां
राजपुत्र्या दर्शनात् । उदात्तः महान्वंशो यस्य तस्य । सामान्यजनस्य प्राकृतजनस्य ।

१ कथं यौ० न्यस्तेयम् । २ (सागरिकां निर्दिश्य ।) अस्या अपि...सैवेयं सिंहल-
राजपुत्री-लेश्वरदुहिता । ३ ०ष्मति रत्नावलि, त्वमीदृशीमवस्थां गतासि । ४ दृष्ट्वा सा०-
५ (वसुभूतेरपरि निपत्य ।) हा । ६ आत्मानं पातयन्ती । ७ अज्जउत्त । ८ हा हवदिहि
मन्दभागिणी । हा ताद इ० ।

चिद्र०—(रत्नमालां स्पृशन् । स्वगतम् ।) प्रथममेव मया ज्ञातं न खलु सामान्यजनस्येदृशः परिच्छदो भवतीति । (क)

वसु०—(उत्थाय ।) आर्युष्मति समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्विद्यं ज्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्वैनौम ।

साग०—(समाश्वस्य वासवदत्तां दृष्ट्वा स्वगतम् ।) कृतापराधा खल्वहं देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् । (इत्यधोमुखी तिष्ठति ।) (ख)

वास०—(साखं बाहू प्रसार्य ।) एहो ह्यतिनिष्ठुरे इदानीमपि तावत्स्नेहं दर्शय । (इति कण्ठे गृह्णाति । रत्नावलीं स्खलितं नाटयति ।) (अपवैर्यं ।) आर्यपुत्र लज्जे खल्वनेनात्मनो नृशंसत्वेन । तदपनयास्या बन्धनम् । (ग)

राजा—(सपरितोषम् ।) यथाह देवी । (इति तथा करोति ।)

वास०—आर्यपुत्र अमात्ययौगन्धरायणेनैतावन्तं खलु कालदुर्जनीकृतास्मि । येन जानतापि न निवेदितम् । (घ)

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्ध०—

देव्या मद्बचनार्थदाऽभ्युपगच्छ

सा देवस्य कलत्रसंघटनम्

(क) पैदमं जेव मए जाणिदं ण वखु सामेण्णजणस्से इदिदो परिच्छदो इदिदो । (ख) किदावराहा वखु अहं देवीए ण सवकुणोमि मुहं पडिदम् । (ग) एहि एहि अदिणिट्ठेर इदाणि पि दावै सिणेहं दंसेहि । अज्जउत्त लज्जेमि वखु इमिआ अत्तणो णिसंसत्तणेन । ता अवणेहि से बन्धणम् । (घ) अज्जउत्त अमच्चयौगन्धरायणेण एसिअं वखु कालं दुज्जणीकिदम्हि । जेणं जाणतेण वि ण निवेदिदम् ।

परिच्छदोऽलंकारः । अतिनिष्ठुरे तावत्कालं

विलम्बकारणादेवमुक्तिः । एतावन्तम् ।

अज्ञानात्सागारिका प्रति नैष्ठुर्याचरणादिति

रायणेन एवं कृते वत्सराजस्य पृथ्वीलाभः स्यादित्यादि

१ आत्मगतम् । रत्न० स्पृशन् । २ अस्मात्परं—इति रत्नमालां-रत्नावलीं-कण्ठे सम-पर्यति । इत्य । ३ उत्थाय रत्नावलीं प्रति । ४ राजपुत्रे । ५ अस्मात्परं-वास०-समस्सह (इति परिष्वजते ।) इत्य । ६ राजानमप० । ७ इति सागारिकां मुञ्चति । सागारिकाया बन्धनमप-नयति । ८ नात्तथाभ्यु । ९ परं प्रापिता । १० रत्नावलीं विद्धिअ पदमं मए भगिनि । ११ बन्धुसि० । १२ जाणिअ ण आचक्खिदं ।

यौगन्ध०—तदा लावाणकेन वह्निना देवी दग्धेति प्रसिद्धि-
मुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः प्रहितः ।

राजा—ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देव्या हस्ते किमनुचिन्त्य
स्थापिता ।

विदू०—भो अनाख्यातमप्येतज्ज्ञायत एव यथा अन्तःपुरगता
सुखेन ते नयनपथं गमिष्यतीति । (क)

राजा—(विहस्य ।) यौगन्धरायण गृहीताभिप्रायोऽसि वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—देव एवम् । अन्यथाऽन्तःपुरे बद्धाया अस्याः कुतो
देवेन दर्शनम् । अदृष्टायाश्च वसुभूतिना कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य ।)
परिज्ञातायाश्च भगिन्याः संप्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

वासव०—(सस्मितम् ।) आर्य स्फुटमेव किं न भणसि यथा

वादेहि से रत्नावलीं ति ।
भक्तिव्रतम् । अत्र देव क्षम्यतां यन्मयेत्यादिना वत्सराजस्य रत्नावलीप्रति-
ग्रथनाख्यमङ्गम् । तथा च देव क्षम्यतामित्यादि प्र-
यामि इत्यर्थः । स्थानमनतिक्रम्येति यथास्वातन्त्र्य-
खेदं सपत्नीभावजन्मा पीडा । अत्र देव श्रूयतामि-
यौगन्धरायणेन स्वानुभूतार्थकथनानिर्णयाख्यमङ्गम् ।
यथा ते आशयो ज्ञातस्तथैव स किमित्यर्थः । अन्यथा । ऐन्द्रजालिकप्रयोगेणागमसं-
जननाभावे । देवी प्रमाणं सर्वं देव्यधीनमित्यर्थः । अत्र ' भगिन्याः संप्रति यत्करणीयं
तत्र देवी प्रमाणम् ' इत्यादिभ्य ' वासव०—प्रतीच्छ रत्नावलीम् ' इत्यन्तेन वत्सराजस्य
रत्नावली दीयतामिति कार्यस्य यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शना-

१ (सलज्जम् ।) तदा । २ यौगन्धरायण ततः । ३ गृहीतस्तेऽभिः । वस० गृहीता-
भिप्राय एवासि । ४ त्वत्प्रयुक्तः । ५ करणीये । ६ चक्षित्वदेव वि पवस्त अमिप्याओ मर
जाणिदो जेव्व । जधा । ७ उरगतस्स । ८ दैसनपथं, दिदिगोअरे णिवविस्सदि । ९ कञ्जुअं

विदू०—भवति सुष्ठु त्वया ज्ञातोऽमात्यस्याभिप्रायः । (क)

वास्तवः—(हस्तं प्रसार्य ।) एहि रत्नावलि एहि । एतावदपि
तावन्मे भगिनिकानुरूपं भवतु । (रत्नावलीं स्वैरामरगैरलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा
राजानमुपसृत्य ।) आर्यपुत्र प्रतीच्येनाम् । (ख)

साग०—(सर्पारितोषं हस्तौ प्रसार्य ।) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते ।

वासव०—आर्यपुत्र दूरे खल्वेतस्याः पितृकुलम् । तत्तथा कुरु
यथा न बन्धजनं स्मरति । (इति समर्पयति ।) (ग)

राजा—यथाज्ञापयति देवी । (रत्नावली गृह्णाति ।)

विदू०--(कृत्स्न ।) ही ही भोः पृथ्वी खल्विदानीं हस्तगता
प्रियवयस्यस्य । (घ)

वसु०—आयुष्मति स्थाने देवीशब्दमुद्रहसि ।

यौगन्ध०—इदानीं सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः । देव तदुच्यतां
किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति । यतः

[illegible]

अत्र प्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वक्षराजेन
...को देव्या... । वास०-आर्थपुत्र...बन्धुजनं न
... रत्नावल्यां राज्ञः सुखिष्ठय उपशमानात् कृति-
सिद्धम् । सफलपरिश्रमः राज्ञो रत्नावलीलाभेनेति भावः । नीत इति । विक्रमबाहुः
सत्कन्यायाः पत्नीत्वेन स्वीकारात् आत्मसमतां नीतः । उर्वीतले भूतले सारं

१ स्वकीयरा०, २ सहर्षं, ३ अस्मात्परं—इति सागरिकां गृह्णाति इत्य० कश्चित्।
४ यद्वाज्ञा०, ५ सहर्षं नृ०, ६ राजपुत्रि वासवदत्तां प्रणमिनाम्ब्यं। (रत्नावली तथा
करोति।) बाह्रज्यः—देवि स्थिति इ०, ७ बाह्रज्यः—अस्मात् इदानीं सफलपतिभ्यः
संवृत्तः, योगो—देव उच्यतेत्यर्थं करोमि, ८ यातः, ९ समस्तवसुधा, तथा च भुवन,
१० आसिर्भो, ११ एवं रत्नावलीव, पडिच्छन्तु मम बहिर्निगम्य रत्नावलीं अञ्जहन्तौ,
१२ पापि—पणादि, १३ इह विहन्ती, १४ भोः। जअदु जअदु भवं। पु०

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम् ॥२१॥
तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

उर्वीमुद्गमसस्यां जनयतु विसृजन्वासवा वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैस्त्रैविष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं विप्रमुंख्याः ।
आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥२२॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इत्येन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति श्रीहर्षदेवस्य कृतिः समाप्त्यं रत्नावली नाम नाटिका ।

रत्नभूता ससागराया मद्याः प्राप्तेः एकहेतुः प्रधानं कारणमियं सागरिका प्राप्ता ।
भगिनीलाभादेवी प्रसादं संतोषमुपागता । कोसला जिताः । एवं त्वयि अमात्य-
वृषभे मन्त्रिमुख्ये सति किमभीष्टं वस्तु मम नास्ति यस्मै स्पृहां करोमि । अत्र
कामार्थमानादिलाभाद्राषणमित्यङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥२१॥ उर्वीमिति ।
वासव इन्द्रः इष्टामिलपिता वृष्टिं विसृजन् उर्वीं महीमुद्रां सस्यं यस्यां तथा
विधां जनयतु । त्रिप्रेष्ठमुख्याः विप्रमुख्या द्विजश्रेष्ठाः इष्टेः यज्ञैः । नपुंसके भावे क्तः ।
तृतीयं विष्टं त्रिविष्टं स्वर्गः । तत्र भवाः त्रैविष्टपा देवाः । 'तत्र भवः' इत्यण् । तेषां
विधिवत्प्रीणनं प्रीतिं विदधतु कुर्वन्तु । समुपचितं वृद्धिं प्राप्तं सुखं यस्मै
नानां संगमः संगतिः आकल्पान्तं यत्समुपचिन्तं भूयात्समुपचितं संगतं
प्रसक्तियां ताः वज्रलेपाः अमात्यः । पिशुनजनानां खलानां गिरो दुर्जया वज्रलेपाः
आशीर्नाम नाट्याङ्गमुक्तम् ।

इति रत्नावलीटीकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ किं नामास्ति विधेयमव भुवने यस्मिन्क०. २ विकिरन्. ३ विविध. ४ राजघरण्याः.
५ क्रियाद्यु-स्तुः—क्रममुपचितं संगतं सज्जनाश्च निर्विभेदावकाशं...जनवचोवर्जना-
द्वज्रलेपः; सृक्तिकीर्तिर्विलसतु सुकवेर्हृदयसद्वृत्तरत्ना नाम्ना रत्नावलीयं सकल-
जनमनोनाटिका नाटिकास्तु; भूयात्स्तिरसमुपचितं संगतं. ६ नाशं; यातु...वचो
दुःसहो वज्रलेपः. ७ इति श्रीहर्षदेवकृतायां रत्नावलीनामो नाम; रत्नावलीप्रधान-
नाटिकायां च०. ८ श्रीपण्डितशिरोमणिकविराजेन श्रीहर्षेण विरचिता रत्नावली नाम
नाटिका समाप्ता.

श्लोकानुक्रमः ।

अध्वानं नैकचक्रः	३१५	दुल्लहजणाणुराओ	२११
अनङ्गोऽयमनङ्गत्व	११२२	” ”	२१७
अम्भोजगर्भमुकुमार	४१२	दुर्वारां कुसुमशर	२१८
अलमलमतिमात्रं	३११७	दृशः पृथुतरीकृता	२११६
अस्तापास्तसमस्तभासि	११२३	दृष्टिं स्था क्षिपसि	२११७
अल्लव्यस्तशिरस्त्र	४१६	देवि त्वन्मुखपङ्कजेन	११२५
अस्मिन्त्रकार्णपटबास	१११२	देवीदाहप्रवादो	४११५
आकर्णायतलोचने	पृ. ८२	देव्या मद्वचनाद्यदा	४१२०
आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण	४११२	द्वीपादन्यस्मादपि	११५
आताम्रतामपनयामि	३११४	धारयन्त्रविमुक्तसंतत	११११
आरुह्य शैलशिखरं	३११२	नष्टं वर्षवर्मैर्मुष्य	२१३
इह पदमं मधुमासो	१११५	नीतो विक्रमबाहु	४१२१
उदयतटान्तरितमियं	११२४	पणमहं चलणे इन्दस्स	४१७
उद्दामोत्कलिकां	२१४	परिच्युतस्तत्कुचकुम्भ	२११५
उद्यद्विदुमकान्तिभिः	१११७	परिम्लानं पीनस्तनजघन	२११३
उर्वामुद्दामस्यार्यं जनयतु	४१२२	पादाग्रास्थितया मुहुः	१११
एष ब्रह्मा सरोजे	४१११	पालीयं चम्पकानां निवृत	३१८
औत्सुक्येन कृतस्त्वरा	११२	पुरः पूर्वामेव स्थगयति	३१७
कण्ठाश्लेषं समासाद्य	४१४	प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे	३१६
कण्ठे कृत्तावशेषं	२१२	प्रत्ययमज्जनविशेष	११२०
कण्ठे श्रीपुष्पोत्तमस्य	३१५	प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति	२१२०
किं देव्याः कृतदीर्घरोष	३१५५	प्राणाः परित्यजत	४१३
किं धरणि ए मिअङ्गो	४१८	प्राप्ता कथमपि देवात्	२११९
किं पद्मस्य स्वं न हन्ति	३११३	प्रारम्भेऽस्मिन्	११७
कीर्णैः पिष्टातकौषैः	१११०	बाणाः पञ्च मनोभवस्य	३१३
कुसुममुकुमारसूतिं	१११९	भाति प्रतितो लिखन्त्या	२११२
कुसुमावहपिअद्वयो	१११३	भ्रूमङ्गे सहस्रोद्भूतेऽपि	२१२१
कुच्छ्रावस्युर्गं व्यतीत्य	२१११	मज्ज पङ्कणा एषा	४१९
क्रोधेदैर्दृशिप्रातैर्मुहु	११३	मनश्चलं प्रकृत्यैव	३१२
कासो गतो हुतवहः	४११९	मम कण्ठगताः प्राणाः	३११६
जितमुद्गपतिना	११४	मुहूर्तमपि सप्ततां	४११७
तीव्रः स्मरसंतापो	३११०		

मूले गण्डवसेकासव
 यातोऽस्मि पद्मनयने
 योर्दु निर्गत्य विन्ध्यात्
 राज्यं निर्जितशत्रु
 लीलावधूतपद्मा
 विभसिअबउलासोअओ
 विषायापूर्वपूर्णन्दु
 विरम विरम वह्नि
 विवृद्धि कम्पस्य प्रथयति
 विश्रान्तविग्रहकथो
 व्यक्तं लभोऽपि भवतीं
 शीतानुमुखसुत्पले
 श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः

१११८	श्रीहर्षो निपुणः कविः	११५
३१६	श्वासात्कम्पिनि कम्पितं	३१७८
४१५	संतापो हृदय स्मरानल	३१९
११९	समाकृढा प्रीतिः प्रणय	३१९५
२१९	संप्राप्तं मकरध्वजेन	पृ० २
१११४	सव्याजैः क्षपथैः प्रियेण	४१९
२११०	स्थितमुरसि विशालं	२११४
४११६	स्पष्टाक्षरमिदं यस्मा	२१६
४११३	स्पृष्टस्त्वैयष दयिते	११२९
११८	स्रस्तः स्रग्दामशोभां	१११६
४११८	हरिहरबम्भप्पमुहे	४११०
३१११	हर्म्याणां हेमपटङ्ग	४११४
२११८	ह्रिया सर्वस्यासौ हरति	३१४

TRANSLATION.

Act I.

May the handful of flowers, thrown by Girijā (Pārvati) at the time of worshipping (waiting on) S'ambhu, protect you (and us)!—that handful, which was intended to fall on his head, but which, giving way in the middle, fell between, as she, standing on tip-toe, but repeatedly brought to a stooping posture by the weight of her breasts, became nervous (*lit.* was overcome with shame), having come within the range of his three wistful eyes, and manifested tremor, accompanied by horripilation and the appearance of perspiration. (1)

Moreover—

May Gaurī, who at the time of her first meeting (with her husband), hastened forth through eagerness but turned back through inborn bashfulness, who was again led before (made to face) him by the various persuasive words of her kinswomen, but who on beholding her husband in front of her, displayed a leaning towards shyness (*lit.* fright), and who was embraced, her hair standing on end, by S'iva, smiling (at her embarrassment), be for your good! (2)

Again,

May he grant protection to you whom the daughter of the mountain (-lord) and Lakshmi thus addressed in wrath—

(α) For me formerly did the fish-bannered god (Madana) meet his destruction from thee; it is meet, then, O shameless one, that thou shouldst bear the many-coursed one (Gaṅgā, on thy head) in my presence. Do then conciliate her alone who is crooked by nature, and let go thy hold (or, embrace), O dark-necked one, of me.

(β) For (that thou shouldst obtain) me, did the fish-bannered one (the sea) formerly suffer churning at thy hands; so it is meet, O shameless one, that thou shouldst, in my very presence, keep company with one who leads a many-coursed (loose) life: do then conciliate, O Kṛishṇa, her who is of a cunning mind, and let go thy hold (embrace) of my neck.

And further:

May Śiva protect you!—(Śiva) who laughed (heartily) when thus narrating to the goddess (Pārvatī) his destruction of Daksha's sacrifice—All the three fires were extinguished by glances from the three eyes blazing with ire; the panic-stricken priests, with the cloth of their turbans snatched away by the *ganās* (attendants) actively moving about, fell down; Daksha began to praise, while his spouse wept piteously; and the gods took to flight. (3)

And again—

Triumphant is the Lord of the stars (moon); reverence to the gods; may the eminent Brāhmaṇas be free from molestation; may the Earth yield plentiful corn; and may the illustrious King (Śrī-Harsha), with a body (lovely) like the moon, shine pre-eminently! (4)

(*After the recital of the Nāndī.*)

MANAGER—Enough of prolixity. To-day, on the occasion of the Spring-festival, being called with great respect by the multitude of kings, dependent on the lotus-like feet of our King, the illustrious Śrī-Harsha, who have come here from regions in the various quarters, I was thus addressed—"Our master, Śrī-Harshadeva, has composed a Nāṭikā, entitled Ratnāvalī, graced with a novel arrangement of the plot. We have heard about it from hearsay, but have not seen it acted. Out of respect, therefore, for that very King, the gladdener of the hearts of all people, and with a mind to favour us, the same should be enacted on the stage by you with proper acting (or representation)." I will then arrange the tiring-room now (or, make my toilet) and then do as desired. (*Walking about and looking on.*) Ah! I am quite sure, the minds of all the spectators have been won over (or, favourably disposed towards us). For,

Śrī-Harsha is an eminent poet, and this audience here is ever disposed to appreciate merits; the story of Vatsarāja is an attractive one in the world, and we are masters of the histrionic art; each one of these circum-

stances is, even by itself, the source of the attainment of the desired object; what to say, then, when there has come about this combination of all advantages through the accumulation (greatness) of my luck! (5)

I will then go home, call my wife, and begin the music. (*Turning round and looking towards the tiring-room*). This is my house; let me enter. (*Entering*). Lady, (come) here for a while.

(*Entering*).

THE ACTRESS—Here I am, my dear. Let Your Honour command what business is to be executed.

MANAGER—Lady, this assembly of kings is eager to see the Ratnávali (represented on the stage); so attire yourself (for it).

ACTRESS—(*Heaving a sigh, with dejection*). Dear husband, you are now free from anxiety; so why should you not dance? But I, hapless that I am, have an only daughter; and even she has been betrothed by you (to some one) in some distant country. With (being lost in) the thought as to how her marriage with a bridegroom living in a distant country could be accomplished, I am not cognizant even of myself. What of dancing then!

MANAGER—Lady, away with uneasiness as to (the bridegroom) being at a distant place; just see—

Fate when propitious brings at once the desired object, even from a different isle, or from the ocean's depths, or from the extreme limit of a quarter, and puts one in possession of that. (6)

(*Behind the scenes*).

Well said, son (or, follower) of Bharata, thus it is; where is the doubt (about that)? (He repeats *Propitious fate &c.*).

MANAGER—(*Hearing and looking towards the tiring-room, with joy*). Lady, here has just come my younger brother, assuming the character of Yaugandharāyana. Come away then; we become ready for putting on our costumes. (*Exeunt Both*).

End of the Prelude.

(*Enter Yaugandharāyana*).

YAUGA.—So it is; what doubt is there? (He repeats *Propitious fate &c.*). Else, where (how incongruous) is the finding of a plank by the daughter of the King of Siphala sought (by me) through confidence in the words of a Seer, as she rose up after being submerged in the sea owing to ship-wreck, and where the rescue of her found in that plight by a merchant of Kauśāmbī returning from Siphala, and her being brought here, through recognition, as she was distinguished by the gem-necklace! (*With joy*). Prosperity attends our master in every way! (*Reflecting*). I too acted very properly in respectfully delivering her into the hands (entrusting her to the keeping) of the Queen. I have also heard that Bābhavya, the Chamberlain, along with Vasubhūti, the Minister of the King of Siphala, having somehow got to land from the sea, has joined Ruravyat, who has gone to uproot the King of the Kośālas. My master's purpose, though almost accomplished in this way, does not bring me mental ease: so, painful, indeed, is the position of a servant. For—

In this undertaking, the source of my master's advancement, to which a helping hand has thus been given by fate, there is no doubt as to its success; this is true: yet, acting of my own accord, I am quite afraid of my master. (7)

(*A mixed noise behind the curtains*).

YAUGA.—(*Hearing*). Ah, since there is swelling, in front, the noise of the clapping of the hands of the citizens, sweet on account of the songs, accompanied by the mellow sounds of the tabors gently beaten, I conjecture that His Majesty has started for the palace to witness the merriment of the citizens, heightened by the Madana Festival. (*Looking up*). Ah, how now! The King has ascended the palace! He,

The lord of Vatsa, like the flower-bowed god (Madana) in person, as it were, with all talk of Vighraha (war,—body) ceased, having Rati (love of the people, —his wife), living in the hearts of the people, and one to whom Vasantaka (his companion,—Spring), is dear, is

advancing, eager to behold his own great festival. (8)

I will then go home and give thought to what remains of the business to be accomplished. (*Exit*).

End of the Vishkambhaka.

(*Enter the KING, seated, in a dress suited to the spring festival, and VIDU'SHAKA*).

KING—(*With a look of delight*). Friend, Vasantaka,

VIDU'SHAKA—Your commands, sire.

KING—

The kingdom has all its enemies entirely vanquished; the burden (of government) is placed on (entrusted to) a worthy (competent) minister; the people, with all their troubles warded off, are tended with proper protection; (and further), Pradyota's daughter (for my wife), the Vernal season and yourself;—with all these (advantages to complete my happiness), let Kâma have ample satisfaction by its name: But I, on my part, regard the great festival as mine. (9)

VIDU'.—(*With jubilation*). O friend, so indeed, it is. I, however, feel that this great festival is neither yours nor Kâma's; it is of me alone, a Brâhmaṇa, of whom my dear friend has thus spoken. (*Looking on*). But what have we to do with this? Just behold the beauty of this great Madana-festival, in which curiosity is excited by the citizens (*or*, gallants), dancing as they are struck by the water from the syringes taken up, of their own accord, by the amorous women intoxicated with wine; which is attractive on account of the openings of the streets resounding with the sound of the *charchari* songs (*or*, clappings of hands) deepened by the tabors beaten all round, and which has rendered the faces of the ten directions yellowish-red by means of the heaps of *paṭavâsa* scattered about.

KING—(*Casting a glance all round*). Oh, the gaiety of the citizens has reached its highest point! For,

By the heaps of scented powder scattered about, yellow with saffron-dust and imparting to the day the appearance of the dawn, by the glitter of gold ornaments

and by the wreaths of Aśoka flowers that cause the heads to bend low by their weight, this Kauśāmbī, which has surpassed all the treasures of the Lord of wealth by its opulence apparent from the dresses (of the people), and which seems to have its inhabitants covered with liquid gold as it were, appears all yellow. (10)

Moreover,

In the courtyard which is flooded all over with the countless streams of water ejected by the fountains, and where sport is carried on in the mud caused by the simultaneous and close treadings, the yon pavement is reddened by the people with the imprints (*lit.* plantings) of their feet, red with the colour of the vermilion dropping from the cheeks of the females (moving about) without restraint. (11)

VIDU'.—(*Looking forth*). Let my dear friend enjoy the sight of the sporting of the courtesans, charming on account of the hissing-sounds uttered, on their being struck by the (jets of) water from syringes discharged by the very expert gallants.

KING—(*Marking*). Well observed by you, friend! For, The multitude of gallants (also, *nāgas*), with uplifted syringes of the form of hoods (syringes like hoods) and dimly seen by the glitter of the jewel-ornaments in this gloom caused by the fragrant powder scattered about, puts me in mind of the nether world. (12)

VIDU'.—(*Observing*). Ho, here is Madanikā coming just hitherwards, along with Chūtalatikā, dancing with gesticulations indicative of spring and with steps falling unevenly owing to excited passion.

(*Enter the TWO MAIDS, exhibiting love-sport and singing the dvipadī ditty*).

MAIDS—

Now is blowing the South-wind, the loved messenger of the flower-weaponed god, causing many a mango tree to blossom and slackening the jealous pride of women. (13)

Multitudes of young females that have caused the blossoming of the *Bakula* and the *Aśoka* tree and that

have been eagerly waiting for the company of their beloveds, are pining, unable to wait. (14)

Now the month of Madhu first makes the hearts of persons soft; and then Kâma pierces them with his flower-arrows that have (thus) found scope. (15)

KING—(*Marking closely, with astonishment*). Oh, the excess of passion for sport of the servant-girls! For,

Of this intoxicated maid, sporting, regardless of the breaking of her waist bending under the weight of her breasts, the mass of hair, loosened and dishevelled, is giving up, in pain as it were, the beauty brought on by the wreath of flowers; here her two anklets, clinging to her feet, are crying, through uneasiness as it were, with a double force; and this her necklace, tossed about by the continuous shaking, is, through constraint as it were, ceaselessly striking her bosom. (16)

VIDU'.—O friend, I too shall go and honour the Madana-festival by dancing and singing in their midst.

KING—(*Smiling*). Friend, do so.

VIDU'.—(*Rising and dancing between the two*). Honoured Madanikâ, honoured Châtalatikâ, teach me too this *charchari*.

BOTH—(*Laughing*). Fool, this is not a *charchari*.

VIDU'.—What, indeed, is this then?

MADA.—This, to be sure, is a *dvipadi-khaṇḍa*.

VIDU'.—(*Joyfully*). What, are *modakas* made with this *khaṇḍa* (granulated sugar)?

MADA.—(*Laughing*). You hapless chap, not at all; it is (a poem that is) recited.

VIDU'.—(*Dejectedly*). It is a thing to be chanted! Then I have nothing to do with it. To my friend's presence I will retire. (*Wishes to go*).

BOTH—(*Seizing him by the hand*). Come, let us play. Vasantaka, where would you go? (*They pull him in many ways*).

VIDU'.—(*Pulling off his hand, running away and approaching the KING*). Friend, I was made to dance; no, no; I sped away, after having sported.

KING—Well done!

CHU'TA.—Friend Madaniká, we have, indeed, sported for a long time. Come, then; let us communicate the queen's message to His Majesty.

MADA.—Friend, let us do so.

BOTH—(*Walking forth and approaching*). Victory, victory to Your Majesty! Sire, the Queen commands—(*Gesticulating shame at this half-uttered*). No, no; respectfully submits—

KING—(*Smiling, with respect*). Madaniká, 'commands' itself is, indeed, pleasing, especially to-day, on the occasion of Madana's festival. So pray, tell what the Queen commands.

VIDU'.—Ho, slave's daughter, sayest thou—the Queen commands!

BOTH—This is Her Majesty's request—"To-day, I have to go to the Makaranda garden and offer worship to (the image of) the God of love, placed at the root of the red *Aśoka* tree. So my husband should be present there."

KING—(*With delight*). Friend, surely it should be said that one festival is followed by another, yet greater.

VIDU'.—Friend, get up then. There we shall go, so that, gone there, I, too, a Bráhmaṇa, may get some present.

KING—Madaniká, go and tell the Queen that I am just gone to the Makaranda garden.

BOTH—As master commands. (*Exeunt*).

KING—Friend, come, let us descend. (*Both gesticulate descent from the palace*). Friend, lead the way to the Makaranda garden.

VIDU'.—As Your Honour commands. Come, Your Honour, come.

(BOTH *Walk on*).

VIDU'.—(*Looking in front*). Friend, here is the Makaranda garden. Come then, let us enter. (*They enter*).

VIDU'.—(*Looking about with wonder*). Look, O friend, look. With a canopy formed by means of the mass of the pollen from the full-blown blossoms of the mango trees shaken by the Malaya wind, and gratifying to the ear by the music of the sweet notes of the cuckoos, mingled with the hums of intoxicated bees, this Makarandagarden appears, indeed, to be honouring your visit (by thus preparing to receive you). So let Your Highness honour it with a look.

KING—(*Looking all round*). Oh, the loveliness of the Makaranda garden! For, here,

Wearing a ruddy appearance by their sprouts that possess the lustre of shooting corals, displaying the fun of uttering unintelligible words by means of the sweet indistinct hums of the rows of bees, and reeling ever and anon, with the clusters of their branches waving as they are struck by the Malaya breeze, these trees now appear to be tipsy as it were by their being touched by the influence of Madhu (the season,—wine). (17)

Moreover,

The wine sprinkled in mouthfuls (and collected) at the root, is as if being scented with the shower of their flowers by the *Bakula* tree; the *Champaka* flowers smile to-day after a long time, while the moon-like faces of young females are yet red with the flush of wine; and hearing the jingle of the anklets loudly resounding in the act of giving strokes (by ladies) to the *As'oka* trees, an imitation of it is begun, as it were, by swarms of bees with their responsive songs. (18)

VIDU'.—(*Listening*). O friend, these are not the bees imitating the sound of anklets; it is the sound itself of the anklets of the Queen's attendants.

KING—Friend, you have rightly marked.

(*Then enter VA'SAVADATTA', KA'NCHANAMA'LA', and SA'GARIKA' with the materials of worship in her hands, and attendants according to their status*).

VA'SAVADATTA'—Show me the way to the Makaranda garden.

KA'NCH.—This way, this way, mistress.

VA'SA.—(*Walking about*). O Kāñchanamālā, how far from here is the red-*As'oka* tree where I have to offer worship to the God of love?

KA'NCH.—Quite close at hand, mistress. Does not Your Highness see it? This is, indeed, Your Highness' favourite Mādhavī creeper, lovely by its close-grown flowers. And this other is the Navamālikā creeper, believing in the untimely flowering of which the master has been worrying himself day and night. Beyond this is just seen the red *As'oka*, where Your Majesty is to perform the worship.

VA'SA.—Come then, let us go there quickly.

KA'NCH.—This way, mistress, this way.

(*All walk round*).

KA'NCH.—Mistress, here is the red *As'oka* tree, where Your Majesty is to offer worship.

VA'SA.—Then bring me the materials of worship.

SA'GARIKĀ'—(*Approaching*). Mistress, here is everything ready.

VA'SA.—(*Observing, to herself*). Oh, the carelessness of my servants! She will fall within the view of him from whose range of sight she has been assiduously kept away. Well, I will say this much:—(*Aloud*). Maid Sāgarikā, why have you come here, leaving away the Sārikā (canary bird) when all attendants are entirely occupied with the Madana-festival? So, go you there quickly. Deliver all these materials of worship into the hands of Kāñchanamālā.

SA'GARIKĀ'—As Your Majesty commands. (*Doing accordingly and going a few steps, to herself*). I have delivered Sārikā into the hands of Susāngatā. I have also a desire to see this—whether the Bodiless one (Kāma) is worshipped here in the same way as in the female apartments of my father, or otherwise. So being concealed I shall watch. Until it is time here to offer the worship I, too, will gather flowers to worship the Divine Ananga himself. (*Gesticulates the collecting of flowers*).

VA'SA.—Kāñchanamālā, place (the image of) Pradyumna at the root of the *As'oka*.

KA'NCH.—As mistress commands. (*Does as ordered*).

VIDU'.—O friend, as the jingling of the anklets has ceased, I guess the Queen has arrived at the foot of the As'oka.

KING—(*Looking on*). Rightly ascertained, friend. Mark the Queen, she who, surely,

Standing by the side of the shark-bannered one (Kâma), appears like his bow-staff, possessing a form delicate like a flower and a waist attenuated by the observance of a vow. (19)

Come then; we approach her. (*Advancing*). Dear Vâsavadattâ!

VA'SA.—(*Seeing*). How now! My husband! Victory, victory, to my lord! Here is a seat; let my lord sit down.

(*The KING shows that he sits down*).

KA'NCH.—Mistress, let the divine Pradyumna be worshipped (by you) after having decorated the red As'oka with finger-applications of saffron made with your own hand.

VA'SA.—Bring me the materials of worship.

(KA'NCHANAMA'LA' brings them; VA'SAVADATTA' does as requested).

KING—My darling,

With your complexion rendered specially clear (brighter) by the fresh bath, and with the fringe of your garment shining beautifully with its red *Kusumbha* dye, you, while worshipping the God of love, appear like a twig grown on a tree, having tender new leaves, with its form made cleaner by being sprinkled over with a shower and charming by its shining tints, agreeable like those of the *Kusumbha* flowers. (20)

Moreover,

O dear one, this As'oka touched by you with your hand engaged in the worship of Smara (Kâma), appears to have another more delicate sprout, as it were, sprung (from it). (21)

Also,

This Bodiless god will certainly deplore his bodilessness to-day, since he has not experienced the joy of the touch of your hand. (22)

KA'NCH.—Mistress, the divine Pradyumna is worshipped. Now offer suitable worship to your husband.

VA'SA.—Then bring me the flowers and sandal.

KA'NCH.—Mistress, here is everything ready.

(*Vāsavadattā acts worshipping the KING*).

SA'GARĪKA'—(*With flowers taken*). O fie! O fie! How have I tarried long, my heart (thoughts) being entirely taken up by the greed of flowers! I will then observe, with my person concealed by this cluster of the twigs of the *Sindhuvāra* tree. (*Doing so and observing with wonder*). How now! The flower-arrowed god is accepting worship here in a visible form. In my father's house, however, he is worshipped being represented in a picture. I, too, just standing here, will then offer worship to the divine Kāma. (*Offering the flowers*). My salutation to thee, O flower-armed god! Mayest thou be of a sight not-unproductive (of bliss) unto me now! (*With this, bowing*). Whatever was to be seen has been seen. I will then go away before any one notices me. (*Walks forth a few steps*).

KA'NCH.—Revered Vasantaka, come; you too accept an auspicious present now. (*Vidū approaches*).

VA'SA.—(*After offering sandal unguent, flowers and ornaments*). Noble one, accept this auspicious present. (*Presents it*).

VIDU'.—(*Joyfully taking it*). My blessing to your ladyship!

(*A Bard sings behind the scenes*).

The Sun having entirely gone to the end of the sky, with all his radiant light cast on the setting-mountain, now at the time of dusk this assemblage of princes, pouring all together into the audience-hall, is eagerly waiting to pay homage to the feet, that rob (resemble) the lustre of lotuses, of thee, Udayana, that givest excessive delight to the eyes, as they would to

the rays, that deprive the day-lotus of its tints, of the rising moon, the bringer of a fund of joy to the eyes. (23)

SA'GARIKA'—(*Hearing and turning back with joy, and looking longingly at the KING*). How now! This is king Udayana, to whom I was betrothed by my father! (*Sighing deeply*). So my life, although degraded by being in another's service, has become highly estimable now, by (my having obtained) his sight.

KING—What! With our mind engrossed by the festival, even the lapse of the evening twilight was not noticed by us. The day has drawn to its close now. Behold, my Queen,

This Eastern quarter, with her pale aspect, indicates (the presence of) the lord of night (moon) screened by the slopes of the rising-mountain, as a lovely woman does, by her pale face, that of her husband dwelling in her heart. (24)

Queen, get up then; let us enter inside the palace. (*All rise and walk on*).

SA'GARIKA'—Ah, the Queen has started. Well, I, too, will quickly go then. (*Looking longingly at the KING; with a sigh*). O fie, O fie! This person could not be even seen for a long time by me, a hapless person! (*Exit, gazing at the KING*).

KING—(*Walking about*).

Queen, behold!—Surpassed by the lotus of your face that eclipses the splendour of the moon, the lotuses suddenly grow pale (*i.e.* lose their lustre); and hearing the songs of the courtesans forming your train, the female bees are slowly lurking in the interiors of buds, as if smitten with shame. (25)

(*Exeunt Omnes*).

End of Act I., styled 'Madana's great festival'.

Act II.

(Enter SUSAMGATA', with her hand occupied with the cage of a starling).

SUSAMGATA'—O fie, O fie! Where has my dear friend Sāgarikā gone, having delivered the starling's cage into my hand? Where, then, can I find her? *(Looking in front).* How now! Here is Nipunikā coming this very way. I will then inquire of her.

(Then enter NIPUNIKA').

NIPUNIKA'—*(With wonder).* Oh, what wonder! Extraordinary, I think, is the power of a deity! I have indeed got the information regarding the King; so I will go and communicate it to the Queen. *(Walks about).*

SUSA.—*(Approaching).* Friend Nipunikā, where are you going, disregarding me, standing here, and passing on like one with a mind distracted with wonder?

NIP.—Oh, Susamgatā! Friend, you have rightly guessed. This is the cause of my wonder. To-day, it was said, Master would learn the secret formula of causing an untimely production of flowers, from a pious man, named S'rikhaṇḍadāsa, who has come from Śrīparvata, and would make his favourite creeper Navamālikā smile with a profusion of flowers; and I was sent by Her Majesty to ascertain the truth about this matter. But whither have you set out?

SUSA.—To search for my dear friend Sāgarikā.

NIPU.—Friend, I saw your dear friend, Sāgarikā, entering the plantain-arbour, as if distracted, carrying with her a picture-board, a brush and a paint-box. Go then, you; I too will repair to the presence of the Queen.

(Exeunt Both).

End of the Interlude.

(Enter SĀGARIKĀ' with a picture-board and brush in hand and exhibiting love-sickness).

SĀGA.—*(Heaving a sigh).* My heart, take cheer; take cheer. What is the use of this persistent yearning

after a person difficult to obtain, the only result of which is anguish? Moreover, you wish to see again the very person at whose sight your distress increases; so woeful is your stupidity! Again, O you exceedingly cruel heart, how don't you blush to follow a person known to you only after a moment's sight, forsaking this person brought up with you from birth? Or, what is your fault (here)? You have thus acted to-day, being afraid of the descent of Anan̄ga's shafts. (*Tearfully*). Well, I will rebuke Anan̄ga. (*Joining the hollowed palms*). Divine wearer of flower-weapons, being one who has conquered all the gods and the demons, how are you not ashamed to strike at woman-kind! (*Reflecting*). Or why, you are without a body (and hence also feelings). (*Heaving a long sigh*). In fact, death itself has approached me, a luckless person, as indicated by this evil omen. (*Looking at the picture-board*). Then so long as no one comes here, I will gaze upon that coveted person drawn in a picture and then do as desired. (*Firmly concentrating her mind and gesticulating the taking up of the picture-board; with a sigh*). Though on account of extreme nervousness this my fore-hand trembles very much, still as there is no other means of seeing that person, I will paint, just as I can, and behold him. (*Acts drawing him*).

(*Enter SUSAMGATA'*).

SUSA.—This is that plantain-bower. I will enter. (*Entering and looking in front, wonderingly*). Here is my dear friend Sāgarikā. But why does she not look at me, engaged in painting something as though her heart were overpowered by deep love? All right. In the meantime, avoiding the range of her eye-sight, I will see what she has been painting. (*With gentle steps standing at her back and seeing, with joy*). How now! She has painted our master! Noble, Sāgarikā, noble! Or rather, how can a female royal swan find pleasure except in a tank full of lotuses!

SA'GA.—I have drawn him, indeed. But again, my sight is not able to see him, owing to the water of tears ceaselessly falling down. (*Raising her face and wiping*

off the tears, then covering the board with her upper garment on noticing SUSAMGATA', with a smile). Ah, my dear friend, Susaṃgatā! Friend, sit here.

SUSA.—(*Sitting down and forcibly taking the board*). O friend, who is this that is drawn by you here?

SA'GA.—(*Blushingly*). Friend, god Anaṃga, now that the Madana-festival is being celebrated.

SUSA.—(*Smiling*). Oh, your skill! But how is it then that the picture appears like one that is solitary? So I, too, will draw, and make it have Rati by his side. (*Takes the brush and while acting portraying RATI, paints Sāgarikā*).

SA'GA.—(*Looking at the picture and with an air of fault-finding*). Susaṃgatā, why have you painted me here?

SUSA.—(*Laughing*). Friend, why do you get angry without cause? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise? Tell me at once the whole story.

SA'GA.—(*Blushing to herself*). Surely I am found out by my friend. (*Taking Susaṃgatā by the hand, aloud*). Dear friend, great, indeed, is the shame I feel. So act in such a way that no one will know of this affair.

SUSA.—Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband. Still I shall so manage it that no one will know anything about this matter. But this intelligent starling may be the cause (of disclosure) in this case. Catching up the words of this conversation, she might, perchance reproduce them before anybody.

SA'GA.—What then shall I do in this matter? My torment grows yet more. (*Gesticulates love-torment*).

SUSA.—(*Placing her hand on Sāgarikā's bosom*). Be composed, friend, be composed. In the meanwhile I shall take lotus-leaves and lotus-stalks from this tank and come back quickly. (*Going out and coming back, represents the forming of a bed with lotus-leaves*

and the making of bracelets with the stalks and puts the remaining lotus-leaves on Sāgarikā's bosom).

SA'GA.—Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with these. Why do you trouble yourself in vain? Just I say—

Love for a person unattainable, (the sense of) shame very great, and self under the power of another—(thus) dear friend, this love is unequal: is not death the only best refuge then? (or, Death alone is the best refuge). (1)

(Faints).

SUSA.—(Pitifully). Friend Sāgarikā, take heart, take heart!

(Behind the scenes).

Dragging under him the remaining part of the golden chain tied round his neck after it had snapped, and with the circle of small bells jingling on account of the wanton movements of the feet, this monkey here, broken loose from his stable, having crossed the gates, is entering the King's palace, causing fright to the ladies, with his path followed in haste and confusion by the stable-keepers. (2)

Moreover,

The eunuchs, casting off shame, not being reckoned among men, have fled away; this dwarf is entering, through terror, the inside of the Chamberlain's robe; the *Kirātas*, betaking themselves to the outskirts of the harem, have acted in a manner befitting their name; and the hunch-backs are slinking off in a low posture, fearing lest they might be noticed. (3)

SUSA.—(Hearing, looking forward, then rising in haste and taking Sāgarikā by the hand). Friend, get up. This wicked monkey is, indeed, making in this very direction. Hiding ourselves, unnoticed in the gloom of the *tamāla* trees, let us have him pass off. (Doing accordingly they remain watching).

SA'GA.—Susaṃgatā, how have you left behind the picture-board? Perchance somebody may see it.

SUSA.—O you who are quite at ease, what have you still to do with the picture-board? Here has the wicked monkey, fond of rice-and-curd, opened the cage of the starling and gone away; Medhāvini (or, the sharp-talented bird) has flown up and is going away. Come, then; let us quickly follow her. She has caught the words of our conversation and might utter them before anybody.

SA'GA.—Friend, let us do so. (*They walk round*).

(*Behind the Scenes*).

Ah, Ho! Marvellous, marvellous!

SA'GA.—(*Looking forth, with fear*). Susaṃgatā, methinks the wicked monkey is coming up again.

SUSA.—(*Seeing the Vidū, and smiling*). Ah, you timid girl, don't you fear; this is the noble Vasantaka, our master's companion.

SA'GA.—(*Looking at him eagerly*). Susaṃgatā, worthy of sight is this person, indeed!

SUSA.—O you careless girl, why tarry to see him? The Sārikā, indeed, is covering a longer distance. Come away, then; let us follow her.

(*Exeunt BOTH*).

(*Then enters VIDU' in high glee*).

VIDU'.—What wonder, Ho! How marvellous! Bravo, O pious S'rikhaṇḍadāsa, bravo! For, the very moment the desideratum was supplied, the Navamālikā was so changed that, with its twigs decked with the thick-grown bunches of flowers, it appears to be laughing disdainfully, as it were, at the Mādhavī creeper the Queen's favourite. I will then go and congratulate my dear friend. (*Walking round and looking*). Here, indeed, is my dear friend coming this very way, with his eyes dilated through joy, and, through confidence in the *dohada*, beholding as it were before him the Navamālikā in blossom, though out of his sight. So I will approach him.

(*Enter the KING as described*).

KING.—(*Joyfully*).

To-day I shall certainly make the Queen's face purple with anger, gazing upon this garden-creeper, as upon another woman in love, that in a moment has displayed a profusion of buds (—a powerful long-ing), has a pale complexion, has its buds opening up (—has commenced to yawn), and has been manifesting the disturbance (anguish) felt by it (her) by the ceaseless puffs of wind (—by means of the constant heavings of sighs). (4)

But Vasantaka, gone to learn the tidings about that, does not come back yet!

VIDU'.—(*Entering suddenly*). Prosperity, prosperity to my dear friend! Friend, my congratulations to you! (*He repeats—The very moment the desideratum was supplied &c.*).

KING—What doubt is there, friend? Incomprehensible is the potency of gems, charms and herbs. Behold—

The enemies of Lord Vishṇu vanished, when in a battle they saw the gem (Kaustūbha) on his neck; the serpents live in the nether region, humbled by the power of charms; and in the days of yore the hero Lakshmaṇa, and the monkey-warriors that were struck down by Meghanâda (Indrajit), were restored to life when they inhaled the odour of the great herb, the repository of potent virtue. (5)

Show me the way then, that I too may enjoy the fruit of my eyes by looking at it.

VIDU'.—(*With digni'y*). This way, Your Highness.

KING—Lead the way.

(BOTH *walk with pride*).

VIDU'.—(*Hearing, turning back in fright, and taking hold of the KING, in agitation*). O friend, come, let us run away.

KING—What for?

VIDU'.—Some ghost lives in this *Bakula* tree.

KING—Fie upon you, fool! Go fearlessly. Whence can there be the possibility of such existing here?

VIDU'.—Oh, here he is, speaking in distinct terms. If you do not believe in what I say, then step in front and listen yourself.

KING—(*Doing so and hearing*).

Since this (speech) has its syllables distinct, and is sweet as is natural from a female, and as it is not resonant owing to the smallness of body, (so) I think it is a Sārikā that is speaking. (6)

(*Looking up and observing carefully*). How now ! It is a Sārikā.

VIDU'.—(*Looking up*). Ah, strange ! It is really a Sārikā ! (*Angrily raising his staff*). Ha, you slave's daughter ! Did you think that Vasantaka really feared (you) ? Wait a moment ; so that, striking you with this staff, which is as crooked as a wicked man's heart, I will knock you down from this Bakula tree like a ripe Kapittha fruit. (*Prepares to strike*).

KING—(*Preventing him*). Fool, she is saying something pleasant ; why do you trouble her then ? Let us just listen.

(*Both listen*).

VIDU'.—(*Having listened*). O friend, did you hear what was said by her ? She says—"Friend, who is this that is drawn by you here ? Friend, God Ananga, now that the Madana festival is being celebrated". She again says—"Friend, why have you painted me here ? Friend, why do you get angry without cause ? As is the God of love painted by you, so is Rati painted by me. So, O you perverter of things, what is the use of your talking in this wise ? Tell me at once the whole story !" O friend, what can this be ?

KING—Friend, I conjecture thus—By some one her heart's darling was painted through love, and concealed before her friend under the guise of (being passed off as) the God of love ; and that she too was drawn there by her friend, having cleverly guessed the truth.

VIDU'.—(*With a fillip*). Friend, it is reasonable ; it must be so.

KING—Friend, keep quiet, she speaks again.

VIDU'.—Oh, she says—"Friend, be not ashamed. Such a jewel of a girl must necessarily have a desire for such a husband." O friend, she who is drawn here must be a maiden worth looking at.

KING—If so, let us listen attentively; there is scope for our curiosity here. (*They both listen*).

VIDU'.—"Friend, remove these lotus-leaves and the bracelets of the lotus-stalks. Away with those; why do you trouble yourself in vain?"

KING—Friend, I heard and knew its import also.

VIDU'.—Friend, do not boast of your skill at interpretation. I will explain everything to you having heard it from her mouth. Let us hear. This Śārikā, the slave's daughter, yet continues to jabber.

KING—Well said! (*They listen again*).

VIDU'.—O friend, this rascally Śārikā has now begun to chant Riks, like a Brāhmaṇa knowing the four Vedas.

KING—Friend, tell me; with my mind engaged somewhere else, I did not comprehend what she said.

VIDU'.—Oh, she says this—Love for a person &c (See Śloka 1). (7)

KING—(*Smiling*). Ah! Excepting the great Brāhmaṇa Vasantaka, who else can know (recognize) such Riks?

VIDU'.—Then, what is this?

KING—Why, it is a Gāthā!

VIDU'.—What do you say? A Gāthā?

KING—This is spoken by some one, in excellent youth, despairing of life, not having obtained her beloved.

VIDU'.—(*Laughing loudly*). Why adopt these circumlocutory speeches! Why don't you say straight—not having obtained *me*. Who else could be concealed under the guise of the flower-weaponed god? (*Claps his hands, and laughs loudly*).

KING—(*Looking up*). Fie, blockhead! Why have you frightened her by laughing loudly, so that having flown up she has gone somewhere else.

(BOTH *look for her*).

VIDU'.—(*Observing*). Oh, she has surely gone to the plantain-arbour; come then, let us quickly follow her.

KING—

That which is said before her friends by a love-stricken maiden, suffering irresistible love-torment, the same, repeated by children, parrots and starlings, (unexpectedly) comes within the hearing of fortunate persons only. (8)

VIDU'.—Come, come, Your Honour. (*They walk round*).

VIDU'.—Oh, here is the plantain-arbour. Let us enter. (*Both enter*).

VIDU'.—Oh! That slave-girl has gone away. Let us rest here for a while, sitting on this stone-slab, cool by the plantain-leaves waved by a gentle breeze.

KING—As my friend likes. (BOTH *sit down*).

KING—(*Sighing, repeats*)—That which is said &c (S'loka 8).

VIDU'.—(*Looking sideways*). Oh! This must be the Sáríká's cage, with its door thrown open. And this, too, is that picture-board. I will take it up. (*Taking the board and observing with joy*). O friend, fortune favours you!

KING—(*With curiosity*). Friend, what do you mean by this?

VIDU'.—Oh, this is what was said by me—You yourself are delineated here; who else can be concealed under the guise of the flower-weaponed god?

KING—(*Joyfully stretching forth his hands*). Show it, friend, show it.

VIDU'.—I will not show you. That maiden, too, is delineated here. What then? Can such a gem of a girl be shown without a reward?

KING—(*Forcibly taking the board while offering his bracelet, and seeing, with wonder*).

Who is this, committed to painting, outshining Lakshmi by her grace and declaring her great love for me, that enters (captivates) my heart, as a female royal swan enters the Mânasa (lake), agitating the lotuses in her sportive movements, and indicating to us the great flappings of her wings? (9)

Moreover,

Having formed the unique full moon of her face, the Creator must have surely become ill-placed on account of the closing-up of the lotus forming his seat. (10)

(*Enter Sâgarikâ and Susaṅgatâ*).

SUSA.—Friend, we have not secured the Sârikâ. Let us at least take the picture-board from this plantain-bower and return quickly.

SA'GA.—Friend, let us do so.

(*Both move about*).

VIDU'.—Friend, why has this one been painted with her face hung down?

SUSA.—(*Hearing*). Friend, since Vasantaka is speaking, I think Master also must be here. So we shall watch, hidden by the cluster of the plantain trees.

(*Both look on*).

KING.—Friend, look, look here. (*He repeats—Having formed the unique moon &c.*).

SUSA.—Friend, fortune smiles upon you. Here is your heart's darling gazing upon you (your picture).

SA'GA.—(*Bashfully*). Friend, why do you lower this personage on account of your jocular disposition?

VIDU'.—(*Shaking the KING*). Here, I say, why has she been drawn with her face hung down?

KING.—Why, all has been told by the Sârikâ herself.

SUSA.—Friend, Medhâvinî has shown her power of remembrance.

VIDU'.—O friend, does your eye feel delighted?

SA'GA.—(*With trepidation, to herself*). Thinking as to what he will say now, I really stand between life and death.

KING—Need it be said that it does? See—

My sight, having travelled beyond her pair of thighs with great difficulty and wandered for a long time over her expansive hips, remained fixed on her middle, uneven with the three wave-like folds; and now having eagerly (*lit.* as if it were thirsty) mounted her lofty breasts, it has been wistfully looking again and again at her eyes shedding drops of tears. (11)

SUSA.—Friend, have you heard?

SA'GA.—(*Laughing*). Hear yourself, whose knowledge of (skill at) delineation is thus lauded.

VIDU'.—O friend, what is this disregard of even your own self, union with whom even such (beauties) highly esteem, that you do not notice your own self painted by her just here?

KING.—(*Closely examining*). Friend, truly I regard myself as highly honoured, inasmuch as I have been drawn by her: how shall I not see myself then? See—

This cluster of the particles of her tear-drops, fallen as she was delineating me, looks like the appearance of perspiration on my person caused by the touch of her palm. (12)

SA'GA.—(*To herself*). Cheer up my heart, do cheer up! Even your desire could not have reached such a height.

SUSA.—Friend, you alone are worthy of praise by whom even Master is made to speak thus.

VIDU'.—(*Looking to his side*). Friend, here is seen a bed made of juicy lotus leaves and shoots, indicative of the love-sickness of that very girl.

KING—Cleverly marked, friend! For,

This bed of lotus-leaves, withered on both sides owing to the contact of her stout breasts and hips, green (in the middle), not having come in close touch with her slender waist, and with its arrangement disordered by the tossings and turnings of her drooping creeper-like arms, tells of the torment of the slim-bodied one. (13)

Again—

This large lotus-leaf, that had lain on her bosom, does not, by its two circular parts parched by excessive heat, so much indicate her inward love-affection, as it does the expanse of her two breasts. (14)

VIDU'.—(*Acting the picking up of lotus-shoots*). O friend, here is another thing, a string of tender lotus-stalks fading on account of the heat of her plump breasts.

KING.—(*Taking it and placing it on his chest*). Insentient by nature that you are, why do you, O garland of lotus-stalks, undergo pining, being dislodged from between her huge breasts? There is no room there even for a slender fibre of thine; how could there be any for you then? (15)

SUS.—(*To herself*). Oh, fie, fie! With his heart tossed about by violent love, Master has begun to speak incoherently even; so it won't be proper to remain indifferent any more. Well, I shall do this. (*Aloud*). Friend, here is before you what you came here for.

SA'GA.—(*Chidingly*). For whom did I come here?

SUS.—(*Laughing*). O you apprehender of something else, I say, for the picture-board; take it then.

SA'GA.—(*Angrily*). I am not clever enough to understand such (enigmatical) speeches of yours. I will, therefore, go elsewhere. (*Wishes to go*).

SUS.—(*Seizing Sâgarikâ by the hand*). You impatient (*or, irascible*) girl, wait here for a short while till I come back, having taken the picture-board from the plantain-bower.

SA'GA.—Friend, do so.

(*Susamgatâ walks towards the plantain-bower*).

VIDU'.—(*Seeing Susaṃgatā, in confusion*). O friend, hide the picture-board. Here is the Queen's maid-servant, Susaṃgatā, coming.

(*The King covers the board with the end of his garment*).

SUS.—(*Advancing*). Victory, victory to Your Majesty!

KING—Welcome, Susaṃgatā. Sit down here.

(*Susaṃgatā sits down*).

KING—Susaṃgatā, how did you know that I was here?

SUS.—(*Smiling*). Sire, not only Your Highness, but the whole affair, together with the picture-board, has been known by me; so I will go and inform the Queen accordingly.

VIDU'.—(*Aside; with alarm*). O friend, everything is possible; this born-slave is a great tattler. So please her with a present.

KING—Properly said by you. (*Taking SUSAMGATA by the hand*). Susaṃgatā, this is merely a joke; you should not annoy the Queen for nothing. Here is a reward for you! (*Offers her the ear-ornament*).

SUS.—(*Bowing, with a smile*).

Sire, away with fear. (*Emboldened*) by Your Majesty's favour, I, too, played a joke. So where is the need for the ear-ornament? This will be a high favour on me—My friend Sāgarikā is angry with me, saying—Why am I painted here on this picture-board? So my lord should go there and appease her.

KING.—(*Rising in haste*). Where is she, where is she?

SUS.—This way, this way, Your Majesty.

VIDU'.—Oh, I shall take this picture-board with me. It may, perchance, be of use again.

SUS.—Sire, here she is!

(*All issue forth from the plantain-bower*).

SA'GA.—(*Seeing the King, with joy accompanied by nervousness and tremor, to herself*). Alas, pity! On seeing him I am not able to move forward a single step through excessive agitation. What, then, shall I do now (*lit. in this case*)?

VIDU'.—(*On seeing SA'GARIKA'*). Oh, bless me! What wonder! Such grace of form is not to be seen in the world of mortals! Methinks even the Creator must have been struck with wonder on creating it.

KING—Friend, I, too, have this in my mind—

Surely, by the Creator, overpowered by wonder at having created this beauty, the ornament of the three worlds, his eyes, surpassing in beauty the petals of his own lotus, were extended the more; the exclamations—'Excellent,' 'Excellent'—must have been uttered simultaneously with all the four mouths, and the heads nodded (in satisfaction), (16)

SA'GA.—(*Looking reprovingly at Susamgata'*). Such is the picture-board you have brought! (*Goes*).

KING—

Though you cast this glance (eyes) in anger, O passionate one, yet, it being naturally affectionate, will not assume harshness; go, giving up haste; your heavy hips will cause pain to you by the stumblings of your feet. (17)

SUS.—Master, this one is, indeed, greatly irascible; so pacify her by taking her by the hand.

KING.—(*With joy*). As your ladyship says. (*Takes Sāgarikā by the hand and gesticulates the pleasure of touch*).

VIDU'.—Oh, this, indeed, is Śrī, in a new form, that you have obtained,

KING—Friend, it is true.

This is Śrī, and her arm too is the shoot of the Pârijāta; how else exudes this flow of ambrosia in the guise of perspiration? (18)

SUS.—You are extremely hard-hearted, dear, since you do not give up your anger though thus held by the hand by His Majesty.

SA'GA.—(*Knitting her eyebrows*). Ah, Susaṃgatā, you do not still desist!

KING—Be pleased, dear; such persistence of anger towards a friend is, indeed, not proper.

VIDU'.—This is, indeed, another queen, Vāsa-vadattā (—Here is another, Queen Vāsavadattā).

(*The KING lets go SA'GARIKA'S hand in fright*).

SA'GA.—(*In flurry*). Susaṃgata', what shall I do now?

SUS.—Friend, hidden by this avenue of the *tamāla* trees, we shall depart. (*Exeunt*).

KING—(*Looking towards the sides*). Friend, where is that Queen Vāsavadattā?

VIDU'.—Oh! I do not know where she is. I said she (*Sāga.*) was another queen Vā'savadattā, owing to her cherishing anger for a long time.

KING—Fie upon you, fool!

That my beloved, somehow found by good luck, like a necklace of gems, with Rāga (love,—brilliancy) manifest, was made to fall off from my hand by you, even before she was taken to the neck (she was embraced,—it was placed round). (19)

(*Then enter Vā'savadattā and Kāñchanamālā*).

VA'SAV.—Maid Kāñchanamālā, how far yet is that Navamālikā received into his favour by my husband?

KA'NCH.—Mistress, it is, indeed, seen beyond this Banian-bower.

VA'SA.—Then lead the way.

KA'NCH.—His way, this way, Mistress.

KING—Friend, where can I see my beloved?

KA'NCH.—Mistress, as Master is talking near at hand, I think he has been waiting for Your Highness. So let my mistress approach.

VA'SAVA.—(*Advancing*). Prosperity, prosperity, to my husband!

KING—(*Aside*). Friend, conceal the picture-board.

(Vidu'shaka places the board under his arm-pit and conceals it with his upper garment).

VA'SAVA.—My lord, has the Navamâlikâ blossomed?

KING—My Queen, though we came here first, we did not see it, as you delayed. Come, then; let us see it together.

VA'SAVA.—(*Marking closely*). My husband, from the very expression of your face I have known that the Navamâlikâ has flowered. So I will not go now!

VIDU'.—Hallo! Ho! We have won!

(*Stretches forth his hands and dances; while dancing the board falls down from his arm-pit*).

KING—(*Aside; threatens VIDU' with the finger*).

VIDU'.—(*Aside*). Ho! Do not be angry; sit quiet. I will see to that.

KA'NCH.—(*Taking up the board, eyeing it, aside*). Mistress, just mark what is drawn here on the picture-board.

VA'SAVA.—(*Marking it, aside*). Kâñchanamâlâ, this is my husband; and this again is Sâgarikâ. What can this be?

KA'NCH.—My mistress, I too was thinking of the same.

VA'SAVA.—(*With an angry smile*). My husband, who has drawn this?

KING.—(*With a smile of embarrassment; aside*). Friend, what shall I say?

VIDU'.—(*Aside*). Oh, do not be anxious; I will give a reply. (*Aloud, to Va'savadatta'*). Madam, do not think it otherwise. On hearing my remark that one's own self is painted with difficulty, my friend thus displayed his skill in drawing.

KING.—It is just as Vasantaka has stated.

VA'SAVA.—(*Pointing at the board*). My husband, and this other one that is drawn near you—is that the noble Vasantaka's skill?

KING—(*Smiling*). Enough of misunderstanding, my Queen. This is some girl, drawn after being conceived by my own imagination, but never seen before.

VIDU'.—My lady, this is true; quite true! I swear by my sacred thread, if one like this was ever seen by us before!

KA'NCH.—(*Aside*). Mistress, such accidental resemblance is sometimes quite possible.

VA'SAVA.—(*Aside*). Your simpleton, this is, indeed Vasantaka; you do not understand his prevarications. (*Aloud*). My lord, I for myself have got headache while looking steadfastly at the board. So I will go. (*Departs*).

KING—(*Taking her by the skirt of her garment*).

Queen, should I say—'Be pacified,' it would not suit, as there is no anger (*displayed*); to say that I shall not do so again would be an admission (*of a fault*); if I say 'there is no fault on my part,' you will know it to be false; so, dearest, I do not know what would be proper to say in this case. (20)

VA'SAVA.—(*Respectfully pulling off the skirt of her garment*). My dear, do not take it otherwise. Headache has been really troubling me; so I will depart. (*Exeunt BOTH*).

VIDU'.—(*Looking about himself*). Oh, fortune favours you! The untimely hurricane has passed, leaving us unharmed!

KING—Nonsense, blockhead! A way with gratification! The Queen's persistent anger, concealed by her, when passing, through high-breeding, was not marked by you.

Through power of self-control, though there was sudden knitting of the eyebrows, the face was hung down very low; she directed a gentle piercing smile at me, but no harsh words were uttered; the

eyes, though rendered dull by the tears gathered within, were not opened wide; (thus) by my darling, anger was manifested and yet propriety was not given up (discarded). (21)

Come, then, let us go to propitiate the Queen herself. (*Exeunt omnes*).

End of Act II.

Styled 'The Plantain-Bower.'

ACT III.

(*Enter MADANIKA'*).

MADANIKA'—(*In the air*). Kauśāmbikā, O Kauśāmbikā, did you see Kāñchanamālā with Master or not? (*Listening*). What say you? She came and went away a long time since? Well, where then can I find her? (*Looking in front*). How now! Here is Kāñchanamālā, coming this very way. I will then approach her.

(*Then enter Ka'nchanama'la'*).

KA'NCH.—(*Sarcastically*). Bravo, minister Vasantaka, bravo! By this your attention to (planning of) union and discord you have surpassed even His Excellency Yaugandharāyaṇa.

MADA.—(*Approaching, with a smile*). Dear Kāñchanamālā, what is done by the noble Vasantaka, that he is thus extolled?

KA'NCHAN.—Friend Madanikā, what are you to gain by asking this question? You will not be able to keep the secret.

MADA.—I swear by the feet of the Queen, if I disclose it before any one.

KA'NCH.—If so, then listen. To-day while coming back from the royal palace, I overheard Vasantaka's conversation with Susaṃgatā.

MADA.—(*With curiosity*). Friend, of what sort?

KA'NCH.—Thus—"Susagantā, excepting Sāgarikā there is no other cause of my friend's indisposition; think out, therefore, some remedy for this."

MADA.—What did Susaṃgatā say to that?

KA'NCH.—This was said by her—"To-day, indeed, I shall take Sāgarikā with me, apparelled as the Mistress with the dress which was presented to me by the Queen, as she placed Sāgarikā under my charge, her suspicion being roused by the incident of the picture-board; and myself, dressed as Kāñchanamālā, will come here at dusk. You too shall wait for me just here, at the entrance to the picture-hall. Then the meeting of Master with her will take place in the Mādhavī bower."

MADA.—(*Angrily*). Susaṃgatā, condemned are you that thus deceive the Queen, who is indeed, so kind to her attendants!

KA'NCH.—Friend, whither have you set out now?

MADA.—I was sent to look for you by the Queen, getting anxious as you delayed, having gone to learn the tidings about the well-being of Master, who was bodily indisposed.

KA'NCH.—Very simple-minded now must be the Queen if she has such a belief! Here is Master sitting in the balcony with the ivory-gate, concealing his love-sickness under the guise of indisposition. Come, then, let us communicate this news to our mistress.

(*Exeunt Both*).

(*End of Praves'aka*).

(*Then enter the KING seated, gesticulating love-sickness*).

KING—(*Sighing*).

Endure now, my heart, the fever caused by the fire of love; it cannot at all be allayed: why do you then pine for her in vain? Since by me, a fool that I was, her hand which was then somehow obtained and the touch of which was like that of thick sandal-paste, was not seized and put on you for a long time. (1)

Oh, a great wonder!

Mind by nature is unsteady and difficult to be hit; and yet how is it that the same of me has been equally pierced with all his arrows by Kāma? (2)

(*Looking heavenwards*). O god of flowery bow!

The arrows of the mind-born god are fixed as five ; and of them thousands of men, mostly of my type, form the mark ;—this, that has got currency in the world, is now seen to be the reverse in your case ; for this body of lovers, pierced with innumerable arrows and helpless, has been reduced to the state of five (*i.e.* death). (3)

(*Reflecting*). I do not so much think of myself, reduced to a state of this sort, as of that poor Sāgarikā, come within the range of the sight of the Queen, whose vehemence of anger was suppressed within. For,

She turns away her face from all, feeling that she is known ; seeing two persons conversing, she considers the talk as relating to herself ; and when her companions smile, she manifests the greater confusion : thus my beloved is mostly disconsolate, owing to anxiety cherished at heart. (4)

How does Vasantaka, sent to learn the news about her, delay ?

(*Then enter Vasantaka in high spirits*).

VIDU'.—(*With satisfaction*). Ho, ho ! Such entire satisfaction was not felt by my dear friend even on the acquisition of the kingdom of Kaus'āmbī as I think he will feel to-day on hearing the agreeable news from me. I will then go my dear friend and communicate it to him. (*Walking round and looking*). How now ! This my dear friend is sitting, looking in this very direction ; so I think he is waiting just for me. I will, then, approach him. (*Advancing*). Victory, victory, to my dear friend ! O friend, I congratulate you on the more-than-expected success of your business.

KING.—(*With joy*). Friend, is my darling all safe ?

VIDU'.—(*With pride*). Oh, before long you will know it on seeing her yourself !

KING.—(*With satisfaction*). Friend, will there be also a meeting with my beloved ?

VIDU'.—(*With self-conceit*). Why should there not be, when I, who laugh at the intellectual powers even of Bṛihaspati, am your counsellor ?

KING—(*Smiling*). Not at all strange! What is not possible in your case? So tell it; I wish to hear in detail.

VIDU'.—(*Whispers in the ear*). Thus, thus.

KING—(*With joy*). Bravo, friend, bravo! Here is your reward! (*Taking off a bracelet from his hand, present it*).

VIDU'.—(*Putting on the bracelet and looking at himself*). Oh, I will go and show my wife this my hand decked with the bracelet of pure gold.

KING—(*Restraining him by holding his hand*). Friend, you will show it afterwards. First ascertain how much of the day now remains.

VIDU'.—(*Observing*). Mark, Oh, mark! The Lord of thousand rays (Sun), having as it were an appointment made to him by his bride, the eve, is proceeding, with his heart swayed by deep love, towards a wood on the top of the Setting Mountain.

KING—(*Marking, with delight*). Well observed, friend! The day has drawn to its close. For,

With a heavy load of anxiety laid on his mind, at the thought that his one-wheeled car will not be able to come up again in the morning after having traversed the road (distance), long on account of the circuit of the world, this Sun, stationed on the Setting Mountain, has drawn off and is carrying away, as it were, the wheel of the directions, the array of the golden spokes of which is clearly seen in the form of the circle of the remnants of his own rays swallowed up by dusk. (5)

Moreover,

"I am gone, O lotus-eyed one; this is my time (to depart); gone to sleep you are to be roused by me alone."—Thus does this Sun, with his rays focussed on the peak of the Setting Mountain (his hands placed on her drooping head), offer consolation to the lotus-plant. (6)

So get up; let us go to the very Mādhavi creeper and await the time of the appointment of the dearest one.

VIDU'.—Oh, well spoken ! (*Both rise*).

VIDU'.—(*Observing*). O friend, mark ! mark ! This mass of darkness that has extended (so as to appear connected—thickened) the thinly spread rows of woods, and has the dark hue of the stout wild boars and bisons covered with deep mud, is moving onwards, covering up the eastern direction.

KING—(*Looking about*). Friend, well observed; for, This mass of darkness that steals (possesses) the hue of Śiva's neck first envelops the east and then the other quarters also; advancing, it obscures in succession mountains, trees and the different parts of the town; thereafter, acquiring thickness, it deprives the fruit (use) of eyes. (7)

Show me the way, then.

VIDU'.—This, way come this way, dear friend. (*They walk round*).

VIDU'.—(*Observing carefully*). Friend, here at hand is the Makaranda garden, having, as it were, darkness rolled into a mass in it, on account of the trees and creepers, with their thick foliage closely interwoven. How, then, can the way be noticed here ?

KING—(*Smelling the fragrance*). Friend, go ahead; the path here is surely very well known. For,

This is certainly the row of the Champaka trees; this is that beautiful Sinduvāra; so also here is the dense avenue of the Bakula trees; and this is the line of Pātālā plants: Thus in this garden the path, though obscured by the doubly dense darkness, becomes manifest by means of the signs of trees (as they become) revealed by severally inhaling their varied odour. (8)

(*They walk on*).

VIDU'.—Oh, here we have arrived at the bower of the Mādhavi creepers, to which the infatuated bees are flocking, which has scented the ten directions with its highly gratifying fragrance, and which is indicated by the ease experienced by the feet as they tread on the pavement of the polished emerald-slabs. Your

Honour then should wait just here, while I come back quickly, taking with me Sâgarikâ wearing the apparel of the Queen.

KING—Friend, make haste, then, make haste!

VIDU'.—Oh, do not be impatient. Here I come back. (*Exit*).

KING—In the meantime I too shall sit on the dais formed of the emerald-slabs, and await the time of my darling's appointment. (*Sitting down and musing*). Oh, strange is the predilection for his new love of an amorous person, disregarding union with his own wife. For,

Full of fear she does not cast a glance bright with love on (her lover's) face; * * * and though held with effort, she repeatedly says that she would go away; and yet an amorous girl that has been present at the rendezvous delights all more. (9)

Ah, how does Vasantaka tarry! What then? Has the matter been known by the Queen?

(*Then enter Va'savadatta' and Ka'nchanama'la'*).

VA'SAVA.—Kâñchanamâlâ, is Sâgarikâ really going to meet my husband, in my dress?

KA'NCH.—How can Mistress be informed falsely? Or why, Vasantaka himself, waiting at the door of the picture-hall, will carry conviction to Your Highness.

VA'SAVA.—Thither then do we go.

KA'NCH.—Come, come, my mistress. (*Both walk forth*).

(*Enter Vasantaka covered with a veil*).

VIDU'.—(*Listening attentively*). Since the sound of foot-steps is heard at the door of the picture-hall, I think Sâgarikâ has come.

KA'NCH.—Mistress, this is the picture-hall. I will then make a sign to Vasantaka. (*Snaps her finger*).

VIDU'.—(*Joyfully approaching, with a smile*). Susamgatâ, you have very well put on Kâñchanamâlâ's disguise. Now, where is Sâgarikâ?

KA'NCH.—(*Pointing with the finger*). Why, this here!

VIDU'.—(*Looking with wonder*). This is evidently Queen Vāsavadattā herself.

VA'SAVA.—(*With apprehension ; to herself*). What, am I known?

VIDU'.—(*Snaps his fingers*). Lady Sāgarikā, come this way. (VA'SAVADATTĀ' smiles and looks at KA'NCHANAMA'LA').

KA'NCHA.—(*Aside, threatening with her finger*). Cursed one, you will have to remember these words of thine!

VIDU'.—Hasten, let Sāgarikā hasten.—Here, indeed, is rising from the eastern quarter, the divine moon. (*Walks about*).

KING—Why does my mind feel such ardent longing when union with my beloved is at hand? Or rather,

The fierce heat of love does not cause so much burning at the beginning, as it does when (its object is) near; in the rainy season, the day oppresses the most when a downpour of water is at hand. (10)

VIDU'.—(*Directing his ear*). Lady Sāgarikā, here is my dear friend speaking in a manner full of anxious thoughts with reference to your own self. I will, therefore, inform him of your arrival.

VA'SAVA.—(*Nods assent*).

VIDU'.—(*Approaching the KING*). Friend, fortune smiles upon you! Here, indeed, have I brought Sāgarikā!

KING.—(*Rising hastily, in joy*). Friend, where is she? Oh, where?

VIDU'.—Why, here!

KING.—(*Approaching*). My darling, Sāgarikā,

Your face is the moon; your eyes are (but) two (blue) lotuses; your hands imitate the day-lotuses; your pair of thighs are like plantain-stocks; and your arms bear resemblance to lotus-shoots; O you,

all of whose limbs are thus delight-giving, come, come, and having quickly and without hesitation embraced me, soothe my limbs languid on account of the fever of love. (11)

VA'SAVA.—(*With tears, aside*). O Kāñchanamālā, my husband, having uttered such words, will again address me,—this, Oh, is a wonder!

KA'NOHA.—(*Aside*). Mistress, it is certainly so. But what cannot be expected from adventurous men?

VIDU'.—Lady Sāgarikā, be quite easy of mind and talk with my dear friend. Even now his ears are grated with the harsh words of the ever-irate Queen Vāsavadattā; let the sweet cadence of your words regale them now.

VA'SAVA.—(*Aside, angrily*). O Kāñchanamālā, I am thus harsh-tongued; worthy Vasantaka, again, is a sweet-speaker!

KA'NOHA.—(*Aside*). Cursed one, you will have to remember these words!

VIDU'.—(*Observing*). Friend, look, look! Here has risen the divine moon, lighting up the east and looking (reddish) like the cheek of an angry woman.

KING—Dear Sāgarikā, behold—

The lord of the night, with the all-in-all of his brilliance robbed by your face, having ascended the mountain's peak, now stands confronting you, with hands (rays) stretched up, as if to retaliate. (12)

Again, by him, rising, his natural dull-headedness is shown. For,

Does not the moon of your face cause to fade (eclipse) the beauty of the lotus; does it not bring delight to the eyes; or does it not by its mere appearance cause the fish-bannered (god of love,—the sea) to swell;—that, notwithstanding its presence, this other moon has risen? If there be pride on account of (the presence of) nectar, that too is here in the Bimba-like lower lip. (13)

VA'SAVA.—(*Casting off the veil, angrily*). My husband, truly I am Sāgarikā! But you, with your heart entirely taken up by Sāgarikā, see everything as consisting of Sāgarikā!

KING.—(*With confusion, aside*). How now! This is Queen Vāsavadattā! Friend, what means this?

VIDU'.—(*With despair*). What else, friend? Our life is jeopardized!

KING.—(*Sitting down and joining the hollowed palms*). Dear Vāsavadattā, be pleased, be pleased.

VA'SAVA.—(*Turning towards him and stretching forth her hands, with suppressed tears*). My husband, say not so; these words are transferred to another.

VIDU'.—(*To himself*). What shall I do in this case? Well, I shall say this.—(*Aloud*). Madam, you are magnanimous, indeed. So let this one fault of my dear friend be forgiven.

VA'SAVA.—Noble Vasantaka, rather I myself have been guilty towards him, interposing an obstacle in his first meeting!

KING—Queen, with my offence thus clearly seen, what shall I say? Still I submit—

Here shall I, full of shame, O Queen, wipe off with my head the reddish tint of your feet caused by red lac; but that caused by the eclipse-like anger on the moon of your face I shall be able to remove only if compassion be shown to me. (14)

(*Falls at her feet*).

VA'SAVA.—(*Preventing him with her hand*). Rise, my husband, rise! Shameless, indeed, must be the person, who, on knowing my husband's heart to be such, again becomes angry. Let then my husband be in the enjoyment of happiness! I shall go. (*Wishes to go*).

KA'NCHA.—Mistress, be favourably disposed. Going away, leaving the great King thus fallen at the feet, Your Highness is sure to feel remorse.

VA'SAVA.—Away, you silly girl! Where is the reason either for favour or remorse in this case? So come away, let us go.

KING—Relent, my Queen, do relent.

(*He repeats*—'I shall wipe off the riddish tint' &c.).

VIDU'.—Get up, ho! The Queen has gone away: why do you cry in the wilderness then?

KING—(*Raising his head and seeing*). How is it that the Queen has gone even, without showing favour?

VIDU'.—How has she not shown favour, when we stand yet with our persons uninjured (all safe)?

KING—Fie upon you, idiot! Why do you make fun of me thus? It is rather the result of *your* action that this great mishap has befallen us. For,

Our attachment has developed from day to day owing to the feeling of love being (mutually) highly esteemed. So, seeing this slip on my part, never committed before, that intolerant darling of mine will surely give up life to-day; for, a blundering, when love reaches it climax, becomes intolerable! (15)

VIDU'.—Oh, I do not know what the Queen, being angry, will do; but Sāgarikā, I can guess, will live a hard life!

KING—Friend, I too think so. Alas, my dear Sāgarikā!

(*Then enter SA'GARIKĀ' wearing the dress of VA'SAVADATTA'.*)

SA'GAR.—(*Dejectedly*). Luckily, I have not been noticed by any one while coming out of the picture-hall, with the dress of the Queen put on. What shall I then do now? (*Reflects tearfully*).

VIDU'.—Oh, why do you stand like one bewildered? Think of some remedy for this.

KING—Why, it is just the same that I am thinking about. Friend, I see no other remedy in this case save the Queen's propitiation. Come, then, thither let us go.

(*They walk forth.*)

SA'GAR.—(*Musing*). Better I should cease to exist (die) by hanging myself up, than be disgraced by the Queen on coming to know about our engagement-affair. I will then go to the Asoka tree and do as desired.

VIDU'.—(*Listening*). Stay, Oh, stay, for a while; the sound of footsteps is heard; I think the Queen, feeling repentant, might be coming.

KING—Friend, the Queen is, indeed, noble-minded; perchance it may even be so. So ascertain it.

VIDU'.—As Your Honour commands. (*He walks around*).

SA'GAR.—(*Advancing*). I will then make a noose of the Mādhavi creeper, and hanging myself from the Asoka tree, will kill myself. (*Prepares a noose with the creeper*). Alas, father, ho, mother, here I, an unlucky creature, forlorn and helpless, die. (*With these words throws the noose round her neck*).

VIDU'.—(*Looking*). But who again can this be? How now! It is Queen Vāsavadattā! (*In alarm; aloud*). Save, save, O friend! Here is Queen Vāsavadattā killing herself by hanging!

KING—(*Advancing, in great haste*). Where is she, where is she?

VIDU'.—Oh, here!

KING—(*Approaching and removing the noose from her neck*). O you acting rashly, why is this foul deed being done?

The noose being round your neck, my life has come up to my throat (as it were); so this my attempt is (rather) in self-interest; give up this adventure, my darling. (16)

SA'GA.—(*Seeing the KING*). Ah! How now! It is the Master! (*Joyfully, to herself*). Truly speaking, love of life (*lit.* desire to live) has again sprung up in me on beholding him. Or rather, gazing on him and having become happy thereby, I shall quit life with quite an easy heart. (*Aloud*). Leave me; let my

lord leave me! This person is, indeed, in the power of another, and will not get such an opportunity again to die! (*Wishes to throw the noose round her neck again*).

KING—(*Observing closely; with joy, to himself*). How now! It is my darling Sāgarikā! (*Removing the noose from her neck*).

Away, away with this extremely desperate act of thine; do thou throw away, quickly, this creeper-noose; for a moment, O mistress of my life, twine the noose of thy arms round my neck to stay my life though set out (to go)! (17)

(*Pulling her arm, throwing it round his neck and gesticulating the thrill of touch*). Friend, this is a shower without (the presence of) clouds!

VIDU'.—Oh, it is just so, if Queen Vāsavadattā does not come, acting the part of an untimely gale (*Then enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMA'LA'*).

VA'SAVA.—Maid Kāñchanamālā, I acted very cruelly in coming away after having slighted my husband fallen at my feet in that manner. So, I will now go personally and conciliate my husband.

KA'NOH.—Who else but the Queen knows to speak in this way? Better be the King, a bad person, but not the Queen. Let Your Highness come, then.

(*They walk around*).

KING—O you simple one, why am I even now foiled in my object by (such) indifference?

KA'NOH.—(*Listening*). Mistress, since Master is talking near at hand, I guess he is coming just to pacify you.

VA'SAVA.—(*Joyfully*). If so, I will go unobserved from behind, and casting my arms round his neck will please him.

VIDU'.—Lady Sāgarikā, have an easy mind and talk with my dear friend.

VA'SAV.—(*Hearing; with sorrow*). O Kāñchanamālā, how is it that Sāgarikā has come here? So I will listen and then advance. (*She does accordingly*).

SA'GA.—My lord, why are you, with this false courtesy, making yourself guilty towards the Queen who is dearer (to you) than even life?

KING—O you, you are certainly the speaker of what is not true. For,

I quaked when the pair of her breasts throbbed through hard breathing; when she observed silence, I addressed sweet words; and when her face had its eye-brows bent (through anger) I fell prostrate at her feet in that way: thus all that was service on my part due to the Queen's inborn nobility of mind (and nothing more); but what is (true) love, which has its flavour heightened by steady affection,—that I have for *you* (alone)! (18)

VA'SAVA.—(*Advancing at once*). My husband, this is worthy of you; it befits you!

KING.—(*Seeing; with confusion*). My Queen, it is not proper for you to blame me without cause. Misled by the resemblance of dress, we thought her to be yourself, and came here.

VA'SAVA.—(*In anger*). Rise, my lord, rise. Why should you suffer trouble even now owing to the service of one naturally high-born?

KING.—(*To himself*). What? Is this also overheard by the Queen? Then I have no hope whatever as regards the Queen's pacification. (*Remains with face hung down*).

VIDU'.—Madam, wrongly led to believe, by the similarity of dress, that you were destroying yourself by hanging, I brought my dear friend here. If you do not believe what I say, then see this creeper-noose. (*Shows the creeper-noose*).

VA'SAVA.—(*Angrily*). O Kāñchanamālā, secure this Brāhmaṇa by binding him with this very creeper-noose; and place this ill-bred girl in the front.

KA'NCHA.—As the Queen commands. (*Fettering VIDU' with the creeper-noose*). Hapless man, experience now the fruit of your own evil plan! Śāgarikā, do you also step forward.

S'AGAR.—(*To herself*). Oh, fie! Meritless that I am, I was not able even to die as I wished!

VIDU'.—(*Despairingly looking at the KING*). O friend, remember me—a helpless person subject to misery owing to the Queen's captivity.

(*Exit V'ASAVADATTA', accompanied by all*).

KING—(*Sorrowfully*). Alas! Oh! Pity!

Shall I think of that face of the Queen robbed of its affectionate smile by long-cherished rage; or of Śāgarikā frightened by being rebuked with intense (*lit. highly developed*) wrath; or of Vasantaka, bound and led away from here? Thus subjected to pain of every form, I do not experience ease even for a moment. (19)

What is the use of my staying here, then? In I will therefore enter to propitiate the Queen.

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT III.,

STYLED "SAMKETA."

ACT IV.

(*Enter SUSAMGATA' in tears, with a necklace of jewels*).

SUS.—(*Heaving a sigh, piteously*). Alas, dear friend Śāgarikā! O bashful one, O you of noble disposition, O you so loving to your friends, O you of gentle aspect, where can I see you now? (*Weeps; looking up and sighing*). Ah, cursed fate, relentless, if one like that, of uncommon beauty and splendour, was created by you, why then was she reduced to such a change of condition? This neckless of jewels was placed in my hands by her, despairing of life, saying—"Give it to some Brāhmaṇa." I will then look out for a Brāhmaṇa.

(*Going round and looking*). Ah, here, indeed, is noble Vasantaka coming this very way. To him then I will give this.

(*Then enter the delighted VASANTAKA*).

VAS.—Hallo, hallo, ho! To-day indeed, I was set free by Her Majesty, appeased by my friend, and my belly well filled with *Modakas* by her with her own hands. I will then go and see my dear friend. (*Walks around*).

SUS.—(*Advancing suddenly; weeping*). Noble Vasantaka, just stay a moment.

VAS.—(*Seeing*). Ah, Susaṃgatā! O Susaṃgatā, why do you weep? Nothing disastrous, I hope, has befallen Sāgarikā?

SUS.—Just *that* I am going to relate. That poor girl, indeed, was, at the approach of mid-night, transported, nobody knows where, by the Queen, having got a report circulated that she was to be taken to Ujjayinī.

VIDU'.—(*With pain*). A very cruel thing, indeed, was done by the Queen.

SUS.—And this jewel-necklace was delivered into my hands by her, despairing of life, saying—"Give this to the noble Vasantaka." So let the noble one accept this.

VIDU'.—(*Weeping*). Lady, under such circumstances my hands do not proceed to receive it. (*Both weep*).

SUS.—(*Joining her palms*). Your noble self should accept it, just favouring her.

VIDU'.—(*Musing*). Or bring it, so that with this itself I will divert my friend, grieved at the separation of Sāgarikā.

SUS.—(*Presents it*).

VIDU'.—(*Taking it and examining it; with wonder*). Susaṃgatā, but whence could she come to possess such an ornament?

SUS.—Noble one, she was asked by me also (about that), through curiosity.

VIDU'.—What did she say then?

SUS.—Then she looked upwards, heaved a long sigh, and saying, "O Susaṅgatā, what have you to do with this tale?" began to weep.

VIDU'.—Surely the ornament itself, which is out of the reach of ordinary persons, tells that she is, in every way, of high pedigree. Susaṅgatā, where is my friend now?

SUS.—Noble one, having left the Queen's palace, Master has just now gone to the crystal-bower. Let Your Honour go then. I too will be by the side of the Queen.

VIDU'.—Just so. (*Exeunt BOTH*).

End of the PRAVES'AKA.

(Then enter the KING seated).

KING—(*Reflecting*).

Not indeed, by equivocal oaths, by endearing words, by ministering to her desire all the more, by the (manifestation of a) great sense of shame, by prostrations at her feet, and by the constant exhortations of her friends, did the Queen return to herself (her usual genial disposition), as she did, when by her, weeping, anger was removed, of her own motion, having washed it off, as it were, with the waters of her tears. (1)

(*Sighing, anxiously*). Now that the Queen has been pleased, only concern for Sāgarikā troubles me. For,

That my darling, with a frame as delicate as the interior of a lotus, having melted away in that way at the first embrace at the neck, firm on account of the first fervour of passion, has entered my heart, I think, through the passages of the holes made by the shafts of Madana, falling the very moment. (2)

(*Reflecting*). Even that Vasantaka, who was the object of my confidence,—he, too, has been imprisoned by the Queen. Before whom, then, shall I shed tears? (*Sighs*).

(Enter VASANTAKA).

VIDU'.—(*Seeing the KING*). This my dear friend bearing a body possessing commendable beauty though emaciated on account of excessive longing, appears, indeed, all the more splendid, like the second day's moon (in the bright half) risen. I will then approach him. (*Approaching*). Bliss to your Honour! Luckily are you seen again with these eyes by me, though fallen into the Queen's hands.

KING—(*Seeing with joy*). Hey! Vasantaka comes! Embrace me, friend!

VIDU'.—(*Embraces him*).

KING—Friend, by your dress itself is declared the Queen's favour unto you. Tell me, then, what the news is about Sa'garika'.

VIDU'.—(*Stands confused with face downcast*).

KING—Friend, why don't you tell?

VIDU'.—I am not able to tell you what is unpleasant.

KING—(*With anguish*). Friend, how do you say, unpleasant? Clearly, she has quitted life! Alas! My dear Sagarika! (*He faints*).

VIDU'.—(*With alarm*). Revive, revive, my friend!

KING—(*Having revived; with tears*).

Life, quit me who am exceedingly ungenerous; O you, be courteous, and act according to my words: If you do not depart at once, then you are certainly robbed; for that one with an elephant's gait has gone very far now. (3)

VIDU'.—Friend, do not take it otherwise. The poor girl, it is rumoured, has been sent to Ujjayini by the Queen. Hence I said it was unpleasant.

KING—How! Sent to Ujjayini? Oh! The Queen's absence of regard for me! Friend, who told you this?

VIDU'.—(*Sighing, with tears*). Susaṅgatā. And more; this necklace was sent by her to my hands, with some object in view.

KING—What else, (except) to console me? So bring it, friend!

VIDU'.—(*Presents it*).

KING—(*Taking the necklace, closely observing it and placing it on his bosom*). Alas!

By this (necklace), fallen off after having obtained the embrace of her neck, this similarly-circumstanced body of mine is comforted, like a friend. (4)

Friend, you put ~~it~~ on; so that, beholding it, I shall sustain myself (*lit. take courage*).

VIDU'.—As Your Honour commands. (*Wears it*).

KING—(*Shedding tears*). Friend, the sight of my friend is difficult to obtain again.

VIDU'.—(*Looking in the quarters; in alarm*). Friend, speak not thus loudly. Perchance some one, connected with the Queen, may be passing about here.

(*Enter VASUMDHARA' with a cane-staff in her hand*).

VASUMDHARA'.—(*Advancing*). Prosperity, prosperity, to Your Majesty! My lord, here, indeed, is Vijayavarman, Rumanvat's sister's son, waiting at the door, wishing to communicate some pleasant news.

KING—Vasumdhara, usher him in without delay.

VASUMDHARA'.—As Your Majesty commands. (*Departing and entering again with VIJAYAVARMAN*). Vijayavarman, here, indeed, is Master; let Your Honour approach.

VIJAYA'.—(*Having approached*). Prosperity, prosperity to Your Majesty! My Lord, congratulations to you on the victory obtained by Rumanvat!

KING—Commendable, Rumanvat, commendable! In a short time you have achieved a great end! Vijayavarman, sit down here.

VIJAYA'.—(*Sits down*).

KING—Vijayavarman, is the King of the Kosalas vanquished?

VIJAYA'.—(He is), by Your Majesty's prowess.

KING—Vijayavarman, then tell me, how it was. I wish to hear the full details.

VIJAYA.—My lord, listen—At Your Majesty's command we started from here with a large army, irresistible on account of the numerous elephants, horses and foot-soldiers, and going in a few days we began to encamp our battalions, having blocked up the outward passage of the King of the Kosalas stationed in a fort on the mountain Vindhya.

KING—What next?

VIJAYA.—Then the Kosala-King also, unable to bear the affront through pride, put into battle-array the whole of his army, mostly consisting of elephants.

VIDU'.—Finish (*lit.* narrate) quickly! Oh, my heart trembles, as it were!

KING—And after that?

VIJA.—My lord, and he, whose resolution was formed,

Having issued forth for giving battle from the Vindhya mountain, faced (us), blocking up, the very moment, the divisions of the quarters with the close and compact array of his army of lordly elephants, as if with another Vindhya mountain; Rumanvat, whose foot-soldiers were crushed by the arrays of elephants in rut, falling on him, rapidly discharging arrows, encountered him in an instant, his ardour being doubled by the obtainment of what was desired. (5)

And,

As the battle began, in which heads were severed by the strokes of weapons, their helmets being tossed off by missiles, wherein there swelled a momentary river of blood, and in which weapons clanged and fire flashed forth from armours, the King of the Kosalas, seated on a powerful (*lit.*, intoxicated) elephant, was challenged as he was keeping off his army from a break-down, and slain by Rumanvat, single-handed, with hundreds of arrows. (6)

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour! We have triumphed! (*With these words he rises and dances*).

KING—Bravo! Lord of the Kosalas, bravo! Even the death of you is commendable, whose prowess even the enemies thus extol. What next?

VIJAY.—My lord, then Rumanvat, too, posted my elder brother Jayavarman over the Kosala country and is himself now coming with slow marches, leading the whole of his army wounded in the fight.

KING—Vasumdhara, tell Yaugandharayana that my favour be bestowed on this person.

VASU.—As Your Majesty commands.

(Exit with VIJAYAVARMAN).

(Enter KA'NCHANAMA'L'A).

KA'NCHA.—I am ordered by the Queen thus—Maid Kāñchanamālā, go you and present this magician to my husband. (*Walking about and looking on*). Here, indeed, is the master. I will then approach. (*Advancing*). Victory, victory, to the Lord! The Queen requests—Here is a magician, named Sarvasiddhi, come from Ujjayini. May my husband, therefore, see him.

KING—I take pleasure in magic; quickly bring him in, then.

KA'NCH.—As Your Majesty commands. (*Exit and re-enter, accompanied by the Magician, with a bunch of peacock's feathers in his hand*).

MAGICIAN—(*Waving the bunch of feathers*).

Bow to the feet of Indra, whose name is closely associated with (the art of) magic, as also of Śambara, whose fame is well established in magic. (7)

KA'NCHA.—(*Advancing*). Sire, here is the magician.

MAGICIAN—Prosperity, prosperity, to Your Majesty! My lord,

Should the moon be exhibited on earth, or a mountain in the sky, or fire in the ocean, or dusk at noon? Give the command. (8)

Or, why waste many words?

This is my solemn assertion :—Through power of my preceptor's incantations, I will show whatever you desire at heart to see. (9)

VIDU'.—O friend, be attentive. Such is (the display of) his self-confidence that everything can be possible.

KING—My good man, wait for a while. Kāñchanamálá, say to the Queen :—This magician is yours; and this place is cleared of the people. You should come then; together we shall see his performance.

KA'NCHA.—As Your Majesty commands. (*Exit*).
(*Enter VA'SAVADATTA' and KA'NCHANAMA'LA'*).

VA'SAVA.—I have a leaning towards that magician, as he comes from Ujjayiní.

KA'NCH.—This is, indeed, the Queen's high regard for her kinsmen; so, my mistress, proceed. (*They walk about*).

VA'SAV.—(*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord!

KING—My Queen, this man has vaunted a great deal; sit down here then; let us see.

(*VA'SAVADATTA' sits down*).

KING—My good man, now begin your magical feats.

MAGICIAN—As Your Majesty commands.

(*Dancing in many ways and waving his bundle of feathers*).

I will exhibit, in the sky, the gods headed by Hari, Hara and Brahman, the lord of the gods (Indra), and the host of the Siddhas, Chárapas, and the heavenly nymphs, dancing. (10)

May Your Majesty behold!

KING—(*Looking up and descending from his seat*).

Oh, wonder, wonder! See, my Queen:—

Here in the sky is Brahmā, on his lotus, and this is Śaṅkara with the tiara of the digit of the moon; there is Hari, the destroyer of the demons, with (distinguished by) his four arms marked with the bow, the sword, the mace and the discus; this is (Indra), the lord of the gods, seated on the Airāvata; and here, my Queen, are the other gods, and also the celestial nymphs, dancing with their anklets jingling responsively to the movements of their feet. (11)

VA'SAV.—Wonder, Oh, wonder!

VIDU'.—(*Aside*). Ho, Slave's son, magician, what is the use of your showing the gods and the Apsarasas? If you want to have him pleased, then show Sāgarikā!

(*Enter VASUMDHARA'*).

VASUMDHARA'.—(*Approaching the KING*). Prosperity, prosperity, to the lord!

Minister Yaugandharāyaṇa begs to say—Here has arrived Vasubhūti, the prime minister of Vikramabāhu, along with Bābhṛavya, our Chamberlain. So Your Majesty should be pleased to see him at this very happy moment. I, too, will just come, having finished what remains of the business to be done.

VA'SAVA.—My dear, let the magic-show stand over. The chief minister, Vasubhūti, has come from my maternal uncle's house. So my husband should see him at once.

KING—As the Queen says. (*To the Magician*). Good man, you may stop now.

MAGICIAN—As Your Majesty commands.

(*Waving the bunch of feathers again; departing*). But one more performance of mine should be necessarily seen by Your Majesty.

KING—Good man, we shall see.

VA'SAV.—Kāñchanamálā, go you and give him a reward.

KA'NCHA.—As Your Majesty orders. (*Exit with the MAGICIAN*).

KING—Vasantaka, go forth and conduct Vasubhūti hither.

VA'SA.—As Your Majesty commands. (*Exit with VASUMDHARA'*).

(*Enter VASUBHU'TI and BA'BHRAVYA followed by VASANTAKA*).

VASUBHU'TI.—(*Looking all round*). Oh, the magnificence of the lord of the Vatsas! For here,

Attracted by the prosperity-securing elephant while looking attentively at the noble (*lit.* favourite) steeds; captivated by the strain of music, when standing for a moment in the conclaves of (tributary) princes; and with

the wealth of the King of Sindhala forgotten all at once, I am made as though a rustic by the objects of great curiosity met (*lit. lying*) at the very door. (12)

BA'BHRAVYA—Vasubhûti, at the thought that I shall see my master to-day after a long time, I am experiencing an indescribable change of condition owing to great joy. For,

My great satisfaction lends help to-day to my age: it aggravates yet more the increase of tremor, through nervousness; it obscures the more my dim eye-sight with veils of tears; and it renders more dull my speech in broken words owing to the choking of the throat. (13)

VIDU'.—(*Stepping forward*). Come this way; this way, Your Excellency!

VASUBHU'TI—(*Seeing the jewel-necklace on Vidûshaka's neck; aside*). Bâbhravya, I perceive this is the very jewel-necklace which was given by the King to the princess at the time of her departure.

BA'BHRAVYA—Minister, there is a resemblance. What then, shall I ask Vidûshaka how he got it?

VASU.—Bâbhravya, don't you, don't you do so. On account of the abundance of gems in a great royal household, similarity of ornaments is not difficult to be found. (*They walk on*).

VIDU'.—Sir, here is His Majesty; let the Minister approach.

VASU.—(*Advancing*). May Your Majesty prosper!

KING.—(*Rising*). Noble one, I bow to you.

VASUBH.—May you be of long life!

KING.—A seat, a seat, for the noble one.

VIDU'.—Here is a seat. May the ministers sit down.

(VASUBHU'TI sits down).

BA'BHRAVYA—Sire, Bâbhravya bows down to you

KING.—(*Placing his hand on his back*). Bâbhravya, sit here.

BA'BH.—(*Sits down*).

VIDU'.—Minister, here is Queen Vâsavâdattâ bowing to you,

VA'SAVA.—Noble sir, I salute you.

VASU.—Long-lived one, may you obtain a son like the king of Vatsa!

(All sit down).

KING—Noble Vasubhūti, is it all well with His Honour, the King of Siṃhala?

VASUBH.—*(Looking up and sighing)*. Sire, I do not know what to say.

(Remains with face hung down).

VA'SAV.—*(With dejection; to herself)*. Oh, fie, fie! What will Vasubhūti tell now?

KING—Tell us what this is. Noble one, my soul is almost distracted.

BA'BH.—*(Aside)*. Minister, even after a long time this must be told; speak it out then.

VASU.—*(With tears)*. Sire, it is not possible to communicate it; yet here I tell it, ill-fated that I am. That Ratnāvalī, of long life, his daughter, who being already sought in marriage was bestowed upon (betrothed to) Your Majesty by the lord of Siṃhala, on hearing that Vāsavadattā had perished in a fire—

KING.—*(Aside)*. Queen, what falsehood is this that your maternal uncle's minister is uttering?

VA'SAVA.—*(Smiling)*. Husband, it cannot be known who utters a falsehood.

VIDU'.—What happened to her then?

VASU.—She, while being brought to Your Majesty's presence was drowned in the sea owing to shipwreck. *(Remains weeping, with face cast down).*

VA'SAV.—*(With tears)*. Ah, I am undone, unlucky that I am! Ah! Cousin Ratnāvalī, where are you now? Give me a reply.

KING—Queen, take heart, take heart! Inscrutable is the course of fate. These two themselves, I say, who went down through shipwreck and rose up again (were saved), are instances unto you. *(Points to VASUBHU'TI and BA'BHRAVYA).*

VA'SAV.—Husband, it is proper; but whence such luck in my case?

(A great uproar behind the Scenes).

Here, in the inner apartment, has broken out, all of a sudden, this fire, imparting to the mansions the beauty of golden turrets by its masses of flames, having its intense heat indicated by its scorching the

tops of the thick-grown trees of the garden, making the pleasure-mountain dark like a watery cloud by its smoke descending on it, and causing distress to the women-folk by its burning heat. (14)

Moreover,

(This fire has sprung up, to give veracity as it were to the rumour about the queen's being burnt, which was formerly circulated in Lāvāṇaka. (15)

(All look about in alarm).

KING—*(Suddenly rising)*. How now! A fire in the harem! Alas! Queen Vāsavadattā is burnt! Alas! My darling Vāsavadattā!

VA'SAVA.—Husband, save, save!

KING—Ah! How was the queen not noticed, through extreme flurry, though standing here! Queen, take heart, take heart!

VA'SAV.—Husband, I did not say that for my sake. Here is poor Sāgarikā perishing, restrained with a chain by my cruel self. So let my husband rescue her!

KING—How now, Queen, Sāgarikā perishes! Here I go!

VASU.—Sire, why is the part of a moth played when there is no grave cause for it?

BA'BHRAVYA.—Sire, Vasubhūti says the right thing.

VIDU'.—*(Seizing the KING by the upper garment)*. Friend, do not, indeed, do not do this rash act.

KING—*(Dropping the upper garment)*. Fie, fool! Sāgarikā is being destroyed; why is life still sustained? *(Having acted entering the fire and gesticulating being overpowered by the smoke)*.

Desist, desist, O fire; give up this continuous column of smoke; why do you display this lofty circle of flames? What (harm) will you do to me who was not consumed by the fire of separation from my beloved, having the burning heat of the fire at the time of universal destruction? (16)

(VA'SAVA.—How is it that my husband has resolutely acted thus, following the words of me, a miserable creature! So I too will follow my husband.)

VIDU'.—*(Walking forth and standing in the front)*. Madam, I too will be your guide on the way.

VASUBH.—How now! Vatsarāja has already entered the fire. So it behoves me, who have witnessed the decease of the princess, also to make an offering of myself just here (in this fire).

BA'BHRAVYA—Alas! Sire! Why is this race of Bharata causelessly consigned to (the domain of) uncertainty? Or rather, what is the use of talk? I too will act in a way befitting my devotion.

(All act entrance into the fire).

(Enter SA'GARIKA' bound with fetters).

SA'GAR.—*(Looking into the quarters)* Oh, fie! The fire has burst into flames all round. *(Reflecting; with gratification)*. Fortunately the fire will, to-day, put an end to my suffering.

KING—Ah! Here is Sāgarikā standing with the fire close upon her. I will then quickly attend to her. *(Hastily approaching)*. Ah, darling, why do you still remain calm (unconcerned) when there is cause for haste (or, flurry)?

SA'GAR.—*(Seeing the KING, to herself)*. How now! My husband! On seeing him I have again got a desire for life. *(Aloud)*. Let master save, let master save!

KING—O timid one, dismiss your fear! Let this thick effusion of smoke be borne for a moment. *(Looking forth)*. Alas, Oh, fie! This garment dropped from your breasts has taken fire. *(Observing)*. Why do you stumble again and again? *(Marking closely)*. How is it that you are fettered with a chain? *(Girding up his loins)*. I will quickly bear you away from here. Take hold of me, dearest! (17)

(Embracing her by the neck and gesticulating the pleasure of touch, with eyes closed). Oh, the heat I felt has disappeared in a moment. Cheer up, darling, cheer up!

Evidently the fire does not burn you although touching you, since, O darling, this your touch removes heat itself. (18)

(Opening the eyes, looking in the quarters and letting go the hold of SA'GARIKA'). Oh! A great wonder!

Where is that fire gone? The inner apartment is in the same state (as before).—*(Seeing VA'SAVADATTA')*. How now! This is the daughter of the King of Ujjayini!

VA'SAVA.—(*Feeling the body of the KING with joy*).
 Luckily my husband has his body unharmed.

KING—This is Bábhravya !—

BA'BHRAVYA—Sire, now we have been brought
 back to life !

KING—This is Vasubhu'ti !—

VASU.—May the great King prosper !

KING—And this is my friend !—

VIDU'.—Prosperity, prosperity to Your Honour !

KING—

—Does my mind rove (as) in a dream ; or can this
 be magic ? (19)

VIDU'.—Oh, entertain no doubt : this is, indeed,
 magic. It was said by that whore's son, the magician,
 that Your Highness should perforce see one more feat
 of his magic. So it is just that.

KING—My Queen, here is Ságariká brought by me
 at your bidding.

VA'SAVA.—Husband, I know it.

VASU.—(*Seeing SA'GARIKÁ' ; aside*). Bábhravya,
 this girl is like the princess.

BA'BH.—Minister, the same occurs to my mind
 too.

VASU.—(*To the KING*). Sire, whence is this girl ?

KING—The Queen knows it.

VASU.—Queen, whence indeed is this damsel ?

VA'SAV.—Minister, she was delivered over into my
 hands by minister Yaugandharáyana, saying that she
 was obtained from the sea. Hence it is that she is
 called Ságariká.

KING—(*To himself*). Delivered by Yaugandhará-
 yana ! How can he do a thing without informing me !

VASU.—(*Aside*). Bábhravya, since there is a very
 similar necklace of gems on Vasantaka's neck, and
 the maiden also is brought from the sea, she is clearly
 Ratnávali, the daughter of the king of Siphala !

(*Advancing ; aloud*). Long-lived one, Ratnávali, are
 you reduced to this plight ?

SA'GA.—(*Observing VASUBHU'TI, with tears*). How
 now ! Minister Vasubhūti !

VASU.—(*Weeping*). Ah, I am undone, unfortunate
 that I am ! (*Falls on the ground*).

revelation
 of RV.

SA'GAR.—Ah, father! Ah, mother! Where are you? Give me a reply. (*Dropping on VASUBHU'TI faints*).

VA'SAV.—(*In confusion*). Noble Chamberlain, is this my cousin, Ratnāvalī?

BA'BHRAVYA—Madam, that is she!

VA'SAV.—(*Clasping RATNA'VALI'*). Take heart, sister, take heart!

KING—How now! This is the daughter of Vikramabāhu, the king of Siṃhala, of high descent!

VID'—(*Touching the jewel-necklace; to himself*). I knew from the very beginning that such an ornament could not belong to an ordinary person

VASU.—(*Rising*). Long-lived one! Revive, revive! Don't you see, this your elder sister is ill at ease; embrace her, therefore.

SA'GAR.—(*Reviving, and seeing VA'SAVADATTA'; to herself*). I have, indeed, given offence to the Queen; so I cannot show my face to her. (*Remains with head downcast*).

VA'SAVA.—(*With tears, stretching forth her hands*). Come, come; O extremely hard-hearted one, now at least show affection (*Clasps her at the neck; RATNA'VALI' gesticulates stumbling; aside*). Husband, I am ashamed of this my cruelty; so remove her fetters.

KING.—(*With satisfaction*). As the Queen says. (*Does accordingly*).

VA'SAV.—Husband, I have, indeed, been made (to act like) a wicked woman by minister Yaugandharāyana, by whom, although knowing, nothing was told.

(*Then enter YAUGANDHARA'YANA*).

(YAUGAN.—

When, at my request, separation from her husband was consented to by the Queen, then it was that she was placed in (subjected to) great distress by arranging for your getting another wife: true that this attainment of the sovereignty of the world by Your Majesty will give joy to her; still, through shame, I am not able to show my face to her. (20)

(*Reflecting for a moment*). Or, what is to be done? Such is the vow of devotion to one's master, that it takes little account, in its execution, even of those worthy of the highest respect. (*Looking on*). Here is His Majesty. Let me then approach. (*Approaching*). Prosperity, prosperity to my lord! Sire, pardon me for what was done by me without informing you.

KING—Yaugandharāyaṇa, tell what you did without informing me.

YAUGAN.—May Sire sit down. I will relate everything.

(All sit down according to their positions).

YAUGAN.—*(With hands folded).* Listen, Sire! Of this daughter of the king of Siṃhala, it was predicted by a seer (Siddha) that whoever would accept her hand in marriage would be the sovereign of the whole world. Then, when she was not given (to Sire) by the lord of Siṃhala, avoiding mental affliction to Queen Vāsavadattā, although repeatedly sought by us for Sire, through our belief in that (prophecy)—

KING—What then?

YAUGAN.—Then, having got a report circulated that the Queen was burnt in the fire at Lāvāṇaka, Bābhavya was (again) sent to his presence.

KING—What followed has been heard by me. Now with what object was this girl delivered into the hands of the Queen?

VIDU'.—Oh, it can just be known, though untold! —That, placed in the inner apartment, she might easily cross the range of your eyes.

KING—*(Smiling).* Yaugandharāyaṇa, your motive has been well grasped by Vasantaka!

YAUGAN.—As Your Majesty says!

KING—The Magician's affair also, I take it, was of your own design?

YAUGAN.—Sire, it was. How else could Sire have seen her, confined in the inner apartment? And when not seen, how could she have been recognized by Vasubhūti? *(Smiling).* (Now that her cousin is recognized, the Queen is the chief authority as to how to dispose of her.)

VASAVA.—*(With a smile).* Noble one, why don't you say clearly—Give Ratnāvalī to him (the King)?

VIDU'.—Noble lady, you have well guessed the minister's intention!

VASAVA.—*(Extending her hand).* Come, Ratnāvalī, come. Let this much at least, worthy of a sister happen at my hands.

(Decorating RATNA'VALI' with her own ornaments. taking her by the hand, and approaching the KING).
Husband, accept this one!

KING—(Stretching forth his hands, with satisfaction).
What favour of the Queen is not esteemed by me?

VA'SAVA.—Husband, at a distance are her paternal relations; so act in such a way that she will not remember her kinsmen. (Gives her to him).

KING—As the Queen commands.

VIDU'.—(Dancing about). Bless me, Oh, Ho! The whole earth has now, indeed, come into the hands of my dear friend!

VASUBH.—Long-lived one, rightly, indeed, do you possess the title of Queen!

YAUGAN.—Now my labours have borne fruit. Sire, say what further good (*lit.*, desirable thing) shall I do unto you?

(KING—Is there anything to be desired beyond this? For—

Vikramabáhu is made one with me; this my darling, Ságariká, the most precious object on the surface of the earth, the sole cause of the acquisition of the earth bound by the seas, is gained; the Queen has been pleased owing to the recovery of her sister; and the Kosalas are conquered; you, the ablest of ministers, being there, what blessing do I not possess for which I can entertain a wish?) (21)

Still, let there be this—

(The Actors' Benediction).

May Indra, sending down showers as desired, make the earth yield luxuriant crops; may eminent Bráhmanas give satisfaction to the celestials with sacrifices duly performed; may there be union of the good, as long as the world exists, conducing to increased happiness; and may the (abusive) utterances of the wicked, difficult to be controverted and indelible like the adamantine glue, be completely laid at rest!! (22)

(Exeunt Omnes).

(End of Act IV., named AINDRAJA'LIKA).

(Here ends the NA'TIKA' called RATNA'VALI', the composition of KING ŚRĪ-HARSHA).

NOTES.

P. 1. Following the time-honoured practice of Sanskrit writers, the poet begins his work with the usual *maṅgala* (the benedictory stanza or stanzas), which in the case of dramas is technically called *Nāṇḍī*. Such *maṅgala* is thought to be necessary for the removal of obstacles and for the safe completion of a work. This *Nāṇḍī* generally consists of one or two *śloka*s, sometimes of three as here, and very rarely of four.

In the case of the present play, however, as in that of the *Veṇīsaṃhāra*, two additional *śloka*s are found in some printed editions and MSS., but their authenticity may well be questioned. See remarks under those.

Śl. 1. In this Śl. the handful of flowers thrown by Pārvaṭī (comp. in this respect the first Śl. of *Veṇī*.), instead of Pārvaṭī herself, is referred to as competent to grant protection. For, Hindu poets often refer to something connected with, or some act (*Cf.* the first śl. of the *Māl.-Mādh.*, *Mudrā.* &c.) of, their favourite deity, instead of to the deity directly, as a mark of great humility. The handful of flowers was thrown by Pārvaṭī when she was sent by her father to propitiate Śiva (तद्धारणे) while practising penance on the Himālayas after he had lost Satī (see Kum. I. 53, 54). According to the Kum., however, the अञ्जलि was offered at the feet of Śiva (व्यकीर्यत व्यम्बकपादद्वले पुष्पोच्चयः पल्लवमङ्गमिन्नः III. 61).

The idea is this:—Pārvaṭī wished to place the offering of flowers on Śiva's head. With this object she raised herself on the tips of her toes. The view of her developed limbs caused Śiva to cast wistful eyes on her. At this Pārvaṭī felt bashful owing to the feeling of love; her hand shook nervously; and the *Kusumāñjali*, meant to fall on Śiva's head, missed its destination and fell between the two.

पादाग्रस्थितया &c.—Construe: तद्धारणे पादाग्रस्थितया सुहृः स्तनभरेण नम्रतामानीतया शम्भोः ससुहृलौचनत्रयपर्यं यान्तया सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया ह्रीमत्या गिरिजया शिरसि ईहितः क्षिप्तः [सञ्] अन्तरे विश्लिष्यन् कुसुमाञ्जलः वः पातु।

पादाग्र—Dissolve पादाग्रभ्यां or अग्रयोः स्थितया. This she did to reach the lofty head of Śiva. सुहृः—Often, repeatedly; this may also be taken with पादाग्र. स्तनभरेण नम्रताया—made to bend down, brought to a stooping posture. नम्रस्य पादः

नम्रता; नम्रस्य being सामान्ये नपुसकं. Otherwise we should expect नम्राता (नम्रायाः भावः), as the Vārttika—स्वतलोद्युग्वचनस्य (इति वक्तव्यं) providing पुंवद्भाव does not apply in the present case; for शुक्लादय एव इह गुणाः, remarks the प्रौढमनोरमा. शुक्लाया भावः शुक्लत्वं-ता; गुणवचनस्य किम्। कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वं; Sid.-Kau. For similar instances, cf. उपेत्य सा दोहदुःखशीलतां Ragh. III. 6; सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता Kir. IV. 9; क्षीब-तामुपगतास्त्वह्वेलं &c. Sis'. X. 34. This is a favourite idea with Sanskrit poets; cf. Kum. III. 54; Megh. II. 22; अतदुक्च-भरानतेन भूयः &c. Śiś. VII. 66. This explains the सस्पृहलोचनस्य of Śiva.

शब्धोः—शं सुखं भावयति उत्पादयति इति; fr. शं happiness, welfare and the root पू which has a causal sense here (अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र भवति: Sid.-Kau.) with the aff. उ (ङ्) by the Vārttika मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्. सस्पृह०—लोचनानां त्रयं लोचनत्रयं; now see com. For the change of पथिन् to पथ see Gr. § 280, Pāṇ. V. 4. 14. Cf. हरस्तु किंचित्परिलुप्तयेर्यः...उमामुखे...व्यापारयामास विलोचनानि। Kum. III. 67. (अनेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः Malli.).

ह्रीमत्या—ह्रीः अस्या विद्यते असौ ह्रीमती तया. This properly means 'bashful,' but here it means 'who came to be bashful,' felt ashamed (when Śambhu looked at her with longing eyes and she was affected with emotion). ईदितः—wished or intended (to fall on the head); ईद् properly means 'to act bodily' (वेष्टायां); but, as action depends upon wish (for the order is—जानाति, इच्छति, यतते &c.), it has often the sense of 'to wish'; cf. माधुर्यं मधुभिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुवेरीहते Bh.; तेने हा तेनेहा (तेन ईहा) मधुकरेण कथम् Bhv.

सपुलकः—Here we have three of the eight सात्त्विक भावस्य or involuntary manifestations of strong feeling arising from *Sattva* (for these, see Intro.), viz. horripilation (see note on संरोहस्पुलका next śloka), perspiration and tremor. As Śambhu looked at Pārvatī with loveful eyes, there was a reciprocation of feeling on her part also. Cf. सद्यः युगपदीशः पार्वतीवक्त्रपद्मे स्मित-विकसितगण्डे माहिणोल्लोचनानि। पुलकिततनुरन्तर्भावावेद्यन्ती द्रमुदितमुखेन्दुः सा च सत्रीढमरथात्॥ Pār.-P. III. 9. See Kum. III. 68. विस्लिष्यन्—The preposition वि reverses the sense of श्लिष्य; so this either means 'getting loose and falling down' (not being properly thrown), or 'not reaching its destination,' falling in the middle (not being thrown with sufficient force). अञ्जलिः—properly means 'the cavity formed by joining the hollowed palms,' hence, secondarily (by Lakṣhaṇā), the thing contained therein;

here the flowers. अन्तरे-अन्तं राति इति अन्तरं that which reaches the end; hence, the interval or space between two things. वः—According to Śāstri Nigudkar, this has to be taken in a wider sense, i. e. as meaning 'you and all of us', युष्मानस्मानन्याश्च । He remarks—व इति 'यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति एकशेषः । एतेन व इत्यस्य युष्मानित्यर्थकरणं व्याकरणानभिज्ञत्वमूलकम् । पावित्र्याशिषि लोड्विधानेन इतराशीःमार्थेन सूत्रधारस्य नान्दीपठनफलाभावपसङ्गात् ।

In this śl. there is Śrīgāra manifested, its substrata being Śiva and Pārvatī (आलम्बनविभावः). Its permanent sentiment is रति or love, as indicated by Śiva's ससुहृदोचनत्व, and Pārvatī's स्वेदीह्रम &c. which are its अनुभावः, and Pārvatī's ह्रीमन्त्व which is a व्यभिचारिभावः. For the other technicalities, see Introduction.

The figure of speech in this śl. is *Kāvyalinga*, as the falling in the middle of the handful of flowers is explained by such epithets as ह्रीमत्या, स्तनभरेण &c.

P. 2. Śl. 2. Herein the poet passes on to another scene, viz. that of the first meeting in private of Pārvatī and Śiva after marriage.

Construe: नवे संगमे औत्सुक्येन कृतस्वरा (किं तु) सहसुवा द्विया व्यावर्तमाना वन्धुवधूजनस्य तैस्तैः वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता अग्रे वरं दृष्ट्वा संतोहमूलका आससाध्वसरसा हसता हरेण श्लिष्टा गौरी वः शिवाय भवतु ।

औत्सुक्येन—औत्सुक्य is 'eagerness'. The instr. is हेतोः सहसुवा—सहस्रः inborn, natural; fr. सह+य् with the aff. क्तिप् added कर्तरि. This may also be taken with औत्सुक्येन. द्विया—हेतौ तृतीया. तैस्तैः—Here तद् refers to the speeches of inducement or persuasion used on such occasions (it being प्रसिद्धार्थत्वपर). The repetition indicates वीप्सा or totality, by the rule नित्यवीप्सयोः Pān. VIII. 1. 4 (आभीक्ष्ये वीप्सायां च योत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् Sid.-Kau.). वीप्सा (वि+ईप्सा) *lit.* means 'the desire to include every case of every one of a group,' as वृक्षं वृक्षं (i. e. all) सिञ्चति. Pārvatī's friends used every word of encouragement to induce her to approach her husband. वन्धुवधूः—may be taken as (1) वन्धुः प्रियः beloved यो वधूरूपो जनः वधूजनः female friends or relatives तस्य ; or (2) वन्धुः a kinsman or relative; वन्धूनां वध्वः (the wives of) तासां जनः समूहः. For जनं meaning 'a body or collection of' cf. सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः Vik. I. 9; ज्ञातिजनस्निग्धाभिः वन्देवताभिः Śāk. IV.; नापेक्षितो गुरुजनः *Ibid.* V. 16.

आभिमुख्यं—अभिमुखस्य भावः the state of standing before or in front of; by adding य (स्यञ्) to अभिमुख.

वरं—वृणोति वरतीति वा वरः the husband; fr. वृ+अच् (अ) कर्तरि by पचायच्. 'वरौ जामातृवोद्धारौ' इति विश्वः. आससाध्वस्रं—आस प. p. p.

of दा with अ; by the rule अच् उपसर्गात्: Pāṇ. VII. 4. 47, the vowel of the root दा preceded by a preposition ending in a vowel is replaced by त् when the root is followed by a termination beginning with त् and having an indicatory क (किति). साध्वसरता—may mean—(1) आतः साध्वसस्य साध्वसरूपो वा रसो यया, who experienced the emotion of fright साध्वस flarry, agitation; रस anything experienced; hence 'feeling'; cf. परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः Mudr. IV. 4.—Or (2) आत्तो साध्वसं fear च रसः love च साध्वसरसो यया, who was inspired with fear and love The first way is better, as the feeling of love is indicated by the epithet संरोहपुलकः. संरोहस्तु—With the hair of her body standing on end. In erotic poetry this रोमाञ्चविक्रिया is considered as the first outward indication of love, and is often referred to by poets; cf. Vik. I. 11, Kum. VII. 77, Ragh. VII. 22, &c.

हस्ततः—For, the embarrassed condition of his wife amused him a great deal.

Sl. quoted in K.—P. VII. (see under Kārikā 15) as an illustration of the principle that the actual mention of an Accessory (अतिरिक्तार्थः), when it is not suggested by an Ensuant (अनुवाक) peculiar to itself, does not constitute a fault. Here the Accessory औद्विग्न cannot be represented by the Ensuant त्वरा, as that may be caused by fear, anger, and the like. Hence, for a clear and unmistakable apprehension of the Accessory, its mention by its own term is necessary.

The figure of speech is *Svabhāvokti*. Some think that there is समासोक्ति, but for that, according to the K.—P., the epithets ought to be श्लिष्ट or double-meaning.

Sl. in the foot-note (संप्राप्तं &c.)—In some editions and MSS. this is given as part of the Benediction. But it does not seem to be genuine. The quibbling on words in it is too much even for the somewhat artificial style of Harsha. Again, it is inconsistent with the reverence the poet is expected to have for Śiva or even for Viṣṇu. We cannot expect him to make either Pārvatī or Lakṣmī call her husband निर्लज्ज even in प्रत्यक्षोप.

This Sl. has a double application: it refers to Pārvatī and Śiva, and also to Lakṣmī and Kṛṣṇa, each clause having a double meaning. Constr. ll. 1, 2—पुरा मकरध्वजेन मदर्थे त्वत्तः मथनं संप्राप्तम् । तत् हे निर्लज्ज मम पुरो बहुमार्गां वोढुं तव युक्तम् ll. 3, 4—(1) हे कृष्णकण्ठ ग्रहे सुख स्वभावकटिली तामेव अनुनय इति

अद्वितनया रुषा यमाह स वः पायात्; (2) हे कृष्ण कण्ठग्रहं मुख भावकुटिलं
नयेव अनुनयस्व इति लक्ष्मीः रुषा यमाह &c.

मकरध्वज—(1) मकरस्य प्रतिकृतिः इति मकरः by adding कम् in
this sense, which is then dropped in the case of वज्र or केतु.
The God of Love; *lit* the Makara-bannered; so called from the
sea-monster subdued by him and represented on his banner.
(2) मकर by implication (उपलक्षण) means 'sea animals'; hence,
the milky ocean (*cf.* लवकेतन), Lakshmi being one of the 14
jewels churned out of it. *Cf.* the well-known verse लक्ष्मीः
कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्यन्तरिक्षचन्द्रमाः &c. (See A. Dic.).

मथनं—(1) Destruction. For the story see Kum. III. 66,
71-72; Śiva-P. Adh. 11. (2) Churning. This word is derived
from मथ् 1st Conj., and not from मन्थ् 9th Conj., which will
give मन्थन. स्वत्तः—(2) Although Vishnu did not take part
in the churning, he was indirectly connected with it. For
the churning was conducted under his direction; he also
supported the mountain Mandara by assuming the form of a
tortoise. मर्त्ये—(1) In connexion with me, on my account.
(2) For my sake. अर्थ at the end of a comp. also occurs as
अर्थ and sometime as अर्थोय, with an adverbial force. *Cf.*
तद्दर्शनाद्यूच्छंभोर्भूयान्द्वारार्थमावरः Kum. VI. 13; प्रत्याख्यता मया तत्र
नलक्ष्यार्थाय देवताः Nalop. XIII. 19.

तद्युक्ते—To be read with a *Kāku* (*i. e.* a change of voice
indicative of fear, grief &c.), and implying that it is no युक्त.
बहुमार्गीणां—*Lit.* 'going by various routes,' having many courses;
here the Ganges, which is त्रिपथगा 'three-coursed' (the first
course being through the Heavenly regions, the second over
the Earth and the third along Pātāla or the lower regions).
Gaṅgā, being borne on his head by Śiva, is often represented
by Sanskrit poets as exciting Pārvatī's jealousy on that account.
Cf. Mudrā. I. 1. Kubjā (whose real name was Sairandhrī), the
female servant of Kamsa, seems to be meant here. She was
deformed, being crooked or bent in three parts of the body.
Cf. दाशरम्यहं सुंदर कंससंमता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि &c. Bh-P. X.
I. XLII. 3. While Rāma and Kṛṣṇa were passing through
the main road of Mathurā, they saw her carrying unguents to
Kamsa, and asked her if she would give those to them.
Readily acceding to their wish she applied the unguent to
their bodies. Pleased by this act Kṛṣṇa planted his feet on
hers, and holding her by the chin made her straight. Touched
by him she became the best of beauties (मुकुन्दस्पर्शनात्सखी सख्य

पमदोत्तमा). She then being enamoured of him requested him to visit her house which he promised to do after killing Kamsa. For further particulars see Bh.-P. X. I., Ch. 47. 1-10.

Some understand this to refer to Sarasvatī, but that does not seem probable. This and the epithet भावकुटिला cannot be very well taken with सरस्वती. बौद्ध—*v. l.* बौद्ध: is not good, as it implies a habitual act. स्वभावकुटिला—(1) Naturally crooked (going in a zigzag or meandering way). Even if separated as भाव, भाव will mean the same as स्वभाव. (2) भावकुटिला—भावेन भावि वा by intention or thought कुटिला crooked, insincere; not honest in her professions. *Cf.* *Mrich.* IV. 16. कृष्णकण्ठः—Śiva got the epithet नीलकण्ठ (here called कृष्णः for the sake of the pun) on his drinking the poison Hālāhala, which turned his neck black. ग्रहं—Your hold i. e. embrace. The Fig. of Speech is श्लेष.

P. 3. Śl. 3. In this śl. Śiva is represented as describing to his wife Pārvatī (Sati, now restored to him) the scene at Dakṣa's sacrifice when destroyed by him.

Allusion—Dakṣa, at the instance of the sages, gave his daughter Sati to Śiva in marriage; but he was never wholly reconciled to the uncouth figure and the loathsome practices of his son-in-law. He once performed a sacrifice at which all the gods except Śiva were invited. He did not even invite his daughter to be present at the ceremony. Sati, however, persuaded her husband to go. But on finding herself slighted and her husband grossly abused by her father, she was exasperated, threw herself into the flaming sacrificial fire and perished. According to another account, she sat down in contemplation, fixing her mind on her husband, and relinquished her body derived from Dakṣa, by generating fire into it. For other particulars see Bh.-P. IV. 4, especially 24-27; *cf.* also Kum. I. 27. When the terrible news reached Śiva, he got highly incensed and wreaked dire vengeance on Dakṣa. According to one account he himself went to the sacrifice, completely destroyed it, pursued Dakṣa who assumed the form of a deer, and decapitated him. According to a different account he tore off a lock of his matted hair and dashed it on to the ground. From it sprang up the fierce Vṛābhadrā with a thousand arms. Śiva asked him to go, accompanied by the Gaṇas, and to destroy Dakṣa's sacrifice; he also himself went there to assist in the work of demolition referred to in the above śloka.

Construe :—त्रयोऽपि अमी बह्वयः क्रोधेद्धैः त्रिभिः कृष्टिपातैः उपशमिताः । त्रासार्ताः चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः कृत्विजः अधः पतन्ति । दक्षः स्तोति अस्म्य पत्नी करुणं विलपति देवैः अपि विद्वत् च । इति देव्यै मत्स्यमथनविधौ शंसन् आसहासः शिवः वः पातु ।

क्रोधेद्दे:—Kindled by, *i. e.* fiery with, or glowing with, wrath. क्रोधेद्दे:—*v. l.* क्रोध एव उद्दः अग्निः चेष्टु fiery. This is faulty because उद्द is an obscure word, and it is a bad compound. Perhaps द्यो is a mislection for दे. क्रोधान्धै: *v. l.*—blinded, bedimmed, this will not do, as the idea of overpowering light is necessary to explain the putting out of the three fires. त्रिभिः—*v. l.* मुहुः does not make good sense; for it shows that the glare of the eyes was not so powerful as to put down the fires at once. अग्नी—here used for ते, 'those well-known.' It cannot be taken as 'these' (पुरोवर्तिनः), as Śiva cannot be supposed to be describing to his wife the scene at the destruction of the sacrifice at the time it took place; for Sati had burnt herself before that. त्रयोपि बह्वयः—बह्विति देवेभ्यो हव्यमिति बह्विः *fr.* बहु + नि Unādi; the principal office of fire being that of conveying the oblations offered to the gods; *cf.* the Śruti अग्निमुखा वै देवाः. त्रयः—These are (1) गार्हपत्य (ग्रहपतिना निरयं संयुक्तः by ग्रहपतिना संयुक्ते ज्यः। Pāṇ. IV. 4. 90) or the sacred fire perpetually kept up by a householder (being transmitted from father to son) and from which fires for sacrificial purposes are lighted, (2) आहवनीय (आहवते प्रक्षिप्यते हविरत्र) in which the oblations to the gods are offered; (3) दक्षिणाग्नि or the ceremonial fire. They are collectively called वेता. *Cf.* A'svalāyana—पिता वा एषोमीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः. See also Ms. II. 231.

त्रासार्ताः—They were frightened at the terrible sight of Virabhadra and the havoc wrought by him and the Gaṇas; for the easy fright taken at such scenes by the priests, *cf.* संभ्रमोऽभवद्पोढकर्मणासृत्विजां च्युतविकङ्कतस्तुचात्। Ragh. XI. 25. 'सृत्विजः'—*Lit.* 'sacrificing at stated times;' see *com.* Here 'priests officiating at a sacrifice.' *Cf.* अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्। यः करोति ब्रूतो यस्य स तस्यास्त्रिंशति स्मृतः॥ Ms. II. 43.

The four chief priests officiating at a sacrifice are होतृ, उद्गातृ, अन्वर्तु and ब्रह्मन्. At grand sacrifices, such as the one referred to here, there are sixteen priests, each one of the four principal ones having three assistants; these are (1) होता, वैशाखरुण, अच्छावाक् and अग्नावसुतृ; (2) उद्गाता, प्रसोता, प्रतिहर्ता and हव्यग्न्य; (3) अन्वर्तु, प्रतिप्रस्थाता, वेष्टा and उचैता; and (4) ब्रह्मन्, ब्राह्मणाच्छेसी, आग्नीध्र and वेता.

चपलः—mischievous, actively busy. The Gaṇas are so by nature; *cf.* मा चापलायेति गणान्यनैषीत् Kum. III. 41. गण—A troop of demigods called प्रमथ, who attend on Śiva and are under the superintendence of Gaṇeśa, one of the demigods. They are said to be 63 crores in number. See our note on

Kum. I. 55. उष्णीषपट्टाः—उष्णं ईषते (हिनस्ति removes इति उष्णीषं (fr. ईष् 1. A' + कः इ. e. अ) a turban; उष्णीषार्थं पट्टाः cloths worn as turbans. पट (fr. पट् to go, 1st Conj.) is the usual word; पट् is got by adding त् to पट् (बाहुलकात्). अथः पतन्ति—As the priests running about in terror were pulled by their turbans they fell down.

दक्षः—A celebrated *Prajāpati*, one of the ten sons of Brahmā, being born from his right thumb, and the chief of the patriarchs; cf. दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठादक्षिणाङ्गवाचुषिः Bh.-P. See Apte's Dic. करुणं—Piteously, in a manner to excite compassion. क्लृपणं v. l., meaning 'helplessly, miserably', is better. This may better be taken with विदुतम्.

आत्तहासः—'Who began to laugh.' Śiva laughed heartily as he thought of the miserable plight in which Dakṣha found himself for his folly in insulting the goddess and of the ease with which he routed the sacrifice. अट्टहासः v. l.—should be taken as an adj. meaning 'laughing loudly,' see com. This will also do. अट्टहास, when a noun, means 'a loud, boisterous laugh' and is particularly applied to the loud laugh of Śiva. Cf. राशीभूतः पतिदिनमिव व्यम्बकस्याट्टहासः Megh. I. 60; गिरिशाट्टहास &c. Daśak.

The रस or flavour of the Śl. is रोध् or the Terrific. Its permanent mood (स्थायी भाव) is anger. Virabhadra is its material or essential Excitant (आलम्बन विभाव). The Figure of Speech is अनुप्रास.

Śl. 4. जितं—'Prosperity to the Moon.' जि in such cases has the sense of 'to prosper,' with the additional sense of 'salutation to' implied. Cf. K.-P. जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते &c., Com. on I. 1. द्विजवृषभाः—the best of, illustrious, Brāhmaṇas; an उपमानोत्तपदकर्मधारय comp. वृषभ is one of the words of the स्यान्नादि class, which, coming latter in a Karm. comp., indicate excellence or pre-eminence. See com. निरुपद्रवाः—This implies previous trouble, and its cessation is now wished for. The three statements in these two lines are very significant. They covertly refer to the change in the religious belief of Śrī-Harsha himself. Thus, the triumph of the moon means Harsha's triumphing over his strong bias towards Buddhism; the homage to the gods implies the King's belief in Brāhmaṇism; while द्विजवृषभाः &c. is meant to show that the Brāhmaṇas would no longer be persecuted.

समुद्रसस्या—सस्य (or शस्य) means the fruit of a tree, and also corn; 'rich in the yield of fruit and corn of every kind,' producing plentiful harvest. Cf. भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसस्या

Mṛich. X. 61. The fulfilment of this wish depends upon that of the three previous ones. For, when the Brāhmaṇas perform the holy rites properly and the gods are well pleased, there is timely rain; and the moon (the lord of herbs—*ओषधीपतिः*) shining properly, not being obscured by untimely clouds, the plants thrive. *Cf. Bg. III. 11, 14, and अमौ प्रास्ताद्वृत्तिः सम्प्रदादित्यमुपतिष्ठते । आदिस्थाज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरक्ष ततः प्रजाः ॥ Ms. III. 76.*

प्रतपतु—Here *तप्* is intrans.; *cf. तमस्तपति घर्मोशी &c. Śāk. V. 14; सूर्ये तपस्यावरणाय दृष्टः &c. Ragh. V. 13.*

चन्द्रवपुः—‘having a body like i. e. as gladdening as, that of the Moon.’ This is generally taken as an adj. to *नरेन्द्रचन्द्रः*. But there is tautology in this, as a comparison with the moon is implied in *नरेन्द्रचन्द्रः*. It is better, therefore, to take *चन्द्रवपुः* as a part of the wish and to construe *नरेन्द्रचन्द्रः चन्द्रवपुः सत्* (gladdening the people like the Moon by his person, and not oppressing them like the previous kings), *प्रतपतु* (display his power, reign gloriously). *Cf. the śloka कर्मणा मनसा वाचा &c. quoted in the Introduction.*

Fig.—समासगा उपमा.

These four Ślokas constitute what is called the *Nāndī*. About the genuineness of the first three of these there is no question, as they are found in all the MSS. and printed editions. The fourth also seems to be genuine, as it is found in most of the printed edd. Even H. H. Wilson had it in the MS. he used for his translation of this play. Again, it is possible that Harsha might have written it to please the people after his reversion to Brahmanism. We cannot, however, be very certain on this point.

P. 4. नान्दीन्ते—For the definition of *नान्दी* see *com.*; *नन्दन्ति* *देवता अस्यामिति नान्दी*; *fr. नन्द्* with घञ् (अ) and the fem. aff. ई; some derive it as *आशीर्योगादिना नन्दतीति नन्दः*; *नन्द एव नान्दः* by adding अ स्वाथे (प्रज्ञादिस्वाध्); *ततः स्त्रियां ङीप्*.

The *Nāndī* forms an essential part of the theatrical preliminaries, and is of four kinds :—*नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा । नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा । नाटकादिषु धीमता ॥* According to Bharata the principal events of the plot should be covertly indicated in the *Nāndī* and this is done here also. Thus the first s'l. refers to Sāgarikā's *कुह्यमायुधपूजन* by offering flowers to him, and other incidents connected with that. The second s'l. refers to Sāgarikā's getting nervous in the presence of Vatsarāja and his seizing her by the hand, and some other incidents of the

second Act. See com. The third s'l. hints at the incidents of the third and fourth Acts, such as Vāsavadattā's irritation at her husband's conduct, and the consequent obstruction caused by her, Śāgarikā's lamentation in the words हा तत &c. p. 79 and the confusion and bustle caused by the fire exhibited by the magician. According to those who include the fourth s'l. in the Nāndī the third s'l. refers to the incidents of the third Act alone, and the fourth to those of the fourth, viz. the victory gained by Rumanvān for the King and the King's gaining the hand of Ratnāvalī, now appearing in her true character.

The discussion as to the पद the Nāndī should consist of, or the meaning of the term पद (for these see Rāghavabhaṭṭa's com. on नान्दी S'āk. I.) is useless to the general reader and has been here dispensed with.

P. 5. (नान्द्यन्ते) सूत्रधारः—To properly complete this stage-direction and other similar ones, supply आह, कथयति or some such word. The Sātra. continues to speak after reciting the Nāndī.

As the Sātradhara is mentioned after the Nāndī, the question arises as to who recited the Nāndī, and, if the सूत्र. did it, why his name should not precede the benedictory S'lokas. The answer is that the Sātra. generally recited the Nāndī, according to the precept of Bharata—सूत्रधारः पठेत्तत्र &c. (see com.); also because, he, as a Brāhmaṇa, was qualified to give a blessing. But his name is not put first, as nothing but auspicious words can begin a poetic composition. Again, it seems that the Sātradhara did not assume his character as such, until after the Nāndī was recited. For a fuller discussion on the subject see our ed. of Vik. or Śāk., note on the word; see also Jagaddhara's remarks in his com. on the Māl.-Mādh.

सूत्रधार—*Lit.* 'the holder or regulator of the thread of dramatic business;' he is the chief manager who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them and takes a leading part in the Prologue.

It is probable that the term originally applied to the exhibitors of puppet-shows who sat behind a curtain and made the puppets move as they moved the strings, and that the Indian drama in its present form is a development of such shows. See notes to Vik.

अलमतिविस्तरण (or व्यसङ्गेन)—Here अलं has the sense of prohibition (वारण). विस्तर means amplification, prolixity; *fr.* वि+स्तृ + अप् (मावे); with वञ्च् (अ) we have विस्तारः (extent); mark the difference between the two; विस्तारो विमहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः । Ak.

प्रसङ्ग means the same. The whole means—‘enough of,’ ‘nothing is to be gained by the prolongation of the theatrical preliminaries;’ see com. Here अतिविस्तर is the कर्ण of the साधन or विधानक्रिया which is understood, and therefore takes तृतीया. For it is remarked in the Nyāsoddyota—a क्रिया which is understood implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so this is equivalent to साध्याभावात् विस्तरे न कर्तव्यः. The constant use of this expression in Sanskrit plays shows that the prolix preliminaries were found to be tiresome by the audiences of later times.

वसन्तोत्सवे—It seems it was usual in ancient India to exhibit dramatic performances on the occasion of some fair or festival (as a great conclave of people was likely to be present on such occasions.). The Spring festival, which may be likened to the carnival or saturnalia of the Romans, was formerly celebrated from about the middle of the bright half of Chaitra to the full-moon day, to mark the return of Spring, when Kāmadeva or the God of Love was worshipped as described further on. According to some, the season commenced from the fifth day of Māgha called Vasantapañchami and lasted for two months. It is now identified with the Holi festival which is celebrated from the full-moon day of Phālguna to the 5th of the dark half of the same month and in which people of all grades of society mix and take liberties with one another. The Bhavishyottara-Purāṇa gives a detailed description of the festival, for which see Wilson’s note on this in his *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 264.

श्रीहर्ष—For Harsha, see Introd. देवस्य—देव, fr. दिव् to shine, originally meant ‘shining, brilliant;’ then it came to signify ‘a god’ (cf. Latin *deus*); it is used as a term of respect and greatness after the names of kings; cf. Vikramāṅkadeva, Vikramadeva &c. पार्ष्णी—‘Gaining their living, subsisting, by the support of the lotus-like feet of;’ a respectful way of saying ‘the humble vassals of.’ अपूर्व—अपूर्व should better be taken with रचना; अपूर्व—such as has not been displayed before, novel, extraordinary (and attractive). If taken with वस्तु, the statement is not correct. रचना is the judicious arrangement of the various parts and incidents so as to lead them to a charming end. The poet means that he has borrowed the plot, but presented it in a novel way.

रत्नावली—Properly the name of the princess of सिंहल and the Heroine of the play; the same signifies the play of that

name by tranference of an epithet (अभेदोपचार); see Sid.-Kau. on शरीरकं भास्य Pāp. IV. 3. 88. The poet's other play प्रियदर्शिका is similarly named after the Heroine. This is according to the rule नाटिकासदृकादीनां नायिकाभिनिर्देशणम्. नाटिका—see Intro. परंपरा—is a word by itself (अव्युत्पन्नं प्रतिपदिकं); 'a line or series of.' The reading कृतेति...भुता is bad, as the presence of इति prevents भुता being syntactically connected with नाटिका: it must be श्रुतम्. प्रयोगतः—by way of being represented; actually staged. ०ह्लादिनः—०जनस्य हृदयमाह्लादयतीति तस्य. अनुग्रह-बुद्ध्या—Lit. 'with the thought of favour,' i. e. with a wish to favour us. Cf. मणयिषु वा दाक्षिण्याद्य वा सद्वस्तुपुरुषवद्मानात् &c. Vik. I. 2. यथावत्—See com.; 'in due form;' with strict attention to rules; i. e. in a faultless manner; or 'fully,' everything as written being exhibited.

नेपथ्यरचनां—नेपथ्य is derived by Bhānujī Dīkshita as निन; (fr. नि *n.* the eye) to the eye, or ने: नेतुः (fr. नि *m.* a leader) to the leader, पथ्यं good, pleasing; hence (1) dress or (2) decoration; it also means (3) the tiring-room (where the decorations are made or the actors attire themselves); and (4) the drop-curtain (जवनिका). रचना here means—The arrangement of the tiring-room (such as the assignment of parts to the actors, giving them instructions as to costume, acting, and so on). आवर्जितानि—p. p. p. of वृज् can. with आ, to incline &c.; 'inclined, drawn to or attracted. सामाजिक—those who assemble in an assembly, the audience. टक् (इक्) is added to a word denoting combination, in the sense of 'those who assemble there;' or समाजं रक्षन्ति इति those who keep an assembly by their presence. निश्चयः—conviction, firm belief.

Śl. 5. निपुणः—Having the skill attained by the observation of the ways of the world and by the study of the Śāstras and good poems. Here निपुणत्वं also includes the idea of शक्ति 'genius or poetic inspiration,' as observed by Mammaṭa; cf. शक्तिनिपुणता लोकाशास्त्रकाव्याद्यवेषणात्। K.—P. I. 2. गुणग्राहिणी—capable of appreciating merits (otherwise our dramatic skill will be useless). Cf.

".....And as you are known

The first and happiest hearers of the town," &c. &c.

—Shakespeare, *Henry VIII.*, Prologue.

हारि—हर्तुं शीलमस्य naturally attractive or charming. The word is generally used as the latter member of a comp., as मनोहारि, चेतोहारि &c. वत्सराज—वत्सराजं राजा वत्सराजः King of the Vatsa country (for which see Introd., Geography of the Play). This was Udayana.

Udayana was a king of the lunar race, the son of Sahasrāntika and the hero of a popular story. His geneology is thus given in the Kathāsar.:—पारुडु—अर्जुन—अमिमन्तु—परीक्षित—जनमेजय—शतानीक—सहस्रानीक—उदयन. In the Vishnu-P., however, he is said to be the son of a second Śatāntika, the 19th in succession from Janamejaya, which seems to be more probable. According to the *Lalitavistara* (a work in Sanskrit on the life and doctrines of Buddha), he was born on the same day as Buddha. Mahāsena, also called Chanda-Mahāsena, king of Ujjayini, had a daughter, called Vāsavadattā, whom he wished to give in marriage to Vatsarāja. (According to another account he wished to give her to a king named Samjaya; in the meantime Vāsavadattā saw Udayana in a dream and being enamoured of him contrived to inform him of her love.). With this object he enticed Udayana to his city and kept him a captive there. Being engaged to teach music to Vāsavadattā, Udayana gained her heart, and by the advice of his minister Yaugandharāyana, managed to carry her off from her father. They were afterwards married in great pomp.

हारि चरितं—This is proved by the many references to his name; cf. उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय योगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः Mrich. IV. 26; प्राप्यावन्तीवुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धात् Megh. I. 30; मथोत्सय मियदुहितरं वस्तराजोत्र जह्ने Ibid. I. 33; वासवदत्ता च राज्ञे संजयाय पित्रा दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छत् Māl.-Mādh. II.

नाट्ये—नाट्य is the pantomimic representation of situations, gesticulation, acting. वयं—himself and the band of actors. The plural is not आदराय here, as the Sūtra. refers to himself in the 4th line (मङ्गाग्र्योपचयात्). वस्तु—a thing, a fact or an item. Distinguish this from वस्तु in अपूर्ववस्तुरचना० *supra*. एकैकं—एक repeated is to be taken as a Bah. Comp. by एकं बहुव्रीहिवत् Pāṇ. VIII. 1. 9, and dissolved as एकमेकं एकैकं, the case-termination of the first being dropped by virtue of its being a comp. फल—is money and reputation. पदं—object, abode or source. पुनः—implies पक्षान्तर; 'what then (when)'. उपचय—growth, development, excess. समुदितः—has appeared all together, is combined. सुणानां—favourable circumstances, advantages or excellences; cf. एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् । Hitop. I.

Sl. quoted in S.-D. and D.-R. as an instance of प्ररोचना (or that which attracts the attention of the audience to the representation by a commendation of the play &c.), one of the *angas* of भारती वृत्ति; it is defined as निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । काव्यार्थसूचकैः शब्दैः समायाश्रित. रञ्जनम् । कविकाव्यनट्यादीनां प्रशंसा च प्ररोचना ॥

This introductory passage (from अत्राहं to the end of this Sl.) is found almost the same in the other two plays of our

author, with some slight variations to suit the context; e. g. इन्द्रोत्सवे for वसन्तोत्सवे, सिद्धराज or बोधिसत्त्व for वत्सराज &c. in Nāg. See Introd.

P. 6. संगीतकं—means here a song or songs accompanied by instrumental music and dancing; a concert. अनुतिष्ठानि—the reader will see that this wish of the Sūtra, is not fulfilled, owing to his wife not being in the proper mood for it. Almost the same expression occurs in Mud. I. यावत्—‘Just’; indicates immediate action. आर्ये—A wife is to be so addressed in dramas. तावत्—*Lit.* ‘so much’ (as to come here), has in such expressions the force of ‘please’ in English. Or it may mean ‘for a while’ (in the sense of अवधि). Supply after this आगम्यता, as the impersonal form is more polite than the active आगच्छ or एहि. आर्यपुत्र—*Lit.* ‘the son of the venerable one’ (i. e. the father-in-law), is the prescribed mode of addressing a husband in dramas. For the use of the Prākṛita by women, see Introd. p. 13.

From the use of the Prākṛita by women and the minor characters in dramas, it appears that, although the Prākṛita dialects came into general use about the fifth century B. C., they were at first used by women, even of the higher classes, and by the uneducated people generally. The principal branches of the Prākṛita were Māgadhi or the Eastern branch, spoken in Magadha (modern Behar) and Sauraseni or the Western branch, spoken in the Doab or the region between the Ganges and the Jumna.

नियोगः—नियुज्यते अस्मिन्निति, an order to be executed, a task. It also means ‘a duty assigned to a particular individual;’ cf. स्वमपि त्वं नियोगमश्न्यं कुरु (constantly occurring in dramas); न खलु तत्तनियोग एव Śāk. I. &c. रत्नावलीदर्शन—Here रत्ना० by Lakṣhaṇā means ‘the representation on the stage of the play called Ratnāvalī.’ नेपथ्यं—dress.

रवं—सुदं. Cf. Marāṭhī तुम्ही and Gujarati तમે. दुहिता—*Lit.* ‘the milker’; fr. दुह्+ the Upādi aff. तु, there being no Guna. The task of milching the cattle was assigned to daughters in the early Aryan society (as they only could be safely entrusted with that work). The fem. affix. इ is not added, as the word belongs to the स्वप्नादि class. See Sid.—Kau. on Pāp. IV. 1, 10. Yāska derives it as दुहिता (one who is ill-placed), or दूरे हिता (placed at a distance from her father’s house after marriage). देशान्तर—properly, a region separated by a large river; hence, a distant country (महानद्यन्तरं यत्र तद्वि देशान्तरं विदुः). दत्ता—means here वाग्दत्ता, promised to be given, betrothed. आस्मापि मे &c.—

Even my own self is not perceptible to me, I am not cognizant of myself even (so much beside myself I am with anxiety).

P. 7. Śl. 6. द्वीपात् &c.—द्वीप fr. द्वि+अप् (the अ of अप् is changed to ई after द्वि, अन्तर् and prepositions; अन्तरीप, प्रतीप &c.); see com.

घटयति—cau. of घट् 1 A'. to happen (अभिमर्तं घटेत् Māl.-Mādh. I. 9) and not of घट् 10th Conj. which has घाटयति; 'brings about, accomplishes,' cf. तदस्थः स्वार्थान्घटयति च मौनं च भजते Māl.-Mādh. I. 14. Or it may mean 'brings in close contact with,' 'unites.' अभिमुखी—*Lit.* 'with the face turned towards;' hence, favourably disposed, propitious. The Fig. of Speech may be अप्रस्तुतप्रशंसा. This śl. gives a forecast of the principal events, by referring to the rescue of Ratnāvalī from the waters of the sea, and her being brought from a distant land and attached to the Queen's apartments.

नेपथ्ये—In the post-scenium, or tiring-room. भरतपुत्र—भरतस्य पुत्र इव पुत्रः भरतपुत्रः, a follower of the science propounded by भरत, an actor; by transference of epithets भरत also means 'an actor,' as in तत्किमित्युदासते भरताः Māl.-Mādh. I. एवमेतत् &c.—This speech of Yaugandharāyana from behind the scenes forms the first *aṅga* or element of *Mukhasamdhī* called उपक्षेप or the hinting of the Bija or seed, viz. Yauga's attempt, assisted by favourable fate, to unite Ratnāvalī with his master.

योगन्धरायण—The faithful minister of Udayana, ever devoted to his master's cause. Wherever King Vatsa is mentioned, his associates (Yaugandharāyana his minister, Vasantaka his companion, and Rumanavat his general) are mentioned. भूमिका—the part assigned to an actor in a drama.

नेपथ्यग्रहणाय—i. e. the dress suited to the parts they had to assume. The reading वयमपि अनन्तरकरणीय &c. (अनन्तरं यस्करणीयं तस्य वेशस्तद्वशेन by putting on the dress suited to what we have to do next—see foot-note) found in the Calc. ed. does not seem to be original. It is not in the style of the poet. Again, अनन्तरकरणीय and अपरभूमिकया are almost pleonastic; for अनन्तरकरणीय is अपरभूमिकाग्रहण. Thirdly, नेपथ्यग्रहणाय accords better with the previous तद् ग्रहणं नेपथ्यस्य p. 6.

प्रस्तावना—प्रस्तावयति (that which introduces the subject-matter) इति; fr. प्रस्तु cau. +अन (युच्) added कर्तरि and the fem. aff. आ. प्रस्तावना or the Prelude, also called आमुख (although the former is generally used in plays), is a dialogue, full of interesting speeches, between the Sātradhāra and one of th

actors or the actress, bearing on their own business and hinting or leading to the incidents immediately to be introduced. See com. There are five varieties of प्रस्तावना, of which the present is कथोद्घात, as Yaugandharāyana enters, catching up the words of the Sūtradhāra. See com.

बीजसन्धः—एवमेतत् &c. Here we have the बीजसन्धः or the casting of the seed. See Intro. p. 6.

P. 8. अन्यथा—otherwise (i. e. if the favourableness of Fate be not admitted). Here Yau. finds the statement of the Sūtra. verified in his case. क-क—The repetition of क indicates great incongruity or disparity between two assertions. It is often used by Kālidāsa; see Ragh. I. 2, Mālav. III. 2, Śāk. II. 18, &c. सिद्धार्थः—सिद्ध a seer, one who has obtained miraculous or superhuman power such as त्रिकालज्ञान &c. by the practice of Yoga; तस्य आदेशः (authoritative) statement or telling. The अविशः was that whoever married her would become an emperor. See Act IV. प्रार्थिता—formally asked, solicited.

सिंहलेश्वरः—This was Vikramabāhu; see Act IV. For सिंहल see Intro. यानभङ्ग—यान is any vehicle or conveyance; here used for a ship; v. l. प्रवहण means the same thing. समोत्थितायाः—shows that she was fortunate enough to find a plank at the moment she rose up from water; v. l. निमग्नयाः—who fell into the water; v. l. निमग्नयाः—'who sank in the water'—is not a good reading, and is probably a mislection for निमग्नयाः. फलकं—v. l. फलहकं a plank; कौसाक्षी—This refers to the Sūtradhāra's मन्त्र्यादपि जलनिधेः śl. 2 *supra*. कौसाक्षीयः—see com.; a resident of Kausāmbī, the capital of Udayana; see Intro. संयावनं—may mean (1) finding her; or (2) सम्यग्भावनं taking care of her and rendering assistance to her. चिह्नधारः—She was recognized as a princess from the costly jewel-necklace she wore, and the merchant, being a native of Kausāmbī, knew that the marriage of the daughter of the King of Sindhala with his master was being negotiated for by Yaugandharāyana, and so he at once concluded that she was no other than the princess of Sindhala and brought her to Kausāmbī.

सहर्षं—The fore-mentioned happy events augured well for the King, and he is delighted to think that his object would be fulfilled now. सर्वथा—In every way; hence, very assuredly. अयुद्धाः—Prosperity of every kind. The pl. shows that the King would get not only the princess but also success in his campaigns against his enemies. एतां—should rather be एतं

as the proper form of एतद् is not used before. The use of एतद् is to be justified by supposing her to be mentally present before him. समौरव—This he did to show to the queen that the maiden was not an ordinary girl and was, therefore, to be treated with special consideration. युक्त—For he knew that thereby the King would get a chance of seeing her and thus be drawn to her. Herein we have the बीजव्यास, the casting or sowing of the seed, (see D.-R. I.) which is developed hereafter as the plot progresses. We shall not, hereafter, refer in the Notes to the various technicalities of dramaturgy in connexion with this, as they are given in the com.

कञ्चुकी—So called probably from the long loose robe he wore (कञ्चुकः अस्यास्तीति). The Kañoh. is a character peculiar to the Sanskrit drama. He is the superintendent of the inner apartments of kings, being a Brâhmaṇa, old, endowed with a number of good qualities, and a clever man of business. See com. Bâhravya, it seems, was sent by Yaugandharâyaṇa to the King of Siṃhala with a request to give his daughter in marriage to his master. वसुधतिना—Vas.'s presence at Kauśāmbī is necessary for the identification of Ratnāvalī; hence its importance in the development of the plot. कथं कथमपि—अपि added to कथं has the sense of 'indefiniteness or indescribability;' the repetition of कथं serves to intensify the meaning: so the whole means 'with great difficulty.' कौसले—For कौसल see Introd. रुमण्वत्—The general of Udayana. प्रायं—Here प्राय means ब्राह्मण्य; see com.; so this, at the end of a comp., means 'for the most part, almost, nearly.' धृति—धृति may mean—(1) संतोष 'satisfaction'; cf. चक्षुर्वन्नाति धृति Vik. II. 8; किं भुंक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ Nāg. I. 6; or (2) धैर्य 'fortitude,' stability; he means—'I feel nervous about it,' as suggested by the last line of the next śl.

P. 9. Śl. 7. स्वामिनः &c.—Construe: इत्थं दैवेन दत्तहस्तावलम्बे स्वामिनः वृद्धिहेतौ अस्मिन्प्रारम्भे; or स्वामिनः वृद्धिहेतौ अस्मिन्प्रारम्भे इत्थं दैवेन दत्तहस्तावलम्बे सति (now that the support of the hand is thus given to it). दत्तहस्ता—दत्तहस्त also means the same thing; cf. अवयवैर्वत्तहस्ता Ven. II. 21; चित्रलेखादत्तहस्ता Vik. p. 20. सिद्धेः—v. l. सिद्धे=सिद्धिविषये 'as regards success,' here सिद्ध must be taken in the sense of सिद्धि, त being added भावे. स्वेच्छा—Acting of my own notion or will (i. e. without the King's knowledge and approval). This śl. is quoted in the D.-R. (with the reading कारी for चारी) as an instance of परिन्यास, one

of the āṅgas of *Mukhasaṃdhi*). भीत एवास्मि—His endeavour was to advance his master's cause; hence he should have no fear, and yet he has it. The Fig. of Speech in this śl. is अनुगुण; अत्र पाक्षिसङ्गमार्गस्य देवानुकूल्यवर्णनादनुगुणालंकारः। Śāstri Nigudkar.

अभिहन्य०—Some read मधुरं (adv. modifying अभिहन्य०) 'agreeably,' 'sweetly,' before this; but this is superfluous, as the idea is expressed by मृदु which follows. Again, it will have to be construed with अभिहन्यमान, which is not separate, but part of a comp. मृदु—mellow, pleasantly sounding (being gently beaten). मृदङ्ग—So called as it was originally made of clay (मृद् अङ्गमस्य). चर्चरी०—चर्चरी has a variety of meanings: it means (1) 'a kind of song,' thus defined—द्रुतमध्यालयं समाश्रिता पठति प्रेमभराज्जरी यादि। प्रतिपण्टकरासकेन वा द्रुतमध्याय प्रथमा हि चर्चरी ॥; (2) 'the clapping of hands' (which is the meaning here, as the word गीत already occurs in the comp.); (3) 'a mode of walking,' as in चर्चरीकयोपविश्य Vik. IV. p. 145; (4, 5) see com. मङ्ग—a festival; fr. मङ्ग पूजायां and अ (अच् or च). This is the same as the वसन्तोत्सव referred to before. महीयांसं—greatly enhanced, excessive (celebrated with great rejoicings). This is fully described in Vāts. Kām. (I. 5) wherein the Com. remarks—मदनमहोत्सवः वसन्तस्य प्रथमवासरे. देवः—The king is so addressed in dramas.

Śl. 8. The epithets herein are paronomastic and apply to both वरुणेश्वर and कुसुमचाप, there being thus a verbal resemblance between the two; the king is described as coming like मदन himself, eager to see his own festival. विश्रान्त०—(1) विग्रह war; 'with regard to whom all talk about war is at rest'; for Udayana had conquered all his enemies (see śl. 9 *infra*, राज्यं निमित्तशत्रु &c.) and his subjects enjoyed the blessings of peace; (2) विग्रह body; for Madana's body was reduced to ashes by Śiva. रतिमान्—(1) रति love, attachment; जनस्य चित्ते वसन् अत एव रतिमान् possessed of the love of his subjects; some take it to mean 'full of love,' a gallant (as shown by his private life); but that does not seem to be intended here, as the attribute चित्ते वसन् will have no significance. (2) रति the wife of Kāma; रतिमान् 'being always accompanied by Rati'. See Kum. III. 35. रतिमान् in the first case may also mean 'having a liking for,' i. e. interest in, the rejoicings of the people (रतिमान् अभ्युपैति).

जनस्य चित्ते वसन्—(1) By his good government Udayana had secured a place in the hearts of the people; (2) naturally

dwelling in the heart; *cf.* the epithets मनसिज, मनोभू &c. प्रिय-वसन्—(1)—वसन्तक name of the Vidūshaka, the King's constant companion; (2) वसन्तक the God of spring, who is described as a constant associate of Kāma; *cf.* मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यात् Kum. III. 21; इत्युक्तो वचने तस्मै तथेत्योमिति तद्वचः । ग्रहीत्वा शिरसा कामः सदारः सवसन्तकः ॥ Śiva-P. X. एव—is to be construed as दर्शनीय एव (पर्युत्सुकः). पर्युत्सुकः—Anxious, eager. निजमहो—(1) निज because inaugurated by himself or due to his good rule; (2) celebrated in his honour. The Dat. is used तादृश्ये. Although उत्सुक governs the Instr. or the Loc. (by प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च), पर्युत्सुक does not, as the injunction समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः interferes. अभ्युपैति—The Present tense here does not go against the p. p. p. अधिकृत in the preceding paragraph; for there Yağan. saw him on the terrace of the palace, and now approaching the road-side.

For the figures in the śl. see com.; छेकातुमास means the similarity (—but in different ways—) of a group of letters (as वसन् here) occurring once; छेको व्यञ्जनसंघस्य सङ्कत्साम्यमनेकधा ।

P. 10. कार्यशेष—What remains of the business to be accomplished, *viz.* Ratnāvalī's union with the King. This refers to the employment of the magician, mentioned in the fourth Act, for obtaining the consent of the Queen to the match. विष्कम्भकः—(विष्कम्भातीति from स्कम्भ् 5, 9 P. with वि to fasten or fix, and aff. अण्) is an interlude, showing concisely the connexion between those subordinate parts of the story which are not enacted on the stage and those to follow. It may be in the form of a monologue (as here), or a dialogue, which may be carried on by low (नीच) characters who speak Prakrit or by the middle ones (मध्यम) who speak Sanskrit, when it is called शुद्ध or pure, or by the low and middle ones, in which case it is called मिश्र or mixed. See also p. 30, note on प्रवेशक.

विदूषकः—The Vidū, who by the rules ought to be a Brāhmaṇa, is the constant companion and trusted friend of the hero of a play, playing the same part towards him that the female companion and confidante plays towards the heroine. His business is to excite mirth by his ridiculous appearance, age and quaint dress. He assists the hero or king in his love-intrigues and is allowed not only full liberty of speech but free access to the female apartments also. He is thus more than the buffoon of the Western drama. He is

variously named as Vasantaka, Kusuma, Maitreya or so. "His attempts at wit," remarks M.-Williams, "which are never very successful, and his allusions to the pleasures of the table, of which he is a confessed votary, are absurdly contrasted with the sententious solemnity of the despairing hero, crossed in the prosecution of his love-suit. The shrewdness of the heroine's confidantes never seems to fail them; but the clumsy interference of the Vidúshaka in the intrigues of his friend only serves to augment his difficulties and occasions many an awkward dilemma."

Śl. 9. राज्यं—This technically includes the seven elements of a kingdom mentioned by Kāmandaka; cf. स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशौ बलं सुदृढम् । परस्परपकारादिं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ योग्य—worthy, fit; the fitness lying in his ability and consummate statesmanship. सच्चिव—सचिं वाति, fr. सचि friendship and वा to go + अ (कः). उपसर्ग—calamity, trouble; fr. सृज् with उप + अ (चञ्) added कर्मणि or भावे.

प्रद्योतस्य सुता—Here the poet evidently refers to Vāsavadattā. He also does the same in Priy.; cf. सपरिजनं प्रद्योतं विस्मयगुपनीयं वाद्यन् वीणांस् । वासवदत्तामपहरामि &c. III. 6; also I. 7. Kālidāsa in his Megh. also calls Vāsa. the daughter of Pradyota (see Megh. I. 33); and the commentators of Megh. say that प्रद्योत was another name of Chandraamahāsena, king of Ujjayini, whose daughter Vāsa. really was. According to the Kathāsar. Pradyota was the King of Magadha, quite different from Mahāsena; and his daughter's name was Padmavati who was given in marriage to Udayana at his own desire See Kathāsar. XIII. 19, 20. See Introd. वसन्तसमयः—The spring season, so favourable to enjoyment. The King might well regard the Spring as coming to serve him to complete his happiness; cf. अथ समावृत्ते कसुमैर्नैवेस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् । यमकुबेरजलेश्वर-वज्रिणां समधुरं मधुरखितविग्रहम् ॥ Ragh. IX. 24. Some take this (—but this does not seem to be intended—) as an adj. qualifying रत्नं, meaning 'one behaving like the Spring', i. e. contributing to pleasure; see com. इति—for these six reasons. कानं—as much as he likes. मम पुनः—cf. with this Yaugan.'s निजमहोरसव-दर्शनाय. This śl. establishes the character of the hero as धीरललित. Cf. with this Nāg. I. 7, and Tārāpīḍa's description in Kād. स राजा बाहुदण्डेन विजित्य सकलद्वीपवल्यां वसुंधरां शुक्रनासनादि मन्त्रिणां सुदृढीव राज्यभारधारोष्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा.....पशमिताशेष-विपक्षतया विगलितशङ्कः.....योवनसुखसुखभूव । p. 98.

P. 11. भी वयस्य &c.—The king is to be addressed as वयस्य or राजन् by the Vidā.; cf. Bharata वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो नहीयति । विदूषकेण &c. एवं निश्चयं—Vid. first endorses the King's view, but then, as suits his character, says that the festival may rather be looked upon as *his*, and furnishes the reason for such a supposition in the words यस्य कृते &c.

ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य—Cf. a similar passage in Nāg.:—ही ही भोः संपूर्णा मनोरथाः प्रियवयस्यस्य । अथ वा न हि न हि भवत्या मलयवत्याः । अथ वा नैतयोः । ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । p. 47. ब्राह्मणवटुकस्य v. l.—of me, a poor Brāhmaṇa. For comp. see com. बहु primarily means a pupil; क added to it implies commiseration; 'a poor or helpless pupil,' and then secondarily (by Lakṣhaṇā) any poor person. The reading ब्राह्मणस्य is proffered because the Vid. is not likely to speak disparagingly of himself, especially when he was complimented by the King in the way mentioned above. मन्त्रयते—is spoken; although the root मन्च् according to the Dhātupāṭha means 'to speak or confer in private (गुप्तपरिभाषणे),' it is often used in plays in the sense of 'to speak.'

मेषस्व &c.—The three long compounds ending in कौतुहलस्य, शोभिनः and दुःखस्य are adjectives qualifying मदनमहोत्सवस्य. मधु-मत्त &c.—For comp. see com. मधु is wine prepared from the flowers of Madhūka (*Bassia Latifolia*). कामिनीजनः—sportive young women. स्वयंम्राहः—voluntary seizing तेन ग्रहीतः voluntarily seized; qualifies नागरजनः (गृहीतश्चासौ नृपश्च). The form म्राह in the sense of ग्रहण, although used by Kālidāsa (s. g. कण्ठे स्वयंम्राहनिषिक्तवाहु Kum. III. 7) is anomalous (although Mallinātha finds a defence for it; see our note *ad loc.*), as घञ् (अ) is not available. Some say स्वार्थयन्तादञ् (by adding अञ् to ग्रह् cau. used in the primitive sense). It is better to read स्वयंग्रहः; we get ग्रहणं ग्रहः by adding अञ् (अ) to ग्रह् भावे. स्वयंम्राह-गृहीत may also be taken with शुङ्कक-syringes taken in their hands by the ladies of their own accord. शुङ्कक—शुङ्ग a syringe; शुङ्कमेव शुङ्कक, क being added स्वार्थे. Probably horns perforated at the end were originally used as syringes. म्रहानृत्यन् dancing by reason of being struck. नागर—a citizen (as opposed to ग्राम्य a rustic); hence, one well-versed in love-matters; a gallant.

शब्दाद्यमान—v. l. स्वच्छन्द means 'beaten ceaselessly' (*lit.* unchecked). V. l. सुवृत्त means 'well-rounded,' well-shaped. मर्दल—मर्द (beating or friction) लाति इति; a kind of Mridaṅga (तबला, says Nigudkar Śāstri but that does not seem to be intended here, as the मर्दल spoken of were carried about by men walking

through the streets and were sounding loudly). *मर्दलै: उद्दामा (see com.) greatly deepened or swelled by; the word here may be उद्दामा swelling unrestrained (उद्गतं दाम् a fastening; hence restraint or check यस्मात् सः) or उद्दामः (cf. उद्दामेन द्विरदपतिना संनिपस्याभियुक्तः Uttar. III. 6); in this case explain—उद्गतो दामायाः उद्दामः; दामन् is both *n.* and *fem.*; when *fem.*, it optionally assumes the form दामा by ङाङुभाभ्यामन्यतरस्याम् । Pān. IV. 1. 13. Or this may be taken separately; *मर्दलैः उद्दामचर्चयांश्च शब्देन मुखराणि &c. चर्चरी—here, a kind of song. रथ्यामुखं—The outlets or openings of streets. पटवास—a kind of scented powder (called धवीर or बुक्का in Marathi) of a yellowish-red colour. पिञ्जरित—From पिञ्जर *m.* a yellowish-red colour; पिञ्जरः संजात एषामिति पिञ्जरितानि. V. 1. पिञ्जरीकृत is a च्वि-formation; अपिञ्जराणि पिञ्जराणि संपद्यन्ते तथा कृतानि. सश्रीकता—O charmingness; श्रिया सह वर्तते इति सश्रीकः charming तस्य भावः सश्रीकता. The final क is added by the rule शेषादिभाषा (and not by नयूतस्य); so we have सश्रीः also.

P. 12. कोटि—कोटि may mean—(1) extremity, limit, so that परा कोटि is the farthest limit; or (2) excess. 'स्यात्कोटिरश्री चापाम्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः' इति विश्वः.

Śl. 10. पिष्टातकौघैः—पिष्टमतति इति पिष्टातः fr. अत् to go + अ (अण् कर्मणि); पिष्टात एव पिष्टातकः—the same as पटवास. ओघ—a collection or heap of; here, handfuls of. कुङ्कुम—कुङ्कुम saffron; क्षौद्र powder, dust. गौर—reddish. भरननितशिखैः—-which have caused the crests (or the heads) to bend low on account of their weight (implying that they were worn in a thick mass). कैङ्किरातैः—the wreaths of the Āśoka flowers (see com.) which are of reddish-yellow colour. Some take किङ्किरात to mean 'the yellow कुरपटक flowers.' The idea is that the upper parts of the bodies of the people were yellow with the glitter of the gold-ornaments, while their heads were yellow with the thick mass of the Āśoka wreaths. *शिरःशेखरैः v. 1.—Nig. Śāstrī explains this as मरेण पुष्पाणां नमितानि शिरांसि तेषां शेखरैः आपीढैः कैङ्किरातैः 'wreaths of the Āśoka flowers which served as ornaments to the heads' &c. But this is not very satisfactory. It will, perhaps, be better to take शेखर in the sense of 'head-dress.' Mr. Godbole takes कैङ्किरातैः in the sense of 'gallants', amorous persons (fr. किङ्किरात Cupid)—'by gallants wearing garlands, which' &c. But this does not directly add to the पीतरव of the city.

वेषाभिलक्ष०—वेष includes the idea of both, the ornaments worn by the people and their dresses. So heavily were the people loaded with gold-ornaments and so rich and magnificent were their costumes, that the collective wealth of the city, estimated from these, seemed to exceed that of Kubera. For the somewhat extravagant description here, cf. Shakespeare's *Henry VIII.*, Act I., Scene I.—

“To-day the French

All clinquant, all in gold, like heathen gods,
Shone down the English; and to-morrow they
Made Britain India; every man that stood
Show'd like a mine. Their dwarfish pages were
As cherubins, all gilt: the madams, too,
Not us'd to toil, did almost sweat to bear
The pride upon them,” &c. &c.

शतकुम्भ—gold, so called from its being supposed to be found in the mountain शतकुम्भ. एकपीत—Wholly yellow, yellow all over. The atmosphere was yellow with the powder thrown all round, while the streets were yellow being thickly crowded with the people also yellow as described above.

§1. 11. धारायन्त्र—a fountain. संतत—continuous, uninterrupted. The स् of सम् is optionally dropped before त्त and हित (by समो वा तत्तहितयोः); so we have सतत also. पुर—a mass or quantity of (as the idea of flow is expressed by संतत). धुते—covered over. सर्वतः—this goes with धुते. सान्द्रविमर्ह—heavy or close treadings (by the feet). क्षणं—is better taken with सैन्दुरीक्रियते. प्राङ्गणे—मण्डपमङ्गलं प्राङ्गणं a spacious yard; the न is changed to ण, as it is a संज्ञा, by the rule पूर्वपदात्संज्ञायास्.

उद्दाम०—See com.; ‘moving unrestrained,’ treading at will; or boisterous. प्रमदः—Young women in high glee; or drunken women. कपोल—The reading कपाल is bad, as it is generally applied to the skull-bone, or the portion of the skull of a dead body; and even if it be made somehow to mean ‘the forehead,’ the rhetoricians would find the ग्राम्यतादोष in that. सैन्दुर—Made of or dyed with vermilion. चरणन्यासैः—Properly, the settings of the feet on the ground; hence, secondarily, the foot-prints. पुरः कुट्टिनं—The pavement or paved floor in front of the court-yard. The two words may also be taken as compounded. The pavement was completely reddened by the treadings of the people as they moved about with their wet soles carrying the red paint dropping from the cheeks of the women walking with wanton steps.

P. 13. सुविदग्ध—Very clever (in amorous sports); skilled in that business. सीत्कार—The hissing sound (*lit.* the emitting of the sound सीत्) caused by a sensation of pain &c.; cf. मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् । Vik. IV. 21. वारविलास— a courtesan, a harlot; वार 'a multitude', with any word signifying 'a woman' added to it, has this sense; e. g. वारस्त्री.

Śl. 12. नान्धकारे—The Vidû. directs the attention of the King to another quarter where the courtesans were sporting with amorous persons. The dense cloud of the scattered scented dust, not being mixed with saffron, added to the gloom of the approaching evening, and the King, looking from above, could see the people but dimly by the glitter of the gems they wore; and the scene appeared to him like the one presented by Pâtâla, which is said to be perpetually shrouded in darkness, with the Nâgas moving about. The Nâgas, according to one account, are semi-divine beings, having a human form with the hood of a serpent rising behind their necks (see our ed. of the Nâg., note on the word नागकन्यका p. 18). The epithets मणिवि०, मणिवि०, उद्यत०, and the pun on भुजङ्ग give the points of similarity. मणिबिम्बवत्—(1) ornaments containing jewels; (2) the gems (in their hoods) serving as ornaments. उद्यतकणां—(1) with the hood-like syringes raised up; (2) with raised hoods looking like syringes.

नञ्—The use of the Accus. here is somewhat questionable. The poet seems to follow the general rule गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थ्य &c. Pāṇ. I. 4. 52, i. e., in the case of verbs implying 'motion, knowledge' &c. (see A. G. § 44) the subject of the primitive verbs is put in the Acc. case in the causal. But Bhaṭṭoji Dīkshita and others hold that the addition of the Vārttika 'दृशेश्च' implies that the word बुद्धि in the Sātra refers to verbs implying knowledge of a general kind, and not of a particular kind such as घ्राणजन्यज्ञान, श्रवणजन्यज्ञान &c., and will not apply to verbs like स्मरति; we must say घ्राणयति, स्मारयति, देवदत्तेन. Some defend the Acc. by saying that Patañjali allows the प्रयोज्य कर्म to स्मरयति when he says स्मरयत्येन (कोकिलं) वनयुग्मः स्वयमेव (see Bhāṣya on Pāṇ. I. 3. 67). स्मरयत्येव वनयुग्म इत्यत्र तु गेरणा- विति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिव कर्मत्वं बोध्यम् । Tattvabodhinī. संस्मरयति—There is some grammatical inaccuracy here also. As the King merely thought of Pâtâla at the sight before him, we should expect the form स्मारयति. स्मरयति is the form when the sense is 'makes one yearn after a thing,' i. e. when स्मृ is used in the

sense of आभ्यान or उत्कण्ठापूर्वक स्मरण (and not चिन्ता merely). The King could not have got a longing for a thing he had not actually seen. Perhaps the poet used it for the sake of the metre. It is a weak defence to say that the King longed to see what appeared like Pâtāla and so had उत्कण्ठा.

मदनं—An adv. comp. विस्मृलं unsteadily, unevenly; cf. मुहूर्तनिवृद्धविस्मयविस्मृलोद्दिग्धाविस्तीर्यमाण &c. Māl.-Mādh. VII. p. 152. मद्बन्धं V. l.—‘under the influence of passion.’ मदनवशावेष्टं (मदनस्य वशा मदनवशा तस्याः वेष्टं) वहन्ती V. l.—bearing the appearance (वेष्टं) of one under the influence of love. वस्तन्ताभिनयं—with gesticulations indicative of the Spring-festival. अभिनयं व. l.—in a novel or strange manner.

P. 14. द्विपदीखण्डं—द्विपदी is a kind of Prākṛita song adapted to music. It consists of four feet or quarters, with 13 mātrās in each. It is of four kinds, for which see com.

Śl. 13. The southerly breeze, or the wind from the Malaya mountain, is invariably described by Sanskrit poets in connexion with the Spring; cf. Kum. III. 25; and, as it excites passion, being cool and charged with the fragrance of the sandal trees in which the mountain abounds, it is called the ‘Messenger of Kāma.’ Comp. with this the description of Spring at the beginning of the 5th Ch. of D.-K., Pūrvapīthikā.

दूतकः—The क in this and in the next śloka is added स्वार्थे, merely for rhythm. मुकुलायित—‘made to possess blossoms;’ see com.; it may also be taken as the p. p. of the cau. of the denom. from मुकुल (मुकुल इव आचरति मुकुलायते) by adding य (क्यङ्). But then the intended sense is not got directly. V. l. मुकुलीकृतं is explained in the com. बह्वं—The propriety of बहु is this:—As it was the beginning of Spring, the south-wind had caused many of the mango-trees to blossom (and not all yet). घनं—v. l. for बहु—is not good, for that would mean that the breeze caused only the shady mango-trees to blossom. सिधिलितं—This it did by reminding them of the Spring season, which was the season for enjoying the company of, and not for getting angry with, their husbands. Cf. for a similar thought यजत मानमलं वत विप्रहेर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः । परभुताभिरतिव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ Ragh. IX. 47; cf. also Kum. III. 32.

Śl. 14. विकसितं—Qualifies युवतिसार्धकः; ‘through whom the Aśoka and Bakula trees have come into blossom.’ For women causing the blossoming of trees, see further, notes on

śl. 18. 'मेलकः—may mean 'a crowd, a multitude;' or मेलनं (company, union with). मेल एव मेलकः; 'मेलके संगसंगमो' इत्यमरः. The प्रियजनस्य meant are those that are absent. उत्कण्ठितप्रियमेलकः v. 1.—This compound is clumsy. It must be taken as प्रियमेलके प्रियसंगमे उत्कण्ठितः, the परनिपात of प्रिय० being explained by the comp. being taken as one of the राजदन्तादि class. प्रतिपालना०—Being affected by great longing they are unable to wait longer. ताम्यति—feels uneasy, pines away. Cf. गाढोत्कण्ठाललितलुलितैरङ्ग-कैस्ताम्यतीति। Māl.-Mādh. I. 15. Som read भ्राम्यति (भ्रमम्) 'wander about' (hoping to meet their lovers). Nig. Ś., who reads उत्कण्ठितप्रियमेलकः, takes this śl. as a continuation of the preceding one (the two forming a युग्म) and gives a very ingenious explanation of the different epithets. He makes it mean;—The south-wind, which has caused the Bak. and Aśo. trees to blossom, which brings together lovers pining for each other's company (उत्कण्ठिताश्च ते प्रियजनाश्च तेषां मेलकः संगमयिता । मिल संगमने । कर्तरि ण्वुल् । शेषवृथा समासः), which makes separated beloveds unable to wait (प्रतिपालनं असमर्थाः येन) and which makes young women long for the company of their husbands (अर्थेन पतिसमागमरूपेण सहिताः सार्थाः तादृशीः करोतीति सार्थकः । सार्थशब्दात्करोतीति गिजन्ताण्वुल् । युवतीनां सार्थकः युवतिसा०), causes trouble (तमधातुरन्तर्भावित्वपर्यर्थः). But the Śāstrī himself condemns this interpretation as requiring a great deal of twisting and straining and as containing the fault समासपुनरादान and then interprets it in the way we have done. These two ślokas are in the Dvipadī style. The following is a Gīti.

Śl. 15. मृदुलानि—मृदुर्गुण एवामस्तीति मृदुलानि possessed of softness, soft, i. e., capable of being pierced by the flowery arrows. लब्धप्रसरेः—which have got scope for action or access.

P. 15. क्रीडारसः—interest in, ardour or passion for, sport. मधुरोऽयमासो निर्भरः क्रीडा० v. 1.—Here निर्भरः is the predicate, मधुरः क्रीडारसः निर्भरः. We have dropped मधुर as it is the निर्भरत्वं that is described in the next śloka. आसां—as two maids only are introduced here, we should expect the dual (instead of the plural आसां) in the King's speech; so the general term परिजनस्य has been preferred here.

Śl. 16. पीडयेद्य—should better be taken with every line. भाकुलः—disordered, dishevelled. As the braid of hair got loosened, the garland tied round it slowly dropped down. The poet fancies that the केश० was grieved, as it were, to lose the

beauty imparted to it by the flowers. केशपाशः—the luxuriant hair; a Nitya-samāsa. पाश, when forming the second member of a comp., implies excellence (e. g. कर्णपाशः); and as excellence lies, in the case of hair, in its abundance, it means 'a collection or mass of.' पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । Ak. पाश also implies 'censure,' 'depreciation,' as in भिवक्पाशः, छत्रपाशः &c. क्षीवाद्याः—क्षीव p. p. of क्षीव् 1 A. 'to be intoxicated or drunk.' द्विगुणतरं—द्विगुण itself has an intensive force; तर adds to the intensity or greatness. तर and तम are sometimes thus added to imply greater excess, as in पुविष्टिः श्रेष्ठतमः कुलपाशः; says the Kāś'ikā—यदा च प्रकथ्यतां पुनः प्रकथो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव. हिं क्रन्दतः—cry with a very great force, i. e., give rise to an unusually loud jingle. पादं—There is also a pun on this—They fall at her feet to implore her not to dance with such violence. व्यस्तः—irregularly tossed or thrown about. अनुबन्ध—continuity, uninterrupted succession, of the jerks or quakes. Cf. उत्कम्पोऽप्योऽपि पीनस्तनभरितसुरः क्षिप्तहारं हुनोति Veni. II. 22. पीडयेव उरो हन्ति—The necklace, being itself thrown about with violence, struck against her bosom in order to induce her not to tread so carelessly and violently. But this it did, fancies the poet, painfully. स्तनभर &c.—भर implies full development. विनम्र—the idea is a favourite one with Sanskrit poets; cf. आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां &c. Kum. III. 24. मध्यमङ्गाः—adv., modifying क्रीडन्त्याः.

एतासां बद्धपरिकराणां v. l.—परिक्रियते वस्त्रादिकमस्मिन् इति परिकरः the loins, the waist; बद्धः परिकरो यामिः who have girded up their loins, i. e. busily engaged in dancing. नानविधयामि—do honour to it by taking part in it.

P. 16. हताश—Lit. 'one whose hopes are destroyed' (on account of his folly, wickedness &c.); hence a fool, a wicked man. खण्डः—a kind of sugar not perfectly dried, and used in lumps. It is finer than मत्स्यण्डिका (granulated sugar) but less refined than शर्करा. करीभ्रन्ति—cf. the Marāṭhi करितात; mark that the Prakrit has no Ātmanepada. मोक्षकाः कियन्ते—bears testimony to the Vid.'s extreme fondness for edibles. This trait of his character is often referred to in Sanskrit plays; cf. एष खण्डमोदकसर्थाक उदितो राजा दिजातीनां Vik. III. p. 70 (and the King's remark on that, viz. सर्वत्रोदरिकस्याभ्यवर्हयमेव विषयः); किं मोदकखादिकायाम् । Śāk. I. p. 46.

P. 17. हञ्ज—A particle of address used in the case of low female characters, such as दासी, बेदी &c; see com. p. 20.

It may be used, as here, also by low characters when addressing each other. अर्चः—महिषी is usually translated into Sanskrit as वर्या. It is a respectful form of address adopted by servants towards the Queen. आज्ञापयति—and विज्ञापयति are polite ways of saying 'tells, informs, says,' though sometimes they may have their proper sense also. When a person in a superior position says something to his subordinate, the verb आज्ञापय् is used; while, when a person of an inferior rank says something to his or her superior, विज्ञापय् is the verb used. हास्यादुक्ति—A comp. with *aluk* of the Gen. termination, as censure is meant. The Vid. says this, out of humour, to please the King. उत्सवात्—The Abl. is ह्यक्लेशे; 'having set aside or surpassed' (अनीहय), *scil.* a festival more welcome than the one there already was.

स्वस्तिवाचनकं—from स्वस्ति (an indeo. meaning 'a blessing') and वाच् cau. and अन (ह्युद्) करणे; स्वस्ति वाच्यते अनेन that by which one is made to utter the word स्वस्ति, *i. e.*, pronounces a blessing. The usual form of address to the Brāhmaṇas is 'स्वस्ति भवन्तोऽधिबुधन्तु;' to which they reply आगुमते स्वस्ति. It may also be explained as स्वस्ति इत्यस्य वाचनं स्वास्तवाचनं (ह्युद् added माने) the pronouncement of a blessing; तत्रयोजनमस्य by adding छ (इय) which then disappears by the rule पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्कथः । Vārttika (not noticed in the Sid. Kan.) on Pāṇ. V. 1. 110. Such स्वस्तिवाचन is necessary on all auspicious occasions, according to the Śaṛīti संयुज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माकृल्ये संग्रामाद्भुतदर्शने ॥ The Prakrit तोहिषवाअण is also rendered into Sanskrit as स्वस्तिवाचनं (often shortened into वाचन, Marāṭhi वाण), though वाचनं is better; cf. पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन &c. It is a present of a small quantity of rice, a coconut, a piece of cloth &c., or sometimes of sweetmeats alone, with *Dakṣiṇā*, and is given to a Brāhmaṇa (or to a woman whose husband is living) on such occasions as वटसावित्री व्रत, मङ्गलागौरी व्रत, मकरसंक्रमण &c.

P. 18. मकरन्धो—मकरन्द means floral juice or honey; hence the same implies the abundance of flowering plants in it. मलयमारुता—The mountain Malaya is identified with the southern portion of the Ghats, running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. It is specially known for its sandal trees and cardamoms. It is separated from the Sahya mountain on the north by the Canara Hills. It is reckoned as one of the Kula-Parvatas.

सहकार—a kind of mango-tree known for the fragrance of its blossoms which attract bees (see Ragh. VI. 69); it is therefore a favourite haunt of lovers. It is probably called सहकार for this reason (सह कारयति मलयनि इदमिति). संगीत—is vocal music mixed with instrumental music; here the latter was furnished by the hum of the bees. श्रुतिमुखं—This reading is preferable to मुखरं as it better expresses its attractiveness. मुखरं simply means 'resounding with.' दार्ढ्यतादरं—It has shown its regard for you, on your coming to visit it, by furnishing a canopy and by providing music for your reception.

P. 19. Śl. 17. Construe: इह हि अधुना मधुप्रसङ्गं प्राप्य उद्यदि-द्रुमकान्तिभिः कितलयैः ताम्रां स्विषं विभ्रतः, कलैः सुझालीविरुतैः अविशद-व्याहारलीलायुतः मुहुः मलयानिलाहतिचलैः शाखासमूहैः घूर्णन्तः अमी द्रुमा मत्ता इव भान्ति । मधुप्रसङ्ग—There is a pun on the word मधु; (1) मधोः प्रसङ्गः the time of the vernal season; (2) मधुनः प्रसङ्गः contact with wine. उद्यत्—shooting or branching out (when in the process of formation); hence the comparison to tender leaves. Cf. तवाधरस्पधिक्षु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्भिवगात् । ऊर्ध्वङ्कुरपोतमुखं कथं-चिद् दूरादपकामति शङ्खयूथम् ॥ Ragh. XIII. 13. ताम्रां स्विषं &c. —The redness of the tender leaves is compared to the flush of wine. Cf. मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि (next śl). कल—indistinct but sweet. लीला—the sportive act of. घूर्णन्तः—(1) moving backward and forward; (2) reeling.

भ्रान्ति ०. 1.—Construe: अमी द्रुमाः मधुप्रसङ्गमधुना भ्रान्तिं प्राप्य मत्ता इव दृश्यन्ते । मधुप्रसङ्ग—प्रसङ्ग एव मधु तन by the liquor in the shape of (the influence of) Spring; or (2) by the wine of the juice of the Spring flowers. This reading is bad, as it is difficult to assign a meaning to भ्रान्ति; for, if we take it in the sense of भ्रमेण (unsteadiness or staggering), that idea is already contained in घूर्णन्तः. If it be taken to mean उन्मत्तता (the whirling of the brain or excitement in which judgement is suspended) or intoxication, then there is tautology with मत्ता (उन्मत्ततां प्राप्य मत्ता इव दृश्यन्ते). To avoid this difficulty इव must be taken as constituting an उपमा; the trees being worked up by the intoxicating influence of the Spring appear like drunken people. But this is to destroy the beauty of the śloka. Again, भ्रान्ति does not account for the red appearance of the trees, although it explains the other two actions.

Śl. 18. मण्डपवेकासवः—The wine sprinkled over the trees in mouthfuls by women to cause them to blossom. वास्यते—is scented as it were (as the trees had to drink it with

their roots). Wine is often described as being flavoured with the perfume of flowers before it was drunk. *Cf.* सुरभिगन्धपराजित-केसरम् । पतिष्ठ निर्विषशुर्मधुमङ्गनाः &c. Ragh. IX. 36; also Śiś. X. 3 (भद्रवालसहकारसुगन्धौ &c.). The reading वास्यते found in Jīvānada's ed. is vitiated by ग्राम्यतादोष or vulgarism; see Dandin's Kāvyaḍ. I. 95. Or we may separate ०सव इव as ०सवे इव (see com.), taking ०सवे as an adj. qualifying सूत्रे. As soon as the root has wine supplied to it in mouthfuls, it is covered (वास्यते) with a shower of flowers. सहस्रया सुखशशिनि &c.—The implication is that as soon as the women, exhilarated with wine, treated the Ohampaka trees with their gentle and dexterous smiles and thus satisfied their cravings, the latter at once put forth flowers. अशोकपादा०—The Aśoka requires to be struck with their feet by beautiful women to make it blossom. *Cf.* अक्षत सद्यः कुसुमान्पशोकः स्कन्धान्प्रभुष्येव सपल्लवानि । पादेन नापेक्षत द्युवरीणां संपर्केमासिजितद्वयुरेण ॥ Kum. III. 26.

For the poetic convention (कविसमय) mentioning certain trees as blossoming under certain conditions, see the §1. छाणिं स्पर्शात् &c. quoted in the com. निर्भरं—adv.; निःशेषेण भरो यथा स्यात्तथा ; excessively, greatly.

P. 20. अनुहरन्ति—As the imitation here is casual and not habitual, we have the Par.; otherwise by the rule हृतेर्गन्त-ताच्छील्ये we should get the A'tm., as in पैतृकमन्त्रा अनुहरन्ते. पूजोपकरण—The materials of worship, such as flowers, rubbed sandal, akshatās, fragrant powder (Bukkā), &c. विभक्तः—According their ranks or positions. निरन्तरोः—may mean (1) with flowers thickly grown; or (2) ever blossoming. नवमालिका—A kind of double jasmine, with large and fragrant white flowers. On account of its beauty and fragrance, its flower is regarded as one of the five flowery arrows of Cupid. अकाल—out of the proper time or season; the sense of the neg. particle is तदन्यत्त्व here. अद्भुताना—अद्भुता इति (fully believing); fr. अद् + घा + आलुच् added कर्तरि साधुकारिणि.

P. 21. आत्मगतं—See Intro. p. 8. प्रमादः परिजनस्य—By परिजन she refers to the servants that had accompanied her; she means that they should have asked Sāgarikā to stay behind. वस्येव &c.—Ever since Sāgarikā was committed to her care by the minister, Vāsa. had taken care to keep her away from the sight of the King; but her presence now alarmed her; for she feared that her superior charms and youth might captivate the King and thus raise a rival to her. She, therefore, asks

Sâgarikâ, under some pretext, to go away. अपराधीने—For the comp. see com.; 'in the power of another,' i. e., not in a position to look to another's business. मत्पराधीनपरि० v. l.—may mean (1) when the servants are in the power of intoxication; or (2) मद् अपराधीन not dependent on me, having been given liberty to-day.

दृष्टिगोचरे—गोचर within the reach of or cognizable by the senses; from गो + चर् + अ + (घः); see com. दृष्टि०—within the reach of vision.

P. 22. परिजने—जातो एकवचनं, the whole body of servants. पुनः—However, on my part. प्रेक्षित्ये—This resolve on the part of Sâga. defeats the object of the Queen. She sees the King, is impressed by his beauty, and love for him germinates in her mind. Thus we have here समाधान, one of the *anugas* of *Mukhasamdhi*. प्रद्युम्न—प्रकटं शुभं बलं यस्य; here the image of the god of love. Prad. was the son of Kṛishṇa by Rukmīṇī. He was Kâma re-born by the grace of Śiva moved by the lamentations of Rati, his wife. See Kum. VI. 42. Hence he is spoken of as one with Kâma. He killed the demon Śambara.

P. 23. Śl. 19. कुसुम०—The bow-staff of Kâma consists of flowers (whence his names कुसुमधन्वन् &c.). नियमेन—(1) By means of a vow, such as the observance of a fast &c. नियमस्तु स यत्कर्म नियमागन्तुसाधनम्। Amara. (2) By regularity, as required (that it should easily bend). कथं—shows surprise. कुङ्कुमचर्चिका—Applying saffron with the fingers. स्वहस्तदत्तैः कुङ्कुमकुङ्कुमचन्दनवासोभिः V. l. has been accidentally omitted from the foot-notes. अचर्यतो—Wilson says on this:—

“According to *Bhavishyottara-Purâṇa*, the worship of Kâmadeva was instituted by Śiva in pity of the fate to which he had confined him. On the thirteenth of *Chaitra* the worshipper having bathed was to adore the portrait or the image of Kâmadeva either in person, or, as in the present instance, in one of his manifestations, attended by his wives *Rati* and *Prīti*, his friend *Vasanta* ...represented in a grove of *Asoka* trees, or placed in the shade of one of them, with flowers, fruits, and perfumes. It was in a grove of *Asoka* trees that Kâma incurred Śiva's wrath, whence the selection of that tree. A rather longer prayer is addressed to the god in *Tīthi-Tattva*—‘God, armed with a flowery bow, salutation be to thee! Salutation be to thee, who bearest a fish on thy banner! Salutation to thee who shakest the firmness of divinities and saints! Son of Mâdhava, Kandarpa, the foe of *Sambara*, lord of *Rati*, glory to thee, the mind-engendered, the subduer of the whole universe! ...Glory to the destroyer, to Kâma, the embodied

form of the god of gods, the agitator of the hearts of Brahmā, Vishnu, Śiva and Indra ! ”

P. 24. Śl. 20. प्रत्यम्—new, fresh. मञ्जन—(1) a bath; (2) the act of being sprinkled over with. विविक्त—bright, transparent. It is well known how a bath, just after it is performed, imparts a glow of brightness and freshness to a fair complexion; (2) clean. कौसुम्भरागम्—(1) कुसुम्भरागम् कौसुम्भः रागः a dye prepared from the Kusumbha flowers (which are of a bright yellowish-red colour) ; or it may mean ‘saffron-colour.’ तेन रुचिरः (charming) स्फुरन् (flashing forth, looking bright) अंगुशान्तः (the border of the wearing garment) यस्याः स्रः; (2) pleasing with its shining red tints (अंगु) like those of the safflower. मकरकेतनम्—goes only with त्वं. बालप्रवालम्—see com. The Queen, touching the Aśoka tree with her hand in the act of worshipping the image of Kāma, appeared like a creeper growing on a tree having tender foliage. The saffron-marks made on the tree are the *Bāla-pravālas*.

This śl. is quoted in the Kāv.-P. X. as an instance of the fault of an *Upāma*, called प्रक्रमभङ्ग (difference) of persons. For here the common verb विभ्राजते must be changed to विभ्राजते to make it agree with लता. विभ्राजते is, therefore, suggested as a better reading, as it can agree with लता and also with मयती (understood), referring to प्रिया in the Vocative case.

Śl. 21. In this śl. the advantage to the tree from the touch of the hand is poetically described. सङ्निष्ठापरम्—Touched by the Queen’s delicate hand the Aśoka appeared to have put forth a shoot, more delicate and lovelier than those it already had. For the comparison of the hand to a sprout cf. किलयैः सलयैर्वि पाणिभिः Ragh. IX. 35, and of the arm of a woman to the twig of a tree, कोमलविटपाशुकारिणौ बाहू Śāk. I. 19.

Śl. 22. अनङ्गोयं &c.—The reference is to Kāma’s incineration by Śiva. See note on संग्रामं मकरध्वजेन मयनं, additional Bened. śl., p. 2. अनङ्गत्वं—Although the image had an *aṅga*, the deity represented by it had not, and could not experience the pleasure of the touch.

सत्कारं—The act of showing respect or rendering honour to; fr. सत् respect; आदरानादयोः सदसती । पूजायाः पूजारूपो वा सत्कारः. This was not only in the fitness of things, but necessary. “For the Bhav.-P. directs—Having offered adoration to the mind-born divinity, let the wife worship her husband with

ornaments, flowers and raiment, thinking internally with entire complacency—"This is the god of love." Wilson.

P. 25. उक्लिप्तः—*Lit.* thrown up and so drawn away from the proper point of attention; hence, completely occupied by, overpowered by. विटप—The expanse or cluster of the shoots of a tree (or creeper) growing from the main stock; 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा करप्रो विटपो मनः' इति, 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखा विस्तारपद्धवे' इति च मेदिनी. कथं प्रत्यक्षः &c.—कथं expresses surprise. By the time Sāgarikā came back, Madana's worship was over and the King was being worshipped. She saw the King who was extremely handsome, and she mistook him for the God of love; and hence her surprise at seeing the God of love worshipped in person. अमोघदर्शनः—The sight of a deity is supposed to bring its reward; it cannot go in vain; and so Sāga. wishes that she should also be favoured by the deity. कृत्रं यद्द्रुम्—She had waited there to see how Kāma was worshipped—whether he was worshipped in the same manner as at her father's house or otherwise. This being done, she now thinks of going away. यावत्तु कोपि &c.—She feared because she was told by the Queen to go away at once, and not because she saw the King by not obeying the Queen; for she had no knowledge then that it was the King that was seen by her.

P. 26. विलेपनः—See *supra*, note on स्वस्तिवाचन p. 17. वेतालिकः—*Lit.* one who sings in different *tālas*; a kind of bard or panegyrist whose duty it was to announce the fixed periods of the day (see Vik. II. 1), by singing a song (or two) describing in eulogistic terms the king's grandeur, his valour &c. Sometimes two bards are mentioned.

Śl. 23. आस्थानी—The audience-hall or chamber where the king received the tributary princes in the morning and evening. संपत्तन्—congregating from all sides. सरोरुह &c.—has a double sense, as applying to पद्मान् (1) the feet (the plu. used to indicate respect) and (2) rays:—(1) having the lustre (beauty) of lotuses; (2) depriving the day-lotuses of their beauty, i. e., causing them to fade. प्रीत्युत्कर्षः—(1) may also mean joy and prosperity. उदयनस्य—may also be taken as an adj. qualifying तव (rising ever more in prosperity).

P. 27. कथमयं &c.—Sāgarikā is agreeably surprised to learn from the song of the bard that her *Kusumāyudha* is no other than King Udayana himself to whom she was betrothed by her father. यस्याहं &c.—The same occurs in Priy. II. p. 16.

The Gen. यस्य is used as there is no dative in Prakrit. शेषण—*Lit.* sending on an errand; hence, service. संश्यातिक्रमः—the passing away or advance of the evening twilight, dusk. It may also mean 'the passing away of the time for the performance of the evening rites.' The first only is probably intended. उपलब्धः—*v. l.* परिकल्पितः means 'brought into the mind, thought of.'

Śl. 24. उदयतटा—*v. l.* पटान्तः 'hidden by the curtain of.' But the comparison of a mountain to a curtain is strange. परिपाण्डुना मुखेन—The part of the eastern sky palely lit up by the beams of the moon about to rise is called the face of the eastern quarter. *Cf.* Kālidāsa हरति मे हरिवाहनदिङ् मुखं Vik. III. 6. हृदयस्थितं—For the paleness is brought on by constant thought about the lover. This Śl. is quoted in the Subhāshitāvalī, with the reading उदयनगा for तटा, which is better.

मन्दभागिनी—मन्दः भागः share or portion (of luck) यस्याः न पारितः—was not possible for me to be seen, i. e., I could not see him. पार, though given as a root of the 10th Conj., is more properly a denom. from पार (the other bank), or the cau. of पृ, and means 'to carry to the other side, to accomplish fully'; and then, to be able to do anything.

P. 28. Śl. 25. तिरस्कारिणा—Throwing into the back-ground, eclipsing or surpassing, being spotless (all bright). *Cf.* ह्रस्वा पञ्चवनश्रुतिं प्रियतमेवेयं दिनश्रीर्गता । Priy. II. 10. विनिर्जितानि—Because her face is the subduer of the moon who conquers (causes to fade) the day-lotuses. विच्छाद्यतां—छाया is कान्ति or lustre; विच्छा the state of being lustreless or darkened. गच्छन्ति—Because disgrace at the hands of equals is more unbearable and causes greater humiliation.

रक्षपरिवारः—परिवार्यते अनेन इति; also परिवारः; 'retinue, suit.' The courtesans had accompanied the Queen that day as it was a festival day. भृङ्गाङ्गनाः—The female bees are mentioned, as the females have a more melodious voice than the males. लीयन्ते सुकुम्भ—The lotuses closed up at the approach of night and assumed the state of buds again and the bees were encoined therein. This the poet describes as a voluntary act on the part of the bees owing to their being put to shame by the sweeter songs of the Queen's attendant courtesans. The fact of the bees being shut up in closing lotuses is often referred to by poets. *Cf.* स्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थं Śāk. VI. 20 ; चक्षुस्तप प्रचलितभ्रमं च पद्मम् Ragh. V. 68; न पद्मजं तथदलीनपदपद्मं Bhaṭṭi. II. 19.

ACT II.

In this Act the love of Sāgarikā for the King, which has already germinated and struck root in her heart in the Mukha-
campādi, is described as growing in intensity; and this is in
accordance with the canon पूर्व रक्ता भवेन्नारी पुमान्पश्चात्तद्विहितैः.

P. 29. व्यग्रः—विगतमग्नमस्य व्यग्रः 'one whose point (keenness)
is gone;' hence, occupied or busy with; पञ्जरेण पञ्जरे वा व्यग्रो हस्ती
यस्याः. We know from the first Act that Sāgarikā had
entrusted the cage of the Sārikā to the care of Susāngatā;
hence the entrance of the latter here with the cage. नम हस्ते
&c.—Cf. सारिका मया पुनः सुसंगताया हस्ते समर्पिता । *supra* p. 22.

अनन्यसदृशः—This refers to the King's trying to make the
Navamālikā blossom out of its season. The maid attributes
it to the influence of some deity. वृत्तान्तः—This refers to the
way in which the King was to accomplish his object.

अवधीर्य—The root अवधीर् is not expressly mentioned in the
10th Conj., but is accepted there as a denom. from धीर्; if अवधीर्य
be regarded as a root by itself, then the form will be अवधीरयित्वा.
श्रीपर्वतात्—Śrī-Parvata, also called श्रीशैल, is a holy place, still
visited by pilgrims, near the Krishnā river, in the Karnul
District, about 120 miles from Hyderabad. The temple of
Mallikārkjuna (one of the twelve Jyotirliṅgas) is on a small
hill in its neighbourhood, and the two were probably designat-
ed, according to Dr. Sir Bhandarkar, by the name Śrīśaila. It
is represented as the place for the attainment of miraculous
powers, and as such is also referred to in the Māl.-Mādh. I.
(see p. 18). धार्मिकस्व-धर्मं चरतीति अधीते इति वा; fr. धर्म + इक (ठक्).
दोहं—दोहं ददाति that which brings about the desired object.
Properly, the hankering or desire felt by a pregnant woman,
the satisfaction of which ensures good progeny; hence, such
a craving felt by plants; and hence, again, any preparation or
medical recipe which enables plants to put forth flowers or
fruits even out of their season.

P. 30. वर्तिका—a brush for drawing pictures. सद्युक्तं a
casket; here a small box containing painting materials.
प्रवेशक—This like विष्कम्भक is an interlude meant to acquaint the
audience with those events, not represented on the stage, which
have already occurred or are to occur in the near future. But
there is this difference between the two—The प्रवेशक is carried
on by low characters only, speaking Prakrit (and is therefore

not distinguished into मित्र and शुद्ध); it comes between any two Acts (and thus it cannot come at the beginning of the first Act, as the विष्क. does); and in it more than two characters can also take part.

अवृत्त्य—'fastening after,' clinging to; hence, persistence in; cf. हृदय दुर्लभजनं प्रार्थयमानं स्वं कस्मान्मां दुःखितां करोषि Priy. III.; दुर्लभः प्रियस्तस्मिन्मम हृदय निराशम् Mālav. II. 4.

P. 31. नृशंस—The cruelty lies in forsaking one who was a friend from birth. स्त्रीजनं प्रहरन् &c.—For there is no ohivalry in striking a woman, and especially in the case of one so well known for his bravery. So in Nāg. II. मगवन् कुसुमायुध.....मां पुनरनपराधामप्यबलेति क्त्वा प्रहरन्कथं न लज्जसे । अथ वाऽनङ्गोसि—and therefore without a heart; and so you cannot feel pity for me and are not therefore to blame. सर्वथा &c.—So her ill luck is wholly to blame for bringing about the circumstances leading to her death. Cf. सर्वथा मरणं वर्जयित्वा कृता मे हृदयस्य निर्द्विषः Priy. III. p. 20.

दुर्निमित्तेन—Ill omen, viz. her heart persistently feeling love for the King; or, this may refer to Kāma's shooting his arrows at her. अवश्यं मरणं v. l.—अवश्यं is unnecessary after सर्वथा. सावदम्भं—अवदम्भ is supporting or steadying the heart; hence सावः, 'with firmness.' एकमनाः—एकस्मिन्मनो यस्याः focussing, concentrating her mind on one object. यथासनीहितं—She means that she would then put an end to her life. अमहस्तः—is usually dissolved as a Karm. Now in a Karm. such as नीलोत्पल, there is सामानाधिकरण्य, i. e., उत्पल and its नीलत्व are identical. But in the present case अग्र and हस्त are not indential. But, according to Vāmana, they may be regarded as such metaphorically, through the relation of अवयव (a part) and अवयविन् (the whole of which it is a part). See com.

P. 32. स्वैर—ईरणं ईरः fr. ईर to prompt, to go &c.; स्वः ईरः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ; according to one's motion or pleasure; hence, gently, stealthily, walking. अथ वा—This modifies her previous ejaculation. There is nothing to praise you for. It is but natural that. न कमलाकरं &c.—राजहंसी, the royal swan or flamingo, is described as a white bird of the goose tribe with red legs and a red bill. Cf. सागरं वर्जयित्वा कुञ्जं वा महानद्यवतरति । कङ्कानीं सहकारमन्तरेणातिमुकलतां पल्लवितां सहते । Śāk. III. p. 72; जलनिधिमनुत्तरं जङ्गुकस्यावतीर्णा । Ragh. VI. 85. उत्तानीकृत्य—str. toh-ing upward, i. e. raising up. प्रज्ज्वालयन्ती—Notice the pres. part.;

she was concealing it, had no time to conceal it, and so it was seen by Susaṃgatā. क एषः—Although Sus. knew who was drawn, she purposely asks the question to elicit the truth from her friend.

P. 33. सस्मितं—The smile indicates that she knows the truth निपुणत्वं—may have a double sense:—(1) Your skill in drawing; (2) Your cleverness in hiding the truth. शून्यं—void of interest, defective (being unaccompanied by *raat* of *Rati*). सनाथं—नाथ 'a master;' सनाथ 'one having a master to look after;' cf. सनाथा इदानीं धर्मचारिणः। Śāk. I; hence, 'accompanied by, joined to' in which sense it is commonly used. व्यपदेशेन—व्यपदिश्यते अनन by which one is led away; fr. दिश् with वि and अप and affix चञ् (अ); hence, a pretext.

सासूय—With an air of censure or chiding; disapprovingly. असूया तु दोषारोपा गुणेष्वपि। Amara. अन्यथासंभाविनि—may mean (1) You who pass or represent things otherwise; or (2) you who misread things, or think otherwise of me; cf. अलमस्मानन्यथा संभास्य Śāk. I. She means to say—'You think otherwise of me, i. e. regard me as having no interest in you.' This is preferable, as appears from the reading असद्भाविनी, 'thinking improperly of.' भवितव्यं—Pot. p. p. used impersonally, meaning 'what must or ought to be.' Cf. further on, pp. 41, 67 &c.

P. 34. पुनः—'But again' (used भेदे). मेधाविनी—see com.; मेधा is that faculty of the mind by which one grasps ideas and retains them, retentive memory; मेधाविनी 'having strong memory,' talented. Here it is the name of the Śārikā due to her having a strong memory, as is clear from Susaṃgatā's speech at p. 47 (मेधाविन्या मेधाविस्वम्). आलापस्य गृहीताक्षरा—is a comp. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् being equal to गृहीतालापक्षरा. गृहीताक्षरा cf. I. is not noticed in the foot-notes. It means 'having caught the contents (i. e. the words) of'. But here अर्थ has to be taken in a restricted sense. मृदनावस्थां नाटयति—The reading सेतापि नाटो should rather have been adopted, as she was already सममृदनावस्था. सीर्विका—is a large oblong well or artificial pond containing lotus-plants. मृणालिका—the same as मृणाली, fem. fr. मृणाल (a tender lotus-shoot) which is more common. Lotus-leaves and stalks are mentioned as being usually resorted to for allaying the fever of love.

P. 35. ŚL 1. दुर्लभ &c.—These three are adduced as the reasons for her love being विषम (uneven, that cannot take a smooth course)—which is sure to lead to trouble and misery.

दुर्लभजनः—In the first place, her love is for a person difficult to obtain, being far out of her reach. As दुर्लभजन is here emphatic, Prof. Ray proposes to render the Prakrit as दुर्लभजन अनुरागः (being equal to दुर्लभजने अनुरागः) which is certainly better. लज्जा गुर्वी—And to add to her difficulty, her sense of shame is very great, so that she cannot directly or indirectly make the disclosure to the King. And to make matters worse, she was not her own master and so had no independence of action (being entirely in the power of the Queen). The only course, therefore, left to her, she thinks, is to find so'ace in death. प्रियसखि &c.—This is elliptical for प्रियसखि यदा मेम एवं विषमं तदा &c. मरणं &c.—may be taken as a question: see com.; or नवरं may be taken as a comp. of न (not नञ्) with वरं, 'that than which none is better, the best.' Some take नवरं in the sense of केवलं ; 'जवरः केवले' इति माहृतप्रकाशे वररुचिः. नेपथ्ये कलकलः—V. l. The addition of कलकल which means 'a mixed noise' is unnecessary, as the ślokas that follow show that there was no such कलकल. The breaking loose of the monkey and the confusion caused by that are described by some one behind the curtains.

Śl. 2. कण्ठे कुचरा—When the monkey broke off his chain, part of it that was attached to his neck remained hanging down, and this he dragged along as he ran about. रामम्—n. f. a rope for fastening; hence, here, a chain. हेनर—sport; hence, wanton movement. चक्रवाल—a belt, a circle. दत्ताक्षोक्तनाम्—may also be taken as a सापेक्षस्वैऽपि गमकत्वात्समासः, being equivalent to दत्ताक्षनातङ्कः like आलापस्य गृहीताक्षरा *supra*. D.—R. reads ओका गजानां...मन्दुरातः. अश्वपालैः—the stable-keepers. ध्रुवङ्गः—ध्रुवेन by bounding motion गच्छतीति ध्रुवङ्गः by affixing अ (खच्) to गम् before which a nasal is added to the first member ; by adding ड (अ) we get ध्रुवङ्गः also. It was customary to keep a monkey, especially a male one, in the horse-stable, as a safeguard against evil-eye-influence and against evil spirits. Cf. the Persian proverb, as quoted by Wilson—'The misfortune of the stable be on the monkey's head' (*Bilai Tahila ba ser i mainum*). मन्दुरा—a stable for horses.

Śl. 3. वर्षधरेः—Eunuchs. ये स्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः स्त्रीनाम् स्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥

P. 36. पर्यन्ताः—परिगतः अन्तः पर्यन्तः 'the border all round;' now see com. नाम्नः सदृशं—Cf. the derivation of किरात, किं पर्यन्तस्यमि अततीति 'one constantly moving about, i. e. living on,

the borders of hills or mountains.' Name of a wild tribe o mountaineers, like the Bhils, and classed as Mlechchhas by A'ryan writers. They were forced into service and employed as watchmen by kings. This is also translated as 'the mountaineers, the guardians of the bounds, acted in a style accordant with their name, i. e. they did valiantly, not running away from the monkey.' P. Mitra's trans. of S.-D., p. 63. But this is against the general drift of the śl.

नीचतया—stooping still low; and hence शनकेः; as they had shortened their forms they could not walk quickly. According to Prof. Ray नीचता has a double sense—खर्बता and अहृदारता (i. e. they walk like mean, poor-spirited persons). Servants such as those mentioned in this śl. were employed as assistants in harems. Cf. अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः । म्लेच्छाभीर-शकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ D.-R. II. 44, 45.

तमालविटगः—They thought of the Tamāla grove, as the tamālas being of a dark colour could afford them better shelter. The Tamāla grows on the slopes of the Malabar hills. It has thick leaves of a dark-green colour, which are used in spices.

सुस्थिते—'O you who are quite at ease;' hence, one who does not take thought of the future, thoughtless. किमद्यापि चित्रं—She means, the picture-board is not a matter of great concern; it is the Śārikā that must be first attended to, as she has escaped from her cage now. वृधिमक्त—an Instr. Tat.

P. 37. सुसंगते ज्ञायते &c.—The Vidā is described as monkey-like in appearance; cf. एष खलु आलिखितवानर इव...आर्यमाणवक-स्तिष्ठति Vik. II. p. 28; अये कपिलमर्कट &c. Nāg. III. p. 54.

प्रदृष्टः—पटाक्षेपेण v. l. 'with a toss of the curtain.' This stage-direction (like अपदीक्षेपेण) is used when a character enters suddenly, either owing to haste or under the influence of some emotion, such as fear, joy or sorrow, and without the usual introduction ततः प्रविशति. This is out of place here as the entrance of Vidā is previously intimated. For दोहद् see p. 29. निरन्तर—so as to leave no space between. वर्धायद्ययि— is short for दिष्टया वर्धे, i. e. say दिष्टया भवान्वर्धते.

P. 38. परोक्षश्च—परोक्षा may be explained as अक्षेप्यः परः (beyond the senses) पर being changed to परो when अक्ष follows; or as अक्षणः परं परोक्षं Avya., by the rule प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः, and then adding अ मत्सर्थे; in either case the comp. is irregular. Explain similarly मत्स्यक्षा. यथानिर्दिष्टः—यथा निर्दिष्टः यथा, a comp. कृत्स्ना.

Śl. 4. उद्दामो—The adjectives apply to the creeper, Nava., and a woman in love. Thus उद्दामो means:—(1) having a luxuriant (उद्दाम) growth of buds (कलिका); (2) whose love-longing is excessive विपाण्डुररुचं—(1) having a brilliant appearance (being covered with blossoms); (2) with a very pale complexion (owing to pining). प्रारुणजृम्भां—जृम्भा the opening of buds; yawning आयासं—(1) its being tossed; (2) pain experienced by her. श्वसनाद्भवेः—(1) the upheavels of the wind; (2) the heavings of sighs. समदर्शो—(1) with the Madana tree; (2) full of passion or love.

This śl. is quoted in the D.-R. as an instance of पताकास्थान by तुल्यविशेषणता (i. e. having paronomastic adjectives), which is defined as प्रस्तुतामनुभावस्य वस्तुनोज्योक्तिरुचकम् । पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ “ That which, by the mention of something foreign to the matter in hand, indicates the present business going forward, or some future incident, either by a similarity of situation or the use of paronomastic attributes, is called Patākāsthāna.” See D.-R. p. 5.

तद्बृत्तान्न—The news about the blossoming of Navamālikā.

P. 39 Śl. 5. The genuineness of this śl. is questionable. It is omitted in some editions.

पुरुषोत्तमः—Cf. उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमान्नेत्युदाहृतः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ Bg. XV. 17, 18. मणि—The celebrated gem called कौस्तुभ, obtained at the churning of the ocean. The reference to the flight of the enemies at the sight of the gem is not clear. हताः—struck down, i. e. overpowered by. मन्त्रबलात्—Cf. तवाभिधानाद् व्यथते नताननः सुकुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः । Kir. I. 24.

लक्ष्मणवीरः—वीर properly ought to go with लक्ष्मण; but then the comp. will be वीरलक्ष्मणः; लक्ष्मणवीर may be defended on the principle of बहुलग्रहणः cf. जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः । Nai. VII 86. But if this cannot be allowed, वीर must be taken with वानरमटः. मेघनाद—He was the bravest and most distinguished of the sons of Rāvaṇa. By his power of becoming invisible, which he had obtained from Śiva he captured Indra and bore him off to Laṅkā Brahmā with the other gods hurried thither and procured his release, giving the victor the title of Indrajit. In the great war he seriously wounded not only the chief monkey-warriors, Sugrīva, Aṅgada, Nala, Sushena and others, but Rāma and Lakshmana also, and went away leaving them unconscious on the battle-field. They were, however, brought back to consciousness and had their wounds healed by

inhaling the smell of the healing herbs brought by Hanúmán from the Káílása. सादोपम्—आदोप pride, self-importance. The Vidú, feels proud as his party has won, the King's favourite creeper Navamáliká having flowered before Mádhavi, the Queen's favourite one.

P. 40 संभवः—may mean 'existence,' or 'possibility.' प्रभावः—v. l. power; 'how can such prevail here?'

Śl. 6. स्पष्टाक्षरं—A starling speaks more clearly than a parrot. अनिर्द्वादि—Not resounding or spreading out so as to be heard at a distance; and hence it cannot be human voice.

(Additional readings) भयालुकः—'timid by nature;' but the affix आलु added to भी is against Páṇini; the allowed forms are भीरु, भीरुक or भीलुक.

पिचुन—wicked; here Vidú, as suits his character, wittily compares his stick, which was crooked, to a wicked man's heart. कपित्थफल—a wood-apple (कवड in Maráthi). Cf. दास्याः पुत्रं दुष्टपारावतं तिष्ठ तिष्ठ । यावदनेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफल-मस्मात्प्रासादाद्भूतो पातयिष्यामि । Mñich. V. p. 117.

P. 41. एषा भजति &c.—From here the Śárikā is represented as reproducing, *verbatim*, the conversation between Śágarikā and Susaṃgatā. This habit of these birds is often referred to by Sanskrit poets; cf. अयमापि च गिरं नस्त्वयमोद्यप्रयुक्ता-मनुवदति शुक्रस्ते मञ्जुवाक्यप्रसरस्थः । Ragh. V. 74; दंपत्योर्निशि जलपतो-र्यहशुकेनाकार्णितं यद्वचः प्रातस्तद्गुरुसंनिधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वचः । &c. Amarśa. 16. It is difficult, however, to imagine how the bird could do it with such preciseness. But that is not the poet's concern. He wants to acquaint the King with Śágarikā's love for him, which is necessary for the future development of the plot, and uses this device.

कामदेव &c.—Under the pretext of; i. e. she passed the picture off as Kāmadeva's. तत्—See com. छोटिका—The sharp sound produced by the snapping of the thumb and the middle finger.

P. 42. यद्येवं—If so, i. e. if she is दर्शनीया as you say. कुरकुरायते—see com.; कुर is an imitation of an indistinct sound; the affix डाच् (आ) is added to such a word, before which it is doubled, when it consists of at least two syllables (and when it is not followed by इति). It then takes the affix क्यप् and we get कुरकुरायति-ते. चतुर्वेदी—Explain चतुरवयवा वेदाः चतुर्वेदाः, चतुर्वेदाः सन्त्यस्य चतुर्वेदीः इन् being added सवर्थे. कृत्स्नः प्रदिष्टं—The Vidú, mistakes the *gāthā* sung by the Śárikā for a verse of the Rīg-Veda.

P. 43. महाप्राज्ञः—This is ironical. The word महत् when prefixed to certain words (see com.) expresses reproach. स्थाय्ययौवना—*Lit.* one whose youth is praiseworthy; hence, endowed with all the charms of youth. जीवितनिरपेक्षया—by one grown regardless of life. वक्रं—Crooked, round-about speeches. मामनासः—The Vidū has always a high regard for his master; to him none is more handsome or accomplished than he, and hence he thinks that the picture drawn by the maiden must have been the King's, as, in his opinion, none could be passed off as the God of Love. *Cf.* in this respect—राजा—मादम्य अनवाप्तचक्षुः फलोति येन स्वया दर्शनीयं न दृष्टम् । विदू—ननु भवानग्रतो मे वर्तते । Śāk. II. p. 51.

Śl. 8. दुर्गारि—irresistible, that cannot be got rid of. कामिनी—one affected by love, love-stricken.

P. 44. शिशुश्रुकं—शिशुः (young children) also unknowingly repeat what they hear. Some read श्रुकशिशुः; but there is no propriety in saying 'repeated by young parrots,' as grown-up parrots are equally ignorant of the sense of what they repeat. धन्यानां—That is, those that hear it are blessed, as then they can seek out such girls and try to secure them. श्रवणपथा—'Becomes the guest of,' i. e. is casually heard by.

गता रास्याः पुत्री । अत्र सावद् &c.—The Śārikā is no more useful for the furtherance of the plot. The poet's purpose was to take the King and his friend to the plantain-bower, where the picture-board was left. The Śārikā's flight to the bower was the device used to serve this purpose. The Vidū, therefore says—Never mind the Śārikā; let us sit here, &c. उद्वेष्टत्—fluttering, shaken up; qualifies the word दल. चालकदली &c.—The stone-slab was fenced round by young plantain-trees in order that it should be kept cool.

उद्घाटितं—Some read ऊनोद्घाटित (partially opened) द्वारेण. The whole passage is also read as—भो वयस्य एतेन उद्घाटितद्वारेण दुष्टवानरेण तस्याः सारिं पञ्च भविं । राजा—वयस्य निरुप्यताम् । विदू—यद्भवानाज्ञापयति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एषोपि... गृह्णामि । (गृहीत्वा &c.) भो वयस्य &c.

P. 45. पारितोषिकं—*Lit.* that which is meant to give satisfaction (पारितोष + इक); a reward.

Śl. 9. Here also the attributes are paronomastic. The maiden is compared to a female swan. लीलावधूतपद्मा—(1) who surpasses Lakshmi by her grace; (2) who has shaken or agitated the lotuses by her sport. कथयन्ती &c.—Indicating

special leaning towards (love for) us (नः Gen.); (2) displaying to us (नः Dat.) the great movement (flapping) of her wings. मनसं—(1) the heart; (2) the lake of that name. चित्रगता—(1) delineated in the picture; (2) with a graceful (चित्र) gait or varied motion.

Śl. 10. विधाय &c.—अपूर्व extraordinary, because always full and always present. चतुःस्थितः—In the presence of this moon, the lotus that formed his seat closed up and consequently Brahmā could not sit comfortably on it (being pressed from all sides by the closing petals). For figures see com. According to some there is also the fig. अतिशयोक्ति in this. This śl. is quoted in the Subhāshitāvalī as of Śrī-Harāhadeva.

P. 46. गुच्छन्—a cluster or clump of. निर्वर्णयन्—Eyeing closely, gazing intently. वर्णयन्—v. l. 'Describing.' But निर्वर्णे is better, as the King had his eyes fixed on the picture when Sus. saw him. The stage-direction 'राजानं चालयित्वा' also shows that the King was lost in his admiration of the picture. But if we read शुश्रूषस्तावत् in Sus.'s previous speech and the following stage-direction as उभे आकर्णयन्, then the reading वर्णयन् must be preferred.

अवनतमुखी—We should have preferred the reading रुदितमुखी; for when Susāṃgatā saw her friend, tears were trickling down from her eyes (as shown by the stage-direction सारसं or सारसा p. 31), and so she was painted, as is clear from the King's words जललवप्रस्यन्दिनी लोचने in śl. 11.

इमं जनं लघुं करोषि—इमं refers to the King and not to herself, as some take it. She means—In your fondness for jokes, you are lowering the King by representing him as loving me, who am only a servant of the Queen.

P. 47. सुखयति—brings delight to; denom. from सुख n. (सुखं गमयति) or adj. (सुखमस्यास्तीति सुखं by adding the possessive aff. अ) सुखं करोति. जीवितमरणयोरन्तरे—she was sure of death; cf. *supra* मरणं शरणं śl. 1; but now, as her picture was already before the King, her life hung on his reply; if he would say 'Yes,' she had reason to live; in case he would say 'No,' death was certain. Thus she stood on the boundary-line between life and death. So says the similarly placed Dushyanta—अत्रान्तरे अवनकानरतां गतोऽसि Śāk. III. 9.

Śl. 11. कृच्छ्रात्—When the eyes were cast on her thighs, they could not leave them easily (owing to the beauty of the latter). स्यले—स्यल here implies excellence, which consists in

the expanse of the नितम्ब (प्रशस्तो नितम्बः नितम्बस्थलम्). त्रिवली—तिलो वर्यः त्रिवल्यः; the comp. is allowed as it is a संज्ञा. If it be not regarded as a संज्ञा, then the comp. will have to be taken as one of the शाकपाथिवादि class: त्रिविभक्ता बली त्रिवली. The त्रिवली (three folds of skin near the waist) forms an almost invariable part of the description of a beautiful woman by Sanskrit poets; cf. मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या बलित्रयं चारु वभार बाला। Kum. I. 39; सौधारोहणपरिपाटया बलित्रयं, D.-K; दधन्ति मध्येषु बलीविभक्तिषु। Kir. VIII. 24. वृषिष्वे—rugged, difficult to be crossed. Hence निस्पन्दताना 'motionless through exhaustion owing to the difficulty of crossing.' दृषितेव—'as if thirsty' (as one would be after ascending a mountain). साकाङ्क्ष—The sight was eagerly looking at the eyes as they were shedding the water of tears. A thirsty person also eagerly looks at the source of water. ईक्षते—looks at (and does not leave them, as it did the other parts).

सखि श्रुतं स्वया—The King's reply was as Sāgarikā had wished it. So Susamgatā asks her this question. But modesty does not allow her to say 'Yes'. Again, it was the picture that the King admired; there was nothing in the śl. to show that the King loved her. So she asks her friend to hear the King who was praising rather the skill of the painter than her own self. विज्ञानं—special skill.

P. 48. यस्य ईदृशोपि &c.—The Vidū. means—When maidens whom you admire admire you, you ought to think highly of yourself, but you do not do it, your attention being solely absorbed by the beauties of maidens. परामवः—means here slight, disregard. बहुमानः—The King means—'I do not think lightly of myself (परामव), but I regard it as a great honour done to me that she has painted me.'

Śl. 12. वाष्पाम्बु &c.—It should be remembered that tears were falling from Sāgarikā's eyes while she was engaged in drawing the King's picture. Some of these drops fell on the picture itself, and these are referred to here by the King. शीकरकण—शीकर 'drops,' कण 'small particles' (into which the drops were broken as they fell on the hard board). The appearance of perspiration is one of the eight सार्विक भावस due to the sensation produced by ardent love. It thus indicates the King's love.

ननोरथोपि ते &c.—The King's words अनयाऽऽलिखितोहमिति &c. and the indication of love for her fill Sāga. with great joy.

It was more than what she had expected from the King. She had regarded him as a दुर्लभजन. Her most fervent expectation was that he might treat her with some consideration—perhaps respond to her love out of pity. Hence she says मनोरथोपि ते &c.

Śl. 13. परिप्लानं—Greatly or entirely (परि) faded. This implies great heat. पीन—p. p. of व्याप्, 1 A', to grow or swell. पीन is the form when it refers to a limb of the body (स्वाङ्ग); otherwise प्यान or पीन. परिमिलन—'close contact with;' the proper form is परिमेलन. So this is a poetic licence. Such forms when used by great writers are justified by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः. To avoid the grammatical anomaly some propose the reading परिमिलितम्.

P 49. न्यास—placing or arrangement of. श्रथ—languid, drooping, owing to the torment. आक्षेप—throwing out, exuding, कुशाक्षी—thin-bodied (naturally, and not due to emaciation).

Śl. 14. मन्मथोऽस्थो—मन्मथ is derived as मननं मत् conscious-ness; मथति इति मथः the destroyer of (fr. मथ् + अच्); मतो मथः मन्मथः. मान्मथीयो—V. l. मन्मथस्य इयं—'of, caused by, Madana.' परिणाह—extent, large expanse; so in Śāk.—स्तनयुगपरिणाहाच्छा-दिना वल्कलेन। Śl. read before Śl. 18; p. 20. ग्लापिताभ्यां—The reading ग्लापि is not good, as ग्लानि refers more to the mental than to the physical condition.

पीनस्तनो—क्लिश्यमान suffering from, being withered. The heat was great owing to the पीनत्व of the breasts. स्तनस्खलनङ्कि—V. l. pining because dropped from. But we cannot expect such an observation from the Vid.; it will suit in the mouth of a gallant only.

जडप्रकृते—जडा dull, incapable of discrimination प्रकृतिः यस्य. Also जलं (दलयोरभेदात्) प्रकृतिः source यस्य, sprung from water.

P. 50 Śl 15. किं शोषम—With the instinct of a true gallant the King thinks that the garland was withering (pining) for being displaced from Sāga's breasts; and calls it foolish (जडम्) for doing so. The reason is stated in the next two lines न सूक्ष्मतन्तोऽपि &c Cf. for a similar description, मध्ये यथा श्यामसुखस्य तस्य घृणालस्रवान्तरमप्यलम्बम्। Kum. I. 40. This śl. is also found in the Subhāshitāvalī, as Harsha's.

असंबद्ध—inconsistently, inappropriately. For in the preceding verse he addressed the inanimate garland as though it were a sentient being. यस्य कृते &c.—The sentence is so

worded that Sâgar. should understand by it the King, and when she suspects that and asks a question, Susamgatâ passes off the matter by saying 'I mean the picture-board, though you suspect something else (i. e. the King)'. For a parallel cf.—बकुला-बलिका—एष उपारुद्राग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते । मालविका—(सहर्षम् ।) किं मता । बकुला—न तावद्भर्ता । एषाऽशोकशाखावलम्बी पञ्चयुच्छकः । Mâlav. III. p. 55. This illustrates one of the *an̄gas* of Pratinukhasamdhi, called नर्म (परिहासवचः).

P. 51 सरोषम्—Sâgarikâ is angry that her friend should thus make fun of her and says that she would go away, not being able to understand her enigmatical speeches.

असहना—One who cannot brook delay or bear a joke. सुसं० दृष्ट्वा ससंभ्रमं—Vidû. was in a hurry to warn the King, as he did not know that Susamgatâ, though the Queen's maid-servant, was interested in Sâgarikâ's well-being.

विज्ञातः—fully known. This speech of Susamgatâ is quoted in the S.-D. as an instance of वज्र or a speech in harsh words which comes as a thunderbolt (gives a shock). It is quoted in the D.-R. as an instance of मयनर्म or a jest meant to frighten. Here Sus. pretends to be a partisan of the Queen and seeks to frighten the King as a matter of joke.

अपवर्ध—This stage-direction is used when a character says something to another by turning towards him or her, preventing others from hearing it by screening them with the palm of the hand with three fingers raised, so as to look like three banners; तद्देवद्वपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयते । त्रिपताक-क्रेणान्यानपवर्धयान्तराकथाम् ॥ S.-D. सुखरा—निन्दितं सुखं (वचनं) अस्याः, fr. सुख + रा possessive (मतुब्) affix. It means 'garrulous,' speaking disagreeably. गर्भदासी—Lit. one who is a slave from conception; a born slave; used as a term of contempt.

P. 52. प्रसादेन—The Instr. is द्वेती ; ' by reason of, on the strength of, my lord's favour.' एष एव मे &c.—Here we have उपन्यास (one of the *an̄gas* of प्रतिमुखसंधि) which consists in the use of conciliatory words meant to remove the unpleasantness caused by a joke.

एतेन कार्यं भविष्यति—The Vidû. means that in case Sâgar. should, by some chance, slip from the hands of the King, the board might be a source of comfort to him. But we shall find further on, that like other devices of the Vid., this also proves to be a source of embarrassment to him,

P. 53. पद्माक्षमपि—This is स्तम्भ, one of the eight *Sāttvika Bhāvas*.

Śl. 16. दृष्टः—The plural is used, as Brahmā has *eight* eyes. दृष्टुतरिक्रियाः—extended wider (in order to have a full view of). जितनिजा—This epithet has no special propriety. चलितानि—चल् (कम्पने) 'to shake,' does not lengthen its अ in the causal; cf. क्षितिं सरोरां चलयन्निवेष्टुमिः । Kir. XIV. 50; चलयन्मृद्वरुचतवालकात् । Ragh. VIII. 53. ललामं—ललामं-म वा भूता ललामंभूता a comp. of the सुप्पुष्पा class. (Some take this as a Tat). Or if भूत be taken in the sense of सम 'like', dissolve ललामेन तुल्या ललामभूता, a Nitya-samāsa. So in the Śāk. अहं तु तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलां &c. Act II. p. 51; ललामभूतः स पौरवाणि Act III. p. 72. The metre of this s'l. is faulty since the pause which ought to be at the 8th syll. is misplaced in the 2nd and 4th lines, not being at the end of a *pada*. Wilson quotes—

Ventidius to Antony.

"You.....

Were sure the chief, and best of human race.

So perfect that the gods who formed you wondered

At their own skill, and cried, a lucky hit

Has mended our design."—*All for Love*.

सासुर्यं—Sus. had gone expressly for bringing the picture-board, while she brought the King; hence the reproach. Of course the असुर्या was only outward.

Śl. 17. भामिनि—From भाम् anger + इच् (poss. affix showing excess); or अवश्यं भामते fr. भास् 1 A'. to be angry (with इच्-णिनि:), 'irascible, passionate.' The King was told that Sāga. was angry with her friend, and he still found her in that mood. Hence he addresses her as भामिनि. इयं—may refer to वृष्टि or to Susamgatā ('although you look angrily at her she loves you and will not resent it'). खेदं करिष्यति—will cause trouble (exhaustion) to you. Cf. ताम्यस्यूर्युगं नितम्बमरतः । Nāg. II. 6. खेदं गमिष्यति V. 1.—will feel oppressed.

P. 54. Śl. 18. पाणिर्गन्धस्यारः &c.—She thus combines in herself the properties of both; here is her अपूर्वस्व. पारिजात—The tree produced at the churning of the ocean. As it was produced along with nectar, it is spoken of here as shedding nectar. स्वेदच्छाया—The appearance of perspiration produced by the touch of her lover is one of the *Sāttvika Bhāvas*. Cf. Vātsyāyana—कन्या तु प्रथमतमागमे स्विन्नकुण्डलिः स्विन्नमुखी च भवति । &c. Cf. स्नाते स्वेदापदेशाद्यविरतममूर्तं स्पन्दते व्यकुमेतत् । Priy. III. 11.

अतिनिष्ठुरा—अदक्षिणा v. l. not polite, ungenerous. युक्तः कोपा—युक्तं कोपानुबन्धं कर्तुं v. l. which is equivalent to युक्तं कोपानुबन्धस्य करणं, the तुम् in कर्तुं being added भावे.

P. 55. एषा खलु &c.—The words here are so arranged as to have two different meanings. While the Vidû, meant to say—‘This is another (second) Queen Vâsa. (on account of her stubbornness of anger),’ the King and others took him to mean—‘Here comes another, Queen Vâsavadattâ;’ and hence their confusion. अत्र—In this unexpected situation. अन्तरस्थित्वा—keeping between as a screen; hence, hidden by.

Śl. 19. In this śl. Sâg. and रत्नावली (a necklace of gems) are compared. The various epithets apply to both. कण्डमनीस्वा—(1) not embraced; (2) not taken to (placed round) the neck. प्रकटरागा—(1) whose attachment was manifest; (2) whose lustre or radiance is clear (bright).

P. 56. अथ (कुसुमित्ता)—is पश्चाथै (indicates a question). एवं चिरयसि—This is of course false. He says so in order that the Queen should not get the least inkling of what happened between him and Sâgarikâ. सुखरागादेव—&c. This brings out the wounded pride of the Queen. The glow on the King’s face was, of course, due to his meeting with Sâgarikâ. But the Queen mistook it for the glow of triumph over her on account of the flowering of the Navamâlikâ. Hence her refusal to go to see the creeper. कलकः पतति—The Vidû, in his wild joy dances with out-stretched arms, forgetting all about the picture-board, which falls down and only serves to expose the King’s secret. Such inadvertence of the Vidû is well known and often leads his friend into a situation of of embarrassment. Cf. the dropping down of the birch-leaf from the hands of the Vidû, with a similar result, in Vik. II. and of the ornaments leading to Chârudatta’s conviction in the Mrich. Some read after कलकः पतति, तद् दृष्ट्वा विषादं नाटयति. But the subsequent speech of the Vidû, shows that he does not at all feel sorry for it, but is on the contrary self-confident. It is, therefore, rejected.

P. 57. इयं पुनः—This again, i. e. who ought not to be here. वैलक्ष्य—fr. विलस्य one that has lost the point of attention or aim (लक्ष्यते इति लक्ष्य); bewilderment, confusion, embarrassment. आत्मा—one’s own form. यदि ईदृशी दृष्ट्वा—This apparently means—If such a one was ever seen by us, i. e., the form painted is pure invention. The Vidû, also says the truth;

for he really means such a one was only seen by them for the first time.

P. 58. घुणाक्षरं—घुण is a kind of insect that bores holes into wood. In the course of its incisions in the wood it happens to trace out a figure which resembles a letter of the alphabet. Hence घुणाक्षरं means 'any accidental resemblance.' Kāññih. says that it may be quite by accident that the figure drawn by the King resembles Śāgarikā. कञ्जुके—Here क is कृत्ताया (implies reproach), 'you silly one'. वक्रमणितानि—equivocal speeches, speeches which have another than the plain meaning. प्रेक्षणायाः—The apparent meaning is—'My looking at the picture with a steadfast gaze has produced headache.' The real meaning is—'The sight of the woman by your side has produced headache.'

Śl. 20. न घटते—does not fit in, is not proper. ज्ञास्यसि—According to the rule 'अनुपसर्गज्ञः', ज्ञा when used by itself ought to take the A'tm., but the Sūtra refers to cases where the क्रियाफल refers to the agent, as धर्मं जानीते. Here the knowledge that the statement is false (घुषा) does not benefit the Queen and so the Paras. is used. This śl. illustrates पटुपासन (the reconciling of one who is offended), one of the *āṅgas* of प्रतिमुख संधि. This is quoted in the Subhāshitāvalī under the heading अनुनय. अन्यथा—i. e. I am offended.

P. 59. अकाल—Because she came at an improper time (अप्रशस्तः कालः), i. e. at the time of Śāgarikā's meeting. आभिजात्यात्—Through nobility of birth. Being noble-born and well-bred, she suppressed her anger; that is all.

Śl. 21. भेदकारि—penetrating the heart, because it was a smile of anger. प्रमुखा—must be taken with every line; she did all that as she had perfect self-control. च-च-The two चs indicate simultaneity of action. धूमक, भेदकारि हसित and जडो-छतं चक्षुः indicated her anger; वदनं नीतं परां नम्रतां &c.—indicated her प्रशय or modesty of demeanour, decorum Cf. with this Priya. III. 13. After śl. 21, some read विदू-गता देवी वा तस्मैस्मार्त्तं &c. (see foot-notes); राजा—सूढ न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपः तत्सर्वथा देविप्रसादनं मुक्त्वा नान्यनत्रोपायं पश्यामि । These two speeches are evidently an interpolation. There is no अरोच्यद्वित in what the King says. Again, they repeat what is already said in the previous speeches of the Vid. and the King.

देवीमेव प्रसा०—The reading देवीसकाशं मच्छावः is better and should have been preferred. For, as the Queen did not show her anger openly, her प्रसादन was out of question, as remarked by the King himself in śl. 20. The King now simply wishes to go to ascertain the real state of the Queen's mind. Besides, we do not find any attempt at pacification on the part of the King early in the next Act. The true occasion for that arises in that Act. कर्त्तृगृहं नार—The Act is named after the Plantain-bower, that being the main scene of action.

ACT III.

P. 60. आकाशे—This stage-direction is used when a character addresses a speech to a person not present on the stage, shows that he hears replies and repeats them for the information of the audience, with the words किं ब्रवीषि &c.; see com. कौशाम्बिका—from her name she appears to be a native of Kauśāmbī and in the service of the King. कर्णे वक्त्रा—In order to hear a supposed reply. कोऽपि कालः—is idiomatic for 'a long time has elapsed,' and constantly occurs in literature. सौम्यासन्न—उत्पास from अस् to throw with उद् and प्र; a taunt, sarcasm; उत्पासनं तूपहासो योऽपाधो साधुमानिति । S.-D. संधिविग्रह—Properly, peace and war. These are the chief of the six expedients to be used by a king in foreign politics. [The remaining four are:—यान or leading an expedition against an enemy, all things being favourable; आसन or blockading, or, sitting quiet, waiting for a favourable opportunity; द्वेष or duplicity; and अश्रय or resorting to a fort, seeking the help of a powerful king, &c.]. Kāñish, humorously uses these terms, with reference to the Vidū, in the sense of his planning (or busying himself with) a union between the King and Sāgarikā, and bringing about thereby a quarrel between the King and Vāsavadattā. रहस्यं—रहो मयं a secret, fr. रह् + यत्.

P. 61. चित्रशालिका—चित्राणां शाला चित्रशाला सेव चित्रशालिका a picture-hall. It was probably a small building where painting was taught and pictures kept. वर्जयित्वा—Having omitted, excepting. It is properly an absolutive, but it has lost its character as such and is used like a preposition. Cf. मुक्त्वा, विहाय &c. used similarly. प्रतीकारं—This means of course that she should try to bring about Sāgarikā's union with the King.

अय—goes with प्रदोषे. वृत्तान्त—an incident, affair. प्रतापी-
कृतं—The reward was given that Susamgatā should keep good
watch over Sāgarikā. तथा सह भर्तुः समागमो भविष्यति—Cf. a
similar plan formed for the union of the King with A'raṇyakā
in Priy. III. It was this—For the amusement of the
Queen the adventures of Vatsarāja, while a prisoner at
Ujjayinī, viz., how Vāsavadattā was placed under his tuition
in music, how he won her love and managed to steal away
with her, &c., should be represented on the stage; there
Āraṇyakā was to play the part of Vāsava, and Manoramā,
her friend, was to represent the King. It was arranged that
Manoramā, dressed as the King, when about to appear on the
stage, should contrive to remain back, while the King him-
self should enter the stage and act his own part.

P. 62. हतासि—*v. l.* हतासा—One whose hopes ought to be
destroyed on account of one's wickedness; hence, wicked,
cursed. वरसक्तं—वरतोऽस्या अस्तीति वस्तुला affectionate; fr. वस्तु
affection and ल added मन्त्र्यै (in the sense of possession). The
reward given and the confidence put in Susa. bear out the
Queen's वारसह्य. वत्साम्यन्तरा—This shows how loving the
Queen was. The news of her husband's indisposition not
only made her forget her anger but buried her deep in anxiety.

मिथ—*is* छल or pretext, meant to deceive or mislead.
दन्तं—दन्त ivory; तोरण the outer gate; see com. वलभी—The
top-most room of a mansion (सौधोर्वेदेश्च). So in Priya IV.
—एषा खलु देवि तयैव सह दन्तवल्भी तिष्ठति. प्रविशति उपविष्टः—
is a dramatical technicality; it means—*is* discovered seated,
the curtain being lifted up.

P. 63. Śl. 1. उपशमः—allaying, mitigation. तां प्रति—*is*
better than संप्रति, as we have it already in the first line. तथा
प्राप्तः—see p. 54. सान्द्र—thick; this is necessary to make the
sandal-juice compare with the touch of her hand.

Śl. 2. चरु—Unsteady, in motion; hence, difficult to hit.
दुर्लभं च—and it is difficult to be seen, being atomic according
to the Naiśārikas. This adds to the difficulty. Cf. तत् (मनः)
च प्रतिजीवं भिन्नमणु निर्यं च। Tark.-Kau. सद्य—simultaneously.
In the first place, it was difficult to hit the mind; Kāma, being
the greatest marksman, could have at the most hit it with
one arrow. But here the wonder was that it was hit with
all the arrows and at one and the same time. This is meant
to indicate that his affliction was very great,

कुसुमघन्त्वच्—विषमायुध *v. l.* one having an odd number of (*i. e.* five) weapons (arrows); the God of love. It also means 'one whose weapons are hard.'

Śl. 3. मनोभवस्य—मनसि भवतीति (पचाद्यच्) मनसि भवो यस्य इति वा. अस्मद्विधः—*i. e.*, suffering from love-torment, being separated from their beloveds.

P. 64. विप्रतीपं—विशेषण प्रतीपं विप्र० quite reversed. प्रतिगता आपो अत्र इति प्रतीपं from प्राति + अप् water + अ, अप् being changed to ईप् after द्वि, अन्तः, or a preposition. विप्र० दृष्टं—The relation is now seen to be reversed. For the पञ्चत्वं (the state of being five), which belonged to your arrows, has now been transferred to कामिजनस्य they being reduced to the state of five (led to death); while असंख्यत्वं, which formerly belonged to the कामिजनस्य, has now been transferred to your arrows. अयुना—Now that I am hit and so know it by personal experience. अन्तर्निगूढ— and hence more to be feared. संरम्भ— the vehemence or impetuosity of. कोपसंभारायाः *v. l.*—her accumulated (*i. e.* excessive) anger. लोचनगोचर—गावश्चरन्त्यत्र इति गोचरः, 'that to which the senses move,' range of. The Queen has looked angrily at Sāga.; this does not augur well for her. तपस्विनी—*Lit.* one practising penance and thus without the means of self-protection; hence, one deserving protection or pity, helpless.

Śl. 4. द्विधा—She felt ashamed because she loved one who was (according to her present position at least) beyond her reach. वैलक्ष्यं—shame with confusion. अधिकं—because friends smile. प्रायेण—Both प्रायेण and प्रायस् are used. आतङ्कः—uneasiness or disquietude of the mind; *cf.* अस्यास्तस्मिन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् Śāk. III. p. 68; or deep pain, anguish. विधुरा—विगता धः कार्यमारोऽस्याः; *Lit.* one unable to undertake any responsibility; hence helpless, disconsolate; *cf.* मदनदहनोद्वाहविधुराम् Māl.-Mādh. II. 3.

कोशाम्बीराज्य—The kingdom of Vatsa, Kauśāmbi being the capital. मियवचनं—By मिय he means the meeting with Sāgarikā arranged by him.

P. 65. समीहितार्थयचिं—The King wanted to know only about the well-being of Sāgarikā; but now he was to have an interview with her. This reading is, therefore, preferable to समीहितकार्यसिद्ध्या. सगर्वम्—The Vidū. is proud of the success achieved by him in his mission.

बृहस्पति—बृहतां पतिः; स is inserted and त् dropped when the comp. refers to the deity of that name; otherwise बृहस्पति.

न खलु चित्रं—The king pays a compliment to the Vidv. by this. He means—There is nothing to be wondered at in this. This is nothing compared to what your wit can achieve. हस्तं—The comp. is faulty; हस्त should not have been compounded. The readings here are not very satisfactory.

P. 66. सूर्यनुरागो—The Sun is here represented as a lover going to meet his bride, the evening—संध्या, according to his engagement with her. This is quite in keeping with the matter in hand. The King also will shortly do the same.

वारुणविधू v. l.—वारुणी the western quarter, presided over by Varuṇa. The west is also represented as the bride of the sun; cf. भाद्रमानपरदिग्विनितायाश्चुम्बति स्म सुखसुद्वतरागः । पद्मिनी किमु करोतु वराकी मीलिताम्बुरुहनेत्रपुटाऽभूत् ॥ Vik.-Ch. XI. 9. अनुसरति—अनु goes with काननं, and is a कर्मप्रवचनीय; काननमनु लक्ष्यीकृत्य सरति moves towards.

Śl. 5. The idea worked out herein is this—The chariot of the Sun has but one wheel; so he is anxious as to how it will be able to travel round the world the next day, being weakened by its journey round the world that day. He, therefore, rests on the peak of the setting-mountain, pulls off the wheel of the directions and carries it off with him, as it were, that it should serve as the second wheel for his chariot. एकचक्रः—Cf. रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगा निरालम्बो मार्गश्चरणरहितः सारथिरपि । रथियोत्येवान्तं प्रतिदिनमवारस्य नभसः क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नापकरणे ॥; also एकचक्रा रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः । आक्रामत्यव तेजस्वी तथाप्यको नभस्तलम् ॥ Daṇḍin. प्राप्नुं—to come to the point of starting (the rising mountain).

संध्यामुष्टा ०—आमुष्ट wiped off, snatched away; cf. for this sense आमुष्ट नः परैः पद्म् । Kum. II. 31. ०कुष्ट v. l.—pulled or drawn away, i. e., contracted, meaning nearly the same thing. परिकर—a collection. हेमारो—see 'com.'; the rays of the sun shooting upwards in all directions and of a golden hue at dusk are here spoken of as the spokes of the दिक्चक्र. The sun's chariot is golden (cf. हिरण्यमेन सविता रथेन &c Rigveda I. 35, 2); so it is but proper that the spokes of its wheels also should be golden. परिकरैः स्पष्टं v. l., where the Instr. is हेनो (on account of). ०हेनारपेक्षितः v. l.—qualifies अर्कः; this means—'who has the circle of spokes in the form of his rays ready.' This is not so satisfactory as the reading in the text. स्पृष्टहेनो v. l.—means 'the line of spokes of which is touched (seized) by the sun with his कर (rays,—hands) for drawing it towards himself.'

This yields a good sense, but then it is not clear what the हेमारपङ्क्ति is made of.

P. 67. Śl. 6. In this śl. the day-lotus-plant (पद्मिनी), which closes its flowers at sunset and opens them at sunrise, is described as the sun's spouse, consold by him at the time of his departure to the nether world. The sense of a lover consoling his beloved at the time of separation is also hinted at. It is fully explained in the com. पद्मनयने—This reading is preferable to चदने. For the सरोरुहिणी is spoken of here as सुप्ता on account of the closing up of the lotuses; and as it is the eye that is closed in sleep, it follows that the पद्म is regarded as the eye of the पद्मिनी. Cf. in this respect the latter half of the śl. from the Vikram.—Ob. quoted above; also तदेतदुन्मील्य चक्षुरायतं महोरगलं मस्तुषसीव पद्मिनी । Vik. I. 5. पद्मनयने in the second case means 'having lotus-like eyes,' समयः—(1) time; (2) may also mean condition, agreement, viz. सुप्ता &c. प्रत्यायना—conviction, assurance (that she should feel cheerful). सरोरुहिणी—(2) having a lotus in her hand (for sport). Poets represent young girls as carrying a lotus in their hands for sport; cf. लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती । Kum VI. 84; हस्ते लीलाकमलं &c. Megh. II. 2. सूर्यः—(2) a clever lover. अस्तपस्तकं—(1) with his rays resting on the setting-mountain; (2) with his hand placed on her drooping head.

This śl. is quoted in the D.-R. as an instance of पताका-स्थानक (that which indicates, by the mention of something extraneous, the matter in hand that is begun or is about to happen, being characterized by parity of situation or attributes) by similar situation.

बहलीकृत—rendered dense and magnified. Darkness covering the intervals between the lines of forests made them appear like a compact mass and also extended their limits. संनिवेश—situation, arrangement. गृहीतघनं—This added to their darkness. पीवर—Stout, fat (being well-developed and advanced in age). Such only are quite dark.

P. 68. समन्तात् &c.—Some read सहर्षं before this, but there is no special reason for the King to feel joy here.

Śl. 7. स्थगयति—The root स्थग्, though not mentioned by Pāṇini, is recognized by later writers, being included in the चुगदि list (चुगदीनामाकृतिगणत्वाद्), and is often used by poets; cf. विवदङ्गनीहः स्थगयति Uttar. III. 31; निमित्तशून्यैः स्थगिता रज्जविः । Bhaṭṭi, XII. 69; स्थगयति पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् । Śiś. XL. 34.

अन्यानापि दिशो—अन्या अपि दिशः *v. l.*, noticed by Mr. Joglekar, is better, as the darkness would envelop all space at once.
 पुरविभागान्—The comp. may also be taken as अर्द्धांश्च दुर्भांश्च पुरविभागान् (the different parts of the city) च. It is natural that the King should speak of the mountains and trees in the distance in general and the different parts of the city in particular. निरयति—Denom. fr. तिरम् (तिरः करोति) भुवनस्ये—*Cf.* असत्पुरुषत्वेन दृष्टिर्निष्कटतां यताः । *Mrch. I. 34.* हरकण्ठ—The neck of Hara is taken as a standard of blackness, owing to its being turned black as the effect of the Hāhāla poison drunk by him.

संसक्त—intermixed, in close contact with each other.
 पिण्डीकृत—massed together, solidified.

Śl. 8. पाली—a row; also पाले. According to Prof. Chakravarti this line is quoted in a comm. as पालीयं चम्पकानां परिमलविलसत्स्वद्वदश्रेणिभाजाम्. पाटल—The trumpet flower-tree (*Mañjāthi पाटली*). Its flowers have a good smell; *cf. Śāk. पाटलसंसर्गिसुराभिषेकवाताः I. 3.*

P. 69. आग्रायां—The repetition indicates frequency, 'having inhaled the smell every time.' विविध—various; each tree was known by the peculiar smell of its flowers. द्विगुणतः—अतिशयेन द्विगुणं simply means 'excessively dense'. The comp. should properly be अतमसानिहृतः according to the rule ओजःसहात्म्यस्तमस्तुनीयायाः (अलुक्) *Pāṇ. VI. 3. 3.* The present instance may be treated as a case of poetic licence. *Cf.* for a similar use सततनैशतमोद्वनमन्यतः । *Kir. V. 2;* बन्धविष्याति कुतस्तमोद्वतः कामुकैर्नि चक्षुस्त्वमङ्गनाः । *Ragh. XIX. 33.* Prof. Ray defends the लुक् here by referring to the dictum समासप्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणं नास्ति. निपतन्म—Some read अक्रकृत्तुमां as one comp.; but it was not possible for the Vidū to see the bees settling on flowers; he could only see them coming to the garden. आनोद—an exceedingly gratifying fragrance.

मत्सृण—smooth. सुखायमानः—feeling or experiencing ease or pleasure; *pre. p.* of the denom. of सुख (सुखं वेदयते, सुख + क्यङ्). It is properly the person walking that feels the pleasure, but it is transferred (उपचरित) to चरणहंचार. इवैविषं—This is to remind the King of the plan settled, that he should not take Śāga. for the real Queen. कोपि—strange, which cannot be explained. परिभाविद्—disregarding, slighting, not caring for.

P. 70. Śl. 9. विहार—bright, cheerful. रसात्—through pleasure. रमयतितां—such acts on her part please the lover

all the more. संकेतस्था—waiting in the place appointed or keeping the engagement.

मम वैषं कृत्वा—मम वैषघातिणी *v* 7. is faulty, as we have to take recourse to सपेक्षसमास, मम being connected with वैष. अभिसरि०—अभिद्यु 'to go to meet a lover with carnal desire.'

P. 71. कृतावगुणनः—This in order that he should not be recognized. एषा स्फुटमेव &c.—The Vidū, wanted to compliment Śaga. by saying that she looked exactly like Vāsav.; so perfect was the disguise. Vāsav., however, understood him to mean—This is clearly Queen Vāsav. (and not Śagarikā); and hence her confusion इनाश—You whose object is foiled; unfortunate one. उद्भ्रजति सुगलाञ्छनः—After this some editions have—वासव०—(सत्प्रभमपवार्य) भगवःसुगलाञ्छन सुहृत् तावदपवारितशरीरः (with your body hidden) भव (*i. e.* do not rise) येन प्रेक्षिष्येऽस्य मागनुवर्धं (the continuous flow or depth of love). We should have inserted this in the text. It is natural for Vāsa. to wish that the moon should rise a little later; so that she might hear the King actually professing his love for Śagarikā, without the fear of her identity being discovered.

P. 72. अद्ये—expresses surprise. Some read for this—(सोरुण्डमात्मगतम्). But this speech of the King cannot be आत्मगत as it is heard by the Vidūshaka.

Śl. 10. आदौ—At its beginning. आसक्ते—supply मिया-समागमे. अन्वयर्ण—p. p. of अङ् with अङि; close at hand, imminent. Cf. for the idea स्मर एव तापहेतुः... दिवस इवाभ्रश्यामस्तपास्यये जीवलोकस्य । Śāk. III. 10.

उत्कण्ठा०—उत्कण्ठा is चिन्तन with a great longing. Some define it as रागे स्वल्पविषये वेदना महती तु या । संशोषणी च गात्राणां तापकण्ठा विदुर्बुधाः ॥ ; व्या निर्भरे greatly, excessively यथा तथा. प्रिये सागरिके—This is necessary; otherwise he might escape when the mistake is discovered, by saying—I did not address Śaga., but you'.

Śl. 11. रम्भागर्भे—The interior of a plantain tree (*i. e.*, the stump deprived of its outer skin) which only resembles the thighs in colour and plumpness; तेन निभं Instr. Tat.; according to some, निभ when used as an उत्तरपद has the sense of तुल्य 'equal'; in this case it is a निभ्यसमान (गर्भेण तुल्यं). Cf. स्फुरत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशपतीकाशोपमादयः । Amara, The रम्भागर्भे is cold, and the comparison to that is appropriate here (though otherwise found fault with by Kālidāsa—एकात्मकेत्या-

स्कन्धविशेषः ।...जातास्तद्वोरुषमानवाह्याः । Kum. I. 36) as the King was suffering from a feverish heat. सृणालोपमौ—This also may be a Bah. or a नित्यसमाप्त like the above. निःशङ्कम्—*Cf.* II. 1, 2 of §1. 9 *supra*. विधुराणि—nerveless, languid. एह्यहि—shows his impatience. निर्वोपय—*cau.* of वा with निर्, to soothe, to gladden.

P. 73. साहसिकः—From सहम् rashness, precipitancy and अहि ठक् (इक); see *com.* विश्रब्ध—*i. e.*, dismissing all fear and reserve (at the thought that he is the King). नित्य—always, without cessation. रुष्टा—in ill-humour. कटुकिते—*fr.* कटुक 'bitter;' see *com.* मधुरवच—He means to say—The harsh words constantly grating against the ears have made them harsh; so something soothing must be put in. Let your sweet words do that. आर्यवस—She means that Vasan. also has uttered equally bitter words.

P. 74. स्मरित्यसि—She means—You will have to repent afterwards for having uttered these words when your plan is brought to light and you pay the penalty for that.

चक्रपोलसंनिभः—*i. e.* reddish (as the moon is at the time of rising). The cheek of a delicate and fair-skinned woman is tinged red with the flush of anger.

§1. 12. स्वद्वन्द्वम्—When the moon appeared on the top of the rising-mountain he was of a pale-white colour, while the face of Sāgarikā had all the splendour of the full moon. Now the poet, by means of an *Uprekshā* (read in the *com.* श्लेषाश्रयोपदेश instead of चोपमा) makes the King say—Look, there is the moon, with uplifted *Karas* (rays-hands), ready to retaliate as it were, on finding his splendour totally robbed.

प्रकृतिनन्दनं—natural dulness of intellect, want of discretion; also जलरसं (जलयोरभेदात्) wateriness, the moon being supposed to be formed of water; *cf.* सलिलमये राशिनि रवेर्दीपितयो मूर्च्छितास्त्वमो नेरात् । क्षपयन्ति &c. Varāhamihira; and अरसेवं जडधामता तु भवतो यद्वचोभि विप्रवृत्ते । quoted in K.—P. X.

§1. 13. The moon's जडत्व (want of discretion) is explained in this §1. The various purposes served by the moon are also served by the face. Again, the moon of the face is always present and full, while the real moon is not; so the latter should have had the discretion not to rise; but he has risen; hence his जडत्व.

हन्ति—(1) overshadows, eclipses; (2) destroys, causes to disappear; because day-lotuses fade at moon-rise. नयमानन्द-

Of. कलाशेषा द्युतिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी Mál.-Mádh. II. 3; न ह्येति कि-
 : *e. it does* (see com.). झषक्रेतनस्य—(1, 2) of love or passion.
 So Bhavabhūti: ज्वलयति मनोभवाग्निं (मालवी) Mál.-Mádh. III. 6.
 The moon also is an inflamer of passion; *cf.* Śák. III. 3; अग्नि-
 पद्मिन्दुरपरो वहनः कुरुमेष्टुमग्निमयप्रभवः । Śiś. IX. 42; Nigudkar Śāstr
 quotes—प्रभावरयास्तु ते दृष्ट्वा वयुधे कामसागरः । चन्द्रस्येवोदये प्राप्ते पर्वण्यो
 सरितां पतिः ॥ Harivamśa. In the second case झष० may also
 mean 'the ocean' whose waters begin to swell at moon-rise
 (a reference to the flow of tide). यवत्रेन्द्री—वक्त्रमेव इन्द्रुः; this is a
 Rūpaka. अभ्युदितः—Some read उज्जृम्भते; but अभ्युदितः better
 accords with the preceding उदितः and स्थितः. वक्त्रे चन्द्रमसि स्थिते
 किमपरः शीतांशुरुज्जृम्भते is the reading found in the Rāsa-
 geṅgādhara. This line with the reading अभ्युदितः is quoted in
 the K-P. with the remark अत्र अपरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य
 प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते ।

अमुतेन—The Instr. is हेतौ, 'owing to the possession of'.
 विम्बाधरे—विम्बाधरः अधरः विम्बाधरः a comp. of the शाकपाथिवादि
 (मध्यमपदलोपि) class; विम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिभ्याम् Vāmana
 (in his अलंकारवृत्ति). अधरः विम्बाधरः will give अधर-
 विम्बम्. विम्बामिवाधर इति वा, where इव has the sense of
 तुल्य and is dropped. The lower lip of a beautiful
 woman is often likened to the Bimba fruit (in Marathi तोंडले
 which when ripe is bright-red); *cf.* विम्बाधरे स्फुरति चेष्टपर
 प्रियायाः Śák. VI. 20; दृष्टव्यधरविम्बमभिष्टे Śś. X. 53; यत्र
 विम्बाधराणां Megh. II. 7; इमां द्याराधरविम्बजीवाम् Nai. VII. 52.
 The figures of speech in this śl. are रूपक and प्रतीपध्वनि; and
 according to some आक्षेपः.

P. 75. जीवितसंज्ञयः &c.—As the King was caught red-
 handed, the Vidū. thinks that the punishment to be meted out
 would be severe. अन्यगतानि—to another, *viz.* to Śāgarikā.
 अन्यां गतानि अन्यः; अन्य takes पुंवद्भव by the rule सर्वनामो वृत्तिमात्रे
 पुंवद्भावः. The pronouns become *masc.* when parts of a comp. or
 a Taddhita-formation.

P. 76. व्यलीकः—an offence, an unworthy or reprehensible
 act, a transgression.

Śl. 14. आताम्रतां—ताम्रयोः भावस्तम्रता । आ ईषत् ताम्रता आता० ।
 a Prādi Tat. विलसः—embarrassed, or full of shame. विवर्णः—
v. l. विवर्णः वर्णः यस्य one who has lost his colour, on account of
 the consciousness of having done something wrong; hence,
 wicked; or वर्ण may mean praise (स्तुतिः); one who is not to be
 praised, *i. e.* deserves to be condemned; in the end this means
 the same.

लक्षाकृतं—लक्षा a kind of red dye largely used by women in ancient times for dyeing the soles of their feet and sometimes their lips. Cf. निष्ठूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् Śāk. IV. 5.

Sir M. Williams says—"Lākshā-lakṣa or alaktuka, 'lac,' a red dye prepared from an insect analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the Palāśa (Indian fig tree), and some other trees. It punctures its bark, whence exudes a resinous milky juice with which it surrounds itself in a kind of nest, and which, when dry, may be broken off and used for various purposes."

सूर्या—i. e. by rubbing the head against the feet. कोपपराम—उपराग is an eclipse (राहुग्रह); the moon when eclipsed appears reddish; anger is here compared to Rāhu, eclipsing the moon of the Queen's face. Cf. रमणकलिकलहकोपपरामपल्लवित-केरलीकपाल &c. Māl.-Mādh. III. p. 76. The removal of the flush of anger from the Queen's face depended on her being appeased, and that was possible only if she relented. पर—used as an adv; पर means 'great' or 'only' (केवल); so पर means 'to a great degree (if you will be exceedingly kind to me)'; or, 'only'.

ईदृशं—i. e. treacherous, which can easily transfer its love to another. Although there is an air of despair and resignation in this speech of the Queen, yet the use of the third person and its very tone express her great resentment. अपण्डिते—fr. पण्डा sharp, penetrating intellect; see com; 'you who cannot read the King's mind correctly'. अत्र—in this case, i. e., when the King's heart is quite alienated from me, and attached to another.

P. 77. अण्यरुदितं—which cannot be heard by another and hence is useless; hence, any useless or futile attempt. कथं न कृतः &c.—He means—The Queen did not inflict corporal punishment upon us; is not that a favour? उपहसति—Because the Vidd. spoke in a jesting tone including him also in his remark अक्षतशरीरे. Cf. सूर्य नायं परिहासकालः । Vik. II. p. 60. अनर्थः—viz. the knowledge of the love-intrigue by the Queen and the possibility of her committing suicide on that account. This is explained in the next śloka. अनर्थक्रमः—v. l. (a series of misfortunes) is bad, as only one अनर्थ is referred to in the next śl. अकम्बः—v. l. 'a source of calamity,' is good in itself, but it does not harmonize with अपणितः.

Śl. 15. सनातुता—grew in intensity, developed; or, rose to the highest pitch. बहुमानात्—On account of our affec-

tion being mutually esteemed. Some read समारूढपतिः as one word, making it an attribute of प्रिया. This makes the construction smooth, no doubt. But the first better explains why the King also should not have been guilty of such conduct and why the Queen should resent it so much. अनुदिनं—दिने दिने इति अत्र, day by day. प्रिया सु—This is the calamity feared by the King. प्रकटस्य &c.—प्रेमः संवन्धे स्खलितं any blundering with regard to &c.; or better, प्रेमः may be taken with अविषह्यं, to far-gone love any failing on one's part &c.; cf. in this case दूररूढः प्रणयोऽसहनः Vik. IV. p. 93.

ततः प्रविशति &c.—As Sāga. enters alone, the plan settled seems to be that Sāgarikā, to avoid suspicion, should go alone, dressed as Vāsava, and that Susamgata should meet her at the rendezvous. सोद्वेगं—Although she started to go, the thought troubled her that she might have been watched (as appears from her words केनापि न लक्षितस्मिन्) and hence her उद्वेग. Notice the reading दृष्टा नाहमनेन विरचितमहिनीविषेणाविनीता (ill-trained, imprudent) केनापि &c.; see foot note.

P. 78. मूढः—dazed, out of one's wits. अत्र—i. e. to ensure the safety of Sāgarikā. ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया—After reflection Sāga. comes to the conclusion that the Queen was sure to get knowledge of the meeting arranged between her and the King, and that she, hunting her out there, would subject her and her friend to the severest rebuke and ill-treatment. Hence her resolve to put an end to her life. चरं—means मनाक् (a little) प्रियं (something to be preferred out of two alternatives although itself not much desirable). परिभूता—insultingly treated.

P. 79. अनाया—Having no one to look after, forlorn. अशरण—having no one to protect, helpless. Or, as नाथ means 'a master,' and hence 'a protector,' शरण may be taken in its second sense of युह or shelter, shelterless.

साहसं—सहाति भवं साहसं; तत्र भवः इत्यण्; fr. सहस् + अ. अकार्यं—a reprehensible deed; here अ has the sense of अपाशस्य.

Śl. 16. स्वार्थः प्रवरनोऽयं &c.—The Queen might say—Now that you do not care for me, why do you seek to save my life? Expecting such a question the King says—It is not so much to save your life that I am trying, but to save mine; for मम कण्ठं &c. प्रिये—By addressing her thus, he reassures her of his love—You are still my darling.

अथ वा एनं प्रेक्ष्य—&c.—The sight of her lover inspired love of life in her; but that was only for a moment; the next moment she thinks of carrying out her first resolve.

P. 80. Śl. 17. अतिमानं—Adv. modifying कृतेन understood; cf. न खलु न खलु सुखं साहसं कार्यमेतद्व्यपनय करमेतं पल्लवानं लतायाः । Nāg. II. 11. चलितमपि—For it was already कण्ठगत. जीवितेशे—and so she could prevent his life from going out. बाहुपार्श्व—The noose formed by the arms, which is necessary to chain life to his body. This may also mean 'your excellent arm,' प्रशस्तः बाहुः बाहुपार्श्वः, as पार्श्व is one of the words expressing excellence, the comp. being of the *Nitya* class. कण्ठे कृत्वा स्वर्शं नादयद्—Here we are to suppose that the King not only fastened her arm round his neck but also embraced her (the reading कण्ठे दृष्टिः makes it clear), as appears from IV. 2 and 3. अनभ्रा दृष्टिः—A shower without the appearance of clouds and which, therefore, is not expected; hence, the sudden occurrence of anything that is welcome; cf. अपमेघोदयं वर्षं Kum. IV. 54; किमयमनघ्नः सुधावर्षः Māl.-Mādh. X. 10.

अकालवाता०—which will blow off the shower.

P. 81. वरं स एव जनो &c.—Kāñish. means—Both of you are, in a way, guilty now—he of infidelity to you, you of want of courtesy or breach of decorum. So if you go and forgive him now, he only will remain a दुर्जन, as he has no excuse for his conduct.

सुधे—i. e. one who does not know how to respond to acts of love. अद्यापि—although I have actually placed your arm round my shoulder.

P. 82. After तथा कंगोति some read राजा—आकर्णायतलोचने &c.; see foot-note. But the verse does not seem to be genuine. It is not in Harsha's style; it is out of place after विफलमनोरथाः क्रियामहे; it repeats ideas that have already occurred. The expression अम्बुधरिर्वोज्ज्वलतकुचैः is unpoetic.

अलीकवाक्षिप्येन—By false courtesy or display of unreal love. By this she refers to the King's words जीवितेशे &c. (Śl. 17), इयमनभ्रा दृष्टिः, and मयस्थतया विफलमनोरथाः क्रियामहे.

Śl. 18. सहजानिजास्थे०—The King means to say—my behaviour towards the Queen was simply a matter of formality, due to the Queen's high birth and lofty character. It was a dry thing (wanting in रस) after all; while my real love you only possess.

युक्तमेतत् &c.—This is ironical and is meant to express her great resentment. सहस्र—in keeping with a husband's behaviour towards his loving wife.

P. 83. मोहित—Deluded, wrongly made to believe. दुर्नय-ill-conceived policy; refers to the meeting planned by him.

P. 84. अकृतपुण्यया—Had she a good stock of religious merit she could have died as desired and her misery would have ended. The reading कथमकृतपुण्यैर्मर्तुमन्यात्मन इच्छया न प्राप्यते is a general statement, intended to support a particular case. अवापितं v. l. is bad as it has to be taken in the sense of पारित according to the principle घातुनामनेकार्थत्वात्. विपद्यमानं—being subjected to misery.

कृतशीर्षरोषं—For, usually, whenever the Queen saw the King, a loving smile bloomed on her face. सुसंभृत—well stored-up, gone to its climax. क्रमोद्धत—v. l. which gradually (as each incident happened) rose up (swelled). क्रमोद्धतं v. l. also means the same (क्रमेणोद्धता रुद्ध यस्याः). सर्वाकार—सर्वेणाकारेण i. e. in the three ways mentioned before. सर्वात्मन—v. l. is bad, for आत्म means 'what one undertakes,' or an undertaking; or an act on one's part; so this will mean 'pained or made uneasy by every act or effort of mine;' but this has no connexion with what precedes.

ACT IV.

P. 85. लज्जावति—लज्जालुके v. l. लज्जते इति तच्छीला लज्जालुः सैव लज्जालुका; here आलु (आलुच्), which is added कर्तिरि and तच्छील्ये, is irregular, as लज्ज is not included in the list of the roots that take it. Nigudkar Śāstri derives it in another way for which see com. अयि—is used here in the sense of अनुनय or entreaty. She addresses Fate entreatingly that it should relent and favour Sāgarikā. असामान्य—समानमेव सामान्यं, य (यञ्) being added स्वार्थे; स्त्रियां सामान्या; now see com. प्रतिपाद्य—'give;' for this sense cf. अर्थभ्यः प्रतिपाद्यमानं &c. Bh. Nīti.; गुणवते कन्या प्रतिपादनीया Ś'ak. IV. p. 87.

P. 86. पट्टाद्युक्त—पट्ट means here 'silk'; पट्टनिमित्तं अंशुकं पट्टाद्युक्ते. न खलु—asks a question with a hope to the contrary; 'has a mishap &c., I hope not;' cf. न खलु तामभिक्रुद्धो ब्रुः । Vik. III. p. 66; Kum. IV. 24. अत्वाहितं—a great mishap or calamity (अतीव आघातयते स्म मनसि); or an act involving risk to life;

अस्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च । *Amara. Cf. न खलु किमप्यस्या-*
 हितं Śāk. I. p. 27 ; मया अस्याहितमुपलब्धम् । *Vik. IV. p. 92 ; for*
the second sense, cf. पाण्डुपुत्रेन किमप्यस्याहितमाचेष्टितं भवेत् । Venī. II.

सौद्वेगम्—Some read after this हा भवति सागं &c. (see foot-
 note) ; but this is quite out of place in the Vidd.'s mouth.
 आर्यदसन्तकस्य हस्ते—Although such was not the injunction of
 Sāga., Susamgatā says it purposely to induce Vasan. to take
 it, that it might be seen by the King and enlist his sympathy
 thereby.

P. 87. ईदृशे प्रस्तावे—When such is the drift of circum-
 stances, at such a juncture; i. e., when Sāg.'s life is in peril.
 तस्याः अलं समागमः—Here समागम means 'acquisition' (प्राप्ति) ;
 so तया समागमः also.

P. 88. परिच्छदः—परिच्छायते अनेनेति; fr. छद् cau. with aff.
 अ (च) कणे; 'that by which one is surrounded or covered ;'
 any attendant thing; cf. सेना परिच्छदस्तस्य *Ragh. I. 19*; a garment,
 dress; here, an ornament. महाकुलं—see com. Here प्रसूता is
 used in the sense of जाता; cf. तद्वये शुद्धिमिति प्रसूतः &c. *Ragh.*
I. 18. महाभिजनया—v. l., महान् अभिजनो (कुलं) यस्याः 'of noble
 birth,' is better.

Śl. सत्याज्ञैः—त्याज्ञ is deceit, a feint (intended to mislead);
 see com. The King had to take oaths to assure the Queen of
 his future fidelity to her; but he took care to use words convey-
 ing one meaning to the Queen, while, at the same time, they had
 another which would leave him free to pursue his love-
 intrigue. वैलक्ष्येण परेण—Whenever the King met the Queen,
 he showed that he was greatly ashamed of his past conduct.
 प्रत्यापत्तिं &c.—The constr. is न हि तथा प्रत्या उपागता यथा रुदरा
 स्वयं कोपः अपनीतः तदा उपागता । प्रत्यापत्ति—return (to her
 usual disposition). प्रत्यापत्ति—v. l. is not so good, as
 it requires a great deal of twisting to take it in the sense of
 'reconciliation'; it properly means 'close contiguity or connex-
 ion'; hence, close adherence to reconciliation. प्रत्यापत्तिमु० मम
 तथा v. l.—makes the construction smooth (देवी तथा मम प्रत्या-
 पत्तिमुपागता &c.), but then एव and स्वयं lose their force; see com.

P. 89. सागरिकाचिन्तैव—Although we are told in
 III. 19 that three things troubled him, the first two were
 of vital importance to him, viz. the reconciliation of the
 Queen (who else, he feared, would put an end to her life; see
 III. 15) and the plight of Sāgarikā. He was free from

anxiety about the first now; but Sâga. still continued to be in the same miserable state, and the thought about that troubled him. Why should it do so? Why not forget her? He assigns the reason in the next śl.; Sâga. was in his heart; if she was uneasy, he was also uneasy.

Śl. 2. **रामचने विलीय**—This may be questioned; for although the King embraced her, Sâga. remained apathetic; see p. 81 (**किमपि मध्यस्थतया &c.**). The चनत्वं not being on Sâga.'s part the विलय is inconceivable. Again, the idea of विलय does not well harmonize with the comparison to the interior of a lotus, which is easily crushed, but does not melt. It must be remembered, however, that the King is speaking under distraction. **सार्धैः**—The pl. is used because five holes were made by the five arrows. Sâga. being liquefied entered his heart through these five channels. This śl. is given in the *Subhâshitâvalī* as Śrīnârsha's, under the heading **विरहिणो मलापाः**, with the second line read as **कण्ठग्रहमद्यमरापचने विलीय**.

परिक्षामानपि &c.—*Cf.* **एवमुक्तोपि मियदशेना देवः** Śāk. VI. p. 149. **ज्ञावनीयला**—*Cf.* **श्लाघ्योवता** p. 49. **द्वितीयाचन्द्रः**—The moon appearing on the 2nd night of the bright half of a lunar month which is crescent-shaped (**क्षिण**) appears especially beautiful. Its appearance is hailed with great delight and reverence by the people.

P. 90 Śl. 3. **कामं**—Very much, greatly. **अदक्षिणं-दक्षिण** is one who is generous-minded, noble. He means—Sâga. died for me; but I did not follow her, being **अदक्षिण**. **दक्षिणा भवत्**—This may mean—you should be kind to me and grant my request; or rather, I was **अदक्षिण** towards her; you at least be **दक्षिण** and follow her **गजगामिनी**—He means—Although stepping like an elephant she walks fast, (An elephant, although apparently walking slowly, is a swift walker).

P. 91 **निरनुरोधा**—See com.; **अनुरोध** fr. **अनुरूप** + **अ** (**वञ्ज** मने) means 'regard or consideration for' (which makes one look to the interest of others). **निरनुरोधिता** v. l.—the state of being regardless, want of consideration for; **साधु निरतुङ्गद्वीति निरनुरोधिनी तस्या भावः**. **निरतुङ्गोधा** v. l.—pitiless. **अन्यच्च...प्रेषिता**—Mark the nobility of Vidû's mind. Although the necklace was given to him, he says that it was sent for the king.

Śl. 4. **तुल्यावस्था**—for his body also had obtained Sâga.'s कण्ठाश्लेष and then lost it.

P. 92. **धृति**—contentment, keeping the mind at ease. It is one of the 33 *Vyabhichâribhâvas*; see D.-R. IV. 12. **धृति**—

v. 1. (keep up) life;—has no propriety. वेधहस्त—वेध a cane-staff, usually worn by door-keepers; cf. Kum. III. 45; Ragh. VI. 26 खड्गहस्त—v. 1. there is no special reason why Vasu. should have worn a sword, as the times were not turbulent and the people enjoyed the blessings of peace; see I. 9 *supra*. भागिनेयः—For the deriv. see com. (भागिनी+एय). अनुकामः—The nasal of the infinitive is dropped before काम and मनस्.

P. 93. करितुरगम्—The three of the four constituents of an ancient Indian army, the chariots being dropped by this time, as too cumbrous for advanced warfare. Comp the description here with that of the expedition against Vindhya ketu, at p. 6, Priy. दुर्निवार—difficult to be kept back, irresistible. समावस्थायितुं—to arrange in battle-order. परिभव—This insult, *scil.* the blocking up of the passage. हास्तिकं—a multitude of elephants. वेपथे इव—The Vid., of course, says this for fun.

Śl. 5. तस्मिन्—त एव क्षणो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. दिग्धि-रूपम्—shows the vastness of his army. वृत्तनापीडवन्धन—वृत्तना an army, hence a multitude; आपीडा a close and compact array; बन्ध formation. वेगात्—may go with विमुञ्चन् or better with निपत्य. उपत्तिः—As Rumanvat's infantry advanced to meet the opposing force, it was crushed by the elephants of the Kosala king. उपत्ति—v. 1.—चटाभिः उत्पिष्टाः पत्तयो येन तं कोसलाधिपतिं; in this case the पत्तयः are to be taken as belonging to Rumanvat. प्रत्येच्छत्—opposed. वाञ्छिताप्ति—The object desired was a duel with the Kosala-king. रभस—may mean joy, or, better, his ardour or chivalrous spirit. वाञ्छिताधि—v. 1. is bad, as it makes no sense; for आधि means मानसी व्यथा; so the meaning will be 'whose vigour was doubled by the anxiety wished for by him;' but this is absurd. So, to give it some meaning, the आधि must be taken to refer to the enemy (शत्रोः आधिः येन) which is not directly got from the compound.

P. 94. Śl. 6. अस्त्रव्यस्तम्—The readings here are uncertain. As it is, the comp. must be taken as अस्त्रे व्यस्तानि शिरस्त्राणि येषां तानि। शस्त्रकषणोऽकृतानि च उत्तमाङ्गानि यस्मिन्. But this gives rise to an awkward comp. The reading अस्तव्यस्तम् is also not satisfactory. It means 'thrown off disorderly' (अस्तानि च व्यस्तानि च), 'scattered pell-mell.' Prof. Ray takes व्यस्त in the sense of 'upturned.' Dissolve in this case अस्तानि च तानि व्यस्तानि च शिरस्त्राणि येस्तादृशेः शस्त्रकषणेः कृतानि &c. व्यूढा—there flew (विप्यस्ता);

व्यूहो विन्यस्तसंहतो इत्यमरः । वमोद्गमत् *v. l.* is grammatically wrong. आहूय—ह्वे with आ in the sense of 'to challenge' is A'tm. (स्पर्धायामाहः । अन्यत्र । पुत्रमाहूयति). भङ्गप्रतीपी—becoming opposed to भङ्ग or defeat; encouraging his soldiers to fight and not allowing them to give way. भङ्गे प्रधाने बले *v. l.*—'when the main body of the army was broken (had given way).' This reading is better as it praises the valour of the Kosala-king and thereby brings into greater relief the prowess of Rumanvat. The epithet एकैनेव also becomes more appropriate in this case. Some read after this—राजा—कथमस्मदीयान्यपि बलानि भग्नानि । But, as observed by Prof. Ray, it is not clear that the main force that was broken belonged to Rumanvat, till the addition of the fourth line. In the absence of the fourth line the प्रधानबल would appear to be of कौसलपति; so the interruption is premature and absurd.

समरं व्रणितं—व्रणा अस्य संजाता इति व्रणितम्; प्रहारव्रणं—*v. l.* (see ft. note.) is rejected as प्रहार is unnecessary, व्रण being due to प्रहार; again, we are not told that Rumanvat's army consisted of elephants for the most part; and even supposing he took with him the elephants from the enemy's army, he could not have taken all. दीयतां मत्प्रसादः—प्रदर्शयतां मत्प्रसादः *v. l.*; in this case प्रसाद would mean the result of, *i. e.* a reward worthy of.

P. 95. ऐन्द्रजालिकः—इन्द्रजाल magic (इन्द्रस्य जालं माया decoit, illusion; Indra is the presiding god of magic. Some take इन्द्र to mean परमात्मा); इन्द्रजालेन दीप्यति; or see com. विचित्रिका—a bunch of peacock's feathers carried by jugglers and magicians, which they wave about to produce a sort of hypnotic influence on the eyes of the spectators before whom they perform.

Śl. 7. The reading पणमह चलणे violates the metre. षणिद्ध—tied up, inseparably connected with. इन्द्रजाले लब्ध-साक्ष्यस्य *v. l.*—'who derived knowledge of magic by direct intuition'—*i. e.* "magic appeared, of itself, to Indra, who had not to resort to any other indirect means." (Ghāte).

शम्बरस्य—Name of a demon, regarded as the patron of magic, as also the composer of several incantations. Magic is called शम्बरी माया after him. He carried off Pradyumna and threw him into the sea, but was slain by him afterwards. मायासुप्तः—*i. e.* renowned for his magical skill. उपरि-क्षितसर्वजगतः *v. l.*—who could take a good view of the whole world (by his magical power).

P. 96. Śl. 8. किं वरं—Some read किं with देव and the line as चरणीए मिअअङ्को &c. "We see from this," remarks Wilson, "that the pretensions of the necromancers of India were not inferior to those of their brethren of the west, nor of dissimilar purport." किं बहुना &c.—This is read as the first line of the next śl. instead of मञ्जु &c., as किं जप्तिदेण बहुणा. द्वयेनेहसे—By this he means that he would also show Sâgarikâ, whom the King longed so much to see.

भो वयस्य अ० भव—In some editions these words are omitted; and the speech is given as ईदृशस्तेषु० (i. e. as addressed to the magician.) अवदम्भ—self-confidence (with which he has spoken); or this may mean आरम्भ: the beginning, the preliminary part.

युष्मदीयः—See com.; Vâsa's father was the ruler of Ujjayinî, to which the magician belonged.

P. 97. ज्ञातिकुल—Properly, the paternal relations; here, all those connected with her father's house. नाभिकुल—v. l. means the same thing—those connected by the navel or womb, descendants of the same parents. सपिण्डास्तु सनाभयः Amara. बहुनानः—Kâñeh. gives a different colouring to the Queen's remarks. उच्चजयिनीतः.....पक्षपातः. She means—It is not undue partiality that you have for the magician; it is the high regard that you have for those connected with your parental house that makes you take interest in him. The reading माईकुल (मातृकुल) is bad, as Vâsa's mother did not belong to Ujjayinî.

गजितम्—i. e. he has talked boastfully of his own skill in magic.

Śl. 10. सिद्ध &c.—A class of semi-divine beings characterized by great holiness and purity and having the eight superhuman faculties or *Siddhis*, viz. अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । प्राप्तिः प्राक्काश्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ चारण—Heavenly choristers or bards, whose duty it is to move about (as they have access to any place in the universe: cf. लोकालोक-विचारिचारणगणे: Nâg. V. p. 108) and sing songs in praise of the glorious deeds of gods or god-like heroes; cf. चारणे-भ्यस्त्वदीयं जयोदारणे शुभा &c. Vik. I. p. 21. सुरवधूः—The heavenly nymphs or *Apsarasas*; here वधू means स्त्री; cf. ऊरुद्रवा नरतलस्य मुनेः सुरस्त्री Vik. I. 3.

P. 98. Śl. 11. दोषिः—scil. उपलक्षितः 'marked or characterized by.' The Instr. is उपलक्षणे. सधनु &c.—For dissolution and the special names of the weapons, see com.

ऐरावतः—इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् इरावाद् the sea, इरावति भवः ऐरावतः sprung from the sea. The celebrated elephant produced at the churning of the ocean and appropriated by Indra. त्रिदशः—The word त्रिदश is variously derived, as त्रिदशः दशाः stages of life येषां, they not having the fourth (that of old age); or तृतीया दशा येषां always in youth; the word त्रि standing for तृतीय as in विभाग; or त्रिरावृता दश परिमाणयेषां Bab. दिव्यः—दिवि भवा दिव्याः fr. दिव् + यत्, Pāp. IV. 2 101. "This is something like the masque in the Tempest (of Shakespeare)." (Wilson).

P. 99. मातुलगृहं—shows that विक्रमबाहु was the maternal uncle of Vāsavadattā प्रत्युद्गम्य—प्रत्युद्गम्य means 'to go forward to receive a person.' अनुभावः—here means 'what impresses a man with one's dignity, power or greatness' (अनुभावयतीति । पचायच्); hence, magnificence, grandeur.

Śl. 12. जयकुञ्जरः—कुञ्जरः (हस्तिहनुः दन्तो वा an elephant's chin or tusk) अस्यास्तीति कुञ्जरः an elephant; जयस्य जयावहो वा कुञ्जरः जयकुञ्जरः—also called गन्धहस्तिन्—an elephant of extraordinary strength and size and endowed with all the auspicious signs, whose possession ensured prosperity to a king. Cf. यस्य गन्धं समाग्राय न सिष्ठन्ति प्रतिद्विषाः । तं गन्धहस्तिनं प्रादुर्भूयते विजयावहम् ॥ Ancient imperial kings had such an elephant in their possession. Cf. गन्धमादनमात्रा गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशे (राजकुले विवेश) Kād. p. 142; यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य न दिग्गजां कबलमग्रहीयाः । पलायितास्ते जयसिन्धुराणां गन्धन समच्छद्वाग्धवेन ॥ Vikra.—Ch. I. 84.

सुरगान्निः—Perhaps Harsha had the scene at his own royal gate in view when he wrote this śloka. Cf. Bāṇa's description of the noble steeds and the mountain-like elephant Darpaśāra he met at the royal gate; H.—Ch. II. It seems that the king's choice horses and elephants were kept in the spacious courtyards of palaces; cf. Kir. I. 16.

P. 100. सद्यः विस्मृत &c—Vasu. was the minister of a petty king. He had never witnessed such grand scenes as were presented to his sight at the gate of Vatsarāja. The fine horse, the wonderful elephant, the concave of kings, and the melody of music so filled him with surprise that he looked quite bewildered like a rustic going to a big city where everything is a wonder to him. दास्येनैव कुतूहलेन—the wonderful objects just at the door (what will be my state when I shall see the inside then). दास्यः—दास्ये भवः (aff. य), also दासीज.

अथ खलु चिरात् &c.—*Cf.* विजयसेनः—अथ स्वामिपादा द्रष्टव्या इति यस्मिन्मनुष्ये कर्मणि सुखातिशयमनुभवामि । *Priy.* p. 6.

§1 13. कश्चिद्—The Kañchukin is an old man; and generally he refers to his condition as an old man on his entrance. Here the effects of old age are described as intensified by the ecstatic joy he felt at his being able to see his master after a long time. जडयति—A denom. from जड; तर, changed to तरा, added, intensifies the meaning.

P. 101. संवादः—Agreement; hence, similarity. आयुष्मान्—अतिश्रेयान् *v. l.* अतिशयितं श्रेयः यस्य one blessed with great fortune, exceedingly prosperous. पुठे हस्तं दत्त्वा—as a mark of great familiarity and royal favour.

P. 102. आकुल इव—इव 'almost.' पर्याकुलयसि *v. l.*—पर्याकुलं करोषि throw into agitation, perplex. चिरमपि स्थित्वा कथं—He means to say—Even if you hesitate for a long time, you will have to tell it as it will not be possible for you to keep back the fact from the King; so it will be better to tell it at once, अलंकि—The King was right in thinking so, as the demand was made by Yauga. without his knowledge. वास०—(स्मिता ।)—The Queen smiled because she knew the truth, being a party to the plan formed by Yaugan.; but she gives an evasive reply, not wishing to disclose the plan at this stage. She could not say that Vasu. was right, as in that case she would have been forced to explain the matter; only she did not know that Sāga. was the maiden sought by the minister.

अस्मादिगानीज०—Some Eld. omit अस्माभिः; but it is necessary, as the King knows then at once that the two, Vasubb. and Bābhavya, were with her on board the same ship when she was wrecked. And hence his remark farther on ननु एतावदेव ते निदर्शनम्

This speech of Vasubhūti is differently read (see foot-notes), being amplified in a way in which the entire plan of Yaugandharāyana is revealed. But the additions are evidently interpolations. In the first place a politician like Yaugandharāyana was not likely to communicate his plot, which was kept a profound secret, to the minister of the very king whom he was going to dupe. Even supposing Vasu. knew it, he could not have given such a detailed account of it in the presence of Vāsavadattā, nor could he have said to the King's face—लाजान्नेन बहिना देवी इत्येति वार्तामुत्पाय देवेन तदन्तिकं

वाञ्छयः प्रहितः. Again, Yaug. himself gives out his plot further on, so its premature disclosure here destroys the poetic effect. And further, when Yaug. comes to the point इति प्रसिद्धि-मुत्पाद्य तदन्तिकं वाञ्छयः प्रहितः, the King interrupts him, saying ततः परं श्रुतं मया. This shows that what preceded was not heard by him and so was not told by Vasubhāti.

मन्वभागिनी—मन्दः small भागः share of luck अस्ति अस्याः; unfortunate.

P. 103. दुरवगाहा गतिः &c.—दुःखेनावगाह्यते इति; अव + गाह + अ (घञ्) कर्मणि. Nobody can scrutinize the ways of Fate; no one knows what Fate may bring to pass; and Ratnavālī, too, might have been saved, as these two were saved by Fate.

निवर्शनं—निदर्शयति is illustrated अनेन; an instance proving a statement; cf. हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता। Ragh. VIII. 45. भागधेयं—भाग एव भागधेयं, धेय being added स्वार्थे; cf. रूपधेय and नामधेय. It is *masc.* when meaning कर or tribute (cf. अन्यं भागधेयं Śāk. p. 56).

Śl. 14. हेमशृङ्गश्रियमिव—The quadrangular houses set apart for ladies had plain tops; as the yellowish-red flames tapering at the top rose above them from all sides, they seemed to furnish them (the houses) with turrets of gold, as it were. सान्द्रोद्यानं—The heat was so great that it affected the trees of the garden also, causing their tops to wither. पिशुनित—*p. p. p.* of पिशुनय a denom. from पिशुन 'one who indicates' (सूचक). सजलजलधर—धरतीति धरः, जलस्य धरः जलधरः the holder of water, a cloud; so there is an apparent tautology here; but जलधर is a word रूढ in the sense of any cloud, full-of-water or empty (according to poetic ideas). क्रीडामहीध्रं—महीं धरतीति महीध्रः; धृ + अ (कः) कर्तरि; क्रीडाया महीध्रः an artificial hillock in a garden for sport. श्लोषार्तं—श्लोषेण श्लोषाद्वा आर्तः distressed.

Śl. 15. लावाणके—लावाणक was a village in the country of Vatsa, near Magadha. Some read लावणक, but लावाणक is the correct name of the city as will appear from युक्त्या लावाणकं वामः सह देव्या नृपेण च। पर्यन्ते मगधासन्नवर्ती हि विषयोऽस्ति सः ॥ Kathāsār. XV. 119. Prof. Ray quotes the following from Bhāsa, to verify this—लावाणके हुतवेहेन हुताङ्गयष्टिं तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि, where the metre will not admit the form लावणक. For the allusion see *infra*, note on ला० वह्निता...प्रवादमुत्पाद्य p. 111.

कष्टं देवी वासवदत्ता वधा—The sudden announcement of the fire called up to the King's mind the past occurrence of

Lāvāṇaka, and in the heat of the agitation he thought that Vāsavadattā was actually burnt, though she was then by his side. The student will see further on that the fire was but the magician's trick, employed by Yauga. as the best means to procure the release of Sāga. and to get her identity disclosed in the presence of the King and the Queen.

P. 104. संयानिता—संयानिता (v. l.) p. p. of दाच् 1st Conj. with सम्; it has the same meaning as वद्धा. अकारणं—Here अ has the sense of अयाशस्स्य; 'when there is no grave cause for it;' for such a slight reason; it does not mean 'without cause.' पतङ्गवृत्तिः—वृत्ति behaviour, mode of action. The moth throws itself headlong into a flame and perishes.

उत्तरीये गृहीत्वा—The Vidā. being on perfectly familiar terms with the King takes hold of his upper garment; Vasubh. and Bābhavya could only respectfully remonstrate. किमद्यापि प्राणाः &c.—This speech ought to be अपवार्य.

Śl. 16. धूमामुवन्ध—*a continuous flow of smoke. चक्रवाल—*a circling mass of; चक्राकारेण बलते इति fr. चक्र + बल् + अच् (अ); or चक्रमित्र बालः *a circular mass यस्य.*

P. 105. अभ्यवसितं—done with a firm or resolute mind. पथ्युपदेशकः—पथ उपदेशकः Gen. Tat.; i. e. I will also enter fire and die before you. Some think that the objection to compounds in अक is not universal, as Pāp. himself says जनिकर्तुः प्रकृतिः and तत्प्रयोजको हेतुश्च. दुर्गीविपत्तेः—For, it was his belief that the princess had perished. इहैव—इह is emphatic; he had already made up his mind to die and not to show his face again to the king of Simhala, without Sāgarikā. So he thinks that this was the best occasion to carry out his resolve. अकारणं—अवस्तुनि v. l. for such a trifling matter. भरतकुलं—For Udayana belonged to Bharata's race. संशयतुलं—in the balance of doubt about its existence, i. e. doubt in one scale, weighed against the continuity of the race in the other, it being not known which would outweigh the other.

आसन्नहृ—i. e. within the reach of fire. संभावयामि—Lit. honour (by helping), hence, help, attend to. Cf. एष...स्वरयतीव मां केसवृक्षकः। यावदेवं संभावयामि। Śāk. I. p. 21. संभ्रमे—Supply कर्तव्ये, when you ought to be hurrying about to get out of the reach of fire. मय्यस्यतया—indifferent to your safety.

P. 106. आयेषुव—The King had addressed her as मिया; he had also reciprocated her love; so she has the satisfaction

of calling him आवेपुत्र when speaking to herself. पुनरपि—For she had no desire to live, as is clear from her previous speech. भर्ता—Speaking aloud, she addresses him in the usual style.

Śl. 18. यतः संतापं—For her touch deprives the fire of its burning power.

Śl. 19. हुतवहः—हुतस्य वहः the carrier of oblations to the gods, fire; cf. वह्नि. अवन्ति.—For Vāsav. had entered the apartment and gone to the place where the King was.

P. 107. स्वप्ने मतिः &c.—For but a moment ago the whole apartment was a scene of destruction; suddenly the fire vanished and everything appeared in its original state; was that a dream?

इयं स्वदृष्टनात् &c.—The King now found himself in an awkward position; he was rather in a hurry to go to the rescue of Sāgarikā, when there were others at hand to go. So he tries to pass off the matter by saying this. The Queen smiles at his defence and says ironically "Yes, I know it." राजपुत्राः—सदृशी having the sense of तुल्य is construed with the Instr. or Gen. by तुल्यायैरतुलोपमाभ्यां तुतीयाऽन्यतरस्याम्। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। Sid.—Kau.

P. 108. सागरिका—See com. for derivation. मामनिवेद्य—The reader knows that Yau. had done all that on his own responsibility; see *supra* I. 8 (स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः).

ईदृशीमिवस्यां—For she was in chains at that time. The sight was too much for the faithful and tender-hearted minister to bear, and he falls down overpowered by emotion. वस्तुभूतेरुपरि &c.—For he was like a father to her.

कथमुदात्तवंशस्य &c.—The King is agreeably surprised to find that she who was so long considered as of an humble origin was a princess.

P. 109. परिच्छदो भवतीति—After this Prof. Ray adds the stage-direction—इति रत्नमालां रत्नावलीकण्ठे समर्पयति, with the remark—'The jester here does what is most natural.' If this be genuine, it only brings into greater relief the nobility of the Vid.'s mind already displayed by him when offering the रत्नमाला to the King; although he was expressly told that it was presented to him by Sāgarikā. See our remark on अन्यच्च मम हस्ते तथा &c. p. 91.

कृतापराधा—Her fault lay in impersonating Vāsavadattā and going to meet the King. भूतिनिवृत्ते—Because as she thought

she had the hardness of heart not to tell her (the Queen) that she was related to her. Ratnâvalī, however, did not know anything herself about the relationship, until it was announced by a bard in Act I. that she was in the household of King Udayana; and even after that she could not tell it out of modesty; cf. लज्जा शुर्वी II. 1. इदानीमपि सावत्—So in Priya. एहि अलीकशीले । इदानीमपि ते भगिनीस्नेहं दर्शय. रखलितं नाटयति—This draws the Queen's attention to Sâg.'s being in chains. नृशंसतया—*Scil.* her putting Sâg. into fetters. नृशंसति destroys इति नृशंसः, hence, cruel; नृशंसस्य भावः नृशंसता. अमात्ययोः दुर्जनी-कृतास्मि—She knew that in her jealous pride she did not treat Sâga. in a manner worthy of a Queen. She now tries to find a defence for her ill-treatment of Sâga. by saying that Yaug. was responsible for that.

Śl. 20. इत्या मद्रचनात् &c.—This refers to Yaugandharâ-yana's attempt to bring about a family-alliance between Vatsarâja and the powerful King of Magadha, who had a beautiful daughter named Padmâvatī. But this was not possible so long as Vāsavadattâ lived, as Padmâvatī's father did not like that his daughter should hold a secondary position in the King's household. Yauga., therefore, persuaded Vāsavadattâ to suffer, for state purposes, a temporary separation from her husband, and while the royal household was at Lāvāṇaka, set fire to the royal camp, while the King was out a-hunting. The poet, however, makes mention of this incident in connexion with Ratnâvalī.

कलत्रसंचटनया—Some read कलत्रताघटनया; देव्यस्यकलत्रं. परं प्रापिता. The कलत्र meant here is, of course, Ratnâvalī, although the original reference is to Padmâvatī. According to the plot of the play Ratnâvalī was to be the second wife of the King, but the Queen did not yet know that Sâga. was that Ratnâvalī, and that her union with the King was imminent.

P. 110. अथ स्वामिस्त्वलाभः—Yaug. speaks of Udayana's acquisition of universal sovereignty, after his marriage with Ratnâvalī, as almost an accomplished fact, so firm was his belief in the prophecy.

अत्यन्तः—For comp. see com. निरवरोधः—He means—in the loyal discharge of one's duty towards the master, one cannot allow considerations of the feelings of others, however respectable, to come in one's way.

देव क्षम्यताम्—Some add before this the stage-direction पादयोर्निपत्य; but that is derogatory to the dignity of the prime minister; again, if genuine, we expect something like मा मेवम् or उत्तिष्ठ in the following speech of the King. सार्वभौमः—सर्वभूमेः ईश्वरः । तत्त्वेश्वर इत्यण्.

P. 111. अयेवं देवीहस्ते &c.—A similar question is asked in the Svap.—Va's.—अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम्. (विहस्य ।) परिज्ञातायाश्च &c.—This is a hint to the Queen that she should give her sister in marriage to the King. In Jivānanda's Ed. this part of the speech is assigned to the King, with a corresponding change in the following speeches of Vāsava. and the Vidā, viz.—अञ्जउत्त...कुडं देहि मए...। विदू०—पिअवअस्सत्त अमि०. But the speech is appropriate in Yauga's lips alone, as it is natural that the suggestion should come from him. To put it in the mouth of the King is to go against propriety and make him forget his dignity.

P. 112. भगिनिका०—In the absence of her (Ratnāvalī's) parents she was entitled to give her away like that. को दैत्यः प्रसादः &c.—i. e. सर्वापि बहु मन्यते मया तथायमपि (so this one also is received with respect). तत्तया कुरु &c.—*Cf.* for similar requests यथा नौ मियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वह्य । Śāk. III. p. 79; तद्यथेयं मे मियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् Vik. II. p. 87. दुधी खलु &c.—Because the gaining of the hand of Ratnāvalī meant the gaining of supremacy over the whole world. स्थाने देवीशब्दं &c.—Vasū. was struck with the magnanimity of the Queen who gave Ratnāvalī to the King without betraying the least sign of jealousy. In some editions this speech is given as Bābhavya's; but it suits Vasubhāti better. Some read after this—वासवदत्ता रत्नावली-मालिङ्ग्य देवीशब्देन प्रसादं करोति । इदानीं सफल०—Some attribute the speech to बाभ्रव्य; see foot-note; some read देव इदानीं सफलः परिश्रमः संवृत्तः. मियमुपकरोमि—This use of उपकृ is somewhat strange; but it has become technical, as it is found in almost all the plays. Perhaps it means उप सनीपे करोमि bring near to, confer; *cf.* उपहरामि the variant in Śāk.

Śl. 21. नीतः आत्मसमतां—*Lit.* made like my own self. He means—By the marriage-tie a firm ally is secured in Vikra., who would henceforth regard my interest as identical with his. आत्म० may also mean 'raised to our rank,' but it will not do here; for that is an advantage to Vikra. and not to the speaker.

प्राप्तिर्य—Sāgar. is not dismissed so summarily; three epithets are used to point out her importance, *viz.* उर्वीतले सारं, अमात्यकहेतुः and प्रिया (loved by me).

P. 113. किं नास्ति स्वयि &c.—किं नामास्ति विधेयं *v. l.* where विधेयं means 'what is to be accomplished, an object to be gained.' अमात्यवृषभे—See note on दिग्जवृषभाः p. 3.

भरतवाक्यं—This is a stage-direction. It refers to the concluding śloka (or ślokas) of a play, so called because, like the Nāndī, it is repeated by भरत or the chief actor, divested of his dramatic character, as all acting is over. भरतमस्तावन्नानन्तरं नटवाक्याभावाच्च भरतवाक्यमित्युक्तिः । Rāghavabhaṭṭa on Śāk. It contains an expression of wish for general prosperity, &c.

Śl. 22. उद्दाम—Of luxuriant growth, abundant. वासवः—This is variously explained as वसोः अपत्यं पुमान्; or वसवो देवाः वसूनि रत्नानि वा अस्य सन्ति इति ; उद्योत्सवादित्वाद्गन्. Indra, the god of the firmament and the dispenser of rain; *of.* तव भवतु विद्मोजाः प्राश्यद्वाष्टिः प्रजासु । Śāk. VII. 34. इष्टां—as desired; *i. e.* timely, and as much as is necessary. इष्टैः—Here इष्ट means an इष्टि or यजन, the aff. क being added to यज्, सवि (to form an abstract noun); distinguish this from the preceding, इष्टां, where क is added कर्मणि (to form p. p. p.). देवैः—The gods; see *com.* प्रीणन्—This is done by offering oblations to them; *cf.* इष्टान्भोगानिह वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविर्ताः । Bhg. III. 12. This is the service the gods expect from mortals in return for the favour from heaven; *of.* त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं (स्वर्गिणः *v. l.*) प्रीणयस्व । Śāk. VII. 34. राजसुखाः *V. l.*—will do equally well; it will be clear from the quotation above and Ragh. I. 26 &c., that it was the duty of kings also to offer sacrifice to gods through Brāhmaṇa priests.

आकल्पान्तं—कल्प is the period of the world's duration. It extends over one thousand cycles of the four yugas. समुपचितसुखः—It is better to take the सुख as referring to the people at large, and not to good men alone. This same śl. occurs as the concluding stanza of the Priya. with the readings स्थिरसमुपचिता (स्थिरा steady चासौ समुपचिता grown, developed) संगतिः for समुपचितसुखः संगमः, and दुःसहः for दुर्जयः in the third and fourth lines. दुर्जयः—difficult to be put down by argument. वज्रलेपाः—वज्रवद् like a diamond or the thunderbolt, कठिनः hard लेपाः चासौ leaving a permanent (painful) impression on the mind. वज्रलेप also means a kind of

cement, so called because things joined with it adhere permanently; for its preparation see Brihatsam. Ch. 57; this meaning also will do; वज्रलेप इव स्थिताः वज्रलेपाः.

The third and fourth lines are also differently read as—
 आकल्पं सूक्तिकीर्तिः विलसतु सुकवेर्हृदयसद्वृत्तरत्ना नाम्ना रत्नावलीयं
 सकलजनमनोनाटिका नाटिकास्तु । Construe—सुकवेः of the great poet
 सूक्तिकीर्तिः (the fame arising from the good composition, the
 play) आकल्पं विलसतु (shine forth, endure); हृदयसद्वृत्तरत्ना (हृदयानि
 charming सतां वत्सराजयौगन्धरायणादीनां वृत्तानि deeds रत्नानि यस्याः
 तादृशी) इयं नाम्ना रत्नावली नाटिका सकलजनस्य मनसः नाटिका (that
 which causes to dance, bound with joy, hence, the delighter of)
 अस्तु. Another variant is—आकल्पान्तं क्रियास्तु-स्तुः क्रममुपरचितं—
 क्रतुषु समुचितं संगतं सज्जनाश्च निर्विशेषावकाशं पिशुनजनवचोवर्जनाद्वज्र-
 लेपम् ॥. But the meaning of this is not clear.

APPENDICES.

No. I.

The subha'shitas occurring in the play.

—:o:—

(The figures refer to the pages of this edition).

I. SENTENCES.

	Page
अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।	39
इयमनम्रा वृष्टिः ।	80
कटोऽयं खलु भृत्यभावः ।	8
किं पुनः साहितिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।	73
घुणाक्षरमपि कदापि संभवत्येव ।	58
न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यज्राभिरमते ।	32
प्रकृतस्य प्रेम्णाः स्खलितमविषयं हि भवति ।	77
मनश्चलं प्रकृत्यैव ।	63

II. ŚLOKAS.

तीर्थः स्मरसंतापी	
न तथादौ बाधते यथासक्ते ।	
तपति प्राद्वि नितरा-	
मभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥	P. 72
दुर्वारो कुसुमशरव्यथा बहन्त्या	
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।	
तद्वयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं	
धन्यानां श्रवणपथातिथिस्त्वमेति ॥	pp. 43-44
दीपादन्यस्मादपि	
मयापि जलनिषेदिशोऽप्यन्तात् ।	
आनीय झटिति घटयति	
विचिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥	P. 7

No. II.

The Metres Used in the Play, Their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not, as in English, by accent. A पद्य (stanza) consists usually of four पाद (quarters). A पाद is regulated either by the number of syllables (अक्षर), or of syllabic instants (मात्रा). When the पादs are all similar, it is called a सम वृत्त, to which type most of the metres conform; there are अर्धसम वृत्तs, wherein the first quarter corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the *odd* (विषम) and *even* (सम) quarters. A third class comprises विषम वृत्तs, but these are very seldom used.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ॠ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु ('light'), and a syllable with a long vowel is called गुरु ('heavy'). But a लघु syllable is considered as गुरु if it is followed by an *anuswāra*, or a *visarga*, or a conjunct consonant, or when it comes at the end of a पाद.¹

3. A set of three successive syllables is called a गण (foot). Marking a short syllable as ˘ and a long one as —, the different गणs,² which are 8 in number, may be exhibited as follows:— य ˘ — —; र ˘ — —; त — — ˘; म — ˘ ˘; ज ˘ — ˘; स ˘ ˘ —; न — — —; and न ˘ ˘ ˘. In the definitions which are given below, a short syllable is indicated by the letter ल and a long one by ग.

4. Excepting nine stanzas (I. 13, 14, 15; II. 1, 7; IV. 7, 8, 9, 10) of Prakrit verse, the Ratnāvalī has 78 stanzas, distributed over 13 different metres, which we give below arranged in the alphabetical order of their names. The metre is also named in the com. in this edition, except in the case of अनुष्टुप्.

1 सातुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेषु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।
न-ज-सा गौरवं यान्ति म-नौ तु गुरुलाघवम् ॥

अनुष्टुभ्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु त्रयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्द्वैत्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ This is the shortest metre in ordinary use. There are many varieties of this metre, but the one defined is the most common. Each *Pāda* of it consists of 8 syllables of which the 6th is long and the 5th short, and the 7th is *short* in the second and fourth *pādas* and *long* in the first and third. The rest of the syllables may be either short or long. *Examples*:—I. 22; II. 6, 10, 13; III. 2, 16; IV. 4, 15, 18.

आर्षी—Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ This belongs to the class of metres which are regulated by the number of मात्रास or syllabic instants. The four *pādas* contain respectively 12, 18, 12, and 15 मात्रास. *Ex.*—I. 6, 19, 21, 24; II. 9, 12, 19; III. 10, 12.

[इन्द्रवज्रा—See उपजाति below].

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयादुपजातयस्ताः ॥ इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितास्तु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ An उपजाति is a mixture of one or more *pādas* of इन्द्रवज्रा [11 syllables, Scheme—त, त, ज, ग, ग], with one or more of उपेन्द्रवज्रा [11 syllables, Scheme—ज, त, ज, ग, ग], so as to form one stanza; a mixture of other metres also, in this manner, is called an उपजाति. The student should scan and find out in each case whether a *pāda* is in इन्द्रवज्रा or उपेन्द्रवज्रा. *Examples*:—II. 15 (उ० ३० उ० and ३०).

[उपेन्द्रवज्रा—See उपजाति above].

पुष्पिताया—Def. अयुजि नयुगेरफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया । This is an अर्धसप्त metre; the first and third *pādas* consist each of 12 syllables (Scheme—न, न, र, य) and the second and fourth *pādas* consist each of 13 syllables (Scheme—न, ज, ज, र, ग). *Examples*:—I. 4.

पृथ्वी—Def. जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । 17 Syllables. Scheme—ज, स, ज, स, य, ल, ग. The pause occurs after the 8th syllable. *Examples*:—II. 16; IV. 17.

महर्षिणी—Def. औ औ गच्छिदशयतिः महर्षिणीयम् । 13 Syllables. Scheme—म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. *Ex.*—II. 8.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलेकिः । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. *Ex.*—II. 14; III. 17; IV. 16.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका द्भजा जगौ ग । 14 Syllables. Sch.—त, म, ज, ज, ग, ग. Ex.—I 8, 12, 20; II. 17; III. 6, 14; IV. 2, 3, 19.

शार्दूलविकीर्णित—Def. सूर्याश्वैर्यादि नः सजौ सततगाः शार्दूलविकीर्णितम् । 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. This metre is very frequently used in this play. Ex.—I. 1, 2, 5, 9, 11, 17, 23, 25; II. 3, 4, 5, 11, 21; III. 1, 3, 11, 13, 18, 19; IV. 1, 6, 12, 20, 21. And the additional stanza after I. 2.

शालिनी—Def. मात्तो गौ चंच्छालिनी वेदलोकेः । 11 Syllables. Scheme—म, स, त, ग, ग. The pause occurs after the fourth syllable. Ex.—I. 7.

शिखरिणी—Def. रसे रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । 17 Syllables. Sch.—य, म, न, स, म, ल, ग. The pause occurs after the sixth syllable. Ex.—II. 13, 20; III. 4, 7, 15; IV. 13.

स्रग्धरा—Def. व्रजैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । 21 Syllables. Scheme—म, र, म, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. Ex.—I. 3, 10, 16; II. 2; III. 5, 8; IV. 5, 11, 14, 22.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्देहैर्हैरिणी मता । 17 Syllables. Scheme—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. Ex.—III. 9.

No. III.

Bombay University Examination Papers.

(N. B.—Questions repeated are omitted).

—:0:—

B. A., 1875-76.

- I. To what class of dramatic composition does the Ratnāvalī belong? What are the characteristics of that class?
- II. Give a sketch of character of the Viddshaka in the Ratnāvalī, with quotations or references. Compare it with the character of the Vid. in any other Sanskrit drama.
- III. (a) Translate the following:—(see the passage from विजय—ततः कोसलाधिपतिरपि &c. p. 93.....to the end of śl. 6, p. 94). (b) Dissolve and name the compounds समद्वजघटोत्पिष्टपतिः; शूद्राह्वसराति, and वमोद्धमद्विनि. IV. Explain the following, giving the context:—(a) पर्यन्ताश्रयिभिर्विजस्य सङ्गं नात्रः किरातैः कृतं p. 36; (b) लीलावधूतपद्मा &c.....राजहंसीव p. 45; (c) पुणाक्षरम् p. 58; (d) प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्वकृतमविषह्यं हि भवति p. 77.

First Exam. in Arts, 1879-80.

- I. Translate into English:—(a) प्रसीदेति &c. II. 20; (b) अम्भोजगर्भं &c. IV. 2; (c) योद्धुं निर्गम्य &c. IV. 5. II. Fully explain the following, stating the context in each case:—(a) आस्मा किल दुःखमालिखयते । p. 57; (b) अस्माकं तानस्यान्तःपुरे चित्रगतोऽर्चते । p. 25; (c) यदासकृतं तन्मायि संभावयाति ।; (d) अस्ति सादृश्यम् । तस्मिन् वसन्तकालेऽप्यमवगच्छाम्यस्याः । p. 101; (e) मया मन्वभागिन्या चिरं प्रेक्षितुमपि न पारितोऽयं जनः । p. 27; (f) अयि नैतद्युक्तं समानप्रतिपत्तिषु सखीषु ।; (g) अथ वा चित्रशालिकाद्वार उपस्थितो वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति । p. 70; (h) किमथापि सहजामिजान्येन सेवादुःखमनुभवयते । p. 83. III. In what sense or senses is the word घृति used in the Ratnāvalī? Quote the passages if you can. IV. Write out fully the verses in which any two of the following lines occur; if you cannot quote the verses, indicate their context:—(a) रमयतितरां संकेतस्था तथाऽपि हि कामिनी p. 70; (b) मिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातट्टाविधुरा p. 64; (c) सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि भ्रामोमि नो निर्वृतिम्; (d) सत्यं वरीयिषु तथाऽपि वदन् शकोमि नो लज्जया. V. What do you know of the geographical position of Kausāmbī? Is King Udayana mentioned in any other book you have read?

I. Translate into English:—(1) कण्ठे कृत्वावशेषं &c. II. 2; (2) पुरः पूर्वमेव &c. III. 7; and (3) हर्म्याणां हेमशृङ्गं &c. IV. 14.

II. Explain:—(a) सुदुर्गतिं प्राप्य मधुप्रसङ्गम् (p. 19); (b) उद्दामोत्कलिकाम् (p. 38); (c) कथयन्ती पक्षपातमधिकं नो मानसमुपैति (p. 45); (d) सा प्रकटरागा रत्नावलीव (p. 55); (e) नीतस्त्वया पञ्चताम् (p. 64); (f) मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लभ्यं च (p. 68); (g) वृद्धिं वा क्षय-
केतनस्य कुरुते (p. 74); and (h) अपूर्वपूर्णेन्दुं or *v. l.* अपूर्वपूर्णेन्दुम् (p. 45).

III. Name and dissolve:—श्रवणपथातिथित्वम् (p. 44); जललवप्रस्थान्निनी (लोचने p. 47); अर्धरात्रे (p. 86); अतिनिर्वृणं (p. 86); सुणालोपमौ (बाहू p. 72); and हास्तिकप्रायम् (p. 93).

IV. Name the metres and point out the pause (यति) in:—(1) दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या II. 8; (2) प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिर्हेतौ I. 9; (3) प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः I. 20; and (4) अलमलमतिमानं साहस्रेनामुना ते III. 17.

No. IV.

Index of Important Words.

(The figures refer to the pages of this edition).

अग्रहस्त	31	आपीड	93
अतिवाह्य (verb)	36	आबन्ध	82
अत्याहित	86	आभिजात्य	59, 82
अध्यवासित	105	आभिमुख्य	2
अनध्र	80	आमोद	69
अतवरत	15, 32	आघास्य (verb)	21, 34, 42
अनाथ	84	आली	19
अनुबन्ध	15, 30, 54, 59, 104	आलेख्य	31
अनुभाव	99	आवर्जित	5
अनुरणन	19	आवह (verb)	8
अनुवृत्ति	88	आवास	27
अनुह (verb)	20	आस्थानी	26
अन्तिक	111	इद्ध	3
अपेक्षा	15	इन्द्रजाल	107
अभिजात	83	ईह (verb)	96
अभिभव	104	ईहित	1
अभिष्ट (verb)	70	उच्छिष्टि	8
अभ्यर्ण	72	उज्ज् (verb)	22, 76
अर	66	उड्डपति	3
अरण्यकदित	77	उड्डीन	36
अर्धरात्र	86	उत्कलिका	38
अलीक	82, 102	उत्कृत	94
अवगुण्ठन	71	उत्क्षिप्त	32, 66
अवचय	22	उत्तम् (verb)	69, 72
अवधारित	23, 42	उत्तमाङ्ग	94
अवष्टम्भ (verb)	93	उत्तरीय	104
अवष्टम्भ	96	उत्तान	32
अश्वपाल	35	उत्ताम्यत्	62
असृज	94	उत्सृष्ट	90
आमि	94	उदात्त	108
आतङ्क	35, 64	उद्घाट्य (verb)	36
आत	2, 3	उद्दाम	11, 12, 38, 118

उद्देश	96	कोटि	12
उद्गन्ध	78, 79	कौसुम्भ	24
उद्वलत्	94	क्षत	77
उद्गह (verb)	42, 112	क्षितिभृत्	66, 99
उद्ग	7	क्षीब	15
उद्गेलत्	44	क्षोद	12
उपकरण	20, 21, 22, 23	खण्ड	16
उपचय	5	खेल	99, 107
उपरत	78	गण्डूष	19
उपराग	76	गद्गद	100
उपसर्ग	10	गर्भदात्री	51
उपालभ् (verb)	31	गाथा	43
उष्णीष	3	गुल्म	46
ऊष्मन्	49	गोचर	21, 64
ऊजु	43	गोष्ठी	99
ऊजुक	58, 62	ग्लपन	103
कक्षा	56, 100	घट् (verb)	58
कञ्चुक	35	घटय् (verb)	7, 70
कटक	45, 65	घटा	93
कटुकित	73	घन	89
कण्ठग्रह	2, 89	घुणाक्षर	58
कनीयस्	7	त्वक्	66
कमलाकर	32	चक्रवाल	35, 104
कलय् (verb)	64	चतुर्वेदिन्	42
कषण	94	चर्चरी	9, 11, 15, 16
किंकिणी	35	चर्चिका	23
किरात	36	चापयष्टि	23
कुटिल	82	चित्रशालिका	61, 70
कुटिम	12, 69	चिरय् (verb)	56, 64, 70
कुञ्ज	36	चेटी	14
कुरकुराय् (verb)	42	छद्मन्	54
कुल	112	छोटिका	41, 71
कुसुमचाप	9	जुम्भा	38
कृत	35	झटिति	7
केन्द्रिरात	12	झषकेतन	74

तनु	48	निचय	103
तपस्विन्	64, 86	निदर्शन	103
तम् (verb)	14	नियोग	6
तावक	50	निरनुरोध	91, 110
तिरय् (verb)	68	निरन्तर	20
तुला	105	निरपेक्ष	43
तूष्णीक	56	निर्भर	15, 72, 89
तोरण	62	निर्वर्णय् (verb)	46
त्रिवली	47	निर्वापय् (verb)	72
त्रैविष्टप	113	निर्वृति	84
रिवध्	19	निर्हार्दिन्	40
दक्ष	5	निशानाथ	27, 74
दक्षिण	90	निष्पन्न	8
दण्डकाष्ठ	40	निरपन्द	47
दधिभक्त	36	निह्नु (verb)	43
दन्त	62	नेपथ्य	5
दाक्षिण्य	82	पञ्चता	64
दामन्	15	पटल	18, 100
दास्याःपुत्र	17, 107	पटवास	11, 13
दिवसमुख	12	पट्टांशुक	86
दीर्घिका	34	पतंग	104
दुरवगाह	103	पत्रि	93
दुर्नय	83	परिकर	66, 106
दुर्वार	43	परिणत	27
दुर्विनीत	83	परिच्छद	88, 109
दुष्कर	77	परिणाह	49
देवराज	97	परिधा (verb)	92
दोहद	29, 37	परिमव	93
द्विपदी	14, 16	परिभावित्	69
धातु	45	परिमूत	78
धारायन्त्र	12	परिमिलन	48
धृति	8, 10, 92	परिहास	46
नागर	11	पाणिग्रहण	6
निगड	104, 105	पाद	29

पादाग्र	1	प्रहरण	94
पारित	27, 84	प्राङ्गण	12
पाली	68	प्रारम्भ	9
पिच्छिका	95, 97	छोष	103
पिञ्जरित	11	फलक	8
पिण्डीकृत	68	बहल	67, 68, 103
पिष्टुन	40, 113	ब्रह्मसूत्र	57
पिष्टुनित	103	भरतपुत्र	7
पिष्टातक	12	भागधेय	103
पीवर	67	भागिनेय	92
पुरुषकार	94	भूत	40
पुलक	1, 2	भूमिका	7
पृतना	93	भ्रान्ति	9, 66
प्रकृष्ट	77	मकरकेतन	24
प्रजापति	53	मकरकेतु	23
प्रतिपादय् (verb)	85, 111	मकरध्वज	2
प्रतिपालय् (verb)	61, 64	मण्डल	49
प्रतिभा (verb)	6	मध्य	15, 23, 48
प्रतिवचन	108	मध्यस्थ	81
प्रतिष्ठापय् (verb)	22	मन्त्रय् (verb)	34
प्रतीप	94	मन्दुरा	35
प्रतीप् (verb)	25, 26, 93	मरकत	69
प्रत्यग्र	24	मर्दल	11
प्रत्याभिज्ञा (verb)	41	मसृण	69
प्रत्यभिज्ञान	8	मह	9
प्रत्यय	8, 70	महानुभाव	75, 78
प्रत्यापत्ति	88	महाब्राह्मण	43
प्रत्याचना	67	महीध्र	103
प्रदोष	61, 96	महीयस्	9
प्रयोग	5, 111	मानय् (verb)	15
प्रवाद	86, 103	मानस	45
प्रश्रय	59	मार्गण	89
प्रस्ताव	87	मुकुलायित	14
प्रस्तु (verb)	97	मुखर	11, 51

मुधा	८३	वासयू (verb)	१९
मुषित	८४, ९०	वासव	११३
मृगलाञ्छन	७१, ७४	वासित	६९
मृगाङ्क	९६	विग्रह	९, ६०
मृणालिका	३४	विच्छाय	२८
मृदुल	१४	विजनीकृत	९६
मृष्ट	६६	विज्ञान	४७
मेधाविन्	४७	विटप	२५, ३७
मेलक	१४	विटपिन्	२४
मोक्ष	१६, ८६	वितान	१८
म्लापित	४९	वितेश	१२
यथातथा	३१	विदग्ध	१३
यान	८, १०२	विद्रुम	१९
रतिमव	९	विधुर	६४, ७२
रथ्या	११	विपत्ति	१०५
रभस	७२, ९३	विपद् (verb)	७९, १०४
रूक्ष	५३	विपाटल	३८
ललामन्	५३	विप्रतीप	६४
लाक्षा	७६	विप्रलब्ध	८३
लालित	१०	विभ्राश् (verb)	२४
ली (verb)	२८	विमर्द	१२
वज्रलेप	११३	विलक्ष	३२, ७६
वर्तिका	३०	विलेपन	२५
वर्षयू (verb)	३७	विविक्त	२४
वर्मन्	९४	विशद	७०
वर्षवर	३५	विश्रब्ध	४०, ७३
वलन	४९	विसंगुल	१३
वलमी	६२	विस्फारित	५९
वलय	३४	वीथिका	५५
वल्लभ	९९	वीथी	६८
वस्तु	५	वृषभ	११३
वातावली	५९, ८०	वेदिका	६९
वामन	३५	वेधस्	५३
वारविलासिनी	१३	वैतालिक	२६

वैदग्ध्य	41	संनिवेश	67
वैलक्ष्य	57, 64, 83, 88	समावेश्य (verb)	93
व्यग्र	29	समुत्क	30
व्यपदेश	41	संपत् (verb)	26
व्यलीक	76, 77	संभावन	8
व्याज	88	सरोरुहिणी	67
व्याहार	19	सश्रीकता	11
व्याह (verb)	40	सहन	51, 77
शप् (verb)	57, 61	सहभु	2
शब्द (verb)	108	सामाजिक	5
शब्द	112	सारिका	22
शरण	64	सार्थ	14, 19, 97
शातकुम्भ	12	सावश्मभ	31
शिक्ष्य (verb)	15	साहसिक	73
शिरस्त्र	94	सिद्ध	8
शिलीमुख	63	सैन्दूर	12
शृङ्गक	11, 13	स्थग्य (verb)	68
शेखर	12, 98	सृष्ट (verb)	8
श्यामल	103	स्मेर	64
श्रद्धालु	20	स्वयंप्राह	11
श्री	54	स्वास्तिवाचन	17, 26
संरम्भ	64	हताश	16, 71, 74
संवाद	101	हन् (verb)	15, 74
संसक्त	68	हरित	48
संकेत	66	हस्तताल	43
संगीतक	6	हारिन्	5
संघटना	109	हास्तिक	93
सज्ज	7, 21, 25	हुतबह	105
संधि	60	हेला	35